

**АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО**

Леонід Кривизюк, Олександр Юрчук

**ТАНКИ І ТАНКОВІ ВІЙСЬКА:
*вчора, сьогодні, завтра***

Монографія

**Львів
Ліга нова
2014**

УДК 94 (100) "19":[358.119:356.255
ББК Ц 53
К-85

К-85 **Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра:** Монографія / Л. П. Кривизюк, О. О. Юрчук.
– Львів: Ліга Нова, 2014. – 362 с.

ISBN 978-966-2845-00-4

Рецензенти:

Войтович Л. В., доктор історичних наук, професор;

Ткачук П. П., доктор історичних наук, професор;

Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Академії сухопутних військ
(протокол від 25 березня 2014 р. № 7)

Кривизюк Л. П., Юрчук О. О.

Монографія присвячена дослідженню історії виникнення, формування, структури, організації та бойового застосування танків і танкових військ від їх зародження до початку ХХІ ст. Особливу увагу зосереджено на зміни конструкцій танків, їх причини, розвиток протитанкової зброї, особливості застосування танків у битвах обох світових війн, а також локальних війнах та конфліктах. Вперше розглянуто різноманітні розробки воєнних теоретиків щодо застосування танків і результати їх застосування в реальних бойових діях. Здійснена спроба визначення місця і ролі танків у найближчій перспективі.

ББК Ц 53

ISBN 978-966-2845-00-4

© Кривизюк Л. П., 2014

© Юрчук О. О., 2014

© Ліга Нова, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	7
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ	12
Розділ 2. ВИРОБНИЦТВО ТАНКІВ І ФОРМУВАННЯ ТАНКОВИХ ВІЙСЬК (1916–1939 рр.)	43
2.1. Поява танків у Першій світовій війні.....	43
2.2. Конфлікт теорії та практики	54
2.3. Конструкції та виробництво танків між двома світовими війнами і у 1941–1945 рр	60
2.4. Створення танкових військ, зміни їх структури та організації.....	106
2.5. Розробка та практика використання танкеток	130
Розділ 3. ІДЕЇ І ВИНИКНЕННЯ ТЕОРІЙ ЗАСТОСУВАННЯ ТАНКІВ (1919–1939 рр.)	140
3.1. Погляди англійських військових теоретиків.....	140
3.2. Погляди французьких військових теоретиків	145
3.3. Ідеї Людвіга Ріттера фон Еймансбергера	157
3.4. Погляди радянських військових теоретиків та командування на використання танкових військ	160
3.5. Погляди німецьких військових теоретиків	179
3.6. Ідеї використання танків у військовій літературі інших країн	184
Розділ 4. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ І БОЙОВОГО ЗАСТОСУВАННЯ ТАНКОВИХ ВІЙСЬК У 1939–1941 рр.	187
4.1. Танкові війська у Польській кампанії 1939 р.	187
4.2. Танкові війська у Французькій кампанії 1940 р.	196
4.3. Танкові війська у боях на радянсько-німецькому фронті у 1941 р. ...	202
4.4. Основні проблеми використання танкових військ: підготовка екіпажів, транспортування і марші, технічне обслуговування, ремонт, забезпечення функціонування	224
Розділ 5. ТАНКОВІ ВІЙСЬКА В УМОВАХ ОРГАНІЗОВАНОЇ ПРОТИТАНКОВОЇ ОБОРОНИ (1942–1945 рр.)	230
5.1. Тенденції змін конструкцій танків та організація їх забезпечення	230

5.2. Зміни організації протитанкової оборони	235
5.3. Харківська битва (12–29 травня 1942 р.)	244
5.4. Прохорівська танкова битва (10–12 липня 1943 р.)	251
5.5. Мелітопольська фронтова наступальна операція (26 вересня – 5 листопада 1943 р.)	256
5.6. Проскурівсько-Чернівецька операція (4 березня – 17 квітня 1944 р.)	262
5.7. Одеська операція (26 березня – 14 квітня 1944 р.)	266
5.8. Львівсько-Сандомирська операція (липень–серпень 1944 р.)	273
5.9. Мнимий злет і передчуття безвиході ?	281
Розділ 6. ВІД ПОШУКІВ УДОСКОНАЛЕННЯ ДО ВІДХОДУ В ЗАБУТТЯ	287
6.1. Подальший прогрес конструкцій танків	287
6.2. Успіхи та невдачі танкових військ після Другої світової війни	323
6.3. Перспективи розвитку чи передчуття ліквідації?	332
6.4. Що ж далі? Підведення підсумків і спроба прогнозу	344
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК	349

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БММЕ	бойова машина мобільного ешелону
БМП	бойова машина піхоти
БМПЛ	бойова машина передньої лінії
БМПТ	бойова машина підтримки танків
БПП	безпосередня підтримка піхоти
БРЕМ	броньована ремонтно-евакуаційна машина
БТР	бронетранспортер
ВГК	Верховне Головнокомандування
ВМФ	Військово-Морський Флот
ВПС	Військово-Повітряні Сили
вптап	винищувально-протитанковий артилерійський полк
ВТУ	Військово-технічне управління
ГБТУ	Головне бронетанкове управління
ГВТУ	Головне військово-технічне управління
ГТД	газотурбінний двигун
ДД	дальня дія
ДКО	Державний Комітет Оборони
ДОТ	довготривала вогнева точка
ДПП	дальня підтримка піхоти
ЕПР	ефективна поверхня розсіювання
ЗахОВО	Західний особливий військовий округ
ЗППМ	збірний пункт пошкоджених машин
ЗРП	збірно-розподільчий пункт
ЗС	збройні сили
ЗСУ	зенітна самохідна установка
КАЗ	комплекс активного захисту
КБ	конструкторське бюро
КМГ	кінно-механізована група
КОВО	Київський особливий військовий округ
ЛВО	Ленінградський військовий округ
МО РФ	Міністерство оборони Російської Федерації
МТС	машино-тракторна станція
НАБЦ	Навчальний автобронетанковий центр
НАТО	Організація Північноатлантичного договору
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКО	Народний комісар оборони
ОдВО	Одеський військовий округ
ПАРБ	польова авторемонтна база
ПЗП	пункт заправки паливом
ПММ	паливно-мастильні матеріали
ПЗФ	Південно-Західний фронт

ПЗРП	польовий збірно-розподільчий пункт
ППО	протиповітряна оборона
ПРБ	польова ремонтна база
ПриБОВО	Прибалтійський особливий військовий округ
птап	протитанковий артилерійський полк
ПТАРЗ	польовий танко-агрегатний ремонтний завод
ПТКР	протитанкова керована ракета
ПТО	протитанкова оборона
ПТР	протитанкова рушниця
ПТРБ	польова танко-ремонтна база
ПТРК	протитанковий ракетний комплекс
ПТС	пункт технічного спостереження
РВБ	ремонтно-відновлювальний батальйон
РВГК	Резерв Верховного Головнокомандування
РГВА	Російський державний військовий архів
РЕБ	радіоелектронна боротьба
РЕГ	ремонтно-евакуаційна група
РПО	Рада праці і оборони
РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСЧА	Робітничо-Селянська Червона Армія
РПГ	ручний протитанковий гранатомет
СВГК	Ставка Верховного Головнокомандувача
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	Сполучені Штати Америки
ТА	танкова армія
Танки:	
- КВ	Клим Ворошилов
- СМК	Сергій Миронович Кіров
- ИС	Йосиф Сталін
ТВД	театр воєнних дій
УР	укріплений район
ФРН	Федеративна Республіка Німеччина
ЦАМО РФ	Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації
ЦАХАЛ	Армія оборони Ізраїля

ВСТУП

Танкові війська, які виникли під час Першої світової війни, коли існуючі засоби прориву підготовленої оборони виявилися неспроможними, довели свою необхідність між двома світовими війнами і в умовах бурхливого протистояння військових теоретиків, які зуміли оцінити перспективу використання цього роду військ, та військовими авторитетами, які спиралися на багаторічні результати попередніх війн і власний досвід служби у піхоті або кавалерії, у ході Другої світової війни стали основною ударною силою сухопутних військ. Далі їх розвиток, базуючись на бойовому досвіді цієї і наступних локальних війн, сповільнився аж до перших несміливих розмов про подальшу безперспективність танкових військ.

За таких умов проаналізувати виникнення самої ідеї появи танків, пошуків оптимальних конструкцій, порівняння завдань і поглядів військових теоретиків щодо використання танків з реалізацією на практиці – доволі актуально і своєчасно, тим паче на етапі визначення подальших перспектив розвитку і використання цього роду сухопутних військ.

На завершальному етапі Першої світової війни практика організації та використання танкових військ була незначною, а самі конструкції танків недосконалими. Докладно перевірити бойові можливості танкових військ у локальних війнах наступного періоду через різні обставини не вдалося. Тому висновки щодо їхнього застосування були неоднозначними. Військові теоретики у своїх дискусіях захоплювалися різноманітними ідеями: дешеві “броньовані застрільщики” (що привело до появи танкеток), колісно-гусеничні машини, дво-, три-, чотирибаштові танки, тощо. Вартує перевірити, чи всі відкинуті ідеї повністю себе вичерпали або ж були помилковими.

Велике значення мали також загальний рівень підготовки населення та економіка різних країн, їхня готовність до створення й утримання танкових військ. Тому чисельність, структура, стан готовності і вміння використовувати танкові війська виявилися такими різними у різних країнах на початку Другої світової війни. Окремі з цих аспектів зумовили успіх танкових з'єднань на першому етапі війни, який танкові війська вже не змогли повторити, зіткнувшись далі з добре підготовленою протитанковою обороною та рівноцінними танковими з'єднаннями противника. Але, вступивши у новий, якісно інший етап свого розвитку, танкові війська довели потребу такого роду сухопутних військ. До кінця ХХ ст. у цьому майже не було сумніву, провідні країни зайнялися їх подальшим нарощуванням і вдосконаленням.

Організаційна структура танкових військ, співвідношення, власне, танкових і підрозділів інших родів військ у рамках різнорівневих з'єднань та забезпечення

їх функціонування теж потребують глибокого аналізу в часових відтинках різних періодів. Усі ці фактори значно вплинули на повний розгром найчисельніших і найкращих за тактико-технічними характеристиками радянських танкових військ у 1941 році.

Радянська історіографія, поставлена у рамки обов'язкових ідеологічних постулатів, котрі змушували відштовхуватися від міфу про несподіваний напад 22 червня 1941 р. на мирну країну армади броньованих танків, в усіх відношеннях і чисельністю і якістю ніби-то переважаючих вітчизняну техніку, до кінця так і не змогла комплексно дослідити теоретичних проблем створення та бойового застосування танкових військ, реалізацію поглядів військових теоретиків на практиці у бойових умовах. Тоді панував ще один обов'язковий постулат, за яким так звана *теорія глибокої операції* першою оцінила роль і місце танків у бою. Вона була розроблена в СРСР Володимиром Тріандафілловим і його послідовниками, але її пізніше використали й реалізували Гейнц Гудеріан та інші німецькі танкові генерали. Проблема ускладнювалася і тим, що, практично, усі творці перших танків і самих танкових військ у Радянському Союзі, услід за командармом 2-го рангу Інокентієм Халепським, були репресовані, а їхні праці – вилучені з наукового обігу. Реабілітація цих людей пройшла не дуже помітно, а покоління переможних танкових командирів, яке визначало характер написання відповідних робіт, влаштовувала позиція, за якою все, що було раніше, було погано.

Незважаючи на різну оцінку праць колишнього капітана радянської зовнішньої розвідки Володимира Резуна (Віктора Суворова), попри дискусійність його основної тези превентивного удару Гітлера і підготовки Сталіна до створення всесвітнього союзу під егідою Москви, саме завдяки цьому історик танкова проблематика була актуалізована. Шкода, що колишній танковий офіцер у своїх дослідженнях допустив чимало неточностей і невірних висновків (наприклад, стосовно, начебто, сталінської ідеї автострадних танків), на що справедливо вказують критики (Олексій Ісаєв та ін.). Але заслуга Суворова, перш за все, у тому, що він спонукав до пошуків інших, зокрема, і своїх опонентів. Відтак було опрацьовано і пораховано наявність кожної моделі танків, їхні характеристики, переваги та недоліки. Усе це дало можливість відкинути міф про технічне відставання конструкцій і недостатню кількість радянських танків. Сьогодні дослідники вже не наважуються говорити про перевагу Вермахту у танках над РСЧА у червні 1941 р. Дискусія щодо цих проблем, безперечно, перебуває під впливом потоку праць, які стосуються розвитку радянських танкових військ, порушених дослідженнями В. Резуна.

На Заході, зокрема у Німеччині, яка програла Другу світову війну, теж існували проблеми, які заважали об'єктивно підійти до комплексного аналізу ідей військових теоретиків і реалізації задумів на практиці. Перш за все, це були

стійкі тенденції національних пріоритетів. Не бракувало й упередженої критики колишніх суперників та союзників. Більшість провідних теоретиків (Джон Фуллер, Безіл Генрі Ліддел Гарт, Гейнц Гудеріан, Павло Ротмістров та ін.), переживши Другу світову війну, взялася за її історію, а найперше за історію розвитку і застосування танкових військ, вносячи у дослідження як виправдання власних помилок так і підкреслення вдалих здогадок. Українська військова історіографія ці проблеми лише почала розглядати.

Не тільки в українській чи радянській, а й у зарубіжній історіографії комплексно не узагальнювалися ідеї військових теоретиків щодо створення, організації, застосування і практичного втілення у бойових умовах танкових військ. Порівняння ідей військових теоретиків різних країн і реалізації задумів на практиці дозволяють не лише зробити висновок про реальний рівень військової науки у цей період, чи відтворити процес утворення і бойового застосування танкових військ, але й зазирнути у майбутнє, визначаючи подальші перспективи використання цих військ.

Крім цього, ряд оригінальних ідей, які через невдале застосування були відкинуті, можливо, не втратили свого значення у нових умовах, коли розгортається нова дискусія з тенденціями від обґрунтування подальшої пріоритетної ролі танкових військ до повного заперечення їх значення на сучасному етапі – глибокий аналіз перелічених вище проблем просто необхідний.

Українська військова історіографія, яка продовжує переживати надмірно розтягнений період становлення, не може оминати актуальних тем. Тим більше, що радянські танкові війська формувалися переважно на українських землях. Одним із найбільших знакових подій у жовтні 1937 року було створення у Харкові Михайлом Кошкіним КБ-24 у складі 21 чол. (А. Морозов, М. Таршинов, Я. Баран та ін.). Саме цей колектив сконструював провідну модель танка Другої світової війни Т-34. Серед перших танкових командирів був значний відсоток українців, найбільша танкова битва Другої світової війни відбулась у червні–липні 1941 р. на ділянці Броди–Дубно. На даному етапі українське танкобудівництво надалі намагається утриматися у числі лідерів.

Реконструкція загального історичного процесу виникнення, створення й еволюції конструкцій бойових танків, структури й організації, а також бойового застосування танкових військ під час Другої світової війни у світлі військово-теоретичних ідей різних національних шкіл не лише дозволить з'ясувати ці складні процеси, але й допоможе створити надійну основу для подальших відповідних студій із цих проблем, що надзвичайно важливо для української військової науки.

Доцільно на підставі комплексного наукового аналізу військово-теоретичних та історіографічних праць відслідкувати процеси виникнення танкових

військ, нових конструкцій танків, напрямки і пошуки у різних країнах у період між двома світовими війнами, структури підрозділів і з'єднань, їх бойове застосування у світлі військово-теоретичних ідей національних шкіл на широкому порівняльному фоні. Не менш важливо прослідкувати зміни в конструкціях танків та їх використанні, які наступили після Другої світової війни.

При аналізі джерельної бази та історіографії слід врахувати особливості дослідження проблеми національними школами. Відмінності яскраво помітні уже на стадії відслідковування процесів появи і бойового застосування танків у Першій світовій війні; порівняння конструкцій танків та їх виробництва у різних країнах, де зуміли налагодити їх конструювання і виробництво; дослідження еволюції структури й організації підрозділів та з'єднань танкових військ у країнах-учасницях Другої світової війни; аналізу поглядів та ідей військових теоретиків різних країн стосовно ролі, структури й організації танкових військ та порядку їх застосування у майбутній війні.

Варто дослідити ідеї і практику використання танкеток і причин відмови від них, а також перспективи появи легких машин-роботів на сучасному етапі. Потрібно також узагальнити недостатньо вивчені причини великої поразки радянських танкових військ у 1941 р. при абсолютній чисельній і технічній перевазі танкового парку. Щоб зробити таке узагальнення необхідно в'яснити погляди військового командування СРСР напередодні війни, принципи застосування танкових військ і рівень поінформованості радянських командирів про танкові війська Вермахту.

Важливо виявити особливості забезпечення функціонування танкових військ, порівнюючи їх з іншими родами військ, а також відслідкувати організаційну еволюцію.

Хронологічно межі дослідження охоплюють період від 1916 до 2011 р. : від першої участі танкових підрозділів у бойових діях Першої світової війни, найбільших досягнень танкових військ (не лише домінуючих на полі бою, але й здатних забезпечити стратегічні успіхи цілих кампаній у 1939–1941 рр.), наступних етапів Другої світової війни, коли танкові війська, зіткнувшись із насиченою та добре організованою протитанковою обороною, а також рівноцінними за оснащенням й організацією військами противника, залишалися важливою ударною силою у складі сухопутних військ, здатною впливати на результати кампаній у сукупності з іншими родами і видами військ, використання яких вийшло за межі довоєнних теоретичних уявлень і до участі танкових військ у локальних війнах на сучасному етапі та перспективах їх розвитку.

В основу роботи покладені принципи історизму, об'єктивності, критичності щодо аналізу джерел та наявної наукової літератури. Методика дослідження базується на поєднанні порівняльного, структурно-порівняльного,

проблемно-хронологічного, аналітичного, а також методів періодизації та класифікації. Зміни у конструкціях, організації, структурі танкових військ розглядаються не ізольовано, а комплексно із розвитком і загальними тенденціями та порівняно з синхронними у часі цими ж явищами в основних противників та конкурентів. За допомогою системно-функціонального аналізу досліджено взаємовплив систем усіх рівнів: у цьому випадку – генезу формування та еволюцію ролі танкових військ у різних арміях залежно від специфіки чинників, які впливали на ці процеси; порівняння теорії, ідей та їхньої реалізації. Усі застосовані методи дозволили якнайповніше вирішити поставлені завдання: від аналізу до синтезу, від конкретики до абстрагування і від абстрагування до конкретики військових реалій різних війн та конфліктів.

Практично, вперше не тільки в українській військово-історичній науці, але й у зарубіжній історіографії комплексно проаналізовано ідеї та концепції представників різних національних військово-теоретичних шкіл, їх вплив на створення й організацію танкових військ, зроблений порівняльний аналіз переваг і недоліків застосування під час бойових дій різних військових теоретиків, сформульовано ряд уточнень та історіографічних узагальнень, які дозволяють об'єктивно оцінити складний етап становлення бронетанкових військ і спростувати уже сформовані історичні стереотипи. Відповідно систематизовано військово-історичні концепції, схеми, теорії радянської та світової історіографії, визначено напрямки подальших наукових досліджень з питань створення і бойового застосування танкових військ.

Зібраний матеріал є археографічною базою для військово-теоретичних дискусій про роль і застосування танкових військ на сучасному етапі розвитку збройних сил, а також проблеми подальших перспектив цього важливого роду сухопутних військ. В цьому сенсі дане дослідження виходить за рамки власне військової історії.

Автори висловлюють подяку д.і.н., професору, генерал-лейтенанту П. П. Ткачуку, д.і.н., професору Л. В. Войтовичу, д.і.н., професору В. Є. Голубку, д.і.н., професору М. Р. Литвину і д.і.н., професору В. В. Трофимовичу за зауваження та поради, висловлені при підготовці цього дослідження.

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історіографія проблеми, яка включає питання створення, організації та бойового застосування танкових військ, **надзвичайно широка і багатогранна**. І **чільне** місце тут займає радянська історіографія, а з кінця ХХ ст. – російська історіографія. І це при тому, що військові історики СРСР довгий час не наважувалися сказати або бодай зачепити правду про радянські танкові війська у 1923-1941 рр. (практично усі причетні до створення і розбудови цих військ були репресовані та розстріляні), не говорячи про спробу відповісти на запитання, чому, маючи таку величезну матеріальну і технічну перевагу над танковими військами Вермахту, зазнали значних втрат.

Загалом, усі наукові праці, присвячені перебігу війни, особливо її початку, до 1991 р. позначені ідеологічними штампами тоталітарної доби. Крашчою з них, на наш погляд, є “Історія Другої світової війни” у 12 томах (видаана у 1973-1982 рр.)¹, яка містить великий науково-історичний матеріал.

Попри ідеологічні постулати і наперед запрограмовані висновки, праці радянських дослідників цих літ відзначалися **значним фактажем і містили багато матеріалів, присвячених танковим військам**. Кращі з них – це насамперед праці (у хронологічному порядку їх опублікування) П. Слесарева², Г. А. Деборіна³, колективна монографію “Друга світова війна” під редакцією генерал-лейтенанта С. П. Платонова, генерал-майора М. Г. Павленка та полковника І. В. Поротькіна⁴, А. Д. Багреєва⁵, М. Д. Грецова⁶,

---

¹ История Второй мировой войны (1939-1945). В 12 т. Москва, 1973–1982: Т. 1. Зарождение войны. Борьба прогрессивных сил за сохранение мира. 1973. 368 с.; Т. 2. Накануне войны. 1974. 480 с.; Т. 3. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР. 1974. 504 с.; Т. 4. Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии “молниеносной войны”. 1975. 536 с.; Т. 5. Провал агрессивных планов фашистского блока. 1975. 512 с.; Т. 6. Коренной перелом в войне. 1976. 520 с.; Т. 7. Завершение коренного перелома в войне. 1976. 552 с.; Т. 8. Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. 1977. 536 с.; Т. 9. Освобождение территории СССР и европейских стран. Война на Тихом океане и в Азии. 1978. 534 с.; Т. 10. Завершение разгрома фашистской Германии. 1979. 544 с.; Т. 11. Поражение милитаристской Японии. Окончание второй мировой войны. 1980. 496 с.; Т. 12. Итоги и уроки второй мировой войны. 1982. 496 с.

² Слесарев П. Первый день войны. Ульяновск, 1953. 121 с.

³ Деборин Г. А. Вторая мировая война. Москва, 1958. 234 с.

⁴ Вторая мировая война 1939-1945 гг. / Под ред. генерал-лейтенанта Платонова С. П., генерал-майора Павленко Н. Г. и полковника Поротькина И. В. Москва, 1958. 654 с.

⁵ Багреев А. Д. Военное искусство капиталистических государств (1939-1945 гг.). Москва, 1960. 278 с. + 27 карт.

⁶ Грецов М. Д. На Юго-Западном направлении. Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в летнее-осенней кампании (июнь–ноябрь 1941 года). Москва, 1965. 344 с.

П. А. Жиліна⁷, Д. З. Мурієва⁸, колективна монографія “Початковий період війни. За досвідом перших кампаній та операцій Другої світової війни” під редакцією генерала армії С. Л. Іванова⁹, праці В. Т. Фоміна¹⁰, М. І. Андрющенка¹¹, К. Л. Сорокіна¹² та М. В. Авакумова¹³.

Тенденції замовчування подій і фактів, наперед задані ідеологічними настановами, висновки відбилися і у спеціальних працях радянських дослідників, присвячених танковим військам. З них, поза сумнівом, найкращими є дослідження В. Д. Мостовенка, яке містить хроніку створення й розвитку танкових військ¹⁴, та колективна монографія “Будівництво і бойове застосування радянських танкових військ у роки Великої Вітчизняної війни” під редакцією маршала бронетанкових військ О. А. Лосика¹⁵.

Чимало цікавої інформації можна почерпнути, оминаючи обов’язкові ідеологічні постулати та штампи, і з іншої радянської наукової літератури, де розглядалася історія формування, військово-теоретичні погляди щодо застосування танкових військ, а також участь танкових з’єднань у кампаніях 1941 р., зокрема, (у хронологічному порядку виходу праць у світ) з колективної праці “Бронетанкові і механізовані війська Радянської Армії з 1917 до 1941 рр. і в перших двох періодах Великої Вітчизняної війни” під редакцією генерал-майора Є. А. Разіна¹⁶, праць М. П. Королькова¹⁷, Л. С. Стецюка¹⁸, Д. І. Кочеткова¹⁹, В. Г. Гуляєва²⁰, М. Г. Косогорського²¹,

⁷ Жилин П. А. Как фашистская Германия готовила нападение на Советский Союз. 2-е изд. Москва, 1966. 235 с.

⁸ Муриев Д. З. Провал операции “Тайфун”. Москва, 1966. 368 с.

⁹ Начальный период войны. По опыту первых кампаний и операций Второй мировой войны / Под ред. С.Л. Иванова. Москва, 1974. 358 с.

¹⁰ Фомин В. Т. Фашистская Германия во Второй мировой войне: сентябрь 1939 – июнь 1941 г. Москва, 1978. 319 с.

¹¹ Андрющенко Н. К. На земле Белоруссии летом 1941 г. Минск, 1985. 236 с.

¹² Сорокин К. Л. Трудные дни сорок первого. Москва, 1991. 234 с.

¹³ Авакумов Н. В. Первые залпы войны. Свердловск, 1991. 195 с.

¹⁴ Мостовенко В. Д. Танки. Москва, 1956. 350 с.

¹⁵ Строительство и боевое применение советских танковых войск в годы Великой Отечественной войны / Под ред. маршала бронетанковых войск О. А. Лосика. Москва, 1979. 414 с.

¹⁶ Бронетанковые и механизированные войска Советской Армии с 1917 по 1941 гг. и в первых двух периодах Великой Отечественной войны / Под ред. генерал-майора Е. А. Разина. Москва, 1953. 388 с.

¹⁷ Корольков Н. П. Танки в бою. Москва, 1959. 180 с.

¹⁸ Стецюк Л. С. Танковые подразделения в бою. Москва, 1961. 256 с.

¹⁹ Кочетков Д. И. С закрытыми люками. Москва, 1962. 254 с.

²⁰ Гуляев В. Г. Человек в броне. Москва, 1964. 152 с.

²¹ Косогорский Н. Г. Люди в танковых шлемах. Ленинград, 1968. 237 с.

колективного дослідження “Радянські танкові війська 1941-1945”²², праці генерала армії О. І. Радзієвського²³, колективної монографії “Танки і танкові війська” під редакцією головного маршала бронетанкових військ А. Х. Бабаджаняна²⁴, праць В. С. Архіпова²⁵, Є. Ф. Івановського²⁶, І. М. Ананьєва²⁷ та колективної праці “Танкісти у битві за Ленінград”²⁸.

Ще більш насичена фактами та матеріалами, практично, вільними від обов’язкових штампів, група досліджень про конкретні конструкції танків, їхні характеристики і приклади бойового застосування на різних етапах Другої світової війни. Це, зокрема, праці А. С. Антонова, Б. А. Артамонова, Б. М. Коробкова та Є. І. Магідовича²⁹, М. А. Архіпової³⁰, М. Барятинського³¹, О. О. Бистрова³², Ю. М. Вараксіна, І. В. Баха та С. Ю. Вигодського³³, В. С. Вознюка та П. М. Щапова³⁴, Є. Г. Горбачової та Л. М. Смірної³⁵, О. Дорошкевича³⁶, І. Желтова, І. Павлова і М. Павлова³⁷, А. В. Карпенко³⁸, М. Коломійця³⁹,

²² Советские танковые войска 1941-1945. Военно-исторический очерк. Москва, 1973. 334 с.

²³ Радзиевский А. И. Танковый удар. Танковая армия в наступательной операции фронта по опыту Великой Отечественной войны. Москва, 1977. 272 с.

²⁴ Танки и танковые войска / Под общей ред. А. Х. Бабаджаняна. 2-е изд. Москва, 1980. 328 с.

²⁵ Архитов В. С. Время танковых атак. Москва, 1981. 272 с.

²⁶ Ивановский Е. Ф. Атаку начинали танкисты. Москва, 1984. 254 с.

²⁷ Ананьев И. М. Танковые армии в наступлении. По опыту Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Москва, 1988. 210 с.

²⁸ Танкисты в сражении за Ленинград. Ленинград, 1987. 312 с.

²⁹ Антонов А. С., Магидович Е. И., Артамонов Б. А. Танк. Москва, 1946. 465 с.; Антонов А. С., Артамонов Б. А., Коробков Б. М., Магидович Е. И. Танк. Москва, 1954. 607 с.

³⁰ Архитова М. А. Бронетанковая техника СССР Второй мировой войны. Москва, 2005. 213 с.

³¹ Барятинский М. Бронетанковая техника Германии 1936-1945: танки, самоходные артиллерийские установки. Москва, 1996. 32 с.; *Его же*. Бронетанковая техника СССР, 1939-1945. Москва, 1998. 32 с.; *Его же*. Советские танки в бою. От Т-26 до ИС-2. Москва, 2006. 352 с.

³² Быстров А. А. Танки 1916-1945. Москва, 2002. 222 с.

³³ Вараксин Ю. Н., Бах И. В., Выгодский С. Ю. Бронетанковая техника СССР (1920-1974) / Под ред. Якубчика Г. В. и Исакова П. П. Москва, 1981. 189 с.

³⁴ Вознюк В. С., Щапов П. Н. Бронетанковая техника. Москва, 1987. 120 с.

³⁵ Всемирная история бронетехники / Сост. Е. Г. Горбачева, Л. Н. Смирнова. Москва, 2002. 416 с.

³⁶ Дорошкевич О. Бронетанковая техника от Первой мировой войны до наших дней. Москва, 2002. 383 с.

³⁷ Желтов И., Павлов И., Павлов М. Танки БТ. Ч. 1. Колесно-гусеничный танк БТ-2. Москва, 1998. 38 с.; *Их же*. Танки БТ. Ч. 2. Колесно-гусеничный танк БТ-5. Москва, 1999. 40 с.; *Их же*. Танки БТ. Ч. 3. Колесно-гусеничный танк БТ-7. Москва, 1999. 42 с.

³⁸ Карпенко А. Совершенствование технического обеспечения бронетанковых войск в операциях // Военно-исторический журнал. 1967. № 4. С. 35-39; *Его же*. Обзорение отечественной бронетанковой техники (1905-1995). Санкт-Петербург, 1996. 156 с.

³⁹ Коломиец М. История танка КВ (Ч. 1. 1939-1941). // Фронтная иллюстрация. 2001. № 5. С. 12-14; *Его же*. Танки-амфибии Т-37, Т-38, Т-40. // Фронтная иллюстрация. 2003. № 3. С. 8-11;

М. Г. Нерсисян та Ю. В. Каменцевої⁴⁰, І. В. Павлова і М. В. Павлова⁴¹, В. В. Сабліна, В. А. Чобітка та В. В. Чобітка⁴², М. Свіріна⁴³, В. М. Селівохіна⁴⁴, А. Г. Солянкіна, М. В. Павлова, І. В. Павлова та І. Г. Желтова⁴⁵, С. Федосєєва⁴⁶, М. М. Фоміна⁴⁷, чудова танкова енциклопедія Г. Л. Холявського⁴⁸ та ґрунтовні дослідження І. П. Шмельова⁴⁹. У перелічених працях наведені тактико-технічні характеристики, конструктивні особливості бойових машин, історія їх створення, частково подані біографічні відомості про конструкторів і виробників.

Окремо слід виділити публікації В. Б. Резуна (Віктора Суворова)⁵⁰. Кадровий розвідник ГРУ, який втік на Захід, не мав можливості працювати у закритих радянських військових архівах і використав виключно відкриті опубліковані матеріали. Однак, не будучи зв'язаним з обов'язковим дотриманням встановлених рамок і правил написання подібних досліджень, він зумів знайти багато того, чого не підмітили інші автори та цілі інституції, які працювали над цими темами. Найбільшою, без сумніву, заслугою Суворова було те, що він розвіяв міф про кількісну і якісну перевагу танкових військ Вермахту, застарілу і нікудишню радянську техніку, а також віроломний напад. Захопившись ідеєю будь-що довести

Коломиец М., Макаров М. Прелюдія к "Барбароссе". // Фронтная иллюстрация. 2001. № 4. С. 15–20; *Коломиец М., Моцанский И.* Многобашенные танки РККА Т-28, Т-29. // Фронтная иллюстрация. Москва, 2000. № 4. С. 12–18; *Коломиец М., Свиринов М.* Легкий танк Т-26. 1931-1941. // Фронтная иллюстрация. 2003. № 1. С. 11–15; *Коломиец М., Сурков А.* 1941: Бои в Белоруссии // Фронтная иллюстрация. 2003. № 2. С. 21–35.

⁴⁰ *Нерсисян М. Г., Каменцева Ю. В.* Бронетанковая техника армий капиталистических государств. Москва, 1964. 265 с.

⁴¹ *Павлов И. В., Павлов М. В.* Советские танки и самоходные артиллерийские установки (1939–1945). Москва, 1996. 159 с.

⁴² *Саблин В. В., Чобиток В. А., Чобиток В. В.* Бронетанковая техника советской армии и армий вероятного противника. Киев, 1989. 239 с.

⁴³ *Свиринов М.* Броня крепка. История советского танка 1919–1937. Москва, 2006. 384 с.

⁴⁴ *Селивохин В. М.* Танк. Москва, 1962. 154 с.

⁴⁵ *Солянкин А. Г., Павлов М. В., Павлов И. В., Желтов И. Г.* Отечественные бронированные машины. XX век. Т. 1. 1905–1941. Москва, 2002. 322 с.

⁴⁶ *Федосеев С.* Бронетехника Японии 1939–1945 гг. Москва, 2003. 97 с.

⁴⁷ *Фомин Н. Н.* Танки. Москва, 1974. 256 с.

⁴⁸ *Холявский Г. Л.* Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. Минск, 1999. 576 с.

⁴⁹ *Шмелев И. П.* Танки в бою. Москва, 1984. 112 с.; *Его же.* Бронетанковая техника Венгрии (1940–1945). Москва, 1995. 32 с.; *Его же.* История танка. Москва, 1996. 98 с.; *Его же.* Бронетанковая техника Третьего Рейха. Москва, 1996. 135 с.

⁵⁰ *Суворов В. А.* Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну? Москва, 1994. 378 с.; *Его же.* День "М". Когда началась Вторая мировая война? Москва, 1996. 331 с.; *Его же.* Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию? Москва, 1998. 327 с.; *Его же.* Самоубийство: Зачем Гитлер напал на Советский Союз? Москва, 2000. 329 с.; *Его же.* Последняя республика. Почему Советский Союз проиграл Вторую мировую войну? Москва, 2001. 349 с.; *Его же.* Тень победы. Москва, 2002. 329 с.; *Его же.* Ледокол-2. Москва, 2004. 352 с.

агресивний характер політики Сталіна, спрямованої на досягнення світового панування, він обґрунтував думку, що одним з інструментів цієї політики були танкові війська, відтак почав збиватися на поверхневу не завжди продуману аргументацію. Взагалі, талант публіциста явно брав у ньому верх над дослідником-істориком, залишаючи вразливі місця для критики опонентів. Так, доволі дивно для офіцера-танкіста, він спокусився ідеєю автострадних танків, ніби-то створюваних заради швидкого просування дорогами Європи. Він же не міг не знати про обмежений моторесурс гусеничних машин, які і досі транспортуються залізницею або трейлерами, уникаючи довгих маршів. Самі ці та інші дрібні неточності і помилки стали улюбленою темою його критиків. Однак, попри дискусійність окремих висновків цього автора, саме його праці не тільки розбудили радянську військову науку, але й дали можливість продовжити дослідження військової історії, особливо танкових військ, на якісно новому рівні. Противники та опоненти Суворова, хоч детально і розібрали всі його вразливі сторони, але не змогли заперечити його основної думки щодо танкової потуги і безперечної переваги радянських військ над Вермахтом. Саме його праці змусили всіх наступних науковців звернутися до закритих архівів і зайнятися справжніми, неупередженими дослідженнями, роблячи відповідні підсумки, щодо створення і розбудови танкових військ в СРСР та інших країнах.

Опоненти В. Суворова, звинувачуючи у неточності автора, який не мав доступу до архівів, а черпав інформацію мало не з газет, не змогли заперечити реальної переваги радянських танкових військ як у кількості (враховуючи потребує ремонту машини), так і в якості. Це стосується робіт А. Анатольєва та С. Ніколаєва⁵¹, В. А. Анфілова⁵², О. В. Вішлева⁵³, М. А. Гареева⁵⁴, Г. Городецького⁵⁵, С. Григор'єва⁵⁶, С. Г. Десяткова⁵⁷,

⁵¹ *Анатольев А., Николаев С.* Закономерное поражение. Красная Армия могла быть по настоящему боеспособной только к концу 1940-х годов // Независимое военное обозрение. № 26 (341). 1 августа 2003.

⁵² *Анфилов В. А.* Дорога к трагедии сорок первого года. Москва, 1997. 310 с.; *Его же.* Начало Великой Отечественной войны (22 июня – середина июля 1941). Москва, 1998. 224 с.

⁵³ *Вишлев О. В.* Почему медлил Сталин в 1941 г.? (из германских архивов) // Новая и новейшая история. 1992. № 1. С. 73–99.

⁵⁴ *Гареев М. А.* Неоднозначные страницы войны. Москва, 1995. 230 с.; *Его же.* Готовил ли Сталин упреждающий удар по Германии в 1941 году? // Независимая газета. 27 июня 2000.

⁵⁵ *Городецкий Г.* Миф “Ледокола” накануне войны. Москва, 1995. 135 с.; *Его же.* Роковой самообман. Сталин и нападение Германии на Советский Союз. Москва, 2001. 384 с.

⁵⁶ *Григорьев С.* О военно-технических аспектах книг В. Суворова // Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера? Москва, 1995. С. 13–23.

⁵⁷ *Десятков С. Г.* Когда “Ледокол” кромсает историю // Как началась война. Актуальные проблемы предыстории и истории Второй мировой и Великой Отечественной войны. Новгород, 1995. С. 3–14.

Г. А. Куманєва та В. В. Курбанова⁵⁸, А. М. Мерцалова⁵⁹, Д. І. Наджафарова⁶⁰, В. Д. Полканова⁶¹, В. І. Спасібо⁶² та М. С. Черкасова⁶³.

Найяскравіший критик Суворова – О. В. Ісаєв, – справедливо розгромив слабкі сторони аргументації опонента, особливо стосовно використання танкових військ⁶⁴, однак, намагаючись оперувати добре перевіреними цифрами, так і не зумів заперечити свого візаві в головному. Зрештою, і його наукові роботи стали можливими лише завдяки працям того ж Суворова, коли захист застарілих догм став безнадійним. А спроби О. В. Ісаєва знайти об’єктивні причини, щоб виправдати великі поразки і втрати, а також дій генерал-полковника М. П. Кирпоноса та інших радянських вищих командирів, не витримують критики опонентів⁶⁵.

Прихильники напрямку, започаткованого Суворовим, – Ю. М. Афанасьєв⁶⁶, С. Билінін⁶⁷, А. І. Борозняк⁶⁸, А. Гогун⁶⁹, В. Л. Дорошенко⁷⁰,

⁵⁸ Куманев Г. А., Курбанов В. В. Миф о “превентивной войне” и его буржуазные приверженцы // Буржуазная историография Второй мировой войны: анализ современных тенденций. Москва, 1985. С. 154–159.

⁵⁹ Мерцалов А. Н. Западногерманские историки и мемуаристы о Второй мировой войне. Москва, 1967. 387 с.; *Его же*. Великая Отечественная война в историографии ФРГ. Москва, 1969. 456 с.; Мерцалов А. Н., Мерцалова Л. А. “Непредсказуемое прошлое” или преднамеренная ложь? // Свободная мысль (Москва). 1993. № 6. С. 49–56; *Их же*. Между двумя крайностями, или Кто соорудил “Ледокол”? // Военно-исторический журнал. 1994. № 5. С. 83–87.

⁶⁰ Наджафаров Д. Г. Начало Второй мировой войны. О мотивах сталинского руководства при заключении пакта Молотова-Риббентропа // Война и политика. 1939-1941. Москва, 1999. С. 123–136.

⁶¹ Полканов В. Д. “Ледокол” исследовательской неряшливости и отсебятины. Критический очерк. Омск, 1996. 127 с.

⁶² Спасибо В. И. Состояние танковых заводов. Советские бронированные машины, вопреки расхожему мнению, по многим параметрам уступали немецким // Независимое военное обозрение. № 26 (341). 1 августа 2003.

⁶³ Черкасов Н. С. ФРГ: “Спор историков” продолжается? // Новая и новейшая история. 1990. № 1. С. 62–71.

⁶⁴ Исаев А. В. От Дубно до Ростова. Москва, 2004. 456 с.; *Его же*. Антисуворов. Десять мифов Второй мировой. Москва, 2004. 416 с.; *Его же*. Антисуворов. Большая ложь маленького человека. Москва, 2006. 352 с.; *Его же*. “Котлы” 1941-го. История ВОВ, которую мы не знали. Москва, 2006. 400 с.; *Его же*. Дубно 1941. Величайшее танковое сражение Второй мировой войны. Москва, 2009. 192 с.

⁶⁵ Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. Москва, 2008. С. 171–339.

⁶⁶ Афанасьев Ю. Н. Другая война: история и память. // Другая война. 1939–1945. Москва, 1996. С. 7–31.

⁶⁷ Былинин С. Танковое сражение под Бродами – Ровно 1941 г. Москва, 2005. 48 с.

⁶⁸ Борозняк А. И. 22 июня 1941 года: взгляд с “той” стороны. // Отечественная история. 1994. № 1. С. 125–137.

⁶⁹ Гогун А. Упреждающий удар или агрессия? К 60-летию начала войны на советско-германском фронте. // Посев. 2001. № 6. С. 6–12.

⁷⁰ Дорошенко В. Л. Сталинская провокация Второй мировой войны. // Другая война. 1939-1945 / Общ. ред. Ю. И. Афанасьев. Москва, 1996. С. 54–65.

М. С. Лебедева⁷¹, М. І. Мельтюхов⁷², В. А. Невежін⁷³, А. М. Некріч⁷⁴ та К. В. Чупрін⁷⁵ – виглядають переконливіше, особливо щодо готовності СРСР до війни. Серед них вирізняються своїми ґрунтовними аргументаціями В. Бешанов⁷⁶, В. Д. Данілов⁷⁷, Б. В. Соколов⁷⁸ та М. І. Солонін⁷⁹.

В окрему групу можна об'єднати неупереджені і насичені фактами дослідження радянських, російських та українських авторів, які почали з'являтися наприкінці ХХ століття. Сюди входять праці генерала-лейтенанта А. В. Владімірського про бойові дії у 1941 р. 5-ї армії генерал-майора М. І. Потапова⁸⁰, Є. Дріга про механізовані корпуси РСЧА в бою⁸¹, праці

---

⁷¹ *Лебедева Н. С.* Катюнь. Преступление против человечества. Москва, 1996. 122 с.

⁷² *Мельтюхов М. И.* Споры вокруг 1941 года: опыт критического осмысления одной дискуссии // Отечественная история. 1994. № 4. С. 4–22; *Его же.* Современная историография и полемика вокруг книги В. Суворова “Ледокол” // Советская историография. Москва, 1996. С. 505–513; *Его же.* Упущенный шанс Сталина. Советский Союз в борьбе за Европу: 1939–1941. Москва, 2000. 234 с.

⁷³ *Невежин В. А.* Сталинский выбор 1941 г. Оборона или “лозунг наступательной войны”? (По поводу книги Г. Городецкого “Миф ”Ледокола”). // Отечественная история. 1996. № 3. С. 52–60; *Его же.* Синдром наступательной войны. Советская пропаганда в преддверии “священных боев” 1939-1941 гг. Москва, 1997. 126 с.; *Его же.* Стратегические замыслы Сталина накануне 22 июня 1941 года (По итогам “незапланированной дискуссии” российских историков) // Отечественная история. 1999. № 5. С. 108–123.

⁷⁴ *Некрич А. М.* 1941, 22 июня. Москва, 1995. 211 с.

⁷⁵ *Чуприн К. В.* Миф о конармейской тачанке. Уже в 1941 г. Вооруженные силы СССР в техническом отношении не уступали Вермахту. // Независимое военное обозрение. 2001. № 22 (224). 22 июня.

⁷⁶ *Бешанов В.* Танковый погром 1941 года (Куда исчезли 29 тысяч советских танков?). Москва, 2005. 528 с.

⁷⁷ *Данилов В. Д.* Готовил ли Генеральный штаб Красной Армии упреждающий удар по Германии? // Сегодня (Москва). – 28 сентября 1993; *Его же.* Готовил ли Сталин нападение на Германию? // Поиск (Москва). № 24. 17-23 июня 1994; *Его же.* Сталинская стратегия начала войны: планы и реальность. // Отечественная история. 1995. № 3. С. 31–39; *Его же.* Забывчивость или обман? О некоторых нестыковках в освещении преддверия Великой Отечественной войны. // Независимое военное обозрение. № 22 (224). 22 июня 2001.

⁷⁸ *Соколов Б. В.* Красная армия в межвоенный период (1921–1941). Москва, 1990. 42 с.; *Його ж.* Похвальное слово Виктору Суворову и эпитафия катынским полякам // Независимая газета. 5 апреля 1994; *Його ж.* Правда о Великой Отечественной войне (Сборник статей). Санкт-Петербург, 1998. 265 с.; *Його ж.* Неизвестный Жуков: Портрет без ретуши в зеркале эпохи. Минск, 2000. 608 с.; *Його ж.* Тайны финской войны. Москва, 2000. 239 с.

⁷⁹ *Солонин М.* 22 июня. Анатомия катастрофы. Москва, 2008. 480 с.

⁸⁰ *Владимирский А. В.* На киевском направлении. По опыту ведения боевых действий 5-й армии Юго-Западного фронта в июне-сентябре 1941 г. Москва, 1989. 228 с.

⁸¹ *Дрига Е.* Механизированные корпуса РККА в бою. История автобронетанковых войск Красной Армии в 1940-1941 гг. Москва, 2005. 832 с.

І. Дрогвоза⁸², І. Мощанського⁸³, Ю. А. Нікіфорова⁸⁴, колективне дослідження про танкові битви на Західній Україні між 22 червня – 7 липня 1941 р.⁸⁵, дослідження С. В. Патянiна⁸⁶, Є. В. Свириденко⁸⁷, В. А. Сиропятова⁸⁸, І. Статюка⁸⁹, О. Ф. Суверiнова⁹⁰, Д. Тараса⁹¹, М. С. Черушева⁹², Л. П. Кривизюка⁹³, О. О. Юрчука⁹⁴ та інших.

⁸² Дрогвоз І. Железний кулак РККА. Танковые и механизированные корпуса Красной Армии. 1932-1941 гг. Москва, 1999. 456 с.; *Его же*. Танковый меч страны советов. Москва, 2003. 480 с.

⁸³ Мощанский И. Тактика танковой войны. // Военная летопись. Серия “Бронетанковый музей”. Вып. 1. 2000. С. 12–36; *Его же*. Танковое сражение на Западной Украине. 22 июня – 7 июля 1941 года. // Там же. Вып. 3. 2002. С. 10–18; *Его же*. Тяжелый танк “Тигр”. Москва, 2005. 86 с.; Мощанский И., Хохлов И. Катастрофа Западного фронта. Белорусская стратегическая оборонительная операция. 22 июня – 9 июля 1941 года. // Военная летопись. 2003. № 1. С. 32–45; *Их же*. Противостояние. Смоленское сражение 10 июля – 10 сентября 1941. Ч. 1. // Военная летопись. 2003. № 3. С. 28–42.

⁸⁴ Никифоров Ю. А. Военно-исторические исследования // millitera.lib.ru/research/nikifriv_ya/index.html/2001

⁸⁵ Операция Барбаросса, 22 июня – 7 июля 1941 г. Танковые сражения на Западной Украине. Москва, 2005. 269 с.

⁸⁶ Патянин С. В. “Везерюбунг”. Норвежская операция 1940 г. Москва, 2004. 132 с.

⁸⁷ Свириденко Е. В. Танковые сражения Второй мировой войны. Москва, 2005. 111 с.

⁸⁸ Сиропятов В. А. Танкотехническое обеспечение бронетанковых и механизированных войск в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Москва, 1981. 188 с.

⁸⁹ Статюк И. Оборона Западной Украины. 1941. Москва, 2006. 44 с.; *Его же*. Оборона Белоруссии 1941. Москва, 2006. 42 с.; *Его же*. Танковые подразделения в бою. Москва, 1961. 256 с.

⁹⁰ Суверинов О. Ф. Трагедия РККА. 1937–1938. Москва, 1998. 526 с.

⁹¹ Тарас Д. Операция Weiss. Москва, 2003. 234 с.

⁹² Черушев Н. С. 1937 год. Элита Красной Армии на Голгофе. Москва, 2003. 544 с.

⁹³ Кривизюк Л. Застосування танкових об’єднань у Львівсько-Сандомирській операції // Військово-науковий вісник. Вип. 13. Львів: Академія сухопутних військ, 2010. С. 49–63; *Його ж*. Роль бронетанкових військ у досягненні успіху Мелітопольської наступальної операції // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Вип. 19. Острого, 2012. С. 179–186; *Його ж*. Оперативне мистецтво рухомих з’єднань на завершальному етапі Дністровсько-Карпатської наступальної операції // Воєнна історія. Вип. 3 (63). Київ, 2012. С. 66–74; *Його ж*. Застосування механізованих корпусів у танковій битві на Західній Україні 1941 року // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія історія. Тернопіль, 2013. Вип. 1. Ч. 1. С. 43–49; Кривизюк Л., Бабірад І. Створення та розвиток танкових військ СРСР між світовими війнами та під час Другої світової війни // Військово-науковий вісник. Вип. 16. Львів: Академія сухопутних військ, 2011. С. 33–46; Кривизюк Л., Грицюк В. Харківська катастрофа 1942 року // Труды Національного університету оборони України. № 1 (100), інв.№ 44710. Київ, 2011. С. 379–385.

⁹⁴ Юрчук О. О. Танковий розгром під Дубно: хто винен? // Військово-науковий вісник. Вип. 11. Львів: Інститут сухопутних військ, 2009. С. 261–274; *Його ж*. Бойове використання танкеток: ідеї та результати. // Військово-науковий вісник. Вип. 14. Львів: Академія сухопутних військ, 2010. С. 170–181; *Його ж*. Моторизовані війська: історія зародження та розвитку. // Схід: аналітично-інформаційний журнал. 2010. № 3 (103). С. 85–89; *Його ж*. Колісно-гусеничні танки середини 20-х – середини 30-х років ХХ ст.: помилкова ідея чи невдала реалізація. // Там само. № 6 (106). С. 100–103.

Курт фон Тіппельскірх (1891-1957)

Загалом, дослідження радянських, особливо сучасних російських вчених сприяли вивченню історії створення, розвитку та застосування танкових військ. Автори цих праць намагалися розібратися у всіх аспектах проблеми у міру тих можливостей, які надавав їм час, коли писалися ті чи інші роботи. Однак, доводиться константувати, що більшість досліджень не можна визнати вичерпними, а в цілому тема потребує подальшого докладного неупередженого вивчення.

Питання історії створення, розвитку та застосування танкових військ уже давно вивчається у Західній Європі, США, Японії та Китаю. Причому, національні школи не тільки вносять свої особливості, але й зберігають певну тенденцій-

ність.

Як відомо, німецька історіографія завжди відзначалася скрупульозністю та увагою до цифр і деталей. Власне, їй вдалося зберегти об'єктивність й у висвітленні такої непростой теми, як Друга світова війна, у якій шалені гігантські авантюри оберталися не менш шаленими гігантськими перемогами, але все закінчилося величезною поразкою для Берліна. Можливо тому, відомий генерал-полковник танкових військ Гейнц Гудеріан (1888–1954), попри намагання у своїх дослідженнях бути об'єктивним⁹⁵, не міг левову частку невдач не перекласти на авторитарний характер дилетанта-авантюриста Гітлера. Це ж стосується і праць генерала піхоти Курта фон Тіппельскірха (1891–1957)⁹⁶ та генерал-майора Клауса Рейнгардта⁹⁷, де поданий достатній фактаж, який дозволяє

⁹⁵ *Guderian H.* Erinnerungen eines Soldaten. Heidelberg, 1951. 699 s.; *Гудеріан Г.* Танки – вперед! (Немецькие бронетанковые войска во Второй мировой войне). Москва, 1957. 345 с.; *Его же.* Воспоминания солдата. Смоленск, 1999. 654 с.

⁹⁶ *Тіппельскірх К. фон.* История Второй мировой войны. Санкт-Петербург, 1999. 645 с.; *Тіппельскірх К., Кессельринг А., Гудеріан Г. и др.* Итоги Второй мировой войны. Выводы победенных. Санкт-Петербург–Москва, 2002. 634 с.

⁹⁷ *Reinhardt K.* Die wende vor Moskau. Das scheitern der strategie Hitlers in winter 1941/1942. Stuttgart, 1972. 392 s.; *Рейнгардт К.* Поворот под Москвой. Крах гитлеровской стратегии зимой 1941/1942 года. Москва, 1980. 384 с.

розібратися з особливостями застосування танкових військ у різних кампаніях та операціях. Велику кількість фактів і цифр наведено також у дослідженнях Б. Мюллера-Гілебранда⁹⁸, Ф. Зенгер-унд-Еттерліна⁹⁹, Л. Функен та Ф. Функен¹⁰⁰.

Ще однією особливістю німецьких дослідників є захоплення описами бойових дій окремих підрозділів, частин та з'єднань, особливо танкових, де можна було показати сильні сторони Вермахту. З публікацій такого характеру виділимо праці В. Хаупта¹⁰¹, Г. Шродека¹⁰², В. Вертена¹⁰³, Х. Польмана¹⁰⁴.

Загалом, сучасні німецькі історики дуже стримано ставляться до ідеї превентивної війни і не поспішають оголошувати Сталіна агресором¹⁰⁵. Але критика Гітлера, за якою відчувається прихована ностальгія за примарами втрачених перемог, і далі залишається основним лейтмотивом новітньої німецької історіографії¹⁰⁶.

Чільні представники англійської історіографії – генерал-майор Джон Фредерік Чарльз Фуллер (1878–1966)¹⁰⁷ та Безіл Генрі Ліддел Гарт (1895–1970)¹⁰⁸ не могли собі відмовити у ґрунтовному аналізі застосування танкових військ. Оскільки вищі штаби і керівництво довго ігнорувало їхні слухні теорії та пропозиції,

⁹⁸ Мюллер-Гілебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945 гг. Т. 1. Москва, 1956. 413 с.; Т. 2. Москва, 1958. 313 с.; Т. 3. Москва, 1976. 416 с.

⁹⁹ Зенгер-унд-Эттерлин Ф. Танки. Справочник 1943-1957 гг. Москва, 1961. 334 с.

¹⁰⁰ Функен Л., Функен Ф. Энциклопедия вооружения и военного костюма. Вторая мировая война, 1939–1945. Москва, 2002. 152 с.

¹⁰¹ Haupt W. Kiew – die groste Kesselschlacht der Geschichte. Podzun–Pallas–Verlag, 1964. 238 s.; *Idem*. Die 8. Panzer-Division im Zweiten Weltkrieg. Podzun–Pallas–Verlag, 1978. 276 s.; *Idem*. Assault on Moscow. 1941. The Offensive. The Battle. The Set-Back / Schiffer Military History. Atlegen, 1996. 266 p.; *Idem*. Army Group North. The Wehrmacht in Russia 1941-1945 / Schiffer Military History. Atlegen, 1997. 247 p.; *Idem*. Army Group South. The Wehrmacht in Russia 1941-1945 / Schiffer Military History. Atlegen, 1998. 259 p.; Хаупт В. Сражения группы армий “Юг”. Взгляд офицера Вермахта. Москва, 2006. 448 с.

¹⁰² Schrodek G. Ihr Glaube galt dem Vaterland. Geschichte des Panzer-Regiments 15 (11. Panzer-Division). Munchen, 1976. 168 p.

¹⁰³ Werthen W. Geschichte der 16. Panzer-Division 1939-1945. Munchen, 1958. 278 p.

¹⁰⁴ Польман Х. Волхов. 900 дней боев за Ленинград. 1941–1944. Москва, 2000. 437 с.

¹⁰⁵ Филлипс Х. У. “Спор историков” в ФРГ. // Новая и новейшая история. 1988. № 3. С. 82–93; Пиетров-Энкер Бианка. Германия в июне 1941 г. – жертва советской агрессии? О разногласиях по поводу тезиса о превентивной войне. // Вторая мировая война. Дискуссионные. Основные тенденции. Результаты исследований / [пер. с нем.]. Москва, 1997. С. 459–475; Юбершер Герд. 22 июня в современной историографии ФРГ. К вопросу о “превентивной войне”. // Новая и новейшая история. 1999. № 6. С. 59–67.

¹⁰⁶ Карель П. Восточный фронт. Кн. 1. Гитлер идет на Восток. 1941–1943. Москва, 2003. 340 с.

¹⁰⁷ Fuller J.F.C. The Second World War. London, 1948. 659 p.; Фуллер Д. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Москва, 1956. 550 с.

¹⁰⁸ Лиддел-Гарт Б. Революция в войне. Москва, 1947. 250 с.; *Его же*. Устрашение или оборона. Москва, 1962. 247 с.; *Его же*. Вторая мировая война. Москва, 1976. 630 с.; *Его же*. Энциклопедия военного искусства. Москва, 1999. 654 с.

висунені від початків появи танків, у них не було сенсу захищати промахи свого командування. Так сталося, що англійська історіографія стала чи не найкритичнішою у ставленні як до своїх, так і до противників. І хоча танкова проблематика займає друге місце (традиційну першість у Британії посідає флот), проте доволі численна за кількістю досліджень, за характером їх багатогранна, у цілому вона об'єктивна. Із праць англійських авторів, насамперед, виділимо дослідження Д. Форті¹⁰⁹, Р. Форда¹¹⁰ та К. Бішопа¹¹¹. Важливими є також роботи С. Мітчема-молодшого та Д. Мюллера¹¹², П. Чемберлена та Х. Дойла¹¹³, Т. Дженза¹¹⁴, С. Ньютона¹¹⁵, Е. Роуза¹¹⁶, Е. Робертсона¹¹⁷, Д. Йонга¹¹⁸ та Ф. Трєвітта¹¹⁹.

Французькі історики також не виправдовували свого військово-політичного керівництва. Прикладом неупереджених досліджень французьких вчених є монографія Ж. Буше "Бронетанкова зброя у війні"¹²⁰.

Праці американських дослідників, навпаки, доволі поверхові й містять цілі ряди дрібних неточностей. Їх авторів важко звинувачувати у навмисній заангажованості чи зверхності, це швидше недбалість до деталей. У цьому відношенні публікації американських авторів¹²¹ можна протиставити працям авторів німецьких.

З досліджень істориків інших країн можна виділити насичені цікавими фактами роботи довідкового характеру польських авторів Я. Лєдвоха та Я. Соляржа¹²².

---

¹⁰⁹ *Forty G.* Tank Commanders. // *Knihts of the Modern Age.* Firebird Books, 1993. P. 3–31; *Idem.* World War Two tanks. Boston, 1998. 356 p.; *Форти Дж.* Германская бронетехника во Второй мировой войне. Москва, 2002. 206 с.

¹¹⁰ *Форд Р.* Знаменитые танки мира с 1916 года до наших дней. Москва, 2005. 342 с.

¹¹¹ *Bishop Chris.* Encyclopedia: Weapons of World War II. London, 2003. 354 p.

¹¹² *Митчем-мл. С. У., Мюллер Д.* Командиры Третьего Рейха. Смоленск, 1995. 477 с.

¹¹³ *Чемберлен П., Дойл Х.* Энциклопедия немецких танков Второй мировой войны 1933–1945. Москва, 2003. 271 с.

¹¹⁴ *Jentz T.* Panzertruppen. The Complete Guide to the Creation and Combat Employment of Germany's Tank Force. 1933-1942. / *Schiffer Military History.* Atlegen, 1996. 289 p.

¹¹⁵ *Newton S.* German battle tactics on the Russian front. 1941-1945. / *Schiffer Military History.* Atlegen, 1994. 333 p.

¹¹⁶ *Raus E.* Panzer Operations. The Eastern front Memoir of General Raus. 1996. 512 p.

¹¹⁷ *Robertson E.* The Origin of the Second World War. London, 1970. 423 p.

¹¹⁸ *Young D.* Rommel. Witsbaden, 1950. 176 p.

¹¹⁹ *Trewhitt P.* Armoured fighting vehicles. London, 2003. 156 p.

¹²⁰ *Буше Ж.* Бронетанковое оружие в войне. Москва, 1956. 186 с.

¹²¹ Бронетанковые войска армии США. Сборник статей из американских военных журналов. Москва, 1956. 310 с.; *Верп А.* Россия в войне 1941–1945 гг. Москва, 1967. 774 с.; *Young S.P., Lawford J.* History of the British Army. New York, 1970. 189 p.; Вторая мировая война. Два взгляда (Г.-А. Якобсен и А. Тейлор). Москва, 1995. 556 с.; *Киган Д.* Первая мировая война. Москва, 2002. 576 с.; *Молло Э.* Вооруженные силы Второй мировой. Структура. Униформа. Знаки различия. Москва, 2004. 320 с.

¹²² *Ledwoch J., Solarz J.* Cholgi niemieckie 1933-1945. Warszawa, 1994. 194 s.; *Idem.* Cholgi brytyjskie

Історіографія пізніших локальних війн та конфліктів в основному розпо-рошена по різномовній періодиці, основні роботи подані у відповідних розділах.

Комплекс джерел, використаних у цьому дослідженні, умовно поділено на п'ять груп.

Перша група складається з праць військових теоретиків різних національних шкіл, написаних та опублікованих між двома світовими війнами. Власне, ці праці стали базовими для цього дослідження. Через них можна оцінити, які завдання ставилися щодо створення і модернізації танкових військ, як збиралися використовувати ці війська, наскільки сприймали ці рекомендації керівники, від яких залежало втілення задумів у життя, наскільки погляди теоретиків були вдалими і підтвердилися наступною практикою, які чинники впливали і продовжують впливати на розвиток військової теорії у цій царині. Національні школи систематизовано і розміщено у хронологічній послідовності розвитку (відповідно англійська, французька, радянська, німецька та праці військових теоретиків інших країн). Окремо праці австрійського військового теоретика Людвіга Ріттера фон Еймансбергера, які мали вплив на розвиток радянської та німецької шкіл, а також зберігають свою актуальність і сьогодні. Більшість праць військових теоретиків детально проаналізовано у відповідних місцях, тому обмежимося тільки поданням обставин формування військово-теоретичних поглядів самих авторів, а також доступність їхніх праць військовим колам інших країн. Вказані акценти важливі для оцінки і розуміння базової основи, на якій формувалися ті чи інші теоретичні праці.

До другої групи входять архівні збірки. Нам вдалося опрацювати документи Російського державного військового архіву (РГВА), які стосуються дискусії керівництва Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) щодо використання танкових військ у майбутній війні¹²³. Скористатися архівами інших країн не вдалося, однак праці військових теоретиків, як і військові статuti та настанови доступні в публікаціях. А перипетії боротьби за втілення теоретичних ідей у практику знайшли відбиток у мемуарах та післявоєнних дослідженнях. Частина архівних матеріалів теж опублікована¹²⁴.

1939-1945. Warszawa, 1994. 185 s.; *Idem*. Cholgi francuskie 1940. Warszawa, 1995. 121 s.; *Idem*. Cholgi wloskie 1939-1943. Warszawa, 1995. 84 s.; *Idem*. Niemieckie wozy bojowe 1933-1945. Warszawa, 1997. 108 s.

¹²³ Российский государственный военный архив [РГВА]. Ф. 4. Оп. 18. Д. 55, 58, 59, 60; Ф. 4. Оп. 19. Д. 56, 59; Ф. 37837. Оп. 4. Д. 365, 410, 564, 569, 570.

¹²⁴ 1941 г. Юго-Западный фронт. Воспоминания, очерки, документы. Львов, 1975. 542 с.; Боевой и численный состав ВС СССР в период Великой Отечественной войны. Статистический сборник № 1. Москва: Институт военной истории МО РФ, 1994. 164 с.; Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК. Документы и материалы. 1941 год. Т. 16. Москва, 1996. 536 с.; Русский архив: Великая Отечественная. Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы. 1941 год. Т. 23. Москва, 1998. 520 с.; 1941 г. Кн. 1 / Сост. Л. Е. Решин и др. Под ред. В. П. Наумова. Москва, 1998. 356 с.; 1941 г. Кн. 2 / Сост. Л. Е. Решин и др. Под ред. В. П. Наумова. Москва, 1998. 412 с.

Третю групу складають різноманітні опубліковані статuti, настанови та довідники міжвоєнного часу¹²⁵.

До четвертої групи входять брошури і теоретичні статті з танкової тематики, опубліковані у міжвоєнний період ХХ ст.¹²⁶.

П'яту групу складають мемуари. Попри очевидну їхню тенденційність, ця група унікальна окремими деталями, а також частково передає, іноді проти волі самих авторів, їхні відчуття і сприйняття певних моментів. Зрозуміло, що при використанні джерел цієї групи необхідно перевірити достовірність викладеної інформації, особливо у деталях, зважаючи на хиби людської пам'яті, а також втручання редакторів і цензорів.

Розглянемо джерела першої групи. Англійські військові теоретики у багатьох питаннях були піонерами і першовідкривачами. Серед них чи не найважливішим був генерал-майор Джон Фредерік Чарльз Фуллер (1878–1966). Початково кавалерист, учасник Англо-Бурської війни (1899–1902), випускник військової академії (1915), Фуллер був скерований у шойно організований танковий корпус, де очолив штаб корпусу, активно спричинившись до організації та розбудови танкових підрозділів, їх використання в бойових умовах. Зокрема, був організатором першої танкової атаки, яка забезпечила прорив фронту і перемогу союзникам при Камбре 20 листопада 1917 року. Але вище керівництво англійської армії, яке мислило категоріями минулого століття, вважало, що застосування танків, попри явно продемонстровану ефективність у прориві підготовленої оборони, не більше, ніж випадковий епізод дещо курйозного характеру. Після завершення Першої світової війни танковий корпус ліквідували. На озброєнні залишили тільки незначну кількість машин для проведення випробувань, від яких відсторонили самих організаторів корпусу. Д. Фуллер залишився у числі тих активних діячів, які вступили у конфлікт з вищим командуванням, доводячи важливість ролі танків у майбутній війні. Перша його велика праця “Танки у Великій війні 1914–1918 рр.”, де викладалася історія виникнення танкових військ і узагальнювався перший досвід використання танків, пройшла майже непоміченою у

¹²⁵ Полевые уставы иностранных армий. Москва, 1936. 150 с.; *Перре М.* Опыт классификации танков. // Военный зарубежник. 1936. № 11. С. 75–96; *Его же.* Современный танк. Его возможности и недостатки. Использование его в атаке. // Там же. 1938. № 10. С. 56–62; *Кохенгаузен Ф.* Вождение войск. Тактический справочник для командира общевойскового соединения и его помощников. Москва, 1937. 368 с.; *Я. С.* О колесно-гусеничных танках типа “Ландсверк”. // Автобронетанковый журнал. 1938. № 3. С. 90–93; Полевой устав РККА (ПУ-39). Москва, 1939. 65 с.; *Токарев И. М.* Тактический справочник по германской армии. Москва, 1940. 80 с.; Временный полевой устав армии Соединенных Штатов Америки. Москва, 1941. 54 с.

¹²⁶ *Калиновский К. Б.* Танки в группах ДД // Механизация и моторизация. 1931. № 2. С. 9–17; *Дютиль Л.* Танки. Москва, 1936. 258 с.; *Кокс Д.* Оборона Мадрида. Москва, 1937. 126 с.; *Пер М. Г.* Тактическое применение итальянских танков. // Автобронетанковый журнал. 1937. № 4. С. 84–89; *Корсун Н. Г.* Итало-абиссинская война 1935–1936 гг. Москва, 1938. 168 с.; *Игнатъев А.* Танки в общевойсковом бою. Москва, 1939. 120 с.; *Иссерсон Г. С.* Новые формы борьбы. Москва, 1940. 146 с.

Англиї, зате була негайно перекладена російською мовою і видана в СРСР¹²⁷.

Від 1923 р. Д. Фуллер викладав у військовій академії. Його лекції, які більше стосувалися його ж поглядів на застосування танків у наступних війнах, склали дві солідні монографії “Реформація війни”¹²⁸ та “Операції механізованих сил”¹²⁹. Ці роботи також було перекладено російською мовою та видано в СРСР.

Але в Англії Д. Фуллеру не дозволили працювати над втіленням своїх ідей, не допустивши до формування танкових військ: вони залишалися на рівні експериментальних підрозділів. Керівництво ретельно слідкувало за зменшенням витрат на оборону. Заборона Німеччині розвивати танкові війська, згідно із Версальським миром 1918 р., магічно діяла на англійських політиків, знаходячи співчуття серед еліти англійського генералітету, більшість якого ще була у полоні давно відмерлих ідей попередніх століть. У 1933 р. Д. Фуллер вийшов у відставку у чині генерал-майора, продовжуючи працювати як військовий письменник і теоретик¹³⁰.

Йому судилося пережити Другу світову війну та побачити успішні результати втілення своїх ідей на практиці. Вже у 1948 р. по гарячих слідах він видав свою історію Другої світової війни, головним лейтмотивом якої був огляд застосування і роль танкових військ у цій війні¹³¹. У 1956 р. працю переклали російською мовою і видали в СРСР¹³².

Критика Д. Фуллера у радянській військовій літературі – це примітивний ідеологічний штамп. Йому приписували ідеї виняткової ролі танків, що відсутнє у всіх його працях, де власне підкреслена необхідність чіткої взаємодії танків з іншими родами та видами збройних сил, перш за все, авіацією. Замовчувалася обставина про те, що ідеї цього теоретика запозичили мало не всі наступні фахівці, які працювали над застосуванням танків. Звичайно, були серед концепцій Фуллера помилкові. Зокрема, захоплення дешевими одно- і двомісними легкими танками. На це генерал пішов, щоби якось зрушити англійських політиків, які боялися великих затрат на переозброєння армії. Попри все стереотипні штампи щодо цього видатного військового теоретика присутні у найновіших виданнях і досі.

Генерал-лейтенант Гілфорд Мартель, командир англійської бронетанкової дивізії під час Французької кампанії 1940 р., перший командувач британських танкових сил (1942–1943), свого часу був начальником оперативного відділення у штабі Д. Фуллера. Ще у 1915 р. Мартель висунув ідею гусеничної

¹²⁷ Фуллер Д. Танки в великой войне 1914-1918 гг. Москва, 1923. 288 с.

¹²⁸ Фуллер Д. Реформація войны. Москва, 1931. 167 с.

¹²⁹ Фуллер Д. Операции механизированных сил. Москва, 1933. 259 с.

¹³⁰ Див.: Фуллер Д., Гудериан Х., Эймансбергер Л. Внимание, танки. Москва, 2003. 473 с.

¹³¹ Fuller J.F.C. The Second World War. London, 1948. 659 p.

¹³² Фуллер Д. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Москва, 1956. 550 с.

одномісної машини, а після війни активно долучився до конструювання перших післявоєнних англійських танків, запропонувавши у 1921 р. одну з перших у світі конструкцій танкеток, яка легко переміщалася як по шосе, так і по пересіченій місцевості. Не менш активно виступав у військовій пресі, обстоюючи розвиток танкових сил. У 1936 р. він приїздив в СРСР і висловив захоплення побаченим на військових маневрах. Щоправда, більшість праць Мартеля мали публіцистичний характер і лише пропагували ідеї Д. Фуллера, але окремі також перекладалися і друкувалися в СРСР¹³³.

Чи не найактивнішим серед англійських військових теоретиків того часу був Безіл Генрі Ліддел Гарт (1895–1970). На початку Першої світової війни 19-річний юнак покинув навчання в університеті у Кембриджі й вступив до армії. Вже у 1918 р. він написав свій оригінальний посібник з підготовки піхоти¹³⁴. Наступна велика праця стосувалася характеру майбутньої війни¹³⁵. Коли у 1927 р. капітана Б. Ліддела Гарта комісували з війська за станом здоров'я, він уже був визнаним військовим письменником. Його основні ідеї стосувалися механізації та моторизації армії¹³⁶. Насамперед, слід відзначити дві його великі роботи “Нові шляхи сучасних армій”¹³⁷ та “Правда про війну 1914-1918 рр.”¹³⁸. Деякі з ідей Ліддела Гарта, зокрема, обґрунтування повернення до професійної армії, не сприймалися сучасниками, які пережили Першу світову війну з її масовими арміями. Критикували його і за захоплення танкетками. Водночас, його праці користувалися популярністю і серйозно вивчалися. Тому у 1937–1938 рр. Б. Ліддела Гарта зробили радником військового міністра і йому таки вдалося провести ряд задуманих реформ. Однак, так і не вдалося втілити у життя свою головну ідею – масову механізацію (тоді під механізацією розуміли створення окремих танкових підрозділів та з'єднань) і моторизацію армії (під моторизацією розуміли переведення артилерії на механічну тягу, забезпечення пересування піхоти на автомобілях і мотоциклах), а також насичення її засобами протитанкової оборони. Б. Ліддел Гарт теж пережив Другу світову війну. Його дослідження “Революція у війні”¹³⁹, “Залякування чи оборона”¹⁴⁰, “Друга світова війна”¹⁴¹, “Стратегія непрямих дій” (у перекладі “Енциклопедія

¹³³ *Мартель Г. К.* Британские образцы танков // Военный зарубежник. 1937. № 7. С. 43–46.

¹³⁴ *Liddell Hart B.* New methods in infantry training. Cambridge, 1918. 98 p.

¹³⁵ *Liddell Hart B.* Paris, or the future of war. London, 1925. 124 p.

¹³⁶ *Liddell Hart B.* The remaking of modern armies. London, 1927. 85 p.; *Idem.* The future of infantry. London, 1933. 132 p.; *Idem.* Europe in arms. London, 1937. 154 p.

¹³⁷ *Лиддел-Гарт Б.* Новые пути современных армий. Москва, 1930. 126 с.

¹³⁸ *Лиддел-Гарт Б.* Правда о войне 1914-1918 гг. Москва, 1935. 328 с.

¹³⁹ *Лиддел-Гарт Б.* Революция в войне. Москва, 1947. 250 с.

¹⁴⁰ *Лиддел Гарт Б.* Устрашение или оборона. Москва, 1962. 247 с.

¹⁴¹ *Лиддел Гарт Б.* Вторая мировая война. Москва, 1976. 630 с.

військового мистецтва”)¹⁴² стали світовою класикою. Вони були перекладені російською мовою і видані в СРСР.

Важливе значення мали також роботи Ф. Мітчела¹⁴³. Основне його дослідження “Танки на війні. Історія розвитку танків у світовій війні 1914-1918 рр.” перевидали і в СРСР¹⁴⁴. Оригінальними працями цього дослідника користувався видатний радянський дослідник В. К. Триандафіллов.

Французька військово-теоретична думка не відставала від англійської. Щоправда, і тут військове міністерство та генеральний штаб мало звертали увагу на прихильників танкових військ, яких вважали футуристами. Найвизначнішим із них був бригадний генерал Шарль де Голль (1890–1970), який услід за Б. Ліддел Гартом відстоював ідею невеликої професійної найманої армії, здатної вести активні наступальні дії в умовах майбутньої маневреної війни. Тому він ратував за механізацію і моторизацію такої армії¹⁴⁵. Пропонована ним професійна армія у 100 тис. чол. мала мати три тисячі танків. Навіть у своїх військово-історичних дослідженнях¹⁴⁶ Ш. де Голль шукав підтвердження цих нових ідей.

Але військове керівництво Франції вірило в укріплені лінії, масові коаліційні армії та інші речі, навіяні реаліями Першої світової війни. Генералу де Голлю вдалося продемонструвати на практиці справедливість своїх поглядів лише у 1940 р., коли він успішно командував 4-ю танковою дивізією. Його навіть поспішно призначили заступником міністра національної оборони. Однак, Франція вже не могла відвернути поразку у кампанії 1940 р. Відтак, генерал Ш. де Голль очолив в еміграції комітет “Вільна Франція”, який прагнув відродження французької армії та її участі у війні на стороні союзників. Основна військово-теоретична праця Ш. де Голля “Професійна армія” також була перекладена російською мовою і видана в СРСР¹⁴⁷.

Серед інших робіт французьких військових теоретиків слід виділити працю генерал-лейтенанта Еміля Жюльєна Жозефа Леопольда Аллео “Повітряна могутність і сухопутні збройні сили”¹⁴⁸, який обґрунтував необхідність розумного балансу між родами та видами збройних сил; Моріса Перре, який розглядав конструктивні особливості танків¹⁴⁹, та

¹⁴² *Ліддел-Гарт Б.* Энциклопедия военного искусства. Москва, 1999. 654 с.

¹⁴³ *Mitchell F.M.* Tank Warfare. The Story of the Tanks in the Great War. – London–Edinburg–New York–Toronto–Paris, 1930. 312 p.

¹⁴⁴ *Митчелл Ф.* Танки на войне. История развития танков в мировой войне 1914–1918 гг. Москва, 1935. 100 с.

¹⁴⁵ *de Gaulle Charles.* Vers l’armée de mètier. Paris, 1934. 253 p.

¹⁴⁶ *de Gaulle Charles.* La France et son armée. Paris, 1938. 326 p.

¹⁴⁷ *Шарль де Голль.* Профессиональная армия. Москва, 1935. 240 с.

¹⁴⁸ *Аллео Э.* Воздушная мощь и сухопутные вооруженные силы. Москва, 1936. 238 с.

¹⁴⁹ *Перре М.* Опыт классификации танков. // Военный зарубежник. 1936. № 11. С. 75–96; *Его же.*

П'єра Шазальмартена¹⁵⁰, який показав можливості застосування танків у горах.

Як відомо, німці важко пережили поразку у Першій світовій війні. Ухвали Версальського миру підштовхували їх до підготовки до наступної війни. У Берліні поспішно аналізувалися причини невдач, зокрема, і пізнього звернення до конструювання та використання танків у бойових діях. Можливо тому однією з перших на тему майбутньої війни стала робота генерал-майора Ф. Бернгарді “Про війну майбутнього”¹⁵¹, яка відразу ж була перекладена і видана у Росії. У цій праці німецький генерал оцінював майбутню війну як війну моторів, а танкові підрозділи – як основний засіб прориву підготовленої оборони¹⁵².

Генерал піхоти Еріх фон Людендорф (1865–1937) був одним із кращих німецьких генералів Першої світової війни. З іменем цього вихованця Берлінської військової академії (1893) пов’язані найбільш успішні операції німецької армії. Начальник оперативного відділу Генштабу (1908–1913), начальник штабів армій і фронтів, а у 1916–1918 рр. 1-й генерал-квартирмейстр Верховного командування німецької армії, мав величезний досвід. Спогади генерала про війну у двох томах, видані у Радянському Союзі у 1923–1924 рр.¹⁵³, сприймалися не як мемуари, а швидше як військово-теоретичне дослідження. Наступна його велика військово-теоретична праця “Тотальна війна”¹⁵⁴ вражає не стільки своїм практицизмом, який межує із цинізмом, як тим, що всі передбачення генерала справдилися. Друга світова війна виглядала саме так, як її прогнозував Е. фон Людендорф. Бажання швидко ліквідувати наслідки Версальського миру штовхнуло генерала до лав раних нацистів. Він, навіть, брав участь у путчі А. Гітлера. Але дуже скоро розгадав натуру Гітлера і відійшов від активного нацистського руху. Будучи одним із тих, від кого залежали основні рішення щодо німецької сухопутної армії під час Першої світової війни, Людендорф так і не визнав помилки вищого командування, яке надто пізно звернулося до конструювання і застосування танків.

Подібним практиком був і генерал-полковник Ханс фон Сект (1866–1936), перший командувач рейхсвером (1920–1926). Випускник військової академії (1890), який мав практичний досвід участі у Першій світовій війні як начальник штабів польових армій і начальник генштабу турецької армії (1917–1918), учасник локальних війн (у 1934–1935 рр. – головний військовий радник німецької місії при

Современный танк. Его возможности и недостатки. Использование его в атаке. // Военный зарубежник. 1938. № 10. С. 56–62.

¹⁵⁰ Шазальмартен П. Танки в горной войне. // Военный зарубежник. 1937. № 5. С. 34–48.

¹⁵¹ Бернгарди Ф. О войне будущего. Москва, 1921. 156 с.

¹⁵² Там само. С. 34–45.

¹⁵³ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. Т.1. Москва, 1923. 435 с.; Т.2. Москва, 1924. 450 с.

¹⁵⁴ Людендорф Э. Тотальная война. Москва, 1936. 135 с.

гомінданівському уряді Китаю) фон Сект вірно оцінив значення танкових військ і моторизації армії. В умовах жорстоких обмежень Версальської угоди він схилився до невеликої професійної армії, добре моторизованої і механізованої, випереджаючи у своїх поглядах французьких та англійських колег. Його основна військово-теоретична праця “Оборона країни” була перекладена і видана в СРСР¹⁵⁵. У цій роботі німецький генерал обстоював створення моторизованої піхоти, артилерії на механічній тязі, підкреслював роль танкових військ, здатних завдавати контрударів та закривати прориви противника¹⁵⁶.

Ще до того, як танки були взяті на озброєння Вермахту, значення відповідних військ зрозумів і почав пропагувати військовий письменник Ріхард Кюльман¹⁵⁷.

Основним танковим теоретиком і практиком став досвідчений генерал-полковник Гейнц Вільгельм Гудеріан (1888–1954). Кавалерист у Першій світовій війні, він з 1922 р. служив в автомобільних військах рейхсверу, на базі яких почали створюватися моторизовані й танкові війська. Був на секретних курсах танкістів “Кама” у Радянському Союзі. Від осені 1931 р. очолював штаб інспектора мобільних військ генерал-майора О. Лутца. У липні 1934 р. був призначений начальником штабу Управління бронетанкових військ. Пізніше командував танковою дивізією, моторизованим корпусом, танковою групою (армією) і був генерал-інспектором танкових військ, начальником генерального штабу (21 липня 1944 – 28 березня 1945), який намагався зупинити наступ союзників. Гудеріан був, безперечно, одним із кращих танкових генералів Другої світової війни.

Свою основну працю “Увага! Танки!”¹⁵⁸, яка поставила його поряд із провідними військовими теоретиками, він написав у 1936–1937 рр. з ініціативи свого начальника генерала О. Лутца. Чималий вплив на Гудеріана як на військового теоретика, як він сам зізнався, мали публікації Д. Фуллера та австрійського генерала Л. Еймансбергера. Праця “Увага! Танки!” з незначними скороченнями була перекладена російською мовою під назвою “Бронетанкові війська і їх взаємодія з іншими родами військ”¹⁵⁹. Післявоєнні мемуари і теоретичні праці Г. Гудеріана стали продовженням розвитку його теорії застосування танкових військ¹⁶⁰.

З інших праць німецьких військових теоретиків заслуговує на увагу

¹⁵⁵ Сект Х. фон. Оборона страны. Москва, 1931. 153 с.

¹⁵⁶ Там само. С. 34, 42, 47, 51.

¹⁵⁷ Кюльман Р. Общая тактика. Москва, 1928. 368 с.; *Его же*. Новый французский танк “Д” и самоходная артиллерия. // Военный зарубежник. 1938. № 7. С. 56–62.

¹⁵⁸ Guderian H. Achtung! Panzer! Berlin, 1937. 310 p.

¹⁵⁹ Гудеріан Г. Бронетанковые войска и их взаимодействие с другими родами войск. Москва, 1940. 230 с.

¹⁶⁰ Гудеріан Г. Танки – вперед! (Немецкие бронетанковые войска во Второй мировой войне). Москва, 1957. 345 с.; *Його ж*. Воспоминания солдата. Смоленск, 1999. 654 с.

грунтовний тактичний довідник для командирів загальновійськових з'єднань генерал-лейтенанта Ф. фон Кохенгаузена "Водіння військ"¹⁶¹, який став основою для німецьких польових статутів. Там не лише сформовані основні принципи застосування і взаємодії різних родів військ, а й особливо підкреслена роль артилерії при забезпеченні введення танків: "Артилерія забезпечує танкову атаку, подавляє протитанкові засоби противника, знищує спостережні пункти противника або осліплює їх димовими завісами..., заважає введенню у бій резервів"¹⁶².

Одним із найбільших військових теоретиків, які працювали над використанням танкових військ, був Людвіг Ріттер фон Еймансбергер (1878–1945), фельдцехмейстер (генерал-лейтенант артилерії) австрійської армії. Він закінчив військову школу, технічну військову академію і з 1899 р. служив в артилерії. Після закінчення Першої світової війни і розпаду Австро-Угорської імперії залишився в австрійській армії інспектором артилерії, а від 1929 р. і до до окупації Австрії Німеччиною інспектором сухопутних військ. Його основна праця "Танкова війна"¹⁶³ була перекладена і у скороченому вигляді видана в СРСР¹⁶⁴.

Радянська критика Л. Еймансбергера, який мав вплив на всіх наступних військових теоретиків, не виходить за рамки тогочасних ідеологем. Зокрема, йому закидають перевищення ролі танкових військ (проти чого він виступав і сам), побоювання масових армій як побоювання капіталістів соціалістичної революції, а також запозичення ідей В. К. Тріандафіллова, праць якого він не знав, а крім цього своє оригінальне дослідження написав у зовсім іншому ключі.

Австрійський генерал чи не найгрунтовніше підійшов до проблеми використання танкових військ, розглядаючи їхні дії в умовах насиченої протитанкової оборони і значної чисельності тих же військ у противника. Фактично, він розглядав можливість бойових дій у Західній Європі між потужними державами, які мали реальні шанси переходу до сучасних армій. Критики так і не помітили, що можливості війни проти Радянського Союзу він взагалі не розглядав, не вірячи в можливість широкої індустріалізації цієї країни на початку 30-х років. Реально танкові війська зустрілися з варіантами, які розглядав Л. Р. фон Еймансбергер, лише на завершальних етапах Другої світової війни, починаючи з Курської битви. Австрійський теоретик першим передбачив і кризу танкових військ, про яку почали говорити тільки зараз.

Російські та радянські теоретичні праці, де вперше актуалізовано тему механізації й моторизації армії, починаються від досліджень полковника Генштабу

---

¹⁶¹ Кохенгаузен Ф. Вожделение войск. Тактический справочник для командира общевойскового соединения и его помощников. Москва, 1937. 368 с.

¹⁶² Там само. С. 175.

¹⁶³ Eimannsberger L.R. von. Der Kampfw Agenkrieg. München, 1934. 440 p.

¹⁶⁴ Эмансбергер Л. Танковая война. Москва, 1938. 382 с.

князя Олександра Івановича Андогського (1876–1931)¹⁶⁵, останнього начальника Академії Генштабу, 1-го квартирмейстера штабу Колчака і домашнього вчителя спадкоємця японського престолу, майбутнього імператора Хірохіто; генерал-майора Генштабу Бориса Володимировича Геруа (1876–1942), який друкував свої праці в еміграції¹⁶⁶, та генерал-майора Олександра Івановича Верховського (1886–1938), колишнього військового міністра Тимчасового уряду, пізніше професора Військової академії РСЧА, комкора, розстріляного більшовиками¹⁶⁷. Усі вони оцінили значення танкових військ та мотопіхоти, які за їх часів лише зароджувалися. Щоправда, їхні праці залишилися недоступними основній масі радянських командирів (праці О. І. Верховського було вилучено після його розстрілу).

Найбільшим радянським військовим теоретиком був Володимир Кіріаківич Тріандафіллов (1894-1931). Учасник Першої світової війни, штабс-капітан, талановитий вчений, він очолив Оперативне управління штабу РСЧА, але рано загинув під час авіаційної катастрофи. Більшість його соратників і наступників загинула під час репресій 30-х рр., а праці Тріандафіллова¹⁶⁸ лягли в основу радянської воєнної доктрини.

Радше інтуїтивно, аніж внаслідок глибокого осмислення, Тріандафіллов раніше за інших зумів оцінити перспективи технічного переозброєння і роль танків у майбутніх війнах. Хоча, у цілому, він залишався на позиціях досвіду Першої світової війни, визнаючи пріоритет за масовими арміями (міркування англійських теоретиків щодо невеликих професійних армій він пояснював панівною політичною доктриною страху капіталістів перед необхідністю озброювати пролетаріат), і у своїх розрахунках оперував відповідними висновками з досвіду позиційної війни. Найбільшим його досягненням були обрисовані ним перші ідеї “глибокої операції”, які теж впливали з досвіду позиційної війни. В. Тріандафіллов загинув до того, як танки стали повноцінним видом сухопутних військ, але своєрідним стереотипом радянського часу стало приписування йому ідей, яких він ніколи не висловлював. Так само як і Л. Еймансбергер і Г. Гудеріан ніколи не запозичували ідей Тріандафіллова, не були знайомі з його працями, а в своїх роботах розвивали питання конкретного застосування танкових військ, які радянський теоретик взагалі не піднімав.

---

¹⁶⁵ *Андогский А. И.* Встречный бой. Стратегическо-тактическое исследование способов и приемов ведения встречного боя в современную эпоху на почве военно-исторических примеров. Петроград, 1918. 69 с.

¹⁶⁶ Геруа Б. Боязнь пространства. // Вестник военных знаний. Сараево, 1930. № 5. С. 53–59; *Его же.* Творчество доктринерства. // Там же. 1933. № 4. С. 67–72.

¹⁶⁷ *Верховский А. И.* Основы нашей тактики. Москва, 1927. 136 с.; *Его же.* Огонь, маневр и маскировка. Москва, 1928. 85 с.; *Его же.* Общая тактика. Изд. 2. Москва, 1930. 216 с.

¹⁶⁸ *Триандафиллов В. К.* Размах операций современных армий. Москва, 1926. 152 с.; *Его же.* Возможная численность будущих армий // Война и революция. 1927. Кн.3. С. 32–41; *Его же.* Характер операций современных армий. 3-е изд. Москва, 1936. 165 с.

Найбільший внесок у створення радянських танкових військ зробив колишній офіцер-зв'язківець Інокентій Андрійович Халепський (1893–1938). У громадянську війну він був начальником зв'язку 3-ї армії Східного фронту (1918), надзвичайним комісаром зі зв'язку всіх фронтів (від жовтня 1918 до березня 1919), комісаром пошт і телеграфу Радянської України (від березня 1919 до жовтня 1919), начальником зв'язку Південного, Південно-Західного і Кавказького фронтів (від жовтня 1919 до червня 1920), начальником зв'язку РСЧА (1920–1924). У 1924 р. він очолив новоутворене Військово-технічне управління РСЧА, яке взяло на себе усю роботу з організації виробництва танків і формування відповідних військ. У 1929 р. його реорганізували в Управління моторизації та механізації, а з грудня 1934 р. – в Автобронетанкове управління. До 1937 р. цими структурами керував І. А. Халепський, якого сміливо можна назвати головним організатором танкових військ СРСР. У 1929–1930 рр. очолена І. А. Халепським комісія із закупівлі техніки відвідала Німеччину, Чехословаччину, Францію, Англію і США. Закуплені нею зразки танкової техніки були доставлені в СРСР і стали базою всіх власних наступних конструкцій танків. У 1935 р. І. А. Халепський отримав звання командарма 2-го рангу. В цей період у радянській військовій ієрархії він вважався п'ятою особою. Успіхи його управління були вражаючими. Однак 1937 р. його несподівано усунули, призначивши наркомом зв'язку, а невдовзі арештували і розстріляли. Мабуть, далася взнаки популярність І. А. Халепського, який був також автором низки теоретичних публікацій¹⁶⁹.

Важливе значення для розвитку радянської військової думки, зокрема, щодо переозброєння армії та насичення її танками і танкетками, мали праці: маршала М. М. Тухачевського (1893–1937), такі як “Маневр і артилерія”, “Бій піхоти”, “Характер прикордонних операцій” та ін.¹⁷⁰, командарма I рангу І. П. Уборевича (1896–1937)¹⁷¹ та генерал-лейтенанта С. М. Красильникова (1893–1971)¹⁷². Розвитку ідей застосування танків у сучасному бою присвячені роботи К. Б. Каліновського¹⁷³, С. І. Аммосова¹⁷⁴,

---

¹⁶⁹ *Халепский И.А.* Современная техника и война. Москва, 1926. 59 с.

¹⁷⁰ *Тухачевский М. Н.* Избранные произведения. Т. 1 (1919–1927). Москва, 1964. 240 с.; Т. 2 (1928–1937). Москва, 1964. 264 с.

¹⁷¹ *Уборевич Е. П.* Подготовка ком состава РККА (старшого и высшего). Полевые поездки, ускоренные военные игры и выходы в поле. Москва–Ленинград, 1928. 180 с.; *Его же.* Оперативно-тактическая и авиационная военные игры. Москва, 1929. 108 с.

¹⁷² *Красильников С. Н.* Наступательная армейская операция. Москва, 1940. 236 с.

¹⁷³ *Калиновский К. Б.* Танки в группах ДД // Механизация и моторизация. 1931. № 2. С. 9–17.

¹⁷⁴ *Аммосов С. И.* Тактика мотомехсоединений. Москва, 1932. 117 с.

П. Д. Гладкова¹⁷⁵, А. Е. Громиченко¹⁷⁶, А. Прогера¹⁷⁷, А. Игнатъева¹⁷⁸, головного маршала танкових військ, доктора військових наук, професора П. О. Ротмістрова (1901–1982)¹⁷⁹, Т. П. Кузнєцова¹⁸⁰. Своєрідним підведенням підсумків розвитку теоретичних розробок із врахуванням практичних результатів був збірник “Тактика танкових військ” авторського колективу у складі генерал-майорів Л. І. Котельнікова і В. С. Тамруче, полковників І. А. Ернеста і Д. І. Пабле¹⁸¹.

Окремо слід згадати комдива Г. С. Іссерсона (1898–1976). Прапорщик часів Першої Світової війни, випускник і викладач Військової Академії ім. М. Фрунзе, він був знаним радянським військовим теоретиком. Його монографії “Канни світової війни” (Москва, 1926) та “Еволюція оперативного мистецтва” (Москва, 1937) вивчали слухачі академії. У 1937 р., коли більшість викладачів академії було репресовано, комбриг Г. С. Іссерсон відбувся короткочасним арештом. Під час Фінської війни його призначили начальником штабу 7-ї армії, яка не змогла з ходу прорвати фінські укріплення. Головними винуватцями визначено начальника штабу армії та командувача 47-го стрілецького корпусу. Обох знято зі своїх постів, понижено до полковників і відраховано у резерв. Щоправда, тоді ж вийшла друком праця комдива Іссерсона “Нові форми боротьби” (Москва, 1940)¹⁸², у якій було враховано досвід останньої кампанії німецьких військ, зокрема, танкових. Цікаво, що ніхто не потурбувався про її заборону, тому з повною відповідальністю опальний полковник міг заявити у липні 1941 р.: “Якщо б вони читали мої книжки, то німці не наблизилися би до Москви”. За таку заяву він дорого заплатив. Його заарештували, а на початку 1942 р. засудили на 10 років таборів і 5 років пониження прав. Після поневірянь йому дозволили повернутися у Москву лише для того, щоби звільнити в запас у званні полковника¹⁸³. Попри все, Г. С. Іссерсон ще намагався працювати, навіть опублікував спогади про репресованих генералів, з якими йому доводилося служити¹⁸⁴, та працю про розвиток

¹⁷⁵ Гладков П. Д. Бой броневых частей. Москва, 1932. 173 с.

¹⁷⁶ Громиченко А. Е. Очерки тактики танковых частей. Москва, 1935. 410 с.

¹⁷⁷ Прогер А. Моторизация и механизация. Москва, 1936. 154 с.

¹⁷⁸ Игнатъев А. Танки в общевойсковом бою. Москва, 1939. 120 с.

¹⁷⁹ Ротмистров П. А. Прорыв сильно укрепленных полос и укрепленных районов стрелковым корпусом. // Труды Военной академии механизации и моторизации РККА. Юбилейный сборник. Москва, 1940. С. 140–162; *Его же*. Время и танки. Москва, 1972. 336 с.; *Его же*. Танки на войне. Москва, 1975. 290 с.; *Его же*. Стальная гвардия. Москва, 1984. 271 с.

¹⁸⁰ Кузнєцов Т. П. Тактика танковых войск. Москва, 1940. 134 с.

¹⁸¹ Тактика танковых войск (ген.-майор В. С. Тамруче, ген.-майор Л. И. Котельников, п-к И. А. Эрнест, п-к Д. И. Пабле). Москва, 1940. 340 с.

¹⁸² Иссерсон Г. С. Новые формы борьбы. Москва, 1940. 146 с.

¹⁸³ Свердлова Ф. Д. Евреи-генералы Вооруженных Сил СССР (краткие биографии). Москва, 1993. С. 51.

¹⁸⁴ Иссерсон Г. С. Воспоминания современника о М. Тухачевском. // Военно-исторический журнал.

теорії радянського оперативного мистецтва¹⁸⁵.

У цілому радянська військова наука не поступалася поглядам передових європейських країн. Як і там, в СРСР на ключових постах в армії сиділи вчорашні кавалеристи на чолі з К. Є. Ворошиловим, які не читали теоретичних праць і жили спогадами традицій 1-ї Кінної армії.

Найвідоміший представник італійської військової думки – дивізійний генерал Джуліо Дуе (1869–1930), якого досі несправедливо вважають теоретиком виключно повітряної війни. Він був неврівноваженим і впертим, погано ладнав із начальством, тому так і залишився незрозумілим для більшості сучасників. Артилерист, який захопився авіацією і після військової академії добився зачислення в авіаційні частини. За критику головного командування він був заарештований та ув'язнений (1917). Із приходом до влади фашистів у 1922 р. очолив Центральне управління авіації, але вже у 1923 р. був відправлений у відставку. Його ідеї щодо створення та використання стратегічної авіації для сучасників видавалися чудернацькими. Але його основну працю переклали і видали в СРСР¹⁸⁶. Тут також вийшла друком фантастична повість про бомбардування Парижа майора Гельдерса¹⁸⁷. Саме в СРСР, а також у США, ідеї генерала Д. Дуе були реалізовані у створенні дальньобомбардувальної авіації. Але генерал Д. Дуе не виступав за ліквідацію інших видів збройних сил. Навпаки, чи не першим висунув ідею взаємодії авіації з танками¹⁸⁸. Раціональні ідеї доктрини Дуе, особливо взаємодію авіації з танками, пропагував П. Вотье¹⁸⁹.

З інших праць зарубіжних військових теоретиків відзначимо роботу польського дивізійного генерала Владислава Сікорського (1881–1943), який вважав, що у майбутній війні успіх буде на стороні мобільних професійних армій з ударними танковими частинами¹⁹⁰. Інженер за освітою, учасник Першої світової (1914–1918), українсько-польської (1918–1919) і радянсько-польської (1920) воєн (під час останньої командував 5-ю та 3-ю арміями), начальник генштабу (1921–1922), військовий міністр (1922–1925), командувач округу (1925–1928). Після перевороту Ю. Пілсудського 1928 р. був знятий із постів і емігрував до Франції. Там він виступив як військовий теоретик. Польського генерала оцінили скрізь, окрім Польщі, його працю старанно вивчали в СРСР.

1963. № 2. С. 103–107; *Его же*. Судьба полководца. // Дружба народов. 1988. № 5. С. 276–282.

¹⁸⁵ *Иссерсон Г. С.* Развитие теории советского оперативного искусства в 30-е годы. // Военно-исторический журнал. 1965. № 1. С. 52–59; № 3. С. 61–69.

¹⁸⁶ *Дуэ Д.* Господство в воздухе. Москва, 1936. 186 с.

¹⁸⁷ *Гельдерс, майор.* Воздушная война 1936 года. Разрушение Парижа. Москва, 1932. 112 с.

¹⁸⁸ *Дуэ Д.* Господство в воздухе. С. 54.

¹⁸⁹ *Вотье П.* Военная доктрина генерала Дуэ. Москва, 1937. 240 с.

¹⁹⁰ *Сикорский В.* Будущая война. Ее возможности, характер и связанные с ними проблемы обороны страны. Москва, 1936. 138 с.

Важливими є джерела другої групи. В архівних збірках Російського державного військового архіву (РГВА), які стосуються наради вищого радянського командування та оперативних ігор наприкінці 1940 – на початку 1941 рр.¹⁹¹, нами опрацьовано стенограми доповідей і виступів вищого командного складу з питань застосування танкових і моторизованих військ напередодні вторгнення німецьких військ на територію СРСР. З документів цієї наради окремою брошурою видали заключну промову тодішнього наркома оборони маршала С. К. Тимошенка¹⁹².

Важливе значення мають видані збірники документів “Прихована правда війни. Невідомі документи”¹⁹³, збірники архівних документів, які розкривають хід бойових дій та застосування танкових з’єднань у 1941 р.¹⁹⁴, діяльність Ставки Верховного Головнокомандування¹⁹⁵ та Генерального штабу¹⁹⁶.

Із джерел третьої групи важливими є публікації польового статуту РСЧА 1939 р.¹⁹⁷, польових статутів іноземних армій¹⁹⁸, французьких настанов з використання великих військових з’єднань¹⁹⁹, тимчасового польового статуту армії США²⁰⁰, танкових довідників Ф. Хейгля²⁰¹, Л. Дютіля²⁰², Ф. Л. Хлистова²⁰³ та статистичного збірника “Бойовий і чисельний склад ЗС СРСР у період Великої Вітчизняної війни”²⁰⁴. До цієї групи можна включити грунтовний військовий довідник з автомобільних перевезень естонського офіце-

¹⁹¹ РГВА. Ф. 4. Оп. 18. Спр. 55, 58, 59, 60; Оп. 19. Спр. 56, 59; Ф. 37837. Оп. 4. Спр. 365, 410, 564, 569, 570.

¹⁹² Заключительная речь Народного Комиссара Оборона Союза ССР Героя и Маршала Советского Союза С. К. Тимошенко на военном совещании 31 декабря 1940 г. Для служебного пользования. Москва, 1941. 35 с.

¹⁹³ Скрытая правда войны: 1941 г. Неизвестные документы. Москва, 1992. 348 с.

¹⁹⁴ 1941 г. Юго-Западный фронт. Воспоминания, очерки, документы. Львов, 1975. 542 с.; 1941 г. Сост. Л. Е. Решин и др. Под ред. В. П. Наумова. Москва, 1998. Кн. 1. 356 с.; Кн. 2. 412 с.

¹⁹⁵ Русский архив. Великая Отечественная. Ставка ВГК. Документы и материалы. 1941 год. Т. 16. Москва, 1996. 536 с.

¹⁹⁶ Русский архив. Великая Отечественная. Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны. Документы и материалы. 1941 год. Т. 23. Москва, 1998. 520 с.

¹⁹⁷ Полевой устав РККА (ПУ-39). Москва, 1939. 65 с.

¹⁹⁸ Полевые уставы иностранных армий. Москва, 1936. 150 с.

¹⁹⁹ Французское наставление по использовании крупных войсковых соединений 1937 г. Москва, 1937. 56 с.

²⁰⁰ Временный полевой устав армии Соединенных Штатов Америки. Москва, 1941. 54 с.

²⁰¹ Хейль Ф. Танки. Москва, 1928. 132 с.; *Його жс*. Танки. Ч. 1. Москва, 1935. 190 с.; Ч. 2. Москва, 1937. 210 с.

²⁰² Дютиль Л. Танки. Москва, 1936. 258 с.

²⁰³ Хлыстов Ф. Л. Танки и механическая тяга в артиллерии. Общие сведения о танках, системы основных танковых трансмиссий. Ленинград, 1929. 96 с.

²⁰⁴ Боевой и численный состав ВС СССР в период Великой Отечественной войны. Статистический сборник № 1. Москва: Институт военной истории МО РФ, 1994. 164 с.

ра, який став генералом радянської армії, Л. А. Перна²⁰⁵ та добротний фаховий довідник про німецький Вермахт І. М. Токарева²⁰⁶.

Із джерел четвертої групи важливе значення мають: окремі статті міжвоєнного періоду щодо проблем конструкцій і характеристик танків А. Діка²⁰⁷, Л. Хандля²⁰⁸, автора, який заховався за криптонімом Я. С.²⁰⁹; роботи, які висвітлюють використання танків у локальних війнах, М. Г. Корсуна²¹⁰, Д. Кокса²¹¹, М. Г. Пера²¹². До цієї групи можна включити два історіографічні збірники з розробки питань тактики²¹³ і оперативного мистецтва²¹⁴ у радянських військових працях 1917–1940 рр. Ця група джерел розширює інформацію про рівень базових знань військового середовища при остаточному формуванні поглядів на використання танків перед Другою світовою війною.

При всій неоднозначності мемуарної літератури, обминути її не можна. Вартує особливо відзначити пізні мемуари англійського генерала Е. Д. Свінтон про зародження танкових військ²¹⁵, генерала Ш. де Голля, в яких доволі детально змальовано танкові епізоди²¹⁶, а також щоденник начальника Генерального штабу сухопутних військ Німеччини генерал-полковника Франца Гальдера (1884–1972), який не готувався до друку²¹⁷, та записки генерал-фельдмаршала німецької армії Вільгельма Кейтеля (1882–1946), засудженого до страти на Нюрнберзькому процесі, які писалися під час перебування автора у нюрнберзькій тюрмі²¹⁸.

Мемуари німецьких танкістів генерал-полковника Гейнца Гудеріана²¹⁹,

²⁰⁵ *Пэрн Л. А.* Автомобильные перевозки войск. Москва, 1941. 120 с.

²⁰⁶ *Токарев И. М.* Тактический справочник по германской армии. Москва, 1940. 80 с.

²⁰⁷ *Дик А.* Танк Штраусслера. // Автобронетанковый журнал. 1937. № 8. С. 68–81.

²⁰⁸ *Хандль Л.* Специальные машины австрийской армии. // Автобронетанковый журнал. 1937. № 2. С. 70–77.

²⁰⁹ *Я. С.* О колесно-гусеничных танках типа “Ландсверк”// Автобронетанковый журнал. 1938. № 3. С. 90–93.

²¹⁰ *Корсун Н. Г.* Итало-абиссинская война 1935–1936 гг. Москва, 1938. 168 с.

²¹¹ *Кокс Д.* Оборона Мадрида. Москва, 1937. 126 с.

²¹² *Пер М. Г.* Тактическое применение итальянских танков // Автобронетанковый журнал. 1937. № 4. С. 84–89.

²¹³ Вопросы тактики в советских военных трудах (1917-1940 гг.). Москва, 1970. 520 с.

²¹⁴ Вопросы стратегии и оперативного искусства в советских военных трудах (1917–1940 гг.) – Москва, 1965. 564 с.

²¹⁵ *Suinton E.D.* Eye-witness. London, 1932. 164 p.

²¹⁶ *де Голль Ш.* Военные мемуары. Призыв. 1940–1942 годы. Москва, 1957. 814 с.

²¹⁷ *Гальдер Ф.* Военный дневник. Т. 1. (14.08.1939 – 30.06.1940). Москва, 1968. 508 с.; Т. 2. (1.07.1940 – 21.06.1941). Москва, 1969. 627 с.; Т. 3. Кн. 1 (22.06.1941 – 30.09.1941). Москва, 1971. 432 с.; *Його ж.* Военный дневник. От начала Восточной кампании до наступления на Сталинград (22.06.1941 – 24.09.1942). Москва, 2004. 650 с.

²¹⁸ *Кейтель В.* Размышления перед казнью. Смоленск, 2000. 96 с.

²¹⁹ *Гудериан Г.* Танки – вперед! (Немецкие бронетанковые войска во Второй мировой войне).

генерал-полковника Германа Гота (1885–1971)²²⁰ та генерал-майора Фрідріха фон Мелентіна (1904–1997)²²¹ – це добре обдумані військово-теоретичні праці, у яких автори намагаються якнайкраще подати танкові війська Вермахту та обійти власні прорахунки. Подібно написані спогади німецьких генерал-фельдмаршалів Еріха фон Манштейна (1887–1973)²²² та Федора фон Бока (1880–1945)²²³. Це ж стосується і мемуарів фельдмаршала англійської армії Бернарда Лоу Монтгомері (1887–1976)²²⁴. Виняток складають лише спогади генерал-майора Альфреда Філіппі. Колишній начальник оперативного відділу штабу групи армій “Центр” писав більше у вигляді військово-теоретичного дослідження про проблеми забезпечення операцій механізованих сил за планом Барбаросса в умовах поділу театру бойових дій болотистим регіоном ріки Прип’яті²²⁵. Цікаві також інші праці цього автора²²⁶.

Мемуари радянських авторів старанно вичитані військовими цензорами, які намагалися вилучити усі можливі секрети (зокрема щодо структури та організації військ), та препаровані у дусі панівного постулату “віроломного нападу переважаючих сил Вермахту”, у багатьох випадках написані журналістами при пасивній участі авторів, а подекуди редаговані і поправлені після смерті останніх, – дуже складні джерела, інформація з яких потребує старанної перевірки. Кращими із цих праць, на нашу думку, є мемуари командира 8-го мехкорпусу генерал-лейтенанта Д. М. Рябишева (1894–1985)²²⁷, комісара цього корпусу бригадного комісара, пізніше генерал-лейтенанта танкових військ, М. К. Попеля (1901–1980)²²⁸, генерал-полковника І. В. Болдіна (1892–1965)²²⁹ та генерал-полковника Л. М. Сандалова (1900–1987)²³⁰.

Москва, 1957. 345 с.; *Його ж.* Воспоминания солдата. Смоленск, 1999. 654 с.

²²⁰ Гот Г. Танковые операции. Смоленск, 1999. 496 с.

²²¹ Мелентин Ф. В. Бронированный кулак Вермахта. Смоленск, 1999. 386 с.; *Его же.* Танковые сражения 1939–1945. Боевое применение танков во Второй мировой войне. Москва, 2003. 437 с.

²²² Манштейн Э. фон. Утерянные победы. Ростов-на-Дону, 1999. 640 с.

²²³ Bock F. von. The war diary. 1939-1945 / Edited by Klaus Gerbert / Schiffer Military History. Atlegen, 1996. 265 p.

²²⁴ Монтгомери Б. Мемуары фельдмаршала Монтгомери виконта Аламейнского. Москва, 2004. 560 с.

²²⁵ Филиппи А. Припятская проблема. Москва, 1959. 168 с.

²²⁶ Philippi A. 361 Volks Grenadier Division (24 Dec 44 – 12 Jan 1945). Darmstadt, 1947. 86 s.; *Idem.* Der Feldzug gegen Sovjetrussland, 1941 bis 1945. Bonn, 1962. 237 s.

²²⁷ Рябишев Д. М. Первый год войны. Москва, 1990. 254 с.

²²⁸ Попель Н. К. В тяжкую пору. Москва–Санкт-Петербург, 2001. 480 с.

²²⁹ Болдин И. В. Страницы жизни. Москва, 1961. 248 с.

²³⁰ Сандалов Л. М. Пережитое. Москва, 1966. 192 с.; *Его же.* На Московском направлении. Москва, 1970. 368 с.; *Его же.* Первые дни войны. Москва, 1989. 222 с.

Герман Гот (1885-1971)

Фрідріх фон Мелентін (1904-1997)

В цьому дослідженні використані також мемуари маршалів Радянського Союзу І. Х. Баграмяна (1897–1982)²³¹, О. М. Василевського (1895–1977)²³², А. І. Єрьоменка (1892–1970)²³³, Г. К. Жукова (1896–1974)²³⁴, М. В. Захарова (1898–1972)²³⁵, І. С. Конєва (1897–1973)²³⁶, К. С. Москаленка (1902–1985)²³⁷, К. К. Рокосовського (1896–1968)²³⁸, генералів армії А. Л. Гетмана (1903–1987)²³⁹, Д. Д. Лелюшенка (1901–1987)²⁴⁰,

²³¹ *Баграмян И. Х.* Так начиналась война. Москва, 1971. 238 с.

²³² *Василевский А. М.* Дело всей жизни. Москва, 1983. 607 с.

²³³ *Еременко А. И.* В начале войны. Москва, 1965. 512 с.

²³⁴ *Жуков Г. К.* Спогади і роздуми. Київ, 1985. 774 с.

²³⁵ *Захаров М. В.* О теории глубокой операции. // Военно-исторический журнал. 1970. № 10. С. 32–41; *Его же.* Генеральный штаб в предвоенные годы. Москва, 1989. 539 с.

²³⁶ *Конев И. С.* Записки командующего фронтом. Москва, 2000. 548 с.

²³⁷ *Москаленко К.С.* На юго-западном направлении 1941–1943. Воспоминания командарма. Москва, 1973. 456 с.

²³⁸ *Рокоссовский К.К.* Солдатский долг. Москва, 1988. 368 с.

²³⁹ *Гетман А. Л.* Танки идут на Берлин. Москва, 1982. 336 с.

²⁴⁰ *Лелюшенко Д. Д.* Москва – Сталинград – Берлин – Прага. Записки командарма. Москва, 1973. 406 с.

С. М. Штеменка (1907–1976)²⁴¹, генерал-полковника Д. А. Драгунського (1910–1992)²⁴², генерал-лейтенантів С. М. Кривошеїна (1899–1978)²⁴³ та І. М. Руссіянова (1900–1984)²⁴⁴, а також записки Г. П. Артем'єва²⁴⁵.

Джерелами для дослідження сучасного та перспективного стану танкових військ служать публікації у військовій періодиці та на інтернетних ресурсах, які приведені у тексті відповідних параграфів.

Загалом історіографічна і джерельна бази є достатньо репрезентативними для об'єктивного розкриття досліджуваної проблеми. Попри тенденційність та інші особливості, характерні для національних історичних шкіл, величезна історіографічна література відображає різноманітні аспекти створення і бойового застосування танкових військ. Але досі ніде нема комплексного аналізу ідей та концепцій представників різних національних військово-теоретичних шкіл, їхнього впливу на створення і організацію танкових військ, відсутня і порівняльна

Федор фон Бок (1880-1945)

*Бернард Лоу Монтгомери
(1887-1976)*

²⁴¹ Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны. Москва, 1989. 479 с.

²⁴² Драгунский Д. А. Годы в броне. Москва, 1983. 376 с.

²⁴³ Кривошеин С.М. Ратная быль. Записки командира механизированного корпуса. Москва, 1962. 239 с.

²⁴⁴ Руссиянов И. Н. В боях рожденная. Москва, 1982. 256 с.

²⁴⁵ Артемьев Г. П. Сквозь огонь (Записки командира танкового полка). Омск, 1991. 169 с.

*Леонід Михайлович Сандалов
(1900-1987)*

*Іван Христоворевич Баграмян
(1897-1982)*

*Георгій Костянтиневич Жуков (1896-
1974)*

*Матвій Васильович Захаров
(1898-1972)*

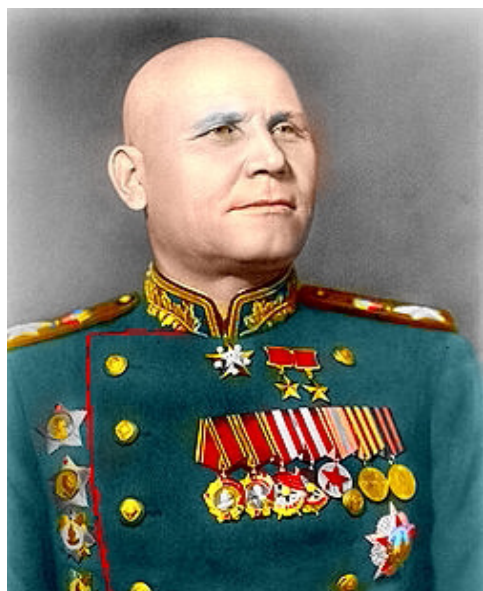

*Олександр Михайлович Василевський
(1895-1977)*

*Андрій Іванович Єрьоменко
(1892-1970)*

*Іван Степанович Конєв
(1897-1973)*

*Костянтин Костянтинович
Рокосовський
(1896-1968)*

*Кирило Семенович Москаленко
(1902-1985)*

*Дмитро Данилович Лелюшенко
(1901-1987)*

оцінка наслідків втілення цих ідей в умовах бойових дій. Тому пропонована праця саме на часі, бо має на меті заповнити ці прогалини.

Розділ 2

ВИРОБНИЦТВО ТАНКІВ І ФОРМУВАННЯ ТАНКОВИХ ВІЙСЬК (1916-1939 рр.)

2.1. Поява танків у Першій світовій війні

Вже у перший рік Першої світової війни стало зрозуміло, що кулемет і лопата як оборонна зброя переважають зброєю наступальною. За декілька місяців війська зарилися у землю, створивши суцільні лінії окопів, де кулеметні гнізда перегородили шлях наступаючій піхоті. Потрібно було у середньому 120 снарядів 76-мм або 80 снарядів 122-мм гаубиці для знищення одного кулеметного гнізда²⁴⁶. Але кількість кулеметів у підрозділах стрімко зростала, а вага їх зменшувалася, що полегшувало застосування цієї зброї. Крім цього будувалися довготривалі бетонні укріплення з броньованим верхом, на підступах до яких створювалися додаткові інженерні загородження. Навіть звичайні окопи прикривалися рядами дротяних загороджень. Щоб просунутися на декілька кілометрів, армії втрачали десятки тисяч людей і сотні тисяч снарядів. Але і ці прориви нічого не давали, бо допоки зосереджувалася артилерія й тривала артпідготовка, противник підвозив резерви і створював додаткові лінії оборони.

Воєнні дії поступово заходили у глухий кут. Потрібно було знайти засоби для прориву дротяних загороджень і подавлення кулеметних гнізд. І такий засіб винайшли. Він отримав незвичну назву “танк” (резервуар для перевезення рідини) через свою форму. Принаймні так твердив пізніше один з творців цієї машини генерал Е. Д. Свінтон²⁴⁷.

На славу винахідників танка претендують багато країн. Але факти свідчать, що більшість не має на це підстав. Австрійський проект обер-лейтенанта Гюнтера Бурштина “Motorgeschutz” ще до війни був зупинений через те, що не зміг обійти патенти на трактор²⁴⁸. Перевагою цього проекту був задум використати за основу гусеничний трактор. Сам цей задум втілили інші конструктори, які не знали про проект Г. Бурштина, але сама ідея була настільки привабливою, що повз неї просто важко пройти, не помітивши.

Проект австралійського інженера Ланселота де Моле був схожим на перші танки. Але винахідник запропонував його англійцям до того, як виникла нагайна потреба в таких машинах²⁴⁹.

²⁴⁶ РГВА. Ф. 4. Оп. 19. Д. 59. Л. 2.

²⁴⁷ *Suinton E.D.* Eye-witness. P. 86.

²⁴⁸ *Митчелл Ф.* Танки на войне. С. 8.

²⁴⁹ *Форд Р.* Знаменитые танки мира с 1916 года до наших дней. Москва, 2005. С. 12.

Американці виношували різноманітні ідеї (машина “75”, фантастичний “танк-скелет”, “паровий танк”, навіть сконструйований у 1918 р.). Але жодну з них так і не зуміли реалізувати²⁵⁰.

Безпідставно вважати винахідником танка талановитого американського конструктора Джона Уолтера Крісті (1865–1944), як це роблять О. Горбачова і Л. Смірнова²⁵¹. Інженер Крісті зробив багато для світового танкобудування, найперше радянського, але так і не зміг довести до логічного завершення жодної зі своїх оригінальних конструкцій. Однак, створені ним моделі М. 1916 (колісна установка для 3-дюймової зенітної гармати) та М. 1919 (колісно-гусеничний танк масою 12,2 т, потужністю двигуна 120 к.с., швидкістю 11 км/год., бронюванням 6–25 мм, озброєний 57-мм гарматою та 7,62-мм кулеметом, екіпаж – 3 чол.) спеціалісти не підтримали і ці моделі відповідно не були запущені у серійне виробництво. До того ж модель М. 1919 випробовували на Абердинському полігоні не у листопаді 1911 р., як пишуть дослідниці²⁵², а у 1919 р., коли перші танки вже пройшли випробування на полях битв²⁵³.

У Росії перший задум гусеничної броньованої машини належить В. Д. Менделєєву, який виступив з своїми пропозиціями у 1911–1915 рр. Замовлення на подібну машину поступило до Особливого комітету від майстра Ризького машинобудівного заводу А. А. Пороховщикова у серпні 1914 р.²⁵⁴. Головне військово-технічне управління (ГВТУ), куди було передано замовлення, не підтримало його. Бо ще тривала маневрена війна, а з подібними завданнями успішно справлялися бронеавтомобілі. Але вже незабаром Ставка Верховного Головнокомандувача (СВГК) на чолі з великим князем Миколою Миколайовичем Романовим (не всі царські генерали були “недалекими”, як пишуть досі, згадуючи проект Пороховщикова) зобов’язала начальника інженерного забезпечення Північно-Західного фронту (ПЗФ) реалізувати цей проект. Його розглянули за три дні. 13 січня 1915 р. на реалізацію асигнували 9660 крб. Машину назвали “Всюдихід”. Виготували її у Ризі. Маса машини була 3,5–4 т, габарити: довжина – 3,6 м, ширина – 2 м, висота 1,5 м. Конструкція мала широкі гусениці, але з застосуванням гумової стрічки, автомобільний двигун у 20 к.с., оригінальний 8 мм броньовий захист (зовнішній цементований 2 мм лист, прокладка з кінського волоса та морської трави і другий сталевий лист). Листи корпусу були нахилені під різними кутами. Екіпаж (2 чол.) поміщався у середній частині на двох сидіннях. 1–2 кулемети планували розмістити у поворотній башті. Випробування машини

²⁵⁰ *Форти Дж.* Германская бронетехника во Второй мировой войне. Москва, 2002. С. 20.

²⁵¹ *Горбачева Е. Г., Смирнова Л. Н.* Всемирная история бронетехники. Москва, 2002. С. 218.

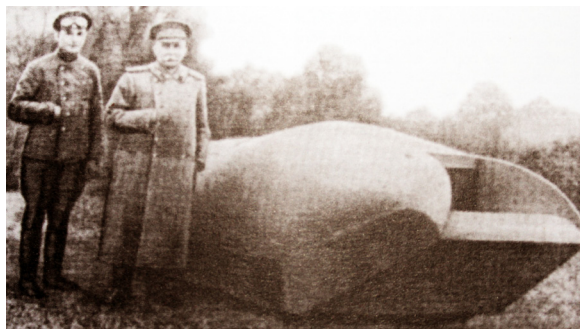
²⁵² Там само. С. 220.

²⁵³ *Кохенгаузен Ф.* Вождение войск. С. 25.

²⁵⁴ *Вишняков В. В.* Огонь, броня, скорость. // Боевая техника армии и флота. Сборник статей / Сост. С. Н. Потанев. Москва, 1981. С. 25–26.

відбувалися між 15 травням та 20 червням 1915 р. Проблеми з гусеницею, яка зіскакувала, вдалося владнати. Була зафіксована швидкість 24 версти/год. Щоправда, не вдалося виготовити сам корпус, оскільки його запроєктував автор з оригінальними нахилами, і на випробуваннях його замінили дерев'яним макетом. Модель доводили до кінця року. Добилися швидкості 40 верст/год. Однак, на початку 1916 р. проєкт закрили²⁵⁵. Основними причинами стали не складність і вартість виготовлення, а призначення машини. Танк А. А. Пороховщикова був розрахований на маневрену війну. Багатьма своїми технічними рішеннями він випереджав час. А у 1916 р. війна повністю перетворилася у позиційну і зайшла у глухий кут. Тепер потрібні були машини, здатні прорвати дротяні загородження та подавити кулеметні гнізда. Конструкція Пороховщикова не була придатною для подібних завдань. Однак, від проєкту повністю не відмовилися. Державна дума його підтримала, а ГВТУ зробило замовлення на “Всюдихід-2”. У новій конструкції автор відмовився від свого досконалого корпусу, замінивши його коробчастим клепанним корпусом, який легше було виготовити. Але довести до серійного виробництва і цю конструкцію не вдалося. Рішенням Автомобільного комітету ГВТУ від 19 жовтня 1917 р. модель визнано “недостатньо розробленою” і припинено подальше фінансування. Основною причиною, очевидно, став таки листопадовий переворот більшовиків²⁵⁶.

Зрозуміло, що єдиний екземпляр російського танка “Всюдихід”, який за своїми характеристиками (бойова маса – 4 т, екіпаж – 2 чол., броня – 8 мм, двигун – 20 к.с., швидкість – 26 км/год., озброєння – 7,62-мм кулемет) був скоріше танкеткою, не можна вважати початком танкової ери. Хоча, варто відзначити, що ця конструкція могла би стати однією з кращих на полях Першої світової війни, якщо б вдалося налагодити її серійне виробництво.

«Всюдихід» на випробуваннях, 1915. Зліва А.Пороховщиков.

Подібною виявилася історія інших проєктів, у найцікавішому з яких йшлося про колісну машину конструкції капітана М. М. Лебеденка. Її також не відкинули “недалекі царські генерали”. Але після невдалих випробувань у 1915 р., роботи над цим проєктом призупинили²⁵⁷.

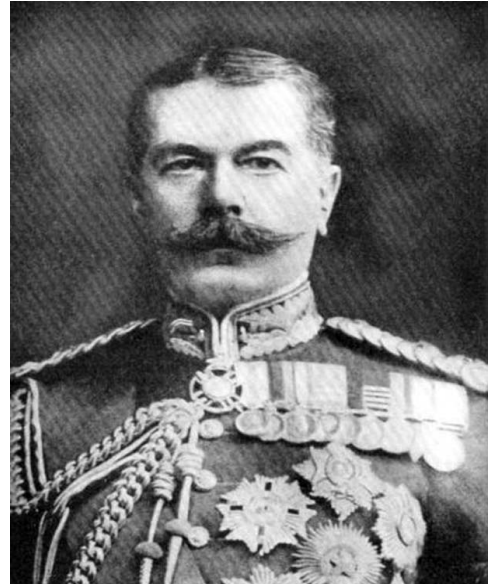
²⁵⁵ Там само. С. 26–27.

²⁵⁶ Вишняков В. В. Огонь, броня, скорость. // Боевая техника армии и флота. Сборник статей / Сост. С. Н. Потанев. Москва, 1981. С. 26–27.

²⁵⁷ Антонов А. С., Артамонов Б. А., Коробков Б. М., Магидович Е. И. Танк. Москва, 1954. С. 15–16.

*Ернест Данлон Свінтон
(1868-1951)*

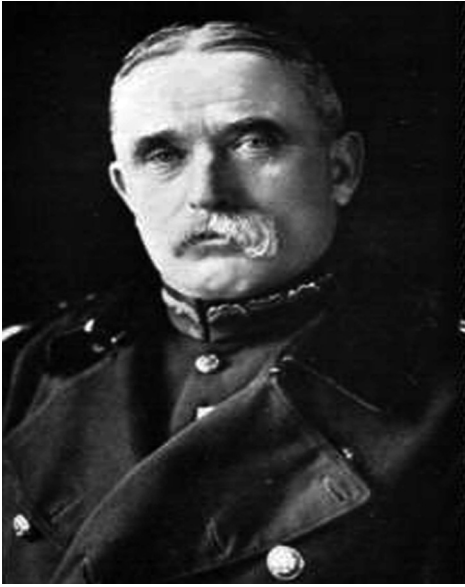
*Гораціо Герберт Кітченер
(1850-1918)*

Першими конструкторами танків вважаються англійці. Опікуном цієї справи виступив діяч, до сфери діяльності якого як Першого лорда Адміралтейства танкобудування не входило. Уінстон Черчілль уважно прислухався до ідей капітана I рангу Мюррея С'ютера і флайт-командера Тоні Хетерінгтона, які пропонували створити бойову броньовану машину на основі трактора "Діплок" для подолання дротяних загороджень. Але перевагу отримали ідеї підполковника Ернеста Д. Свінтон. Він сформував основні вимоги до нової машини, базою для якої мав послужити американський трактор "Холт": можливість маневрувати на пересічній місцевості, долати вирви і бруствери, при цьому повинен бути забезпечений захист екіпажу і механізмів від німецьких бронейних куль та достатня вогнева потужність самої машини²⁵⁸.

Свою першу записку до Головної британської квартири Е. Свінтон надіслав ще 20 жовтня 1914 р. Однак військовий міністр фельдмаршал Гораціо Герберт Кітченер (1850–1916), який першим у битві при Омдурмані (1895) застосував кулемети, відмовився розглядати цей антикулеметний засіб. Е. Свінтон не відступив і 4 червня 1915 р. вдруге звернувся до свого командування²⁵⁹. Тут йому пощастило. У. Черчілль, який підтримав ідеї підполковника, виділив на їх реалізацію 70 тис. фунтів, а 5 грудня 1915 р. надіслав головнокомандувачу англійських військ у Європі фельдмаршалу Джону Дентону Френчу (1852–1925) пропозиції щодо нового способу атаки ворожих позицій з допомогою танків.

²⁵⁸ Tank of the World. 7-th ed. London, 1991. P. 25–29.

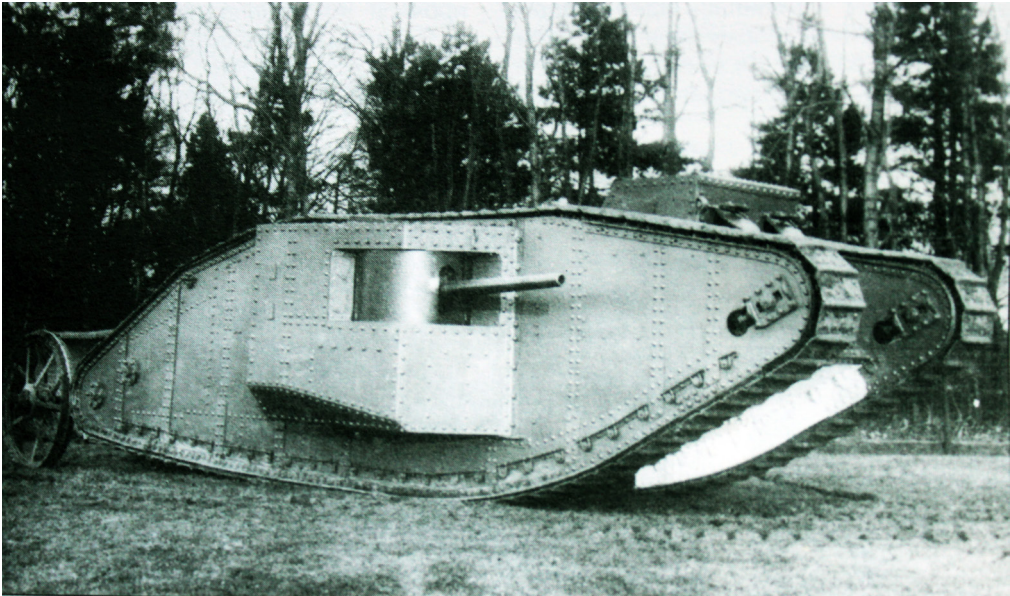
²⁵⁹ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. Москва, 1956. С. 55.

*Джон Дентон Френч
(1852-1925)*

спонсонах дві 6-фунтові гармати. Гусенична лента проходила через весь корпус, а не ховалася під ним. Така модель, як показали випробування 2, 8 та 12 лютого 1916 р., могла долати окопи та бруствери, рвати дротяні загородження²⁶¹. Крім

Отже, Ернеста Д. Свінтон (1868–1951) можна вважати творцем першого танка. Щоправда, він був більше істориком і журналістом, ніж інженером, але зумів сформулювати правильні ідеї у меморандумі “Потреба у знищувачі кулеметів”. З допомогою Ульяма Тріттона (директора фірми “Ульям Фостер і сини”), лейтенантів Уолтера Уїлсона та Альберта Стерна, безпосередніх авторів конструкції, першу модель “Маленький Віллі” виготовили за рекордний термін (від 2 серпня до 8 вересня 1915 р.). Вона важила 18 т і мала мати 2-фунтову гармату²⁶⁰. Однак, Е. Свінтону ця модель не сподобалася. Він вибрав інший варіант, виготовлений з дерева, – “Великий Віллі”, який міг нести у бокових

Англійський танк Mk I.

²⁶⁰ *Mitchell F.M.* Tank Warfare. The Story of the Tanks in the Great War. London–Edinburg–New York–Toronto–Paris, 1930. P. 25–26.

²⁶¹ *Suinton E.D.* Eye-wintess. P. 80–85.

Дуглас Хейг (1861-1928)

лорда Кітченера, машина сподобалася усім. Новацію підтримав новий командувач англійських військ у Франції генерал Дуглас Хейг (1861–1928). Було зроблено замовлення на 100 машин.

Від 16 лютого 1916 р. полковник Е. Свінтон на фермі Сибір поблизу Суррея почав формувати перший танковий підрозділ, куди йому вдалося набрати ентузіастів нової справи. Одним із перших танкістів став автомобіліст підполковник Р. У. Бредлі. Свінтон розробив першу структуру танкових військ. Він написав меморандум “Помітки з використання танків”, копію якого надіслав Д. Хейгу, однак, той не звернув на це жодної уваги. Невдовзі було створено 6 танкових рот по 25 танків, у кожній з яких було по 28 офіцерів та 255 сержантів і рядових. Загальна чисельність “Танкової секції кулеметного корпусу” склала 1794 чол., у т. ч. 184 офіцери при 150 танках, з яких половина були “самці” (з гарматним озброєнням), а решта – “самки” (з кулеметним озброєнням)²⁶².

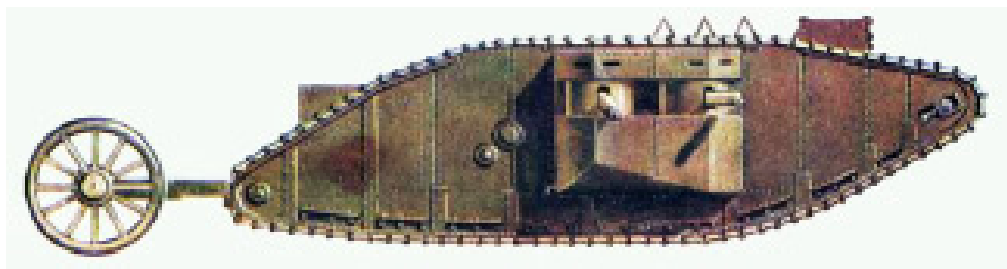
Допрацьовані моделі отримали назву танк “Марка-1”. Вони мали масу 28,6 т (“самець”) або 27,4 т (“самка”); екіпаж – 8 чол.; габарити: довжина – 9900 мм, ширина – 4200 мм (“самець”) або 4380 мм (“самка”), висота – 2490 мм; двигун потужністю 109 к.с., швидкість – 6 км/год., запас ходу – 38 км, товщина броні 6-12 мм. “Самець” мав на озброєнні дві 57-мм гармати Гочкіса

Малий Віллі

²⁶² Митчелл Ф. Танки на войне. С. 35–36.

Англійський танк Mk I.

та чотири 8-мм кулемети Гочкіса, (“самка”) – чотири 7,7-мм кулемети Віккерса і один 8-мм кулемет Гочкіса. У процесі експлуатації ці конструкції модернізувалися і вдосконалювалися аж до моделі “Марка V”. Модель “Марка IV” мала цілий ряд технічних удосконалень: спонсони зменшили і їх можна було забира-

Танк Mk IV

ти всередину корпуса під час транспортування залізницею; товщину броні збільшили, 40-каліберні гармати замінили на вкорочені 23-каліберні. До закінчення війни цей танк став основним в англійській армії. Усього було випущено 1220 одиниць танків моделі “Марка IV”.

Англійці також налагодили випуск легших швидкохідних танків Уіппет²⁶³. Фірма У. Фостера у Лінкольні у грудні 1916 р. показала дослідний зразок середнього танка з баштою,

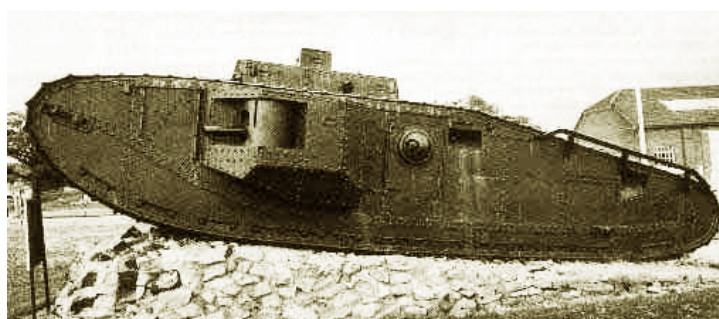
Танк Mk V

²⁶³ Фуллер Д. Танки в великой войне 1914-1918 гг. Москва, 1923. С. 68.

яка поверталася навколо осі. Уже у лютому було зроблено замовлення на 200 таких машин. Але у серійному варіанті налагодити випуск таких башт не вдалося: їх замінили нерухомими баштами у кормовій частині. Танк мав два двигуни потужністю по 45 к. с. і дві коробки передач. Перші машини випущено у березні 1918 р. Швидкість танка Mk.A доходила до 13 км/год., а при швидкості 8,5 км/год. запас ходу складав

Танк Mk VI

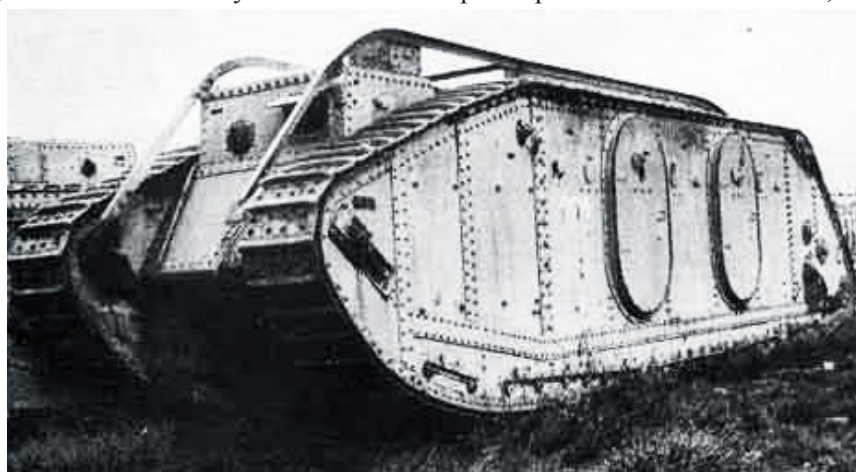

Танк Mk VII

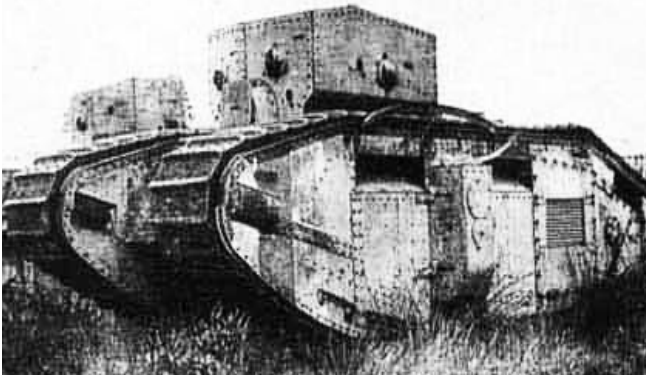
10 годин. Маса танка складала 14 т, екіпаж – 3 чол., Габарити: довжина – 6080 мм, ширина – 2620 мм, висота – 2750 мм. Товщина броні – 6-14 мм, озброєння: 4 кулемети 7,7-мм, які забезпечували

круговий обстріл. Танк міг подолати стінку заввишки 0,75 м, рів завширшки 2,1 м та брід глибиною до 0,8 м.

Вдосконалення цієї доволі вдалої моделі було менш успішним. Танк модифікації Mk.B мав наступні технічні характеристики: маса – 18 т, екіпаж

Танк Mk VIII

Ушнетт МкВ

– 4 чол., озброєння – 4 кулемети 7,7-мм. Проект установлення 57-мм гармати за рахунок зменшення кількості кулеметів до трьох не був реалізований. Усього було випущено 36 танків модифікації Мк.С²⁶⁴.

Співтворцем першого танка можна також вважати французького полковника Жана Батіста Естьєна, який, після невдалих спроб застосувати для прориву дротяних загороджень американський трактор “Холт”, запропонував гусеничну броньовану машину, озброєну гарматою і кулеметами, – *cuirasse terrestre*. Його ідеї нікого не зацікавили, допоки не потрапило в поле зору самого головнокомандувача генерала Жозефа Жака Жоффра (1852–1931). У грудні 1915 р. полковник Естьєн розпочав роботу з інженерами заводу “Шнейдер” у м. Крезо. Вже 31 січня 1916 р. генерал Жоффр дав завдання до весни 1917 р. виготовити 400 танків. За розрахунками Ж. Естьєна, стільки одиниць потрібно було для прориву 40 км фронту²⁶⁵.

У конструюванні нової машини найбільше брав участь інженер Ж. Брільє. У лютому 1916 р. у Венсенні провели перші випробування танків “Шнейдер”. Вони мали масу 13,5 т, були без башти, озброювалися 75-мм гарматою та двома кулеметами. Ці моделі легко прорвали дві смуги дротяних загороджень шириною 15 м, пододали траншеї шириною 1,75 м та глибиною 2 м²⁶⁶.

У квітні 1916 р. французьке командування видало ще одне замовлення на 400 танків,

Ушнетт МкС

²⁶⁴ Дютіль Л. Танки. С. 32–34.

²⁶⁵ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 32.

²⁶⁶ Быстров А. А. Танки 1916–1945. Москва, 2002. С. 25–26.

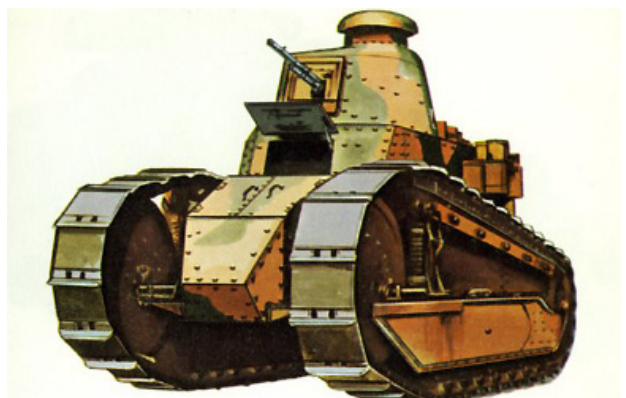
*Жозеф Жан Жоффр
(1852-1931)*

яким керував полковник Рімайло. Це замовлення виконувала фірма “Компані де Форж д’Омкур”, яка запроектувала і виготовила танки “Сен-Шамон”. Вони були також без башт з 75-мм гарматою, але мали гіршу конструкцію і важили 23 т²⁶⁷.

Ж. Б. Естьєн отримав чин бригадного генерала і був призначений командиром Artillerie d’Assault (штурмової артилерії), перший підрозділ якої прибув у форт Тру-д’Ан-фер поблизу Марлі-ле-Руа. Танки зводили у батареї по 4 одиниці, 4 батареї (16 танків) склали дивізіон, 3-4 дивізіони зводили у групи²⁶⁸. До квітня 1917 р. дев’ять таких батарей проходили навчання на танках “Шнейдер” та одна – на танках “Сен-Шамон”.

Однак, енергійний начальник штурмової артилерії був незадоволений конструкціями перших танків. Він добився появи моделі малого танка FT-17 з простою конструкцією, який розробила і почала виготовляти автомобільна фірма “Рено”. Цей 6-тонний танк з поворотною баштою міг не тільки безпосередньо вогнем підтримувати піхоту, але й самостійно розвивати успіх. Екіпаж танка складався з двох чоловік. Перша серія налічувала 1000 машин. За оцінками спеціалістів ця модель виявилася найкращою конструкцією танка Першої світової війни. Першими її почали копіювати італійці, закупивши декілька екземплярів FT-17 та “Шнейдерів”²⁶⁹.

Рено FT-17 виявився найкращим танком Першої світової війни, який дожив на озброєнні ряду армій до Другої світової війни. Його тактико-технічні характеристики: бойова маса – 6,5 т (кулеметний), 6,7 т (гарматний),

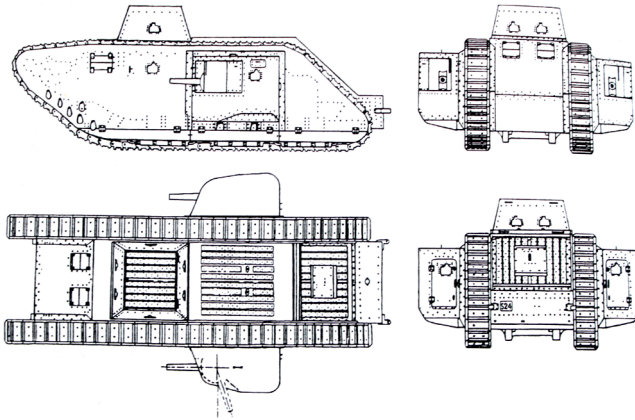

Танк «Рено» FT-17

²⁶⁷ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 32.

²⁶⁸ Там само. С. 33.

²⁶⁹ Форти Дж. Германская бронетехника во Второй мировой войне. С. 21.

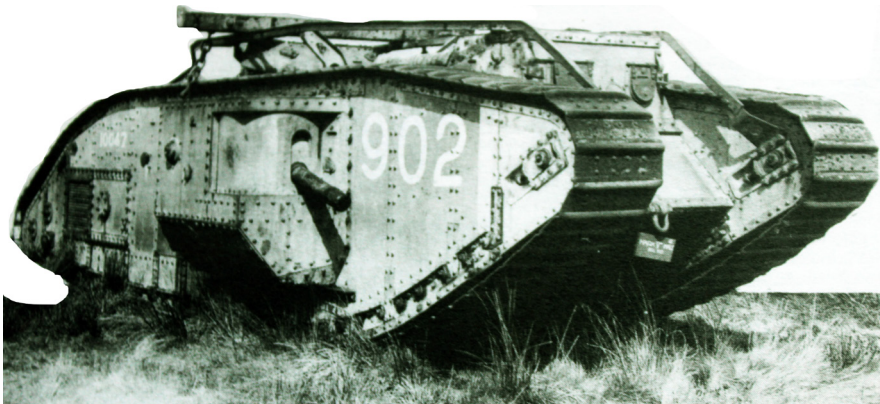

Німецький експериментальний танк А7VU

двигун – 39 к. с., швидкість – до 7,8 км/год., екіпаж – 2 чол., броня 8–16 мм, озброєння: гармата 37-мм Гочкіс з кулеметом 8-мм Гочкіс або тільки кулемет. Всього було випущено 3500 таких танків.

Німці почали проектувати танки пізніше. Вони розвивали інші види озброєння, зокрема артилерію, захоплюючись великими калібрами. А прорив оборони противника пробували здійснювати з допомогою отруйних газів і досягли певних успіхів поки не були знайдені засоби захисту від цих газів. Їхні проекти броневих автомобілів, якими насичувалася армія, також були доволі вдалимими. Лише у 1917 р. з'явився схожий на шафу танк А7V Sturmpanzer конструкції Йосифа Волмера. Тоді виготовили тільки 20 таких машин²⁷⁰. Вони стали найбільшими танками Першої світової війни: вага – 33 т та 18 осіб екіпажу. Ці моделі брали участь у боях разом із захопленими в англійців Mk.IV і декількома Mk.V, переозброєними 57-мм гарматами (“самці”) та кулеметами MG08 (“самки”). Тоді ж сформували 9 загонів по 5 танків чисельністю 5 офіцерів і 108 унтер-офіцерів та солдатів (4 – з танків А7V та 5 – з трофейних танків)²⁷¹.

Інші німецькі конструкції залишилися на рівні дослідних зразків (1–2 одиниці). Кращою з них була LK-II, яку розробили у 1918 р., з тактико-технічними

Французький танк «Сен-Шамон» М1917.

²⁷⁰ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 22.

²⁷¹ Мессенджер Ч. Гладитор Гитлера. Военная карьера обергруппенфюрера СС Зеппа Дитриха. Москва, 2004. С. 20–21.

характеристиками: маса – 9,5 т, швидкість – 18 км/год., броня – 14 мм, озброєння – 1 кулемет, екіпаж – 4 чол.). Але ця конструкція значно поступалася французькому Рено FT-17²⁷².

Загалом, під час Першої світової війни Англія та Франція змогли налагодити серійний випуск танків, кращі зразки яких (французький танк FT -17) мали вже достатню маневреність та швидкість. Крім того обидві країни приступили до створення танкових підрозділів та з'єднань. На останньому етапі війни танки застосувала також Німеччина, але в обмеженій кількості та з недосконалими конструкціями. Інші держави (Росія, Австро-Угорщина, Італія та США) обмежилися експериментальними моделями танків.

2.2. Конфлікт теорії та практики

Конфлікт теорії та практики розпочався відразу ж із перших моментів застосування танків у бою. Перший бій за участю танків відбувся 15 вересня 1916 р. Незважаючи на рекомендації полковника Е. Свінтон, який вважав ефективним тільки масоване застосування цієї нової техніки, командування використало її поодиночі. Учасниками першого бою стали 49 танків Mk.I. Хоча більшість машин поламалася вже у процесі виходу на позиції і не змогла добратися до окопів противника, але ефект був надзвичайний: танки прорвали дротяні загородження і допомогли піхоті здобути траншеї²⁷³.

Генерал Д. Хейг оцінив значення танків і, напевно, погодився з думками Свінтон, який, вказуючи на значні втрати першого бою, наполягав на масованому використанні танків. Однак, головнокомандувач не сприйняв зауважень полковника, який надто вперто доводив свою правоту, насмілившись критикувати командування, і змістив його. Тодішні верхи англійської армії, які склалися виключно з колишніх піхотинців та кавалеристів (Дуглас Хейг теж був кавалеристом, він починав службу у 7-у гусарському полку в Індії, служив у кавалерії під час Суданської та Англо-Бурської воєн, а потім довгий час був інспектором кавалерії в Індії²⁷⁴), не терпіли саперів та артилеристів, які тепер виходили на перші позиції. А тут ще якісь залізні потвори, які теж намагаються доводити свою важливість. Тому творець танкових військ полковник Ернест Свінтон відійшов у тінь, йому присвоїли звання генерал-майора і повернули у Королівський танковий корпус аж у 1934 р. Після Другої світової війни він вів курс військової історії в Оксфорді²⁷⁵.

²⁷² Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 47.

²⁷³ Мессенджер Ч. Гладиятор Гитлера. С. 25.

²⁷⁴ Див.: *Terraine J. Heig, the Educated Soldier.* London, 1963.

²⁷⁵ *Suinton E.D. Eye-wintess.* P. 12.

Відзначимо також, що Свінтон був добрим організатором і таки встиг залучити до танкових військ саперного підполковника Х'ю Елліса, який пізніше очолив Важку секцію у Франції. Його заступником став майор Уільям Мартель, а начальником штабу – Джон Фуллер. Важку секцію розширили до 9 батальйонів. Утім, командування не надавало належного значення Важкій секції. Присланий на місце Свінтон бригадний генерал Гор-Ешлі відразу заявив, що йому доручили підтягнути дисципліну, а танки його не цікавлять: він на них навіть дивитися не хоче²⁷⁶.

Але Елліс та його офіцери були фанатами танкової справи. У травні 1917 р., уже маючи під своїм командуванням дві бригади і формуючи штаб третьої, Х. Елліс отримав чин бригадного генерала, а невдовзі – генерал-майора. Його комбриги залишалися полковниками.

Королівський танковий корпус створили 28 липня 1917 р. Станом на листопад 1917 р. у ньому були 3 бригади трибатальйонного складу. Батальйон мав три роти по 4 взводи по 3 танки (1 гарматний і 2 кулеметні). Всього у корпусі було 378 бойових танків Mk.IV і 98 допоміжних танків постачання²⁷⁷. Як допоміжні (для підвезення боєприпасів) використовували танки проміжних моделей Mk.II та Mk.III.

Командування і далі вперто застосовувало танки розрізнено, розпорозуючи машини між піхотними підрозділами, а також ставлячи завдання прориву на танконедоступній місцевості. Все це призводило до непотрібних втрат і не давало належного ефекту. Противники використання танків не пропускали жодної нагоди для дискредитації самої ідеї, проявляючи при цьому незворушну впертість, подібну до тієї, з якою вони гнали на кулемети свою піхоту.

Провести першу масовану танкову атаку вдалося тільки 20 листопада 1917 р. при Камбре, де в бій було введено відразу 378 танків. Англійці легко прорвали фронт шириною 12 км на глибину 9 км. Німці втратили тільки полоненими 8 тис. осіб. Втрати англійців складали 4 тис. та 49 танків, підбитих артилерією. Використати цей успіх вони не змогли, оскільки вище командування, не очікуючи подібного ефекту, не мало під рукою сил, які швидко можна було використати для розширення прориву²⁷⁸.

Історія повторилася у серпні 1918 р. під Суассоном та Ам'єном, де в бою брали участь 580 танків, у т. ч. 420 бойових Mk.IV у складі 4-ї англійської армії та 90 танків FT-17 у складі 1-ї французької армії. Цього разу для розвитку успіху окремо виділили кавалерійський корпус (3 кавалерійські дивізії, 2 батальйони швидких танків “Уіппет” і батальйон броньовиків). Відтак, фронт шириною

---

²⁷⁶ Фуллер Д. Вторая мировая война 1939–1945 гг. С. 26.

²⁷⁷ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 40.

²⁷⁸ Там само. С. 41.

30 км на глибину 11 км було прорвано, 8 із 10 німецьких піхотних дивізій – розгромлено. Німці втратили 27 тис. осіб (у т. ч. 700 офіцерів), включаючи 16 тис. полонених, 400 гармат. Англіїці втратили 100 танків. Успіх знову не вдалося розвинути через погану взаємодію кавалерії з танками та броньовиками²⁷⁹. На марші кавалерійські ескадрони легко обганяли танки, але в бою вони не встигали розвернутися і рухатися за танками, а відсутність піхоти не дозволяла танкам продовжувати бій в глибині оборони противника.

Французькі танки вперше взяли участь у бою 16 квітня 1917 р. Німці до того часу вже вжили певних заходів захисту проти танків, розширивши траншеї перших ліній, що, практично, паралізувало ефект дії танків “Шнейдер” та “Сен-Шамон”. Вони взяли активну участь лише в атаці третьої лінії. Всього французи задіяли 130 танків. Зупинившись перед траншеями, розширеними до 4-5 м (своєрідні протитанкові рови), танки потрапили під вогонь артилерії німців. Ефект від застосування танків у цьому бою був невеликим, а втрати значними – 76 танків (56%)²⁸⁰.

8 серпня 1918 р. французи нарешті спробували масовану танкову атаку. У наступі 10-ї та 6-ї французьких армій на фронті шириною 50 км від Нуврон-Вінгре до Марни (наступ почався несподівано, без артпідготовки) взяло участь 500 танків. До кінця дня 10-а армія прорвала фронт і просунулася на 9 км, 6-а – на 6 км. Німці втратили тільки полоненими 12 тис. чоловік та 250 гармат. У 47-й німецькій піхотній дивізії залишилося лише 11 офіцерів і 220 солдатів, у 115-й дивізії – 56 офіцерів та 1216 солдатів. І знову не вдалося використати цей успіх. Поки три кавалерійські дивізії і три батальйони піхоти на вантажівках добралися до місця прориву, німці встигли закрити розриви в обороні. Танки також не змогли рухатися далі, затримані власною артилерією, яка ставила вогневий вал проти резервів противника і не розраховувала масштабів просування танків²⁸¹.

Німецькі танкові підрозділи, де служив майбутній (один з кращих) танковий командир Другої світової війни Зепп Дітріх, взяли участь у наступі на Соммі (24 квітня 1918 р.) та у районі Реймсу (30 травня 1918 р.), в оборонних боях до 1 листопада 1918 р. Використовували танки по декілька одиниць, але неефективно²⁸².

Загалом, танки, незважаючи на технічну недосконалість перших конструкцій, незначну кількість цих бойових машин, неготовність вищих командирів (вони одразу старалися розосередити наявні сили, додаючи їх мало не поодиночі піхотним командирам), виявилися ефективним засобом проти кулеметних гнізд

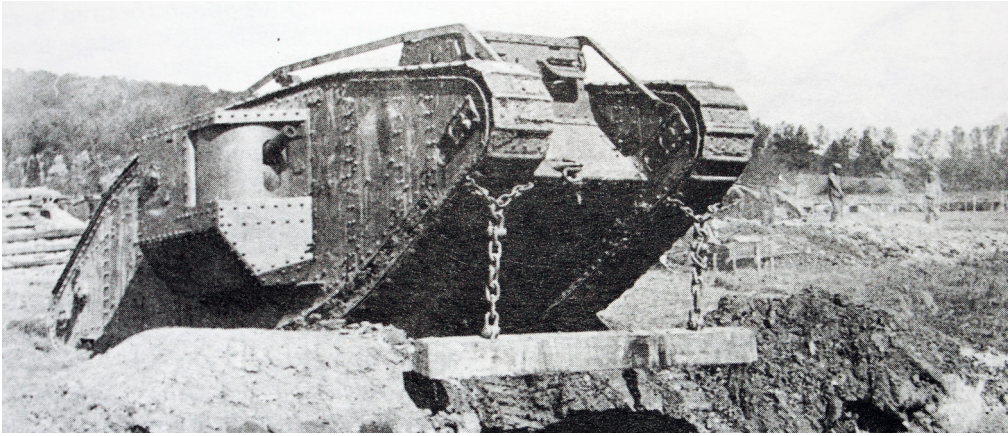
²⁷⁹ Лиддел Гарт Б. Правда о войне 1914-1918 гг. Москва, 1935. С. 125–126.

²⁸⁰ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 39.

²⁸¹ Там само. С. 44.

²⁸² Мессенджер Ч. Гладиатор Гитлера. С. 23–31.

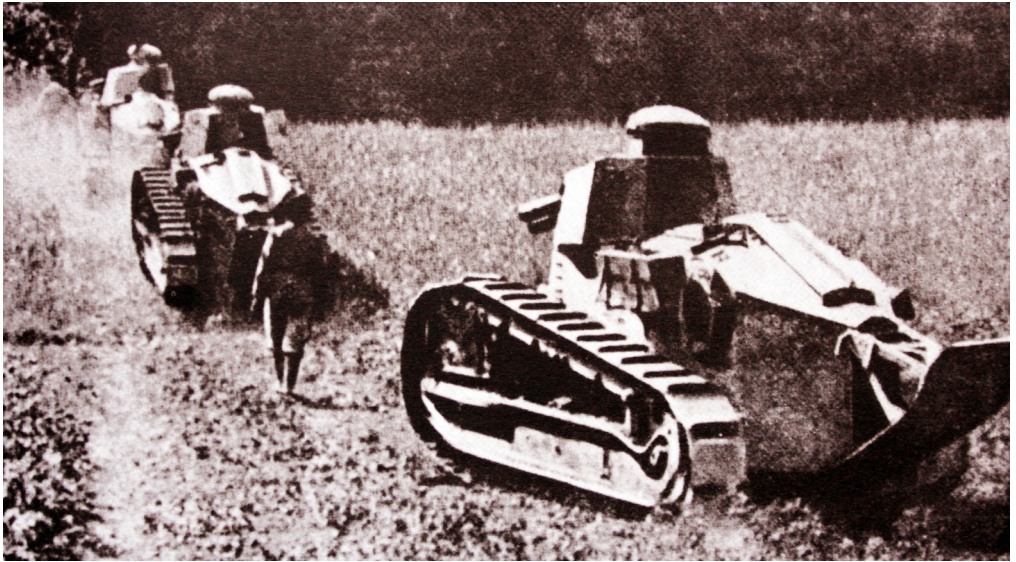
Танк Mk IV з балкою для само витягування

та інженерних загороджень. Кращі зразки (французький танк FT-17), маючи вже достатню маневреність та швидкість, демонстрували здатність розвивати та закріплювати успіх у бою. Але більшість вищого генералітету всіх армій належно не оцінила цих можливостей бойових машин і погоджувалася на їхнє існування лише як засобу безпосередньої підтримки піхоти.

Стосовно використання танкових військ, теорія явно випереджала практику, з якої належних висновків так і не змогло зробити командування жодної з армій. Вищий генералітет продовжував вважати танки непорозумінням, з яким потрібно якнайшвидше покінчити. Можливо, саме через це при підписанні Версальського миру Німеччині було заборонено тримати танки і займатися розробкою їхніх конструкцій. А власні танкові сили переможці одразу ж розпустили, залишивши тільки базові експериментальні підрозділи. Кавалеристи все ще не втратили надії поховати сталєних суперників назавжди, лякаючи обивателів їх дорогою вартістю.

Практика показувала необхідність моторизованої піхоти, яка би могла діяти поряд із танками. Учасники цих процесів з різних країн досі пріоритет утворення мотопіхоти (яка стала і залишається основою сухопутних сил) приписують, як правило, своїй країні²⁸³. Радянські військові історики це питання обходили, не віддаючи нікому пріоритетів. Однак, з огляду на важливість мотопіхоти як основного роду сухопутних військ (у 30-х роках ХХ ст. цей рід військ називали “моторизовані війська”, пізніше увійшов в обіг термін “мотопіхота”, а з початку 60-х рр. закріпилася назва, – “мотострілецькі війська”), нині механізовані, видається актуальним повернення до цієї проблеми. Тим більше, що далеко не всі аргументи у цій суперечці використані.

²⁸³ *Guderian H. Erinnerungen eines Soldaten. Heidelberg, 1951. S. 12–13; Raus E. Panzer Operations. The Eastern front Memoir of General Raus. 1996. P. 17; Монтгомери Б. Мемуари фельдмаршала Монтгомери виконта Аламейнского. Москва, 2004. С. 19–21.*

Танки «Рено» FT-17 на марші

Французи вважають, що перша мотопіхота появилася на початку вересня 1914 р. під Парижем. Битва на Марні стала кульмінаційним моментом першого етапу Першої світової війни. До Парижа наближалися дві німецькі армії, уряд покинув столицю і відбув до Бордо. Комендант міста дивізійний генерал Жозеф Сімон Галлієні (1849–1916), якому підпорядкували 6-у армію генерала М. Монурі, щойно сформовану з резервних частин, проявив величезну волю й винахідливість. Помітивши маневр 1-ї німецької армії генерал-полковника Олександра фон Клука (1846–1934), яка перед Парижем частиною сил повернула вправо, намагаючись відрізати англійський експедиційний корпус, він вирішив негайно завдати удар у підставлений, таким чином, фланг противника. Для перегрупування піхоти не вистачало часу. Тоді генерал Галлієні мобілізував 600 паризьких легкових таксі й двома рейсами у ночі 8 вересня 1914 р. перекинув на віддаль 50 км цілу піхотну бригаду 7-ї дивізії 4-го корпусу (5 тис. осіб). Удар 6-ї армії став головною причиною перемоги союзників на Марні, яка зірвала плани німців щодо швидкого розгрому Франції²⁸⁴.

Однак, цей епізод не можна назвати народженням мотопіхоти. Це було швидше народження автомобільних військ, які стали масово застосовуватися для перевезення звичайної піхоти та військових вантажів. До 1918 р. воюючі армії вже мали парк на 340 тис. автомобілів²⁸⁵. Щоправда, тоді ці перевезення нічим не відрізнялися від транспортування вантажів і людей возами у попередні епохи. Без сумніву, можливості моторизованої піхоти були вперше продемонстровані саме генералом Ж. С. Галлієні у вересні 1914 р., але належних висновків з

²⁸⁴ Зайончковский А. М. Первая мировая война. Санкт-Петербург, 2002. С. 222–224.

²⁸⁵ Tuchmann B. The Guns of August. London, 1994. P. 396–434.

*Жозеф Сімон Галлієні
(1849-1916)*

німців²⁸⁶.

Але і ця мобільна кулеметна бригада не стала справжньою мотопіхотою. Канадські кулеметники на автомобілях були схожі до кулеметників на тачанках 1-ї кінної армії Семена Будьонного та селянської армії Нестора Махна. Подібні формації могли бути ефективними в умовах громадянських війн за відсутності суцільного фронту та підготовленої оборони.

Потребу мотопіхоти викликали перші тактичні успіхи танкових військ, які продемонстрували неготовність класичної кавалерії і загонів бронеавтомобілів до розгортання тактичного успіху в оперативний, а також необхідність танків для підтримки піхоти при продовженні просування в глибині оборони противника. Зрозуміти подібні речі виявилось не під силу колишнім кавалеристам та піхотинцям, які керували на полях боїв Першої світової війни. Вони жили традиціями минулого століття: готували війська за старими правилами і посилали під убивчий вогонь кулеметів, так і не зрозумівши причини величезних втрат. Більшість із них була служаками на зразок генерала Губерта Гоффа: виконували накази без роздумів, кидаючи війська в атаку, навіть на мить не замислившись і не завдаючи собі труднощів розібратися в становищі і поцікавитися від чого ж так гинуть його солдати²⁸⁷. Поява танків на фронті для таких генералів була непорозумінням.

²⁸⁶ Мессенджер Ч. Гладіатор Гітлера. С. 23.

²⁸⁷ Нилланс Р. Генерали великої війни. Западний фронт 1914–1918. Москва, 2005. С. 499.

Вони розсовували бойові машини по піхотних підрозділах, намагаючись будь-що не допустити танкових командирів до можливості прийняття самостійних рішень.

У генеральних штабах теж не відчували потреби у танках. Але через більшу освіченість тут терпіли експерименти, проте, не поспішали переходити від спроб до реальної організації танкових військ. Мотопіхота, взагалі, видавалася фантастикою, якщо не святотатством. Навіть, найсміливіші генерали боялися показати себе смішними в очах загалу.

Попри намагання вищих командирів розсіяти наявні сили бойової техніки по піхотних підрозділах, танки у бойових діях виявилися ефективним засобом проти кулеметних гнізд та інженерних загороджень. Тобто, завдання, яке поставила перед цими машинами дійсність окопної війни, вони виконали. Практика застосування танків продемонструвала їхню беззаперечну користь. За логікою, не повинні були виникати сумніви у доцільності збереження та розгортання цього виду сухопутних військ. Однак, більшість вищого генералітету головних армій належно не оцінило цих нових можливостей і бачила у танках лише засіб безпосередньої підтримки піхоти. Водночас перші результати ставили нові потреби: залучення танків викликало необхідність використання мотопіхоти. У цьому напрямку відбулися тільки експериментальні спроби, які теж не були належно оцінені.

2.3. Конструкції та виробництво танків між двома світовими війнами і у 1941–1945 рр.

Як уже зазначалося, розробка і випуск танків розпочалися під час Першої світової війни в Англії, Франції та Німеччині. У США та Італії появилися тільки перші дослідні зразки. У 1920 р. почали розробляти і випускати танки у РРФСР (з 1922 р. СРСР), у 1921 р. – у Швеції, 1925 р. – Чехословаччині, 1927 р. – Японії, 1930 р. – Польщі, 1938 р. – Угорщині.

Здавалося б, що танки, довівши здатність подавляти кулеметні гнізда та долати інженерні загородження, завоювали на полях Першої світової війни права громадянства серед інших родів військ. Однак, в Англії й у Франції верховне командування збройними силами не могло вибачити їм “ганьби” піхоти, а найбільше – кавалерії.

Англія. Англійці, взагалі, знищили більшу частину своїх танків, залишивши тільки останні зразки для продовження експериментів та навчань, доводячи при цьому недоцільність подальшого розвитку цієї техніки. Генерал-майора Х'ю Елліса понизили до бригадного генерала (у Британії існувала система тимчасових звань, які надавалися за посадою на час війни, а для отримання рівноцінного

постійного звання йому бракувало вислуги років), а танковий корпус намагалися розтягнути або взагалі ліквідувати. Однак вихованці Елліса – творці танкових військ Фуллер, Мартель, Ліддел Гарт – виявилися ще й блискучими теоретиками та публіцистами. Вони підняли громадськість, доводячи необхідність для Британії мобільної моторизованої і механізованої армії.

На відміну від урядів і штабів британські фірми були прагматичнішими. Вони прислухалися до думок англійських військових теоретиків, які відстоювали необхідність мати танки двох типів: перший – добре броньовані танки з невеликою швидкістю і запасом ходу – для підтримки піхоти та забезпечення прориву укріпленої позиції; другий – швидкісний, з великим запасом ходу – для розвитку тактичного успіху в оперативній, розширення та поглиблення прориву. Слава легкого французького танка FT-17 та англійського Mk.A зробила успішнішим і значимішим другий напрямок. Вже у 1921 р. фірма “Віккерс” випустила танк масою 10 т, швидкістю 32 км/год., запасом ходу 160 км, озброєний 47-мм гарматою та кулеметом²⁸⁸. Ця вдала конструкція швидко стала зразком для наслідування іншими фірмами.

Інша фірма “Карден Ллойд” у 1926 р. випустила легкий танк підтримки піхоти і приступила до випуску кулеметних танкеток та гусеничних артилерійських транспортерів. Однак, слабкість озброєння танкетки спонукала до пошуків її підсилення. Конструктори фірми “Віккерс-Армстронг” встановили кулеметну поворотну башту на корпусі танкетки “Карден-Ллойд Mk-VIv”, внаслідок чого маса танка зросла на 600 кг. Але новий двигун дозволив збільшити швидкість до 48 км/год. Товщина броні залишилася 9-11 мм²⁸⁹. Цю конструкцію назвали розвідувальним танком “Карден-Ллойд” зразка 1932 р.

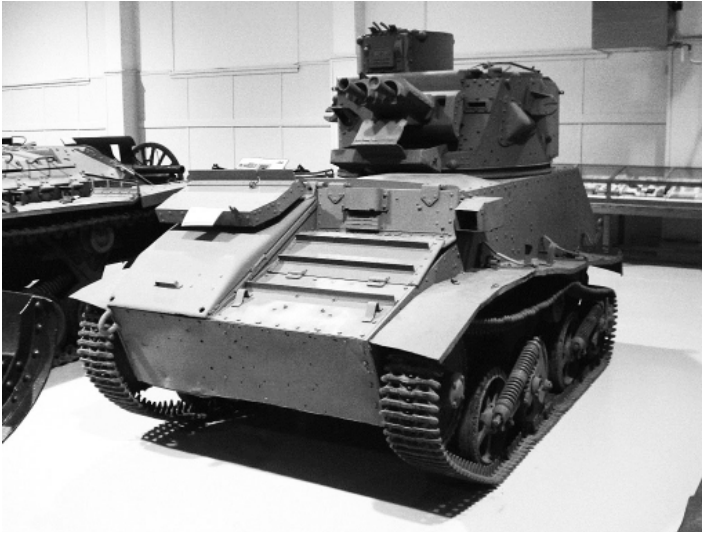
На базі танкетки “Карден Ллойд” створили також низку гусеничних тягачів. Щоправда, у цей час між конструкторами фірми “Віккерс-Армстронг” продовжилася суперечка про те, якими повинні бути опорні катки легких машин – великого чи малого діаметрів. Катки великого діаметра зменшували опір руху і створювали менші шуми. Катки меншого діаметра забезпечували гнучкість підвіски і були менш уразливими до вогню противника. Оптимальна конструкція знайшла відображення у танку “Віккерс-Карден-Ллойд” зразка 1933 р. (маса – 3,8 т, швидкість – 48 км/год., броня 7–9 мм, озброєння – кулемет 7,7 мм або 12,7 мм, екіпаж – 2 чол.)²⁹⁰.

Водночас, фірма “Віккерс” приступила до проектування колісно-гусеничних танків. Необхідність таких машин була покликана особливістю експлуатації

²⁸⁸ Хейгль Ф. Танки. Москва, 1928. С. 43.

²⁸⁹ Дютіль Л. Танки. С. 34; Мартель Г. К. Британские образцы танков. // Военный зарубежник. 1937. № 7. С. 43; Хейгль Ф. Танки. С. 46.

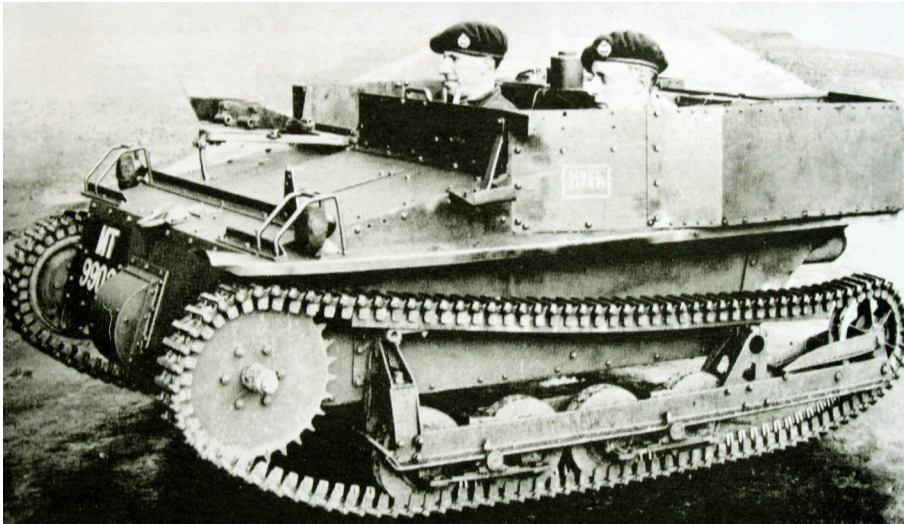
²⁹⁰ Дютіль Л. Танки. С. 38–39; Мартель Г. К. Британские образцы танков. С. 43; Хейгль Ф. Танки. Ч. 1. Москва, 1935. С. 48–49.

«Віккерс» Mk IV B.

транспортуванні танків спеціальними колісними платформами. Далі виникла ідея колісно-гусеничної машини, здатної до довгих маршів на колісному ході дорогами з твердим покриттям і швидкого переходу на гусеничний хід при виході на позиції.

Із перших конструкцій кращою виявилася розробка 1927 р., у якій одночасно піднімалися гусениці й опускалися колеса. Цей танк при вазі 7,8 т (двигун потужністю 135 к.с.) розвивав швидкість на колесах 72 км/год. і на гусеницях – 24 км/год. Він мав броню 12 мм, озброєння – два кулемети, екіпаж – 3 чол.²⁹¹.

Танкетка «Карден-Лойд» Mk IV

²⁹¹ Дютіль Л. Танки. С. 41; Мартель Г. К. Британские образцы танков. С. 44; Хейгль Ф. Танки. Москва, 1928. С. 52–53.

Таким чином, перші колісно-гусеничні танки з'явилися не внаслідок планованого Сталіним “визволення Європи”, як це вважав Суворов, а значно раніше, будучи спроектовані інженерами англійської фірми “Віккерс”, які таким способом намагалися покращити експлуатаційні характеристики бойових машин та можливість їхнього переміщення власним ходом на дальші відстані. Щоправда, англійська армія не закупила цих танків. Фірма експортувала їх для армій Бельгії, Литви, Швеції. Окремі екземпляри взяли й інші армії, зокрема СРСР, де намагалися на базі придбаних машин запустити зразки власних конструкцій, які виготовлялися до 1940 р.

Паралельно англійські конструктори працювали над плаваючими варіантами. Перший з них був створений у 1930 р. Англійська армія його також не взяла. Як “Карден-Ллойд” у 1931 р. він був закуплений Китаєм, Таїландом і Японією.

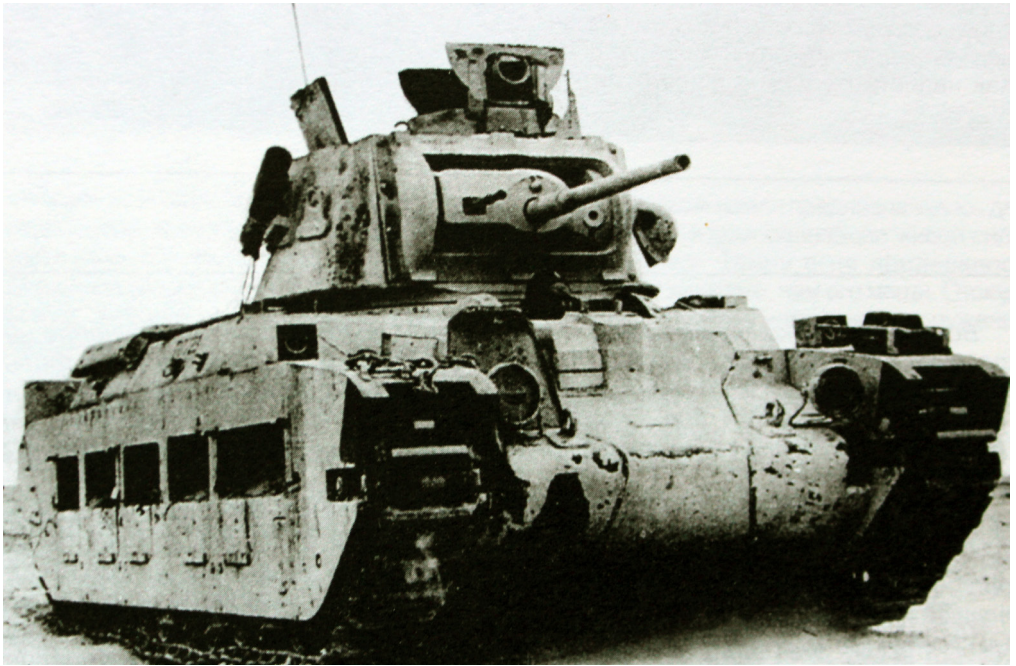
Ідеї французького генерала Ж. Б. Етьєна щодо “броньованих застрільщиків”, які мали виконувати роль легкої піхоти старих часів (XVIII – XIX ст.), замінивши, таким чином, частину лінійної піхоти, також знайшли прихильників серед конструкторів англійських фірм. У 1935 р. військове міністерство закупило у фірми “Віккерс-Армстронг” сконструйовані у 1934 р. транспортер кулеметів та артилерійський тягач. Ці моделі були доопрацьовані у 1937-1939 рр. (“Брен-Керрієр” і “Віккерс-Керрієр”). У 1940 р. була розроблена модель “Юніверсал-Керрієр”, яка мала екіпаж 2-3 чол. **Частина цих машин була озброєна протитанковою 16-мм гарматою “Бойс” і мала використовуватися як винищувач танків.** Це були чи не найпопулярніші моделі, головним чином, через свою дешевизну. Усього їх випустили більше 40 тис. одиниць. Вони добре зарекомендували себе у Північній Африці, Індії, Малайзії та інших колоніях в умовах відсутності у противника протитанкової оборони. Але їх найбільшим недоліком було слабе бронювання (7-9 мм), яке робило їх вразливим для артилерії будь-яких калібрів²⁹².

В Англії склалася дивна ситуація: батьківщина танків майже усунулася від їхнього подальшого вдосконалення. Теоретики наполегливо пропагували ідеї професійної технічно оснащеної мобільної армії, фірми захопилися проектуванням і виробництвом легких дешевих машин, збут яких ішов, майже, виключно за кордон, а командування все ще сперечалося про доцільність танків загалом.

Нарешті, у травні 1934 р. начальником Управління озброєнь призначили генерал-майора Х'ю Елліса, колишнього командира танкового корпусу. Він негайно поставив завдання створити танк, який би не пробивався сучасними засобами протитанкової оборони (ПТО). До вересня 1936 р. Джон Карден запропонував машину А11Е1 для випробувань в армії. Доречі ходову частину танка взяли у фірми “Віккерс-Армстронг”. У квітні 1937 р. уже було замовлення на 60 серійних таких машин, а до серпня 1940 р. їх виготовили 140.

---

²⁹² Мартель Г. К. Британские образцы танков. С. 44–45.

Танк «Матильда» II (A12).

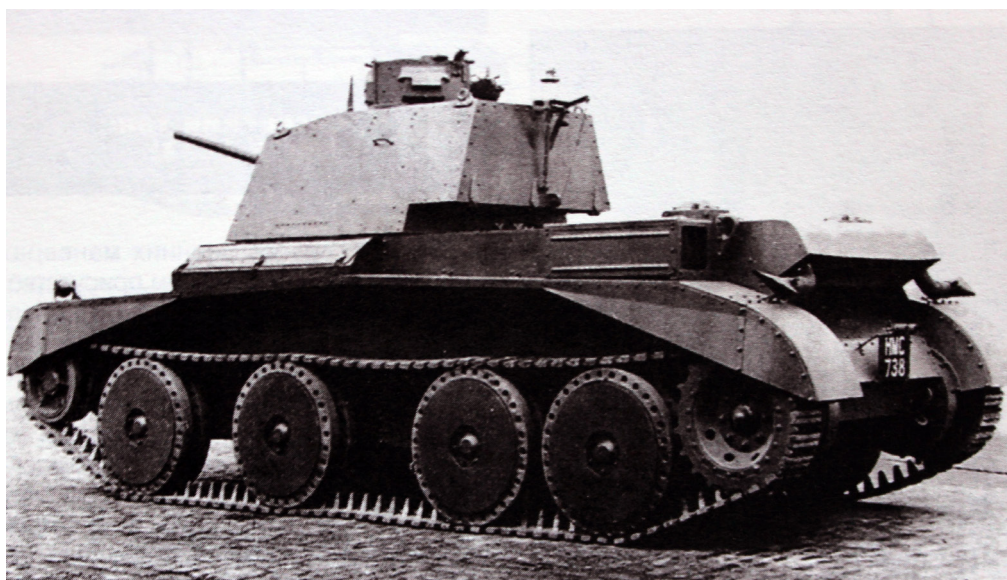
Одночасно відбувалося удосконалення цієї конструкції як піхотного танка MkII (A12). Танк MkI (A11E1) мав масу 14,2 т, швидкість 24 км/год., озброєння – 40-мм гармата або два спарені кулемети, екіпаж – 3 чол.²⁹³.

Поступово збільшили товщину броні до 60 мм, встановили лобові екрани. Відповідно збільшилися маса танка і потужність двигуна та було підсилено ходову частину. Удосконалені моделі танків A11 отримали назви відповідно “Матильда I” і A12 “Матильда II” (маса танка була 25 т, швидкість – 25 км/год., запас ходу – 145 км, двигун – 2х95 к.с., броня – 60-80 мм, озброєння – 40-мм гармата, 7,92-мм кулемет та зенітний 7,69-мм кулемет, екіпаж – 4 чол.)²⁹⁴. Усі ці заходи виявилися дещо запізненими. Адже станом на вересень 1939 р., коли Великобританія вступила у Другу світову війну, у війська було поставлено лише два танки A12. Відтак, стало зрозуміло: це був єдиний англійський танк, придатний для сучасної війни. Німецька протитанкова артилерія, як і у 1940 р. італійська у Лівії, нічого не змогли вдіяти проти цього танка, допоки не застосували 88-мм німецьку зенітну гармату FlaK 18/36. Тому випуск цих танків почали поспіхом нарощувати уже в умовах війни, а припинили виготовляти у серпні 1943 р., коли на серію вже були поставлені досконаліші моделі. Усього до серпня 1943 р., коли випуск машини припинили, було виготовлено 2987 машин A12.

²⁹³ Там само. С. 45.

²⁹⁴ Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. Минск, 1999. С. 37–43, 204–207.

Крейсерський танк А13Мк ІІІ.

З ініціативи фірми “Віккерс-Армстронг” було розроблено інший середній танк. Його назвали “Валентайн”, бо проект до військового міністерства подали у день святого Валентина (14 лютого 1939 р.). Замовлення на цей танк поступило лише у липні 1939 р. (275 машин), напередодні вибуху війни. Перші машини у травні 1940 р. потрапили у кавалерійські частини, компенсуючи втрати під Дюнкерком. Трохи згодом – у танкові бригади. Цю модель як танк безпосередньої підтримки піхоти виробляли до початку 1944 р. Усього випустили 8275 машин в Англії та 1420 – у Канаді. 2590 одиниць такої техніки поставили в СРСР по ленд-лізу. “Валентайн” відрізнявся простотою конструкції, надійністю двигуна і трансмісії. Його маса була 16,5 т, швидкість – 25 км/год., запас ходу – 225 км, броня – 60 мм, озброєння – 40-мм гармата і два кулемети (як у “Матильди”)²⁹⁵.

На англійське танкобудування негативно вплинула недолуга позиція вищих інстанцій, які недооцінили результати використання танків у Першій світовій війні. Причому негативне ставлення до цих бойових машин у них взагалі не зникло аж до Дюнкерка. Їм так не вдалося подолати негативного ставлення до танків взагалі. Попри це, завдяки ініціативі приватних фірм англійська танкова промисловість залишалася кращою у світі приблизно до 1932 р. Однак, захопившись танкетками і легкими машинами, англійські конструктори прогавили ривок сусідів і суперників. Щодо командування англійської армії, то завдяки своїй злочинній бездіяльності станом на 1 вересня 1939 р., коли почалася Друга світова війна, воно спромоглося утримувати у строю лише 547 танків, у тому числі аж 2 танки

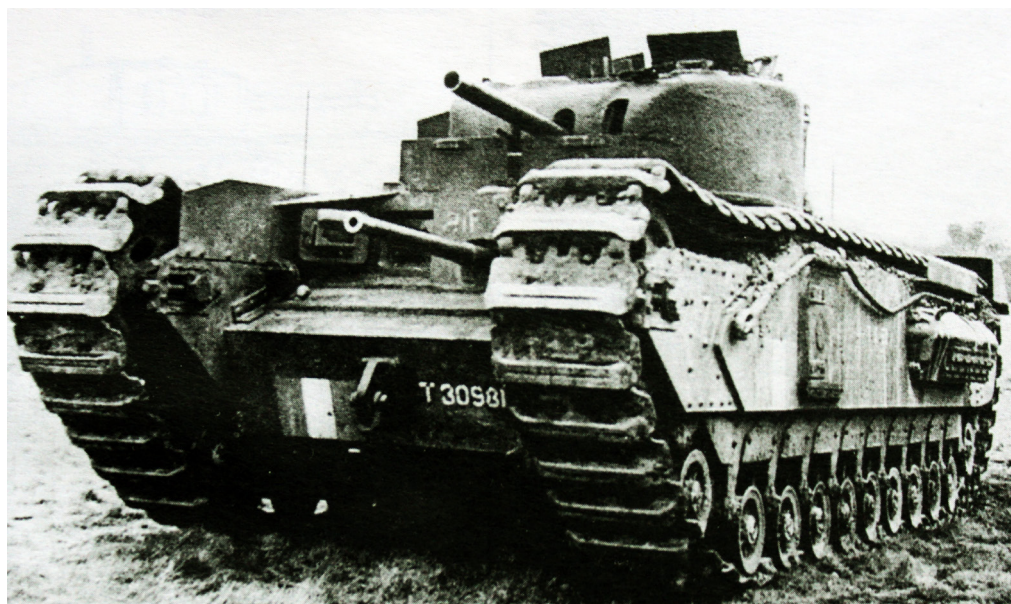
²⁹⁵ Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. Минск, 1999. С. 37–43, 204–207. С. 196–198.

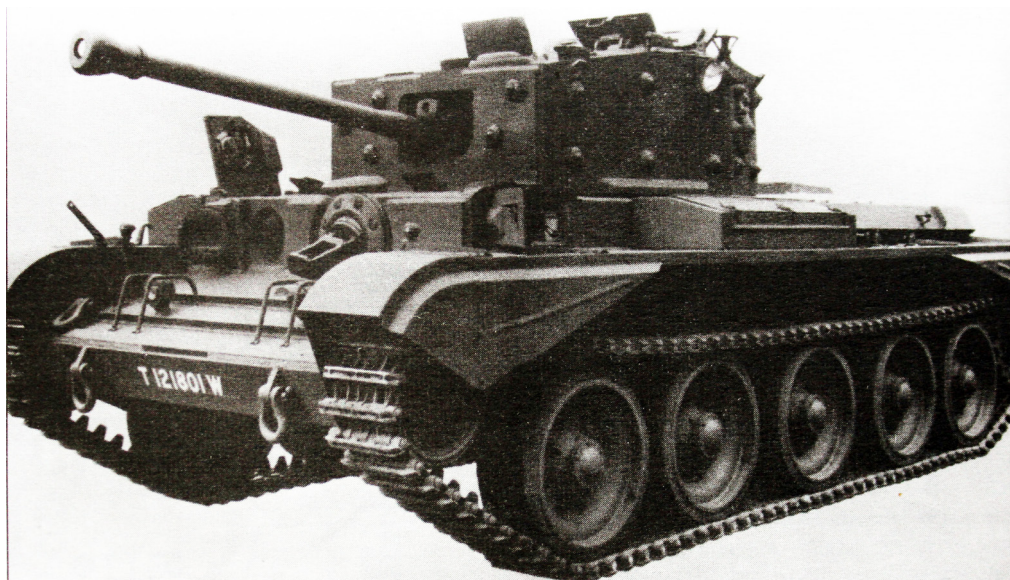
«Валентайн» Mk III

нової конструкції моделі А12 “Матильда II”, решту становили легкі машини переважно моделей “Віккерс-Карден-Ллойд”, “Брен-Керріер” і “Віккерс-Керріер”. Танковий парк 1939 р. кількісно був у кілька разів меншим ніж танковий парк 1918 р., а в технічному поступався танкам інших учасників Другої світової війни ще більше. Сучасні танки почали виробляти тільки в ході війни вже з 1940 р.

Танк Mk III “Валентайн”, який випускався в Англії та Канаді і по ленд-лізу поставлявся в СРСР, важив 16,25 т, мав швидкість 24 км/год. і запас ходу 144 км, броню від 8 до 65 мм, був озброєний 40-мм гарматою та 7,92-мм

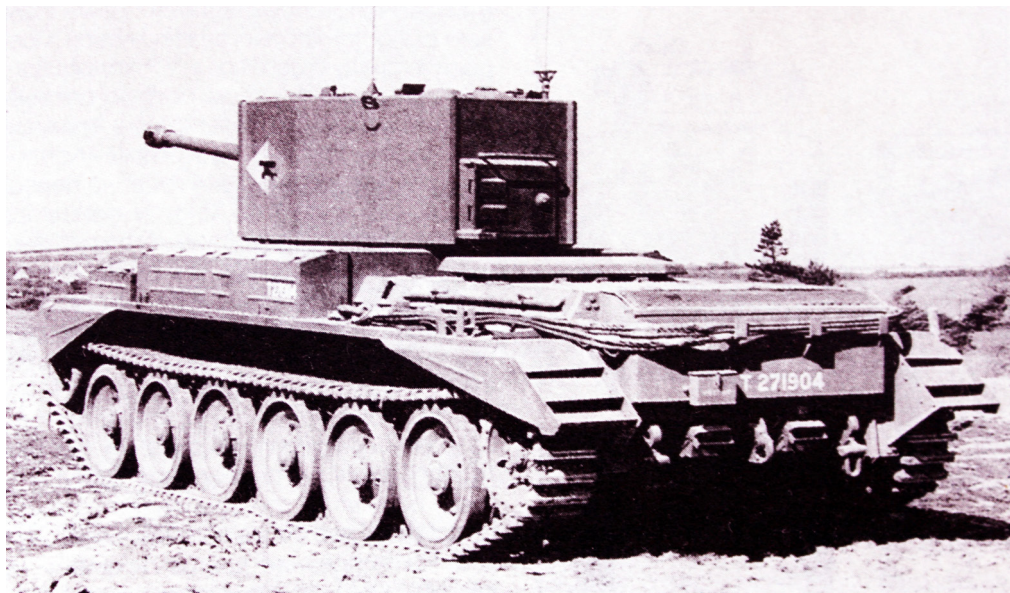

«Черчіль» Mk IV

Танк «Кромвель» Mk VII

кулеметом. Від 1942 р. випускався піхотний танк Mk IV “Черчіль” (маса 39,5 т, у наступних моделях зростала із потовщенням броні від 16–102 до 25–152 мм, швидкість 24,8 км/год., запас ходу 144 км, гармата спочатку була 40-мм, потім її замінили 75-мм та 95-мм, кулемет 7,92-мм, екіпаж – 5 чол. 301 машина цієї конструкції надійшла в СРСР, де брала участь у битві на Курській дузі. Дослідні зразки важких англійських танків так і не дійшли до серійного виробництва.

Танк «Челленджер» А30

Окрему групу англійських танків складали крейсерські танки, які були призначені для розвитку успіху. Танк Mk VIII “Сентор” (вага – 28,8 т, швидкість – 43 км/год., запас ходу – 265 км, броня – 20–76 мм, озброєння – 57-мм гармата або 95-мм гаубиця та 1–2 кулемети 7,92-мм, екіпаж – 5 чол.) випускався від червня 1942 р., усього було виготовлено 950 машин. Танк Mk VII “Кромвель” (маса – 27,9 т, швидкість – 64 км/год., запас ходу – 277 км, броня 8–76 мм, озброєння спочатку 57-мм, потім 75-мм гармата, яку замінили 95-мм гаубицею, та два кулемети 7,92-мм, екіпаж – 5 чол.) випускався від січня 1943 р. Але у бій ці машини вступили аж при висадці в Нормандії літом 1944 р. Крейсерський танк А30 “Челленджер” (маса – 33 т, швидкість – 52 км/год., запас ходу – 265 км, броня – 10–101 мм, озброєння 77-мм гармата та 7,62-мм кулемет) випускався у 1943–1944 рр., всього було поставлено у війська близько 200 таких машин²⁹⁶.

Усього за роки війни в Англії було випущено 25116 танків різних моделей. Ще 223246 танків було поставлено з США та Канади. Загальним недоліком англійських конструкцій були великі габарити і маса, недостатня маневреність машин і слабка вогнева потужність, вертикальне розташування броньових плит, а також клепані корпуси. Лише високий рівень машинобудування Англії дозволив вийти з кризового стану, куди англійське керівництво загнало власне виробництво танків. Але втрачений час не дав можливості наздогнати рівень самих конструкцій.

Франція. Французькі штаби і військове керівництво виявилися ще впертішими за англійських. З Першої світової війни вони взяли лише досвід Вердена і прагнули прикривати кордони суцільними лініями укріплень, за якими

«Рено» R-35

²⁹⁶ Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. Минск, 1999. С. 37–43, 204–207. С. 187–203.

сподівалися утримати противника і, накопивши достатньо сил і засобів, перейти від оборони до наступу. Довготривалі укріплення отримали пріоритети у фінансуванні, незважаючи на розміри затрат. Танки, які французька військова доктрина поділяла на кавалерійські та піхотні, вважалися другорядним видом, поступаючись не тільки артилерії та саперам, але й авіації.

Вдала конструкція танка Рено FT-17 погано вплинула на розвиток танкобудування. Адже до початку 30-х років цей танк залишався головним на озброєнні французької армії²⁹⁷. Інші конструкції були експериментальними, а їхніми ініціаторами, як і в Англії, виступали приватні фірми. Так, фірма “Сен-Шамон” конструювала танкетки і легкі колісно-гусеничні танки²⁹⁸.

Тільки у 1931 р. було прийнято програму моторизації французької армії. Але наприкінці 1934 р. серійно випускався лише один танк – Рено ZM. Лише, коли повіяло реальним холодом війни французи взялися наздоганяти втрачене. У 1935 р. було сконструйовано танк Рено R-35, який мав замінити FT-17. Його маса була 14 т, швидкість – 40 км/год., запас ходу – 160 км, броня – до 40 мм, озброєння – 37-мм гармата та 7,5-мм кулемет, екіпаж – 2 чол.²⁹⁹.

Удосконаленням цієї конструкції стала модель R-40, яка мала кращу ходову частину і гармату з більшою швидкістю снаряда. Такий танк створив певні проблеми для німців, протитанкові гармати яких не могли пробити його броні. Але це також була типово легка машина. Вартує зазначити, що французи виявилися менш безпечними ніж британці. Вони відчували небезпеку у розгортанні німецької військової промисловості і швидкими темпами наवरстували упущене. На початок кампанії 1940 р. французька армія мала вже на озброєнні 1207 танків переважно моделей R-35, а також R-40. Усього танків моделі R-35 було випущено 1800 одиниць (частину з цієї кількості закупили армії Югославії та Туреччини).

Фірма “Гочкіс” також випустила модель Н-35 (майже 1000 одиниць) та її удосконалений варіант Н-39, які теж були взяті на озброєння. У 1940 р. на озброєнні французької армії було 695 танків Н-35 і 2700 Н-39. Сконструйований як кавалерійський танк, Н-39 більше використовувався для підтримки піхоти. Адже мав броню 35–45 мм, яка була проблемою для німецької 37-мм протитанкової артилерії. Маса цього танка була 12 т, швидкість – 42 км/год., запас ходу – 190 км, озброєння – 37-мм гармата та 7,5-мм кулемет, екіпаж – 2 чол. Це був основний бойовий танк французької армії³⁰⁰.

---

²⁹⁷ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. Минск, 1999. С. 37–43, 204–207. С. 148.

²⁹⁸ Дютиль Л. Танки. С. 21–23; Хейгль Ф. Танки. Москва, 1928. С. 57.

²⁹⁹ Дютиль Л. Танки. С. 29; Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 152.

³⁰⁰ Дютиль Л. Танки. С. 29; Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 153–155.

Танк «Гочкіс» Н-39

Але кращою машиною французької армії Другої світової війни був середній танк *Somua S-35*, корпус і броня якого були литими, товщина броні – 20–55 мм була достатньо надійною. Маса танка – 20 т, швидкість – 47 км/год., запас ходу – 120–250 км. Він озброювався 47-мм гарматою, яка спарена з кулеметом у башті (екіпаж – 3 чол.). До вторгнення німців французи встигли виготовити 400 таких машин, але у бойових діях взяли участь лише 250 з них. У 1940 р. завершилися роботи над вдосконаленим варіантом *S-40*, але його випустили менше сотні екземплярів³⁰¹.

Водночас французи працювали і над важчими танками. Частина із них мали достатньо добрі конструкції. Модель *V1bis* мала масу 34 т, швидкість – 30 км/год., запас ходу – 200 км, потужність двигуна – 350 к.с., озброєння – 75-мм гармату і 7,5-мм кулемет у корпусі та

Танк «Somua» S-35

³⁰¹ Дютіль Л. Танки. С. 29; Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 157–158.

47-мм гармату з 7,5-мм кулеметом у башті. Екіпаж складав 4 чол. Однак таких танків випустили небагато.

Загалом Франція, маючи наприкінці Першої світової війни найбільше танків найкращих конструкцій, стала жертвою свого керівництва, яке не розуміло ролі такого роду військ. І все ж, на відміну від Англії, Франція була підготована краще. У 1939 р. Франція мала 3286 танків, більшість із яких мала значно кращі тактико-технічні характеристики від німецьких танків. Біда була в іншому: ці машини були розосереджені між численними піхотними частинами³⁰².

Німеччина. Про німецькі бойові машини між двома світовими війнами написано багато³⁰³. Ця країна, позбавлена Версальським миром 1919 р. права розробляти і виготовляти танки, робила все таємно (під виглядом розробки тракторів). Німецькі конструктори від 1921 р. працювали у Швеції, від 1922 р. – в Радянському Союзі (у 1926 р. у танковій школі “Кама” у Казані проходили навчання Гейнц Гудеріан та Ерїх Гепнер, які потім стали кращими танковими генералами). Але тільки у 1932 р. почали проектувати і виробляти танки у самій Німеччині.

За весь період з 1932 до 1941 р. німці випустили лише декілька одиниць важких трибаштових моделей NbFz, які мали масу 35 т, швидкість – 35 км/год., дві гармати (75 мм і 37 мм у центральній башті) та чотири 7,92-мм кулемети у двох бокових діагонально розведених баштах³⁰⁴. Решта танків були легкими.

Від липня 1934 до липня 1936 р. випустили 818 танків Pz I Ausf A (у радянській і пострадянській літературі всі модифікації танків Pz I прийнято називати Т-І). Вони мали масу 5,4 т, швидкість – 37 км/год., запас ходу – 145 км, броню – 13-27 мм, озброєння – два 7,92-мм кулемети у башті, екіпаж – 2 чол.³⁰⁵. За технічними характеристиками це – звичайна танкетка.

Від 1935 до липня 1937 р. виготовили 675 машин модифікації Pz I Ausf B. Порівняно із попередньою моделлю тут маса виросла до 5,8 т, швидкість – 40 км/год., запас ходу – 170 км, було усунено перегрівання двигуна.

³⁰² Кюльман Р. Новый французский танк “Д” и самоходная артиллерия // Военный зарубежник. 1938. № 7. С. 56–60; Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 159–161.

³⁰³ Див.: Гудеріан Г. Танки – вперед! (Немецкие бронетанковые войска во Второй мировой войне). Москва, 1957; Зенгер-унд-Эттерлин Ф. Танки. Справочник 1943-1957 гг. Москва, 1961; *Ledwoch J. Cholgi niemieckie 1933-1945.* Warszawa, 1994; *Ledwoch J., Solarz J. Niemieckie wozy bojowe 1933-1945.* Warszawa, 1997; *Барятинский М.* Бронетанковая техника Германии 1936-1945: танки, самоходные артиллерийские установки. Москва, 1996; *Меллентин Ф.В.* Бронированный кулак Вермахта. Смоленск, 1999; *Его же.* Танковые сражения 1939–1945. Боевое применение танков во Второй мировой войне. Москва, 2003; *Форти Дж.* Германская бронетехника во Второй мировой войне. Москва, 2002; *Освальд В.* Полный каталог военных автомобилей и танков Германии 1900–1982. Москва, 2003; *Чемберлен П., Дойл Х.* Энциклопедия немецких танков Второй мировой войны 1933–1945. Москва, 2003.

³⁰⁴ Дютиль Л. Танки. С. 74.

³⁰⁵ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 159–161. С. 85.

Танк Pz I Ausf C

машин Pz I Ausf C і 30 піхотних штурмових танків Pz I Ausf F. Усього було виготовлено 2202 машини цієї серії. Станом на 1 вересня 1939 р. у Вермахті було 1445 одиниць танків серії Pz I або 46,4% всього танкового парку. У момент нападу на СРСР у танкових полках залишалося 774 машини модифікації Pz I Ausf B та 588 машин спецмодифікацій цієї серії. Усього – 1332 одиниці³⁰⁶.

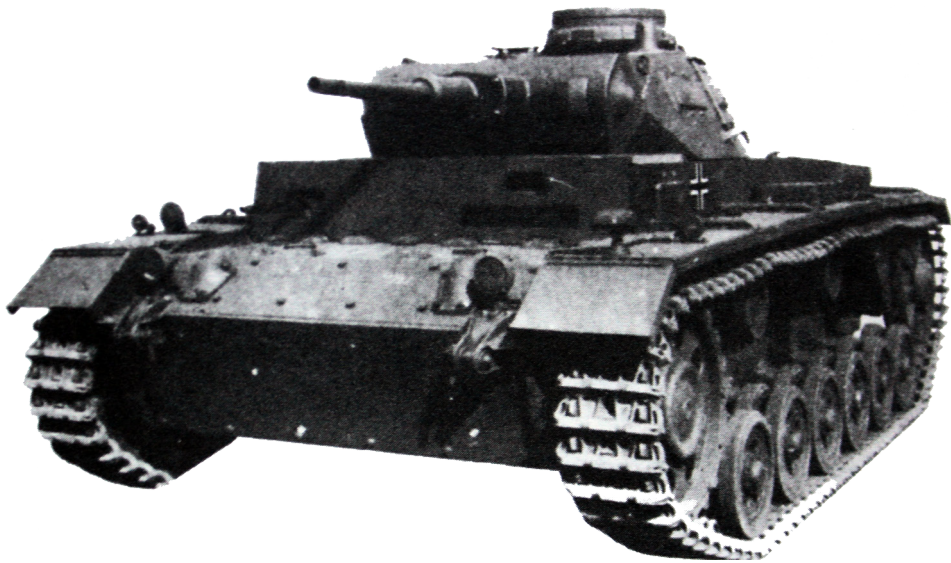
Всі танки серії А і В були радіофіковані. На базі таких танків у цей період випустили 164 легкі броньовані машини технічного обслуговування Aufbau (модель Pz I Ausf B без кулеметів), 184 командирські машини (модель Pz I Ausf A з одним кулеметом), 51 транспортер боєприпасів (Pz I Ausf A без кулеметів), 38 – САУ-150 мм, 202 – САУ-47 мм, 40 легких розвідувальних

Танк Pz II Ausf B

³⁰⁶ Чемберлен П., Дойл Х. Энциклопедия немецких танков Второй мировой войны 1933–1945. Москва, 2003. С. 18–27.

Танк PzIII Ausf E

У 1936 р. на озброєння взяли танк модифікації Pz II Ausf A (a/1, a/2, a/3, які відрізнялися деталями комплектації) (серія Т-II). За період від травня 1936 р. до лютого 1937 р. виготовили 75 таких машин. Їх маса була 7,6 т, швидкість – 40 км/год., запас ходу – 200 км, броня – 13-22 мм, озброєння – 20-мм гармата і 7,92-мм кулемет у башті, екіпаж – 3 чол.³⁰⁷ У наступній модифікації Pz II Ausf B було покращено трансмісію і двигун. Вона випускалася від лютого до березня 1937 р. – усього 25 машин. Основною була третя модифікація – Pz II Ausf C: 1113 машин із вдосконаленою ходовою частиною. Ще випустили 43 одиниці модифікації Pz II Ausf D (змінено конструкцію ходової частини і корпусу), 524 одиниці модифікації F (легкий розвідувальний танк), 112 одиниць модифікації Flamm (вогнеметний танк), 12 одиниць G (легкий розвідувальний танк). Усього – 1904 танки серії Pz II³⁰⁸.

1937 р. німці взяли на озброєння танки серії Pz III, які вважалися середніми. У цьому ж році виготовили 10 машин модифікації Pz III Ausf A. Цей танк мав масу 15,4 т, швидкість – 35 км/год., запас ходу – 165 км, броня – 15-25 мм, на озброєнні – 37-мм гармата і три 7,92-мм кулемети (два у башті), екіпаж – 5 чол.³⁰⁹ Наступна модифікація Pz III Ausf B (15 машин) – мав підсилену конструкцію ходової частини. Після Польської кампанії обидві модифікації забракували через надто слабе бронювання, а також

³⁰⁷ *Ledwoch J.* Cholgi niemieckie 1933-1945. Warszawa, 1994. S. 7.

³⁰⁸ *Чемберлен П., Дойл Х.* Энциклопедия немецких танков. С. 28–42.

³⁰⁹ *Барятинский М.* Бронетанковая техника Германии 1936-1945: танки, самоходные артиллерийские установки. Москва, 1996. С. 9; *Холявский Г. Л.* Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 88–89.

Танк PzIV Ausf E

слабкість ходової частини. Її відкоригували у модифікаціях Pz III Ausf C (15 машин) та Pz III Ausf D (30 танків). Ходову частину продовжували підсилювати у модифікаціях Pz III Ausf E (96 танків), Pz III Ausf F (308 танків), Pz III Ausf G (600 танків) та Pz III Ausf J. В цих моделях підсилили також бронювання до 30 мм, а 37-мм гармату від модифікації G замінили на 50-мм. Крім того випустили 85 одиниць у варіанті командирських танків, 400 одиниць – у варіанті 75-мм штурмових гармат. Усього до кінця 1941 р. виготовили 2359 машин серії Pz III³¹⁰.

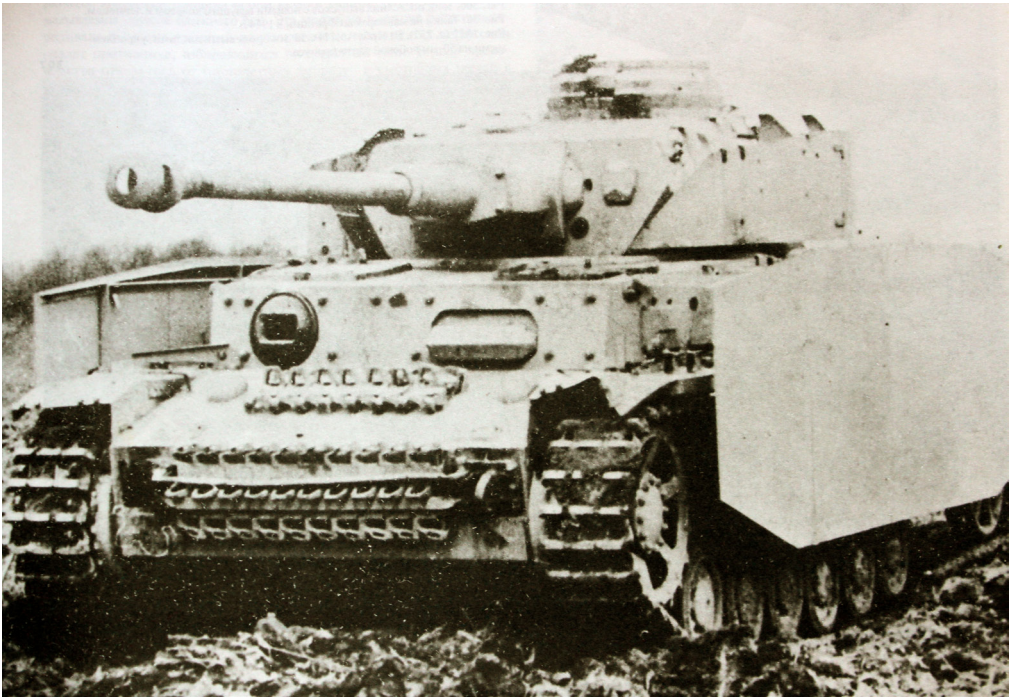
У 1937 р. розпочато випуск середнього танка модифікації Pz IV Ausf A. Він мав масу 18,4 т, швидкість – 31 км/год., запас ходу – 150 км, бронювання – 15-25 мм, озброєння – 75-мм гармата і два 7,92-мм кулемети, екіпаж – 5 чол.³¹¹ Ця модель себе не виправдала, навесні 1941 р. її було знято з озброєння. Модифікація Pz IV Ausf B відрізнялася двигуном та коробкою передач, а Pz IV Ausf C – елементами компонування, Pz IV Ausf D мала підсилене бронювання бортів і корми. Модифікація Pz IV Ausf E – ще більш підсилєну броню і нову командирську башту. Усього до завершення 1941 р. випустили 1013 одиниць танків серії Pz IV³¹².

Станом на 1 вересня 1939 р. Німеччина налічувала у строю 3286 танків, у т. ч. 1445 серії Pz I. Далі, крім німецьких танків, Вермахт озброювався

³¹⁰ Чемберлен П., Дойл Х. Энциклопедия немецких танков. С. 58–87.

³¹¹ Барятинский М. Бронетанковая техника Германии 1936-1945. С. 12; Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 89–91.

³¹² Чемберлен П., Дойл Х. Энциклопедия немецких танков. С. 88–119.

Танк Pz IV Ausf G

чеськими машинами TNHР і LT-35, а також французькими. На 22 червня 1941 р. німці мали 6852 машини³¹³, більше третини із них – легкі кулеметні танки та танкетки. Жоден з цих танків не міг зрівнятися із такими радянськими танками як Т-34 і КВ, а також з останніми французькими моделями.

Тільки у січні 1943 р. розпочався випуск середніх танків Pz V Ausf D (**Пантера I**): маса – 43 т, швидкість 46 км/год., запас ходу – 200 км, броня – 60-100 мм,

Танк «Пантера» Pz V Ausf D

³¹³ Бешанов В. Танковый погром 1941 года (Куда исчезли 29 тысяч советских танков?). Москва, 2005. С. 76–90; Бишон К. Боевая техника. Москва, 2001.

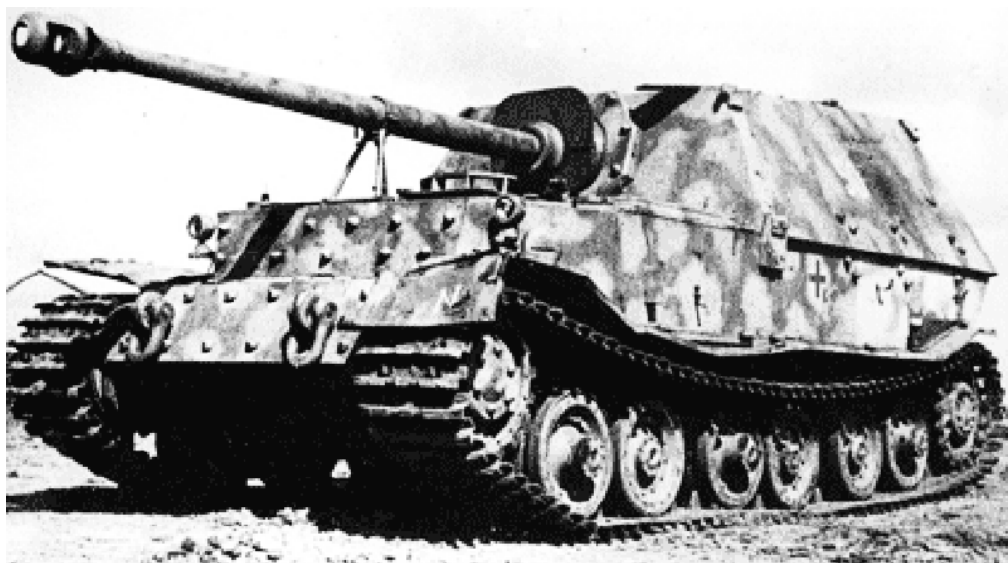

«Тигр» Pz VI Ausf E

озброєння – 75-мм гармата в башті і 7,5-мм кулемет у корпусі, екіпаж – 5 чол. Усього від січня до вересня 1943 р. було виготовлено 850 таких машин. У наступній модифікації Пантери I Pz V Ausf A – покращено ходові якості, маса машини зросла до 44,8 т. Випуск тривав від серпня 1943 до травня 1944 р.: усього виготовлено 2000 одиниць. Але рекламації із фронту спонукали змінити корпус. У машині було збільшено товщину верхніх броньових листів до 110 мм, з чільної плити забрано оглядовий прилад водія, що додало їй міцності. Крім цього водії отримали поворотні перескопи зверху корпусу. Ще була покращена трансмісія, а коробка передач отримала пристосування для охолодження масла. Так виник танк Pz V Ausf G, маса якого зросла до 45,5 т. Випуск тривав від березня 1944 до квітня 1945 р. Усього було виготовлено 3126 одиниць. Танк Pz V Ausf F (Пантера II) вагою 45 т із бронєю 60–120 мм залишився на рівні дослідного зразка. Він вирізнявся звуженою баштою, яка розроблялася під установку 88-мм гармати із стабілізованим прицілом. Було випущено також 329 одиниць командирського танку «Пантера» (Pz Kpfw Panther), яка відрізнялася додатковою радіостанцією, це призвело до зменшення боєкомплекту³¹⁴. Уся ця серія танків могла уже змагатися із кращими танками союзників.

На базі «Пантери» було розроблено конструкцію винищувача танків «Ягдпантер». Він не мав башти і був озброєний 88-мм гарматою. Випуск цієї

³¹⁴ Чемберлен П., Дойл Х. Энциклопедия немецких танков. С.120–127.

Винищувач танків «Фердінанд»

машини розпочався від січня 1944 р. і тривав до березня 1945 р. Усього було випущено 392 одиниці³¹⁵.

Важкі танки німці почали розробляти аж у 1941 р.: 4 дослідні моделі танка VK 3001 (H) з масою лише 32 т та бронєю 30–50 мм, озброєні 75-мм гарматою. Від липня 1942 до серпня 1944 р. серійно випускалася модель Pz VI Ausf E (Тигр I): вага – 57 т, швидкість – 38 км/год., запас ходу – 140 км, броня – 80–100 мм, озброєння – 88-мм гармата у башті і 7,92-мм кулемет в корпусі, екіпаж – 5 чол.

«Тигр II» PzVI Ausf B («Королівський Тигр»)

³¹⁵ Чемберлен П., Дойл Х. Энциклопедия немецких танков. С. 128–129.

Усього випущено 1354 одиниці. Найбільший недолік машини – габарити, які не дозволяли транспортувати її на стандартних залізничних платформах. Однак, у цілому Тигр I був одним із найсильніших танків Другої світової війни, і завдав великих втрат танковим силам союзників³¹⁶.

Цікаво, що фірма “Порше” ще у 1942 р. виготовила 5 одиниць моделі Pz Kpfw VI “Тигр” теж із масою 57 т та гарматою 88-мм, але через ряд проблем із двигунами та підвіскою машина так і не була запущена у серійне виробництво. Зате на базі цієї конструкції було розроблено винищувач танків “Фердінанд”: вага – 65 т, швидкість – 30 км/год., запас ходу – 150 км, броня 80–200 мм, озброєння – 88-мм гармата і 7,92-мм кулемет, екіпаж – 6 чол.). Випускалися винищувачі від квітня до травня 1943 р. Усього виготовлено 90 одиниць³¹⁷.

Від березня 1944 до березня 1945 р. фірма “Хеншель” випустила 489 танків Pz VI Ausf B (Тигр II або “Королівський тигр”). Броня його башти сягала до 180 мм, а корпусу – до 150 мм. Вага – 68 т, швидкість – 35 км/год., запас ходу – 170 км, озброєння 88-мм гармата і два 7,92-мм кулемети, екіпаж – 5 чол.³¹⁸ Ці машини – доволі досконалі, але поступили надто пізно і у надто малій кількості, тому істотно не вплинули на хід бойових дій.

США. У США конструктори зайнялися танками ще до Першої світової війни, але серійно випускати танки не спішили. Найцікавішими були розробки вже згаданого Джона Уолтера Крісті. Його модель М. 1921 сконструйована без башти з гарматою у корпусі. Армію вона не зацікавила і після переговорів із Польщею (1926) сам конструктор від неї відмовився. М. 1923 була амфібією, на якій Джон Крісті пересік Гудзонову затоку. Її купили японці. Тільки за період 1916-1924 рр. конструктор запропонував 15 розробок, але жодної з них не було прийнято і відповідно не запущено у серійне виробництво³¹⁹. Тоді Джон Крісті вдався до модних варіантів колісно-гусеничних машин. Зрештою, його танк М. 1928 потрапив в поле зору начальника Управління механізації і моторизації РСЧА І. А. Халепського. Оцінивши конструкцію, він домовився із автором і під виглядом тракторів вивіз дві моделі до СРСР. Там вони стали основою для створення сімейства знаменитих БТ. Інші конструкції Крісті (моделі М. 1932, М. 1936 без башти, гусеничний М. 1937) теж не були прийняті американською армією³²⁰.

Загалом, армія США у 1920-1930-х роках отримала 950 французьких танків FT-17 із новими двигунами потужністю 43 к.с. Але вже у 1940 р. американці продали 329 таких танків Канаді і 212 – Англії. Із варіантів власного виробництва

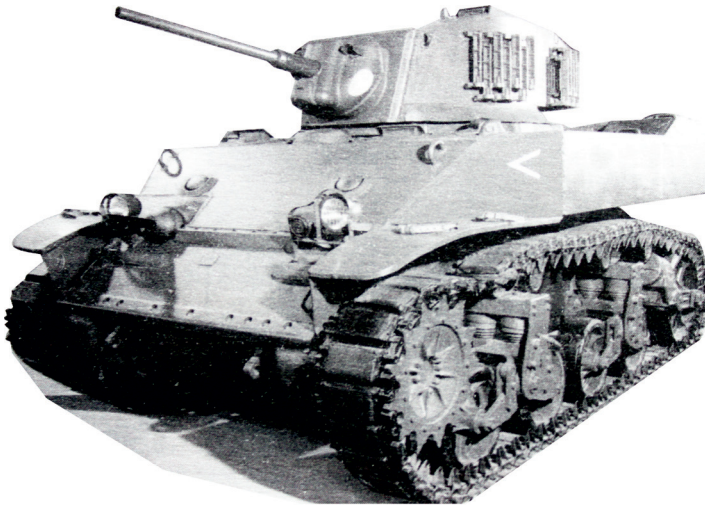
³¹⁶ *Моцанский И.* Тяжелый танк “Тигр”. Москва, 2005.

³¹⁷ *Чемберлен П., Дойл Х.* Энциклопедия немецких танков. С. 139–141.

³¹⁸ Там само. С. 142–143.

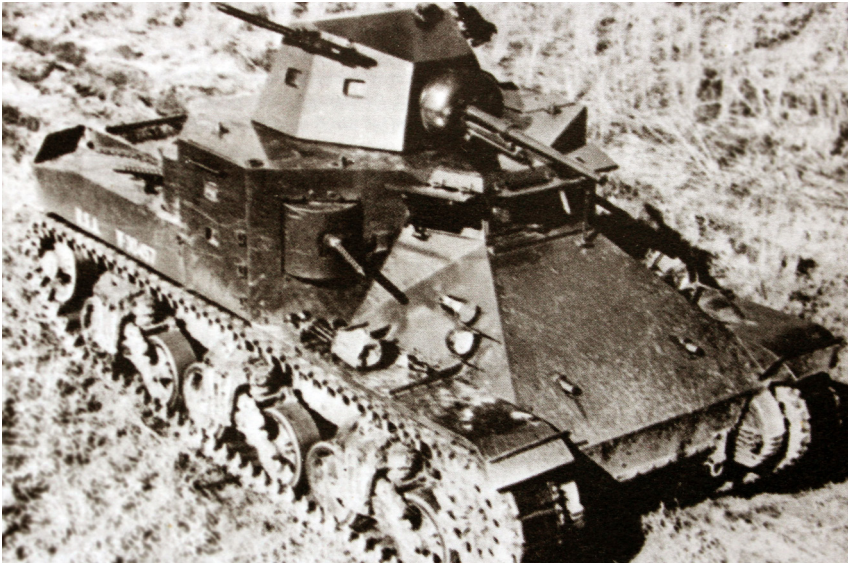
³¹⁹ *Горбачева Е. Г., Смирнова Л. Н.* Всемирная история бронетехники. С. 222.

³²⁰ *Быстров А. А.* Танки 1916-1945. Москва, 2002. С. 134; *Холявский Г. Л.* Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 141–144.

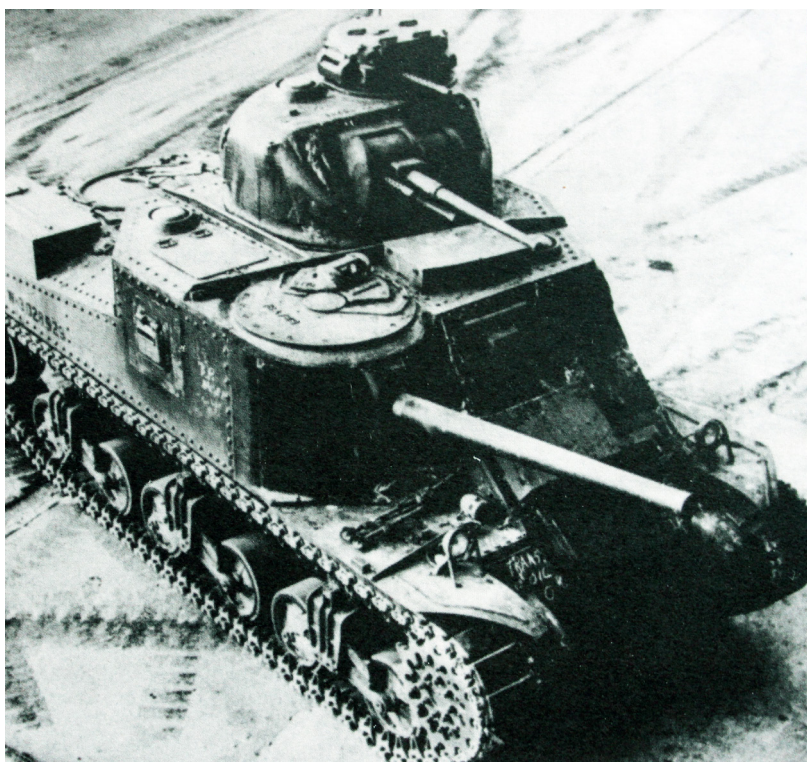

Танк «Стюарт» М5А1

найбільш чисельними були легкі танки. Кращий із них М3 «Стюарт» – значно поступався моделям Крісті. Наступна модифікація М5, де вперше були запроваджені фальшборти, виявилася дещо кращою. Ще один легкий танк М22 «Локаст» (вага – 7,7 т, швидкість – 64 км/год., запас ходу – 216 км, броня – 9-25 мм, озброєння – 37-мм гармата і 7,62-мм кулемет, екіпаж – 3 чол.) був розроблений спеціально для повітряно-десантних військ. У лютому–серпні 1943 р. випущено 830 таких машин із 1000 запланованих. Вони взяли участь у форсуванні Рейну у 1945 р. Недолік моделі – необхідність знімати башту при транспортуванні планерами. Це ускладнювало її десантування. На заміну модифікації М5 «Грант» був розроблений

Американський танк М2 (1938)

Танк М3 «Грант»

танк М24 «Чаффі» із використанням окремих елементів попередньої моделі (вага – 18,4 т., швидкість – 54 км/год., запас ходу 160 км, броня 10–38 мм, озброєння – 75-мм гармата і 7,62-мм кулемет, екіпаж – 4 чол.). У липні 1944 – травні 1945 р. випущено 4070 таких машин.

Середні танки М2 та М3 були вкрай невдалого конструювання: розміщення основної гармати в корпусі, високий силует. Зокрема, танк М3 «Генерал Грант», взятий на озброєння у січні 1941 р., мав 75-мм гармату в корпусі та 37-мм гармату з кулеметом 7,62-мм – у башті. Екіпаж – 6 чол.³²¹ Таку ж гармату в бортовому спонсоні мав і танк М3 «Генерал Лі». Бронелисти також були клепаними, що збільшувало їх вражливість. Товщина броні до 51 мм. На озброєнні були дві гармати (75 мм і 37 мм) та три 7,62-мм кулемети³²². Танки М3 випускалися до грудня 1942 р. Більше було виготовлено «Генерала Гранта» – 6258 машин (з них 1400 було поставлено в СРСР). Далі основним середнім танком американської армії став М4 «Шерман»: маса – 31,5 т, швидкість – 42 км/год., запас ходу – 160 км, броня – 15–100 мм, озброєння – 75-мм гармата і два 7,62-мм кулемети, екіпаж – 5 чол. Випущено 10968 таких машин. Танк М4 «Шерман» був надто

³²¹ Быстров А. А. Танки 1916-1945. Москва, 2002. С. 134; Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 304.

³²² Tank of the World. 7-th ed. London, 1991. P. 298–305.

Танк «Шерман»

високим (3370 мм) в порівнянні з більшістю європейських танків³²³. Машина мала ряд інших недоліків, але американське командування взяло до уваги налагоджений масовий випуск моделі, що дозволяло швидко відновлювати безповоротні втрати і спрощувало експлуатацію танка в бойових умовах. Тому до кінця війни М4 «Шерман» залишався основним бойовим танком армії США.

Від 1938 р. американські спеціалісти працювали над створенням важкого танка, але його модель поступила у війська тільки перед самим завершенням війни у 1945 р. Танк М26 «Першинг»: вага – 41,9 т, швидкість

«Фіат-Ансальдо» М11/39

³²³ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 306–311.

– 48 км/год., запас ходу – 160 км, броня – 13–102 мм, озброєння – гармата 90-мм і два кулемети 7,62-мм, екіпаж – 5 чол.³²⁴

Незважаючи на потужну виробничу базу і конструкторські кадри, американці до початку війни не випускали танків належної конструкції. Причини тут лежали у площині політики: після Першої світової війни американське суспільство схилилося до нейтралітету і неприхильно ставилося до затрат на оборону, за виключенням затрат на військово-морський флот. З їхніх тодішніх пошуків найцікавішими є бронетранспортери, які використовували як розвідувальні машини. Від 1935 р. на озброєнні була така розвідувальна машина марки М3А1 “Скаут” із двома 12,7-мм і двома 7,62-мм кулеметами. Такі розвідувальні машини стали базою для наступного випуску бронетранспортерів. На початку війни в армії США було трохи більше як 500 танків³²⁵. Потім кількість стрімко почала зростати. Багато машин поставлялося іншим країнам, включаючи СРСР. Удосконалювалися і конструкції, але наздогнати за цими компонентами СРСР та Німеччину до кінця війни американці так і не змогли.

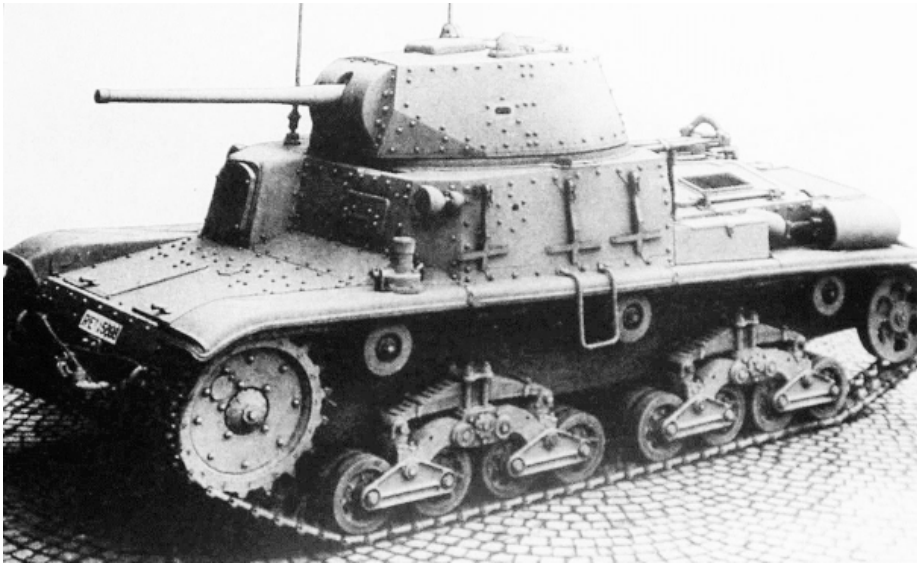
Італія. Тут довго і надмірно захоплювалися танкетками, а до розробки справжнього танка приступили пізно. Лише у 1933 р. прийнято рішення про заміну “фіатівської” танкетки CV33, яка стала основною машиною у танкових підрозділах італійської армії, легкими танками власної розробки. Танк Carro Armato M11/39 розробили у 1935 р., але тільки у 1939 р. він поступив у серійне виробництво. Його 37-мм гармата знаходилася у корпусі разом з 7,62-мм кулеметом, башта озброювалася ще одним кулеметом. Бронювання танка було зовсім

Італійський танк Р-40

³²⁴ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 311–313.

³²⁵ Быстров А. А. Танки 1916-1945. С. 148.

Італійський танк М 15/42.

слабким – 6-30 мм³²⁶. В Африці ці танки поступалися за тактико-технічними характеристиками британським³²⁷.

До 1934 р. в італійській армії залишалися на озброєнні кілька важких танків “Фіат 2000”, сконструйованих ще у 1918–1920 рр. (вага – 40 т, швидкість – 6 км/год., запас ходу – 75 км, броня – 15–20 мм, озброєння – 65-мм гармата та сім 6,5-мм кулеметів, екіпаж – 10 чол.). Для свого часу ця конструкція була передовою, а сам танк – найпотужнішим. У процесі модернізації машини кутові кулемети були замінені на 37-мм гармати³²⁸.

Вступаючи у Другу світову війну, Італія мала на озброєнні біля 1500 танків, переважно легких. Вже перші сутички показали застарілість цієї техніки. В 1941–1942 рр. армія поповнилася 283 новими легкими машинами із слабким бронюванням моделі L6/40 (вага 6,8 т, швидкість – 42 км/год., запас ходу – 200 км, броня – 6-30 мм, озброєння – 20-мм гармата і 8-мм кулемет, екіпаж – 2 чол.). Середні танки М 13/40, М 14/41 та М 15/42 (вага – 14-15,5 т, швидкість – 32-40 км/год., запас ходу – 200-220 км, броня – 14-45 мм, озброєння – 47-мм гармата і два 8-мм кулемети, екіпаж – 4 чол.) мали клепані корпуси, а гармати – установлені у баштах на відміну від танків довоєнних випусків. На базі цих танків випускалися ряд самохідно-артилерійських установок (САУ) з гарматами від 75-мм до 105-мм. Італійці сконструювали ще кілька машин, кращим з яких був крейсерський танк

³²⁶ Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 96–97.

³²⁷ Дорошкевич О. Бронетанковая техника от Первой мировой войны до наших дней. Москва, 2002. С. 234.

³²⁸ Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 97.

“Селере Сахаріано”, але довести до серійного виробництва не встигли³²⁹.

СРСР. Як уже зазначалося, історія радянського танкобудування загалом детально вивчена³³⁰. Ще у 1919 р. Рада праці і оборони (РПО) прийняла рішення про випуск перших радянських танків. Прототипом став трофейний Рено FT-17, захоплений у боях з військами генерала А. І. Денікіна. Танк розібрали і за ним виготовили технічну документацію під керівництвом інженера М. І. Хрульова. Вже у 1920 р. на заводі “Красное Сормово” зібрали перший танк “Борец за Свободу тов. Ленин”. Відтоді радянські спеціалісти неодноразово пробували організувати серійний випуск танків, використовуючи власні розробки на базі закуплених різноманітних іноземних машин.

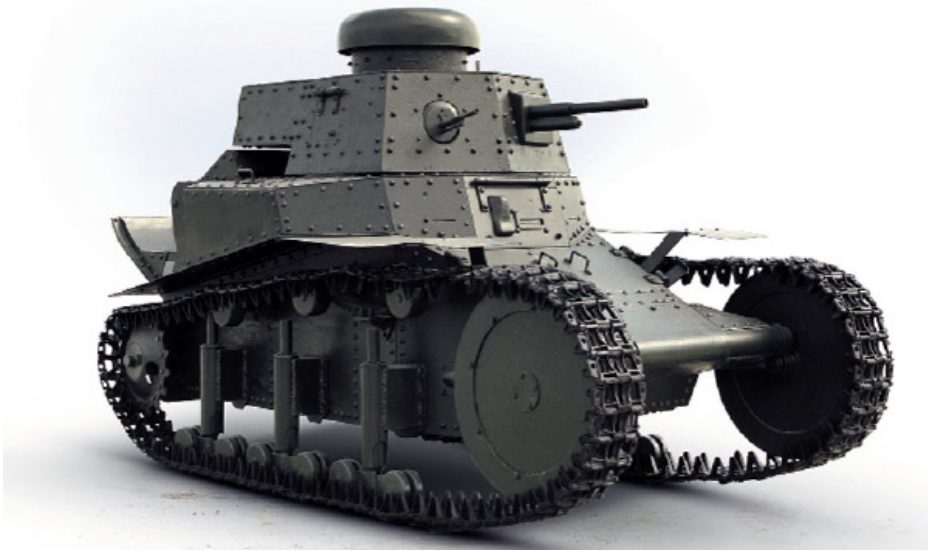

*Інокентій Андрійович Халепський
(1893-1938)*

У 1923 р. організовано першу танкову ескадру, в основному з трофейних і закуплених машин різних марок. У 1924 р. утворено Військово-технічне управління (ВТУ) РСЧА, яке очолив уже згаданий І. А. Халепський. ВТУ взяло на себе усю роботу з організації виробництва танків і створення танкових військ. У 1929 р. його реорганізували в Управління моторизації і механізації, а у грудні 1934 р. – в Автобронетанкове управління. У період від 1924 до 1937 рр. танкові

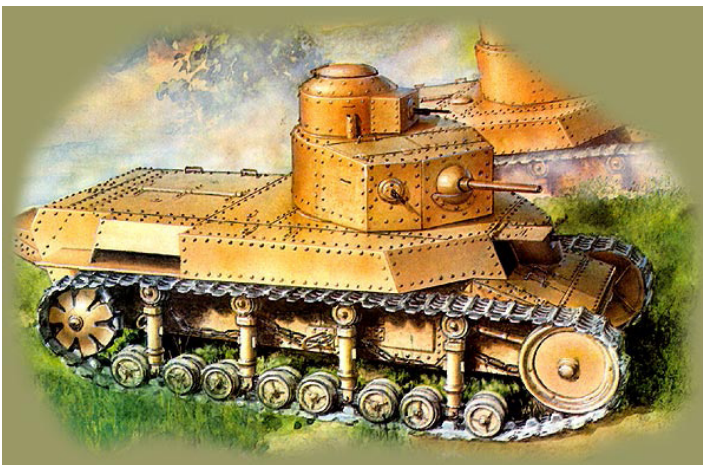
³²⁹ Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 245–249.

³³⁰ Див.: Антонов А. С., Е. И. Магидович, Б. А. Артамонов. Танк. Москва, 1946; Антонов А. С., Артамонов Б. А., Коробков Б. М., Магидович Е. И. Танк. Москва, 1954; Селивохин В. М. Танк. Москва, 1962; Ротмистров П. А. Время и танки. Москва, 1972; Советские танковые войска 1941-1945. Военно-исторический очерк. Москва, 1973; Фомин Н. Н. Танки. Москва, 1974; Танки и танковые войска / Под общей ред. А. Х. Бабаджаняна. 2-е изд. Москва, 1980; Вознюк В. С., Шапов П. Н. Бронетанковая техника. Москва, 1987; Павлов И. В., Павлов М. В. Советские танки и самоходные артиллерийские установки (1939–1945). Москва, 1996; Бронетанковая техника СССР, 1939–1945. Москва, 1998; Желтов И., Павлов И., Павлов М. Танки БТ. Ч. 1. Колесно-гусеничный танк БТ-2. Москва, 1998; Их же. Танки БТ. Ч. 2. Колесно-гусеничный танк БТ-5. Москва, 1999; Их же. Танки БТ. Ч. 3. Колесно-гусеничный танк БТ-7. Москва, 1999; Дрогозов И. Железный кулак РККА. Танковые и механизированные корпуса Красной Армии. 1932-1941 гг. Москва, 1999; Его же. Танковый меч страны советов. Москва, 2003; Дорошкевич О. Бронетанковая техника от Первой мировой войны до наших дней. Москва, 2002; Архипова М. А. Бронетанковая техника СССР Второй мировой войны. Москва, 2005; Барятинский М. Советские танки в бою. От Т-26 до ИС-2. Москва, 2006; Свирын М. Броня крепка. История советского танка 1919-1937. Москва, 2006.

Танк МС-1

війська формувалися під керівництвом І. А. Халепського, якому при введенні персональних звань у 1936 р. було присвоєно високе звання командарма 2 рангу. Після розстрілу керівника управління розпочалася розправа з його наступниками та соратниками. Знищували не тільки керівництво управління, а й директорів заводів, керівників конструкторських бюро та інженерів, які займалися розробками нової техніки. Починаючи від С. П. Шукалова, керівника першого Технічного танкового бюро (1924-1932), конструктора перших танків МС-1, Т-26, Т-24, танкеток Т-17 і Т-23, броньовика БА-27, якого заарештували 20 квітня 1938 р. і засудили 25 квітня 1941 р. перед самою війною на 8 років позбавлення волі і

Танк Т-24

5 років пониження у правах. Він не повернувся з таборів. Через ГУЛАг пройшли більшість творців радянських танків. Репресії припинилися лише у 1939 р. з призначенням начальником Автобронетанкового управління генерал-полковника Дмитра Григоровича Павлова (1897–1941), який командував механізованою бригадою (1924-1936), а потім під час громадянської війни в Іспанії – танковою бригадою (1936-1939). Д. Г. Павлова розстріляли у липні 1941 р. вже як командувача Західним фронтом.

На посту начальника Автобронетанкового управління РСЧА в червні 1940 р. Д. Г. Павлова замінив генерал-лейтенант Яків Миколайович Федоренко (1896 –1947), випускник академії ім. М. В. Фрунзе, який до того командував танковим полком (1934-1935), танковою бригадою (1935-1937), очолював Автобронетанкове управління Київського особливого військового округу (КОВО)

*Яків Миколайович Федоренко
(1896-1947)*

*Дмитро Григорович Павлов
(1897-1941)*

(1937-1940). Д. Г. Павлов і Я. М. Федоренко також зробили значний внесок у розвиток танкових військ. А плеяда танкобудівників і танкістів, вихована І. А. Халепським, створила потужну танкову промисловість і гігантські танкові війська.

Станом на 22 червня 1941 р. у РСЧА налічувалося 25 886 танків, в т. ч.: танків Т-26 – 9998; БТ – 7519; Т-28 – 481; Т-35 – 59; Т-37, -37А, -38 – 5836; Т-40 – 132; Т-34 – 1225; КВ – 636³³¹.

Легкий танк Т-26 створили на базі 6-тонного англійського “Віккерса Е”, який привезла в СРСР “комісія з закупок” І. Халепського у 1930 р. Перші варіанти вийшли, як і прототип, з двома кулеметними баштами. Від 1932 р. випускався танк права башта якого була озброєна

³³¹ Бешанов В. Танковый погром 1941 года. С. 119.

Танк Т-26

37-мм гарматою, а ліва залишалася кулеметною. За період 1931–1933 рр. випустили 1626 танків із двома баштами. Від 1933 р. Т-26 випускали тільки з

Танк БТ-2

однією баштою. 37-мм гармату замінили на 45 мм, броня і ходова частина постійно підсилювалися, були встановлені бокові екрани. Тому маса танка до 1939 р. виросла до 10,25 т. У 1940 р. знову збільшили товщину броні, що призвело зростання маси танка до 13 т. За цей період у серію запустили 25 модифікацій цієї машини (включаючи вогнеметні танки ОТ-130, ОТ-131, ОТ-132, ОТ-133). Маса танка становила 8-13 т (в залежності від року випуску), броня – 13-20 мм, потужність двигуна – 95 к.с., швидкість – 30 км/год., запас ходу – 100-120 км, озброєння – два 7,62-мм кулемети (двобаштовий варіант), 37-мм гармата і 7,62 мм кулемет (моделі випуску до 1933 р.) та 45-мм гармата і 7,62 мм кулемет (однобаштовий варіант), екіпаж – 4 чол. (двобаштовий варіант) і 3 чол. (однобаштовий варіант)³³². Танки Т-26, які знаходилися на озброєнні у 1939–1945 рр., пробивали броню товщиною до 45 мм на дистанції 500 м. Тобто вони становили загрозу навіть для німецьких танків серії Т-IV і були явно сильнішими за німецькі танки серій Т-I – Т-II.

Легкі танки серії БТ були модернізацією американських танків Крісті, привезених тією ж комісією І. Халепського у 1930 р. Ці колісно-гусеничні машини вважалися кращими у світі за швидкістю та маневреністю. Однак БТ-2 через конструктивні недоліки було знято з випуску 1932 р.³³³. Від 1933 до 1934 рр.

Танк БТ-5

³³² Коломиец М., Свирич М. Легкий танк Т-26. 1931–1941. // Фронтальная иллюстрация. 2003. № 1. С.11–15.

³³³ Желтов И., Павлов И., Павлов М. Танки БТ. Ч. 1. Колесно-гусеничный танк БТ-2. Москва, 1998.

Танк БТ-7

випустили 1884 танки БТ-5 (263 – з радіостанціями). Їх тактико-технічні характеристики (маса – 11,9 т, потужність двигуна – 400 к.с., швидкість – 75 км/год. (на колесах) і 52 км/год. (на гусеницях), запас ходу – відповідно 300 і 120 км, броня – 6-15 мм (лобова – 20 мм), озброєння – 45-мм гармата і 7,62-мм кулемет, екіпаж – 3 чол.) були найкращими в світі для цього класу машин. Танк БТ-5 пробивав 37-мм броню на відстані 1000 метрів³³⁴.

Від 1934 р. виходила модель БТ-7 (всього 5567 машин), яка також постійно удосконалювалася. Броня танка мала 22 мм, маса зросла до 14 т, швидкість збереглася, запас ходу довели до 500 км (на колесах) і 350 км (на гусеницях). 154 одиниці були випущені з 76,2-мм гарматами. Ця машина повністю переважала німецькі танки серій Т-I – Т-III, а завдяки швидкості та маневреності, могла протистояти моделям серії Т-IV³³⁵. Із легких танків ця серія була найдосконаліша. На жаль, радянське командування не змогло використати сильні сторони цих машин.

Легкий плаваючий танк Т-37 розробили на базі англійської танкетки “Віккерс-Карден” (проміжна модель Т-33 створена у 1932 р. без бронювання). Т-37 також не мав бронювання і був озброєний 7,62-мм кулеметом. Мав двигун потужністю 40 к.с., розвивав швидкість 35 км/год. (на воді 6 км/год.), запас ходу – 160 км, екіпаж – 2 чол. Вже восени 1932 р. його забракували і у серію запустили машину Т-37А з бронюванням 4-8 мм, яку у процесі випуску наступних

³³⁴ Желтов И., Павлов И., Павлов М. Танки БТ. Ч. 2. Колесно-гусеничный танк БТ-5. Москва, 1999.

³³⁵ Свириин М. Броня крепка. История советского танка 1919-1937. Москва, 2006. С. 193–218.

модифікацій підсилили до 8-10-мм. Виготовляли і проміжну модель Т-38.

У 1938 р. модернізований Т-37А запустили у серію як Т-40. Була збільшена товщина броні, кулемет замінили на 12,4 мм. Маса машини – 5,5 т, двигун – 85 к.с., швидкість 50 км/год., по воді – 6 км/год., запас ходу – 220 км. Ця машина пробивала броню товщиною 16 мм на відстані 300 м, так що могла боротися з німецькими танками серій Т-I – Т-II. Від вересня 1941 р. на Т-40 встановлювали 20-мм гармати³³⁶. У квітні 1940 р. на озброєння була прийнята модель плаваючого танка Т-50 вагою 14 т, але випуск його вдалося налагодити лише не надовго у 1942 р. Цей танк мав броню 25-37 мм, був озброєний 45-мм гарматою і двома 7,62-мм кулеметами.

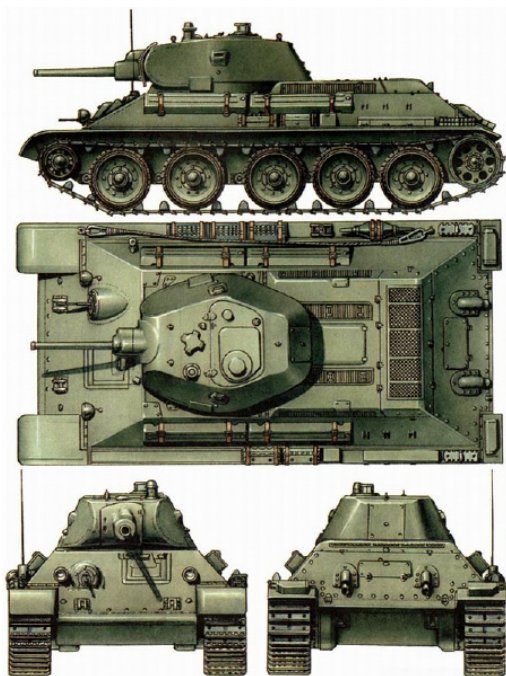
Радянський конструктор М. І. Кошкін (1898–1940) добився появи кращого середнього танка Другої світової війни Т-34, але заплатив за це власним життям. Щоб довести керівництву потребу у своїй машині та продемонструвати її можливості, він мусив у люті морози здійснити марш-кидок з Харкова до московського полігону і назад, захворів на запалення легенів і передчасно помер. Після нього Харківське КБ очолив його соратник О. О. Морозов (1904–1979), пізніше генерал-майор. Випускати танки почали у Харкові (1940 р. виготовлено 110 машин, 1941 р. – 2996 машин). Пізніше конструкторське бюро (КБ) і завод було евакуйовано в Нижній Тагіл. Маса танка – 26 т, потужність двигунів – 500 к.с., швидкість – 54 км/год., запас ходу – 300 км, броня – 45 мм з раціональними кутами нахилу, озброєння – 76,2-мм гармата та два 7,62-мм кулемети, екіпаж – 4 чол. У 1941 р. це був танк, якому не міг протистояти за всіма параметрами жоден танк противника. Для боротьби з ним гітлерівці застосовували 88-мм зенітні гармати³³⁷. Лише із появою машин типу “Пантера”, “Ферді-нанд” та “Тигр” Т-34 отримав

*Михайло Ілліч Кошкін
(1898-1940)*

³³⁶ Коломиец М. Танки-амфибии Т-37, Т-38, Т-40. // Фронтная иллюстрация. 2003. № 3. С. 8–11.

³³⁷ Т-34. История создания и применения. Москва, 1996. С. 46–77.

Танк Т-34

достойних суперників на полі бою.

У 1932 р. для прориву укріплених ліній М. В. Баріков сконструював п'ятибаштовий важкий танк Т-35, який випускався у 1934–1939 рр. Його маса була 49-56 т (у залежності від модифікацій), потужність двигунів – 500 к.с., швидкість – 30 км/год., запас ходу – 150 км (на пересіченій місцевості – 75 км). Танк озброїли трьома гарматами (76,2 мм та дві 45 мм) і п'ятьма 7,62-мм кулеметами, екіпаж 9-11 чол. Подібних машин не мав ніхто. Але через мале бронювання та погані ходові якості вони не проявили себе в оборонних боях 1941 р., де їх переваги, власне, і не були потрібними.

Після невдалих експериментів із важким танком СМК (Сергій Миرونюч Кіров) у 1939 р. розробили і запустили у серію важкий танк КВ (Клим Ворошилов) у модифікаціях КВ-1 та КВ-2. Машина мала масу 47,5 т, потужність двигуна – 600 к.с., броню – 75-95-мм (у 1941 р. почали випуск із 105 мм бронюю

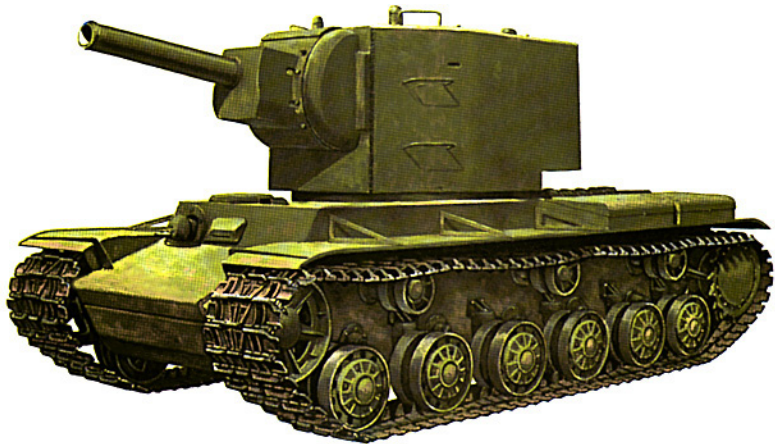
Танк Т-35

Танк КВ-1

та 25 мм екранами), озброєння – 76,2-мм гармата і 3 кулемети, екіпаж – 5 чол. На думку багатьох спеціалістів, ця серія не мала аналогів і суперників на полі бою³³⁸. Загалом, радянське танкобудування у 1939-1941 рр. було найкращим у світі, як і зразки основних радянських танків.

У ході війни появився легкий танк Т-60 (вага – 6,4 т, швидкість – 42 км/год., запас ходу – 450 км, броня – 15-35 мм, озброєння – 20-мм гармата і 7,62-мм кулемет, екіпаж – 2 чол.). У 1941–1943 рр. випущено 5915 одиниць. Була спроба розробити на базі цієї моделі конструкцію літаючого танка-планера³³⁹. Наступна модифікація легкого танка Т-70 мала підсилені ходову частину і трансмісію, броню (до 40-мм) та гармату 45-мм. Танки випускалися до осені 1943 р., коли на заміну прийшли танки Т-80 з екіпажами 3 чол. і більшим кутом

Танк КВ-2

³³⁸ Коломиец М. История танка КВ. Ч. 1. 1939-1941. // Фронтная иллюстрация. 2001. № 5. С. 12–14.

³³⁹ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 256–258.

Танк Т-70

підвищення гармати до 65 градусів. Було виготовлено 80 таких машин.

Модернізація танків Т-34, окремі варіанти якої були явно невдалими, продовжувалася протягом всієї війни (Т-34-76, Т-34С, ОТ-34, Т-76, Т-43, Т-34-85, ОТ-34-85, Т-34-100). Збільшувалося бронювання, були серії із 85-мм і 100-мм гарматами, змінювалася форма башти. Всього було випущено 33805 танків лише з 76,2-мм гарматами, не рахуючи інших моделей та численних САУ з 82-мм, 85-мм, 100-мм, 122-мм гарматами та гаубицями. КБ Морозова на базі Т-34-85 розробило танк Т-44 з бронєю до 90-мм та 85-мм гарматою. У 1945 р. було виготовлено 880 таких танків, яких у 1946 р. замінила модель Т-54.

Танк Т-34-85

Танк ИС-1

Упродовж війни відбувалася і модернізація машин серії КВ (КВ-3, КВ-4, КВ-5). Однак від літа 1942 р. у серійне виробництво поступила тільки модель КВ-1с, яку у 1943 р. замінила машина КВ-85. Випущено 130 одиниць). У КВ-85 було полегшеним бронювання, зменшені розміри башти, встановлена гармата 85-мм.

Танк ИС-2

Танк ИС-3

Удосконалення серії КВ привело до випуску від 1943 р. важких танків серії ІС (“Йосиф Сталін”). ІС-1 мав масу 44 т, швидкість – 37 км/год., запас ходу – 120 км, броню – 60–100 мм, озброєння – 85-мм гармату і три 7,62-мм кулеметів, екіпаж – 4 чол. У моделі ІС-2, випуск якої розпочався у 1944 р., при тій же масі була збільшена товщина броні місцями до 120-мм та встановлена 122-мм гармата, яка пробивала лобову броню “Пантер”. У 1945 р. встигли випустити ще 1170 машин моделі ІС-3 із покращеними конструкціями вилитих башт і більш раціональними нахилами броньових листів. Але ця машина мала серйозні проблеми із двигуном та коробкою передач, які не вдалося усунути, тому була знята з виробництва.

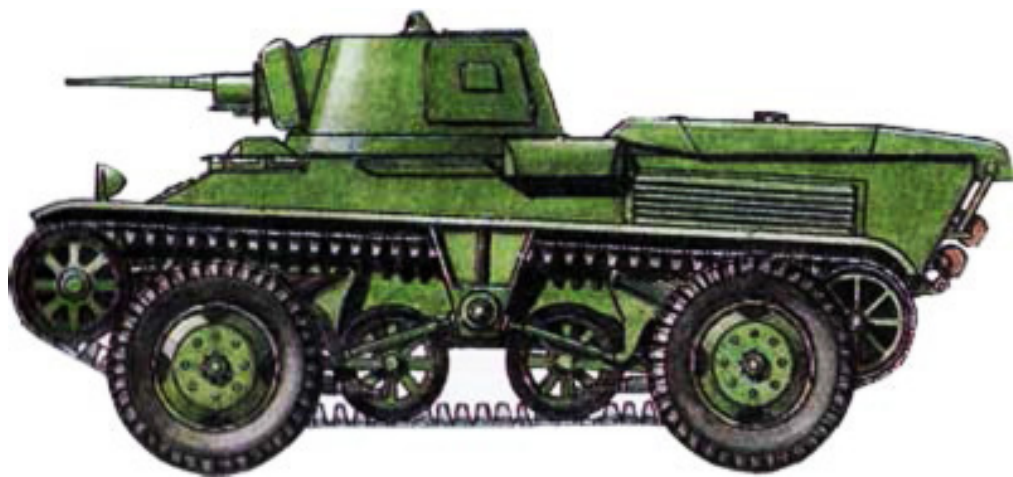
Швеція. Ця країна у 1921 р. приступила до виготовлення танка М21. Місцеві конструктори незабаром досягнули значних результатів. У 1929 р. вийшла модель “Ландверк 5”, яка в удосконаленому вигляді як “Ландверк 30” або La30 від 1931 р. випускалася серійно і поставлялася в інші країни Скандинавії та Прибалтики. Танк La30 мав масу 11,5 т, двигун потужністю – 150 к.с., швидкість на колесах – 65 км/год., на гусеницях – 40 км/год., запас ходу – 300 км, броня – 14 мм, озброєння – 37-мм гармата і 2 кулемети, екіпаж – 4 чол.³⁴⁰

Очевидно нічого не знаючи про шведські розробки, а також про інші призабуті проекти колісно-гусеничних танків, які були популярними серед конструкторів середини 20-х – середини 30-х років ХХ ст., В. Суворов пов’язав масовий випуск в СРСР колісно-гусеничних танків (він їх назвав “автострадними”) з

³⁴⁰ Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 166.

частиною сталінського плану “бліцкригу по Європі”³⁴¹. Він виходив із того, що при наявному бездоріжжі на тодішній території Радянського Союзу колісні машини не були потрібними, тоді як у Європі з її автострадами маси танків, скинувши гусениці, могли швидко пересуватися, займаючи великі території. Висновки В. Суворова справедливо піддано критиці³⁴². Його противники, зокрема, звертали увагу на те, що колісно-гусеничні танки розробляли, практично, всі країни. Гострота полеміки залишала поза увагою саму оцінку цього явища. Однак, що це було: помилкова ідея чи просто недосконале конструктивне рішення загалом правильної ідеї? Остаточного вердикту з цього приводу ще не ухвалено³⁴³.

Ідея колісно-гусеничних машин виникла як реакція на проблеми малого запасу ходу (100-200 км) і слабкість гусениць. Проблема гусениць зрештою була вирішена і конструкторам вдалося отримати оптимальні варіанти. Малий запас ходу був зумовлений піковими навантаженнями у важких умовах експлуатації, які неможливо було змінити. Це змусило інженерів працювати над варіантами переміщення бойових машин. Вони мали транспортуватися залізницею, а де її не було – на спеціальних колісних транспортерах. Це заощаджувало запас ходу перебування машини на полі бою. Навіть, щоби ввести машину в глибокий прорив, її потрібно було транспортувати до місця введення. Все це створювало додаткові труднощі, які можна було вирішити лише одним способом: розробити проекти моделей, які б могли переміщатися дорогами на колесах, а для бою, коли потрібно було проходити по пересіченій місцевості – переходити на гусениці. Причому,

Шведський танк La-30 на колісному ході

³⁴¹ Суворов В. А. Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну? Москва, 1994. С. 130–144.

³⁴² Исаев А. В. Антисуворов. Большая ложь маленького человека. Москва, 2006. С. 127–145.

³⁴³ Юрчук О. Колісно-гусеничні танки середини 20-х – середини 30-х років ХХ ст.: помилкова ідея чи невдала реалізація. // Схід: аналітично-інформаційний журнал. 2010. № 6 (106). С. 100–103.

цей перехід бажано було робити без виходу екіпажу і додаткового устаткування. Запас ходу сучасних танків 400-500 км³⁴⁴. Його вдалося збільшити завдяки вдосконаленню конструкцій двигуна та ходової частини. Але їх і далі на великі відстані транспортують тралерами, залізничним чи іншими видами транспорту. А це підкреслює доцільність детальніше розглянути історію розробок колісно-гусеничних машин та їх використання.

Теоретики і практики-експлуатаційники вимагали конструювання надійніших машин з витривалішими гусеницями та більшим запасом ходу. Вже у 1921 р. англійська фірма “Віккерс” випустила танк масою 10 т, швидкістю 32 км/год., запасом ходу 160 км, озброєний 47-мм гарматою та кулеметом³⁴⁵. Ця вдала конструкція швидко стала зразком для наслідування. Почалася суперечка між конструкторами фірми “Віккерс–Армстронг” щодо того, якими повинні бути опорні катки легких машин. Катки великого діаметра зменшували опір руху і створювали менші шуми, катки меншого діаметра забезпечували гнучкість підвіски і були менш уразливими до вогню.

Проблема запасу ходу і транспортування танків, особливо важких танків прориву, залишалася відкритою. Транспортування їх спеціальними тралерами вимагало додаткових ресурсів, які перевищували усі “економії” конструкторів в інших напрямках. І тоді фірма “Віккерс” першою почала розробляти і випускати колісно-гусеничні моделі. Кращою із розробок виявилася конструкція 1927 р., у якій одночасно піднімалися гусениці й опускалися колеса³⁴⁶.

Шведські конструктори у цьому напрямку досягнули значних результатів. “Ландсверк 30” став кращою моделлю за всі часи існування колісно-гусеничних танків. La30 з допомогою двигуна піднімав і опускав колеса за 20 секунд і не лише, коли стояв на місці, але і під час руху машини. Притиснені до бортів підняті колеса не заважали ні обзору для екіпажу, ні стрільбі із танка. А дубльований привід допомагав однаково швидко пересуватися як вперед, так і назад. У 1933 р. шведи випустили полегшений варіант цієї машини. Ця нова модель отримала назву La80. 1938 р. її затвердили в серійне виробництво³⁴⁷. Дослідний зразок цієї серії La100 “Ландсверк” вирізнявся оригінальною чудовою компоновкою корпусу і швидкістю 60 км/год. З огляду досягнень конструкцій серії La (“Ландсверк”) варто подумати про дальшу експериментальну перевірку доцільності використання ідеї колісно-гусеничних броньованих машин.

У 1942-1944 р. шведська фірма “Сканія-Вабіс” налагодила випуск модернізованого легкого чеського танка TNHŠ (AN-IV-S) як моделі Strv m/41.

---

³⁴⁴ Шунков В. Н. Танки. Москва, 2000. С. 63

³⁴⁵ Хейгель Ф. Танки. Москва, 1928. С. 34.

³⁴⁶ Дютиль Л. Танки. Москва, 1936. С. 41; Мартель Г. К. Британские образцы танков. С. 44.

³⁴⁷ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 166–167.

Ця машина масою 4,5 т з двома спареними 8-мм кулеметами отримала новий двигун, який дозволяв розвинути швидкість до 60 км/год., та 37-мм гармату. Було випущено 238 таких машин.

У 1942 р. шведська армія прийняла на озброєння середній танк власного виробництва Strv m/40 (маса – 9,5 т, швидкість – 48 км/год., запас ходу – 180 км, броня – до 24 мм, озброєння – 37-мм гармата та два 8-мм кулемети, екіпаж – 3 чол.). У 1944 р. його було замінено моделлю Strv m/42. Цей танк був озброєний 75-мм гарматою і трьома 8-мм кулеметами. Його вага зросла до 22,5 т.³⁴⁸ Швеція залишалася нейтральною, але намагалася забезпечити свою армію сучасним озброєнням власного виробництва, що їм, зрештою, вдалося.

Чехословаччина. Чеські заводи Шкода приступили до виготовлення танків у 1925 р., хоча першу модель легкого танка чеської конструкції КН-50 було сконструйовано у 1924 р. Це була колісно-гусенична машина масою 6,8 т, з двигуном потужністю 50 к.с., 37-мм гарматою та 7,92-мм кулеметом. Екіпаж – 2 чол. Перехід з гусениць на колеса займав 10-15 хв і потребував застосування спеціальної підставки. У 1926–1930 рр. цю машину модернізували, збільшуючи потужність двигуна (КН-60 та КН-70).

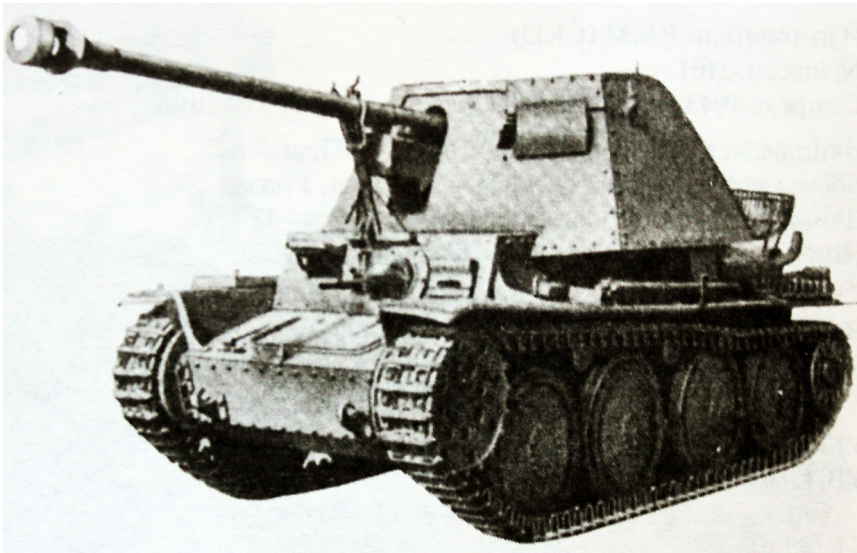
У 1926-1932 рр. чеські конструктори розробили десять моделей легких танків. У 1935 р. було запущено у серію легкий танк LT-35 на базі англійського “Віккерса Mk-III В”. Його маса – 10,5 т, потужність двигуна – 120 к.с., швидкість – 35 км/год., запас ходу – 130 км, броня – 16-25 мм, озброєння – 37-мм гармата та два 7,92-мм кулемети, екіпаж – 4 чол.³⁴⁹. Після окупації країни німці використали

Танк Pz 38 (t)

³⁴⁸ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 317–318.

³⁴⁹ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 162–164.

75-мм САУ «Мардер» на базі Pz 38 (t)

LT-35 у Вермахті, успішно воюючи на них у 1941 р. у Прибалтиці та під Ленінградом. Внаслідок слабкості ходової частини ці танки в основному до кінця 1941 р. вийшли з ладу або були знищені.

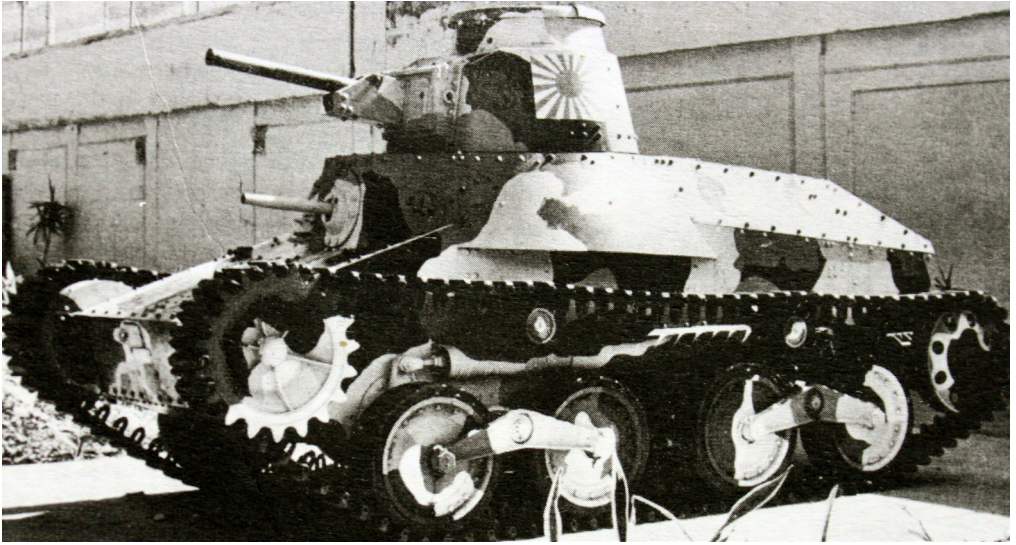
У 1938 р. чехи розробили і почали серійний випуск середнього танка TNHР. Власне цю машину дуже умовно можна назвати середнім танком. Маса – 9,5 т, потужність двигуна – 125 к.с., швидкість – 42 км/год., запас ходу – 250 км, броня – 15-35 мм, озброєння – 37-мм гармата і два 7,92-мм кулемети, екіпаж 4 чол. Німці також використовували цей танк у Вермахті як модель 38 t³⁵⁰. Чеські танки експортувалися в Афганістан, Литву, Перу, Швейцарію, Швецію, Югославію та Іспанію. Власне чеська база танкобудування технічним рівнем не поступалася німецькій³⁵¹.

Японія. Ця країна, яка у Першій світовій війні брала незначну участь, пізно зацікавилася танковою технікою. Перші танки японська промисловість почала випускати у 1927 р. після радянсько-китайських конфліктів на Китайсько-Східній залізниці. Були це англійські легкі машини, які виготовлялися за ліцензіями. Тільки у 1934 р. налагодили виробництво третьої моделі фірми “Мітсубісі” – легкого танка 2595 або “Ха-го”. Цю машину модернізували після її бойового випробування у Манчжурії у 1938 р.³⁵². Танк “Ха-го” мав слабе бронювання, для огляду місцевості доводилося відкривати люки – збільшувало уразливість екіпажу. Надто великим був і “мертвий простір” перед танком, що дозволяло піхотинцям противника безпечно добратися до самої машини. Але і таких танків японці мали дуже мало – 9 на піхотну дивізію.

³⁵⁰ Там само. С. 164–165.

³⁵¹ Форд Р. Знаменитые танки мира с 1916 года до наших дней. С. 234–241.

³⁵² Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 172–173.

Танк «Ха-Го»

У 1936 р. японська армія, занепокоєна успіхами радянського танкобудування, випробувала три моделі середніх танків “Чі-ні” (9,8 т), “Чі-хо” (15 т) і “Чі-ха” (15,8 т). Було вибрано модель 2597 “Чі-ха”. Цей танк мав двигун потужністю 170 к.с., швидкість – 40 км/год., запас ходу – 210 км. Він був озброєний 57-мм гарматою та двома 7,7-мм кулеметами. Його модернізували у 1939 р., замінивши гармату на 47-мм, але з більшою початковою швидкістю снаряда, що дозволяло пробивати броню товщиною до 75 мм³⁵³. Виголовили однак тільки 1220 одиниць. Усі ресурси промисловості поглинали модернізація літакобудування та будівництво кораблів, озброєння сухопутних військ не було пріоритетним, а танки в його числі знаходилися десь позаду³⁵⁴.

Під час війни легкі танки “Ха-го” були вдосконалені. У 1943 р. випускався легкий танк Тип 3 “Ке-рі” (маса – 7,4 т, швидкість – 40 км/год., запас ходу – 210 км, броня – 12 мм, озброєння – 57-мм гармата та два 7,7-мм кулемети, екіпаж – 3 чол.). У 1944 р. з’явився легкий танк Тип 4 “Ке-ну”. У цій конструкції на відміну від попередника броня зросла до 25 мм, що збільшило масу до 8,4 т. 57-мм гармата буда замінена на 47-мм. У 1945 р. було розроблено його покращений варіант Тип 5 “Ке-хо”, але цю модель не встигли запустити у серійне виробництво.

Зате випускався спеціальний десантний плаваючий танк Тип 2 “Ка-мі” (вага з понтонами 12,5 т, швидкість на суші – 37 км/год., на воді – 10 км/год., запас ходу 170 км, броня 14-16 мм, озброєння – гармата 37-мм та два кулемети 7,7-мм, екіпаж – 5 чол.). Від 1943 р. почали виготовляти плаваючий танк Тип 3 “Ка-чі” (вага – 28,7 т, швидкість – 32 км/год. на суші і 10 км/год. на воді,

³⁵³ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 175–177.

³⁵⁴ Федосеев С. Бронетехника Японии 1939–1945 гг. Москва, 2003.

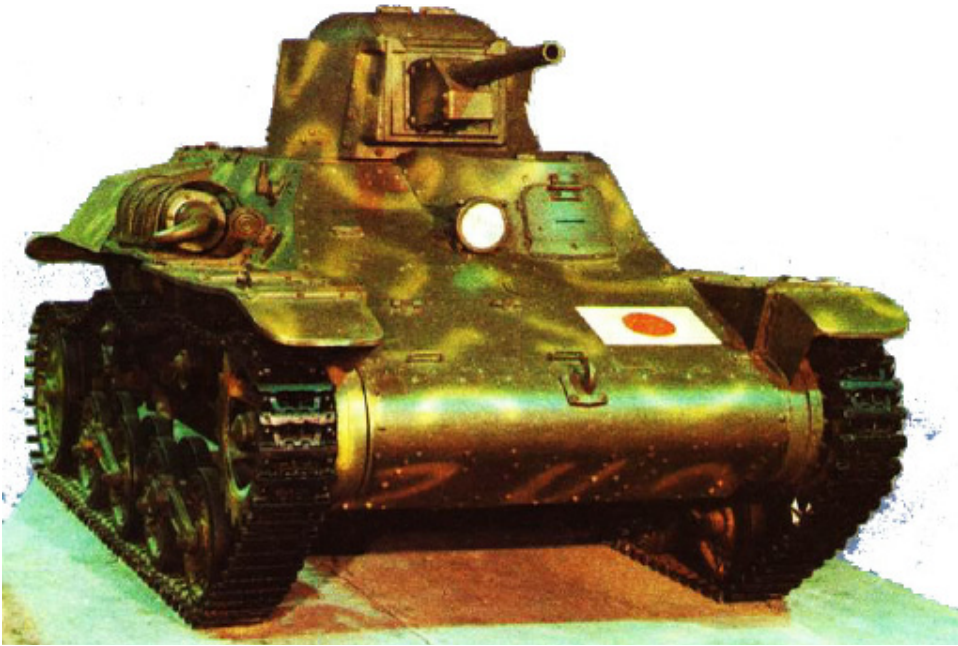

Танк «Чи-Ха»

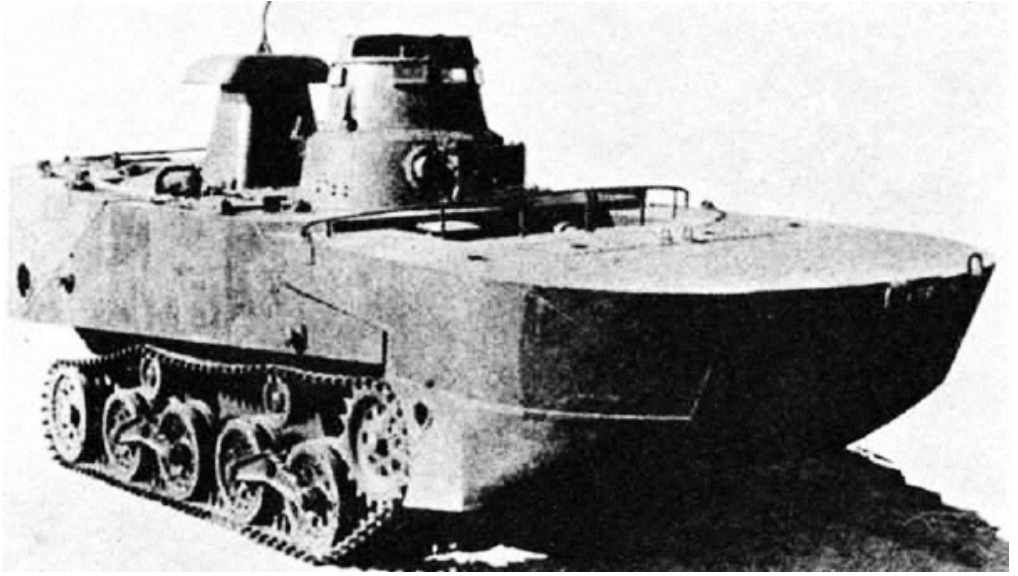
запас ходу – 320 км, броня – до 50 мм, озброєння – 47-мм гармата і два 7,7-мм кулемети, екіпаж – 7 чол.). Ці машини добре зарекомендували себе в ході численних десантних операцій японської армії на Філіпінах, в Індонезії, Малайзії та тихоокеанських островах. Але в цих операціях противник не мав належної про-

титанкової оборони.

З середніх танків у 1941 р. появився танк Тип 1 “Чи-хе”: маса – 17,2 т, швидкість – 44 км/год., запас ходу – 210 км, броня – до 50 мм, озброєння – 47-мм гармата та два кулемети 7,7-мм, екіпаж – 5 чол.). До 1945 р. було випущено 501 танк. Від 1944 р. на озброєння поступили танки моделей Тип 3 “Чи-ну” і

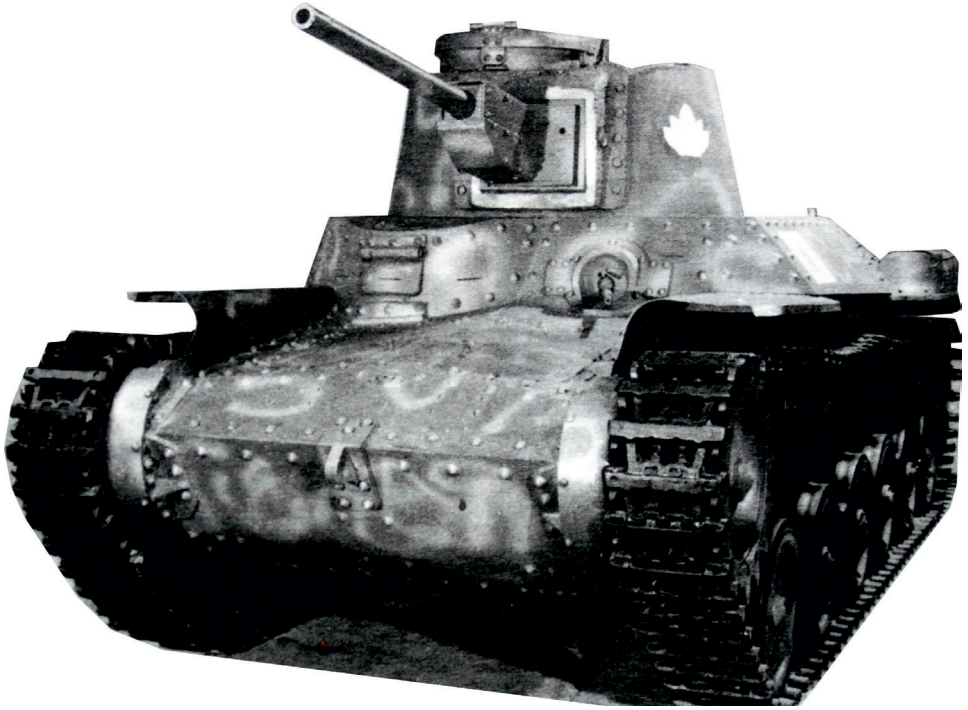

Танк «Те-Ке»

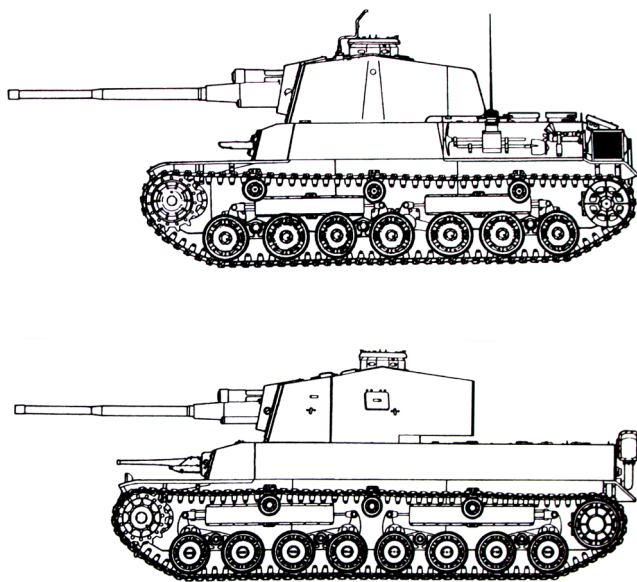
Плаваючий танк «Ка-Мі»

Тип 4 «Чи-то» із 75-мм гарматою та підсилим бронюванням. Був розроблений і танк Тип 5 «Чи-рі» з двома 75-мм та 37-мм гарматами, але його не встигли запустити в серійне виробництво³⁵⁵.

Танк «Чи-Хе»

³⁵⁵ Федосеев С. Бронетехника Японии 1939–1945 гг. Москва, 2003.

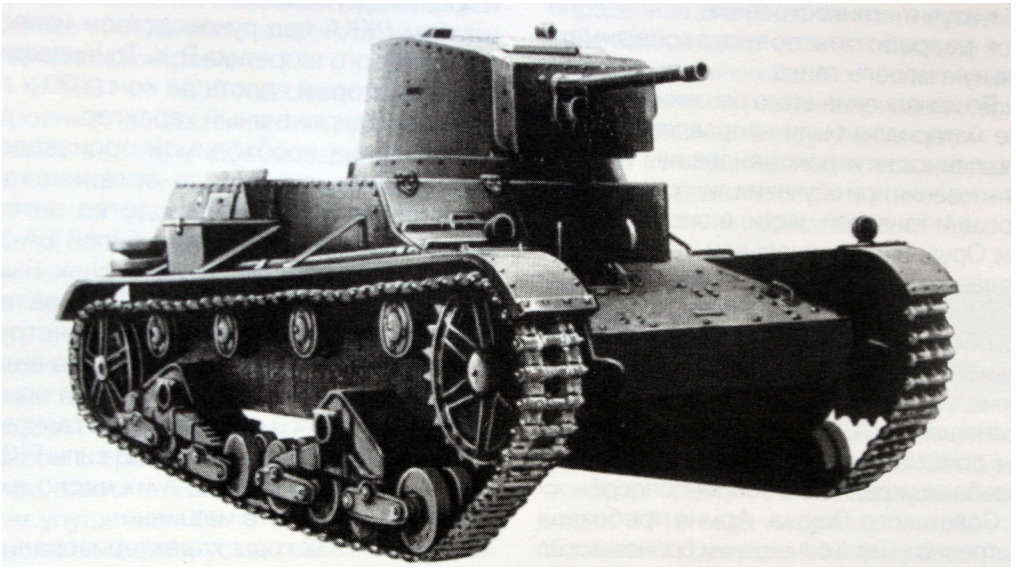

Японські танки «Чи-То» і «Чи-Пи»

Японське танкобудування на початку війни явно відставало від рівня інших країн, перш за все СРСР. Під час війни японці спробували наздогнати своїх противників і зуміли розробити цілком пристойні моделі, але не встигли наситити цими машинами свої сухопутні війська.

Польща. Відчуваючи небезпеку із двох боків (від СРСР та Німеччини), командування цієї країни серйозно взялося за підготовку армії. Після поразки у Вересневій війні 1939 р. поляків критикували за надмірне захоплення кавалерією і парадною стороною війська. Дійсно, з точки зору обмундирування та речового забезпечення польські піхотинці або кавалеристи були оснащені чи не найкраще у Європі. Але не це було головним. Намагання поляків організувати танкобудування почалося вже у 1925-1927 рр., коли було зібрано з французьких деталей 26-27 танків Рено FT-17. Ці машини під маркою CWS-FT-17 продовжували збирати і далі. Однак вони не задовольняли польських військовиків, бо ці машини майже не мали бронювання. Тому вони були продані Китаю (30-40 одиниць), Іспанії, Югославії та Уругваю. Водночас польські конструктори намагалися створити власний колісно-гусеничний танк, проте невдало. Відтак у 1929 р. закупили 10 танкеток “Карден-Ллойд” МКVI і відразу почали модернізувати. У 1930 р. польська промисловість випустила перші розвідувальні танки Тк-1 і Тк-2 із 7,92-мм кулеметами, але без бронювання³⁵⁶. Польська металургія ніяк не могла налагодити випуск броньованої сталі.

³⁵⁶ Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 97.

Танк 7 ТР

У 1931 р. було закуплено 38 одиниць англійських 6-тонних танків “Віккерс-Армстронг”, на базі яких польські інженери сконструювали танк 7ТР із 37-мм шведською скорострільною гарматою “Бофорс” і 7,92-мм кулеметом “Браунінг”. За два роки військо отримало 90 цих машин. У 1938 р. цю бойову машину модернізували, досягнувши непоганих тактико-технічних характеристик: маса – 9,9 т, мотор потужністю – 100 к.с., швидкість – 32 км/год., запас ходу – 150 км, бронювання – до 40 мм, екіпаж – 3 чол.³⁵⁷. До 1 вересня 1939 р. в армії було 152 цих танків.

У 1931 р. поляки продовжили випуск розвідувальних танків на базі танкетки “Карден-Ллойд” МКVІ. Модель Тк-3 мала клепаній броньований корпус товщиною 3-8 мм. За два роки у військо поступило понад 300 цих машин. Від 1933 р. поляки почали випускати модернізовані варіанти ТКС (маса – 2,43 т із 7,92-мм кулеметом), ТКD (із 47-мм гарматою), ТКW (із баштою та 7,92-мм кулеметом) та ТКF (із посиленням бронювання)³⁵⁸.

У 1939 р. польська армія мала на озброєнні 400 розвідувальних танків Тк-3 і загалом 260 ТКС, ТКD, ТКW і ТКF. Поляки намагалися оснастити збройні сили пристойною технікою, але їм не вистачало промислових ресурсів. Найбільшими недоліками польських машин була низька якість бронелистів.

Угорщина. Подібно до Німеччини за умовами Версальського миру 1919 р. Угорщина не могла мати танкових військ і займатися конструюванням та виробництвом танків. Але у 1920 р., відразу ж по закінченні громадянської

³⁵⁷ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 99.

³⁵⁸ Там само. С. 97–99.

війни, було таємно закуплено 20 легких німецьких танків LKII, які завезли до країни розібраними. У 1928 р. на базі цієї безнадійно застарілої техніки створили окрему танкову роту. У 1935-1936 рр., наслідуючи німців, Угорщина приступила до модернізації армії. Були закуплені у Італії танкетки CV 3/33 та CV 3/35. Утім ця техніка угорських військових не задовольнила. У 1938 р. прийнято план моторизації армії. Відтак, було закуплено у Швеції танк моделі La80 з ліцензією на його виробництво. В процесі її освоєння угорці сконструювали танк “Толді” 38М. Ця машина мала броню до 13-20 мм, двигун – 135 к.с., швидкість – до 50 км/год., запас ходу – 220 км, озброєння – швейцарська 20-мм протитанкова гармата та 8-мм кулемет, екіпаж – 3 чол. Ці машини брали участь у зайнятті Закарпаття та Трансильванії, де проявилися їх конструктивні хиби. Їх намагалися усунути у наступній моделі “Толді”-НА³⁵⁹. Угорська армія отримала 80 цих танків у 1939 р. та 200 танків у 1940 р., оснастивши ними чотири механізовані бригади та кавалерію³⁶⁰. Поставити більше машин угорська промисловість просто не змогла.

Розвиваючи далі конструкцію танка, угорці сконструювали варіант середнього танка “Туран” (кожна механізована бригада отримала роту таких танків із 18 машин), САУ “Зрінь” та ЗСУ “Німрод” і БА “Чабо”. Була розроблена, навіть, дослідна модель важкого танка “Тош” (маса – 38 т, броня – 120 мм, озброєння – 75-мм гармата)³⁶¹. Як свідчать документи, угорські конструктори багато у чому перевершували німецьких, однак промисловість країни не справлялася із такими завданнями. Крім цього, залежність від зовнішніх поставок гальмувала її розвиток. Найслабшим місцем угорської бронетехніки були двигуни.

Загалом пошуки розвитку танкобудування у всіх країнах мали подібне спрямування. В Англії, Франції, США приватні фірми і конструктори працювали з власної ініціативи за рекомендаціями військових теоретиків, але не отримали належного сприяння уряду, який визнав необхідність розгортання бронетанкових військ лише у середині 1930-х років. А тому виробництво нових машин у цих країнах розгорнули, фактично, аж після вересня 1939 р. Вдалі конструкції розробили у Швеції та Чехії. Власну танкову промисловість намагалися створити військові міністерства Польщі та Угорщини, причому ці потуги були наполегливі і вдалі, лише слабкість виробничої бази не дозволила піднятися на вищий рівень. Недооцінили ролі танків Італія та Японія, захопившись розробкою легких машин. А поспішно розроблені моделі під час війни поступалися техніці противників або так і не були поставлені на серійне виробництво. Через різні причини пізно відновила танкобудування Німеччина, яка спочатку поступалася майже всім своїм конкурентам, а в умовах війни повністю подолати це відставання

³⁵⁹ Там само. С. 204–205.

³⁶⁰ Шмелев И. П. Бронетанковая техника Венгрии (1940–1945). Москва, 1995. С. 3–32.

³⁶¹ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 205.

не змогла, незважаючи на граничне напруження сил та ресурсів. І все ж на заключному етапі Другої світової війни саме німцям вдалося випустити танки найкращих конструкцій. Радянський Союз зумів розгорнути танкову промисловість і на базі іноземних зразків створити власні конструкції, які перевершували свої прототипи (БТ-5, БТ-7, Т-34, КВ, ИС).

Розробляли і випускали танки в Англії, Франції, Німеччині, США, Італії, СРСР, Швеції, Чехословаччині, Японії, Польщі та Угорщині. За ліцензіями виготовляли танки і Канада. Лідерства у конструюванні та виробництві танків, завойованого під час Першої світової війни, Англія та Франція не змогли утримати. Намагаючись наздогнати конкурентів Німеччина, яку на довгий період усунули від легального танкобудування, спочатку зосередила всю увагу на легких танках, але до завершення війни зуміла налагодити випуск досконалих середніх та важких машин. Домінували експериментальні танки в США, а до формування танкових військ офіційний Вашингтон приступив лише під час війни. Послідовно розробляли і налагоджували масовий випуск танків у всіх напрямках розвитку цих бойових машин тільки в СРСР. У 1941 р. Червона армія налічувала найбільше цих бойових машин, причому мала найкращі конструкції за тактико-технічними характеристиками важких, середніх та легких танків. Цікаво, що моделі важких танків і кращого з середніх танків Т-34 не мали аналогій у інших країнах. А загалом за чисельністю і за технічними показниками радянські танки до завершення війни залишалися кращими.

2.4. Створення танкових військ, зміни їх структури та організації

Формування танкових військ мало певні закономірності й особливості. Після Першої світової війни довго тривали пошуки оптимальної структури. При цьому кожна країна враховувала не тільки розвиток виробництва танків і наявність власних можливостей в цій галузі, але й свій попередній досвід використання танків або рівень освоєння досвіду і теоретичних розробок сусідів.

Англія. Англійське командування ніяк не могло знайти організаційної структури, яка б дозволила найефективніше використати танкові війська за їх мінімальної чисельності. У 1927 р. вийшла Тимчасова настанова з тактичного використання танків і бронемашин. Тоді ж сформували першу танкову бригаду у складі розвідувального дивізіону (дві роти бронемашин і рота легких танків), батальйону танків “Віккерс”, кулеметного батальйону на всюдиходах, артполку на тракторній тязі, саперної роти і роти зв’язку³⁶².

У 1929 р. організували дві експериментальні бригади у складі трьох піхотних батальйонів на вантажівках, батальйону легких танків та мінометної роти. Маневри за участю цих з’єднань показали, що піхота затримує просування

---

³⁶² Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 60.

танків на оперативному просторі. У 1931 р. було організовано першу танкову бригаду у складі батальйону легких танків і трьох змішаних батальйонів триротного складу, кожна з яких мала по взводу легких (6 машин) і середніх (5 машин) танків. У 1934 р. англійці створили перше танкове з'єднання дивізійного типу, до якого увійшла танкова бригада (батальйон легких танків і 3 змішані танкові батальйони), бригада мотопіхоти (3 батальйони), дивізіон бронеавтомобілів (дві роти), артполк (дві батареї на мехтязі і дві зенітні батареї), саперна, зв'язку та санітарна роти і підрозділи забезпечення³⁶³.

У 1935 р. королівські кавалерійські полки механізували і разом з окремими танковими батальйонами включили до Королівського корпусу бронетанкових військ. У 1938 р. офіційно створено першу британську танкову дивізію, яку очолив майбутній фельдмаршал, а тоді генерал-лейтенант Алан Френсіс Брук (1883–1963). До складу дивізії включили: дві кавалерійські механізовані бригади, які мали по три полки легких танків (полк складався з трьох ескадронів, ескадрон – з п'яти взводів по три танки), танкову бригаду (батальйон легких танків і два змішаних батальйони, взвод легких танків мав три відділення по три танки), артилерійський полк, батальйон мотоциклістів, саперну роту, роту зв'язку і підрозділи забезпечення³⁶⁴.

На початок 1939 р. регулярна армія Великобританії налічувала 227 тис. чоловік. В її складі були Королівський танковий полк³⁶⁵, а також танкова дивізія і 4 кавалерійські механізовані полки з танками на озброєнні. На початку 1940 р. танкову дивізію реорганізували: додали мотоциклетно-стрілецький батальйон та змішаний зенітно-протитанковий полк, залишили дві танкові бригади легких і важких танків. Бригада легких танків складалася з трьох танкових полків, по два ескадрони легких танків та ескадрону крейсерських танків у кожному. В ескадронах було по 15 машин. Бригада важких танків лише носила таку грізну назву. У кожному з трьох її полків було по три ескадрони з 9 легких і 5 середніх танків. Усього дивізія налічувала 240 танків³⁶⁶. Окрім цих частин в англійській армії були ще окремі ескадрони танків, розкиданих по колоніях. Загалом структура британських танкових військ на початку війни була далекою від поглядів військових теоретиків і можливостей англійського танкобудування.

Після втрати матеріальної частини під Дюнкерком британські танкові війська фактично перестали існувати. Почалося формування танкової дивізії і чотирьох окремих танкових бригад, які, практично, не мали техніки. Однак до кінця 1940 р. розгорнулося формування 5 бронетанкових дивізій та 3 окремих

³⁶³ Robertson E. The Origin of the Second World War. London, 1970. P. 88–119.

³⁶⁴ Robertson E. The Origin of the Second World War. P. 121–122.

³⁶⁵ Молло Э. Вооруженные силы Второй мировой. Структура. Униформа. Знаки различия. Москва, 2004. С. 66.

³⁶⁶ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 87–88.

бригад. Танкова дивізія за новими штатами мала у своєму складі дві бригади по три танкові полки у кожній, два мотоциклетні батальйони, артилерійський і змішаний протитанково-зенітний полки та підрозділи забезпечення. Всього у дивізії було приблизно 300 танків.

Але ця структура себе не виправдала, бо у дивізії нового формування бракувало піхоти та артилерії. Тому у 1942 р. танкову дивізію реорганізували шляхом заміни однієї з танкових бригад на піхотну. Англійська бронетанкова дивізія 1942–1943 рр. включала: штаб, бронетанкову бригаду у складі трьох полків по три ескадрони кожен (61 танк) та моторизованого батальйону (всього у бригаді 193 танки), моторизовану піхотну бригаду у складі трьох батальйонів по чотири роти кожен, два полки королівської кінної артилерії у складі трьох батарей по вісім 25-фунтових гармат у кожній, полк броневих автомобілів у складі чотирьох ескадронів (61 машина), протитанковий полк (48 6-фунтових гармат) легкий полк протиповітряної оборони (54 зенітки 40-мм) два польові і один польовий парковий саперні ескадрони, підрозділи зв'язку, забезпечення та медобслуговування. Така дивізія мала 18 тис. особового складу, 344 танки і броньовані машини, 150 гармат³⁶⁷. Ця структура з незначними змінами збереглася до закінчення війни.

На момент вторгнення у Нормандію англійці розгорнули 5 бронетанкових дивізій та 9 окремих бронетанкових бригад. Бригади мали у своєму складі 3 танкові полки по 4 ескадрони у кожному, тобто 260 танків та 3400 чол. особового складу³⁶⁸. Всього за роки війни в Англії було сформовано 11 бронетанкових дивізій і 30 бронетанкових бригад.

Франція. За французькою військовою доктриною танки розділялися на танки супроводу і безпосередньої підтримки піхоти (Гочкіс і Рено) та танки дальньої дії. За розрахунками командування піхотна дивізія в наступі мала отримати два батальйони танків супроводу і батальйон танків дальньої дії. Тому основну масу танкових військ розкидали у вигляді 35 окремих танкових батальйонів, які планувалося зводити у полки. Кожен батальйон складався з штабу, трьох танкових і резервної роти, маючи на озброєнні 45–60 танків. У 1940 р., коли німці уже продемонстрували у Польщі ефективність дій танкових з'єднань, почалося розгортання мобільних сил у складі трьох легких механізованих і трьох бронетанкових дивізій³⁶⁹.

Досі у французькій армії існувала лише одна легка механізована дивізія, сформована як експериментальна ще у 1935 р. Вона складалася зі штабу, танкової і мотопіхотної бригад, артилерійського полку (два дивізіони по три

---

³⁶⁷ Молло Э. Вооруженные силы Второй мировой. С. 125–126.

³⁶⁸ Там само. С. 225–226.

³⁶⁹ Там само. С. 53–54.

батареї з чотирма 75-мм гарматами і дивізіон з трьома батареями по чотири 105-мм гаубиці, усі на механічній тязі), розвідувального полку (два дивізіони по два ескадрони, мотоциклетний ескадрон з 16 ручними кулеметами і 60-мм мінометом, ескадрон броневих автомобілів з 20 машин “Панар”, всього в полку 40 таких машин), трьох рот саперів-підривників (у складі мотоциклетного взводу, взводів на всюдиходах і на вантажівках та понтонного парку з 100-метровим мостом вантажопідйомністю 20 т), радіороти, телефонно-телеграфної роти і тилових підрозділів (транспортна рота, взвод регулювальників, ремонтний ескадрон, санітарна й інтендантська роти, фінансова частина, пошта і підрозділ польової жандармерії). Танкова бригада мала штаб, два танкові полки у складі дивізіону танків Н-39 з двох ескадронів по 20 машин та дивізіону танків Somua з двох ескадронів по 24 машини, всього у бригаді було 160 танків. Мотопіхотна бригада мала штаб, мотопіхотний полк у складі трьох батальйонів по 5 ескадронів у кожному (2 ескадрони мотопіхоти з 18 ручними, 4 станковими кулеметами і 60-мм мінометом; ескадрон кулеметів і гармат супроводу з 8 станковими кулеметами, чотирма 81-мм мінометами, чотирма 25-мм гарматами ПТО; мотоциклетний ескадрон з 16 ручними кулеметами і 60-мм мінометом; танковий ескадрон з 20 танками) чисельністю 100 офіцерів і 3100 солдатів та сержантів. Всього легка механізована дивізія мала 260 танків та бронемашин³⁷⁰. Тоді цю структуру можна було назвати ідеальною. На жаль вище французьке командування цього не розуміло, як і не могло збагнути для чого взагалі потрібні мобільні з’єднання.

Єдина бронетанкова дивізія, також була сформована як експериментальна. Спочатку вона мала дві бригади, до кожної з яких входили батальйон танків В (27 машин), батальйон танків Рено чи Гочкіс (45 машин) і єгерський батальйон на всюдиходах. Дивізія не мала ні артилерії, ні розвідувальних, саперних, підрозділів та інших служб, що виключало її самостійне функціонування. Врешті, у серпні 1939 р. її переформували. Тепер танкова дивізія складалася зі штабу, важкої півбригади (два батальйони по три танкові роти з 10 танками В1 у кожній і рота боєпостачання), легкої півбригади (два батальйони по три танкові роти з 20 танками Н-39 в кожній і роти боєпостачання), мотопіхотного батальйону на всюдиходах (ескадрон бронемашин з 20 машин, мотоциклетна рота, дві роти мотопіхоти, рота кулеметів і гармат супроводу) й арtpолку на механічній тязі (два дивізіони по три батареї з чотирма 105-мм гаубицями). Всього у дивізію надійшло 220 танків і бронемашин³⁷¹. Дві інші дивізії, які формувалися уже в умовах війни, так не завершили розгортання.

Загалом, структура військ у Франції також не відповідала поглядам військових теоретиків і можливостям танкової промисловості. Якби французька армія

³⁷⁰ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 85.

³⁷¹ Voisse M. La perception de la puissance soviétique par les militaires français en 1938. // Revue historique de Armés. 1983. № 3. P. 38–41.

у 1940 р. свої 35 окремих танкових батальйонів мала у складі боєготових мобільних з'єднань (за структурою це 8-9 бронетанкових дивізій), німецький блицкриг закінчився б з таким же результатом, як і наступ улітку 1914 р.

Французька армія нового формування у 1944 р. мала у своєму складі дві бронетанкові дивізії. У кожному з них входили: штаб, три танкові полки, розвідувальний полк, полк винищувачів танків, моторизований піхотний полк трьох батальйонного складу, три артилерійські і зенітно-артилерійський дивізіони, інженерний батальйон та служби забезпечення³⁷².

Німеччина. Як відомо, війна в Іспанії допомогла німцям перевірити на практиці взаємодію танків з авіацією та іншими родами військ. Вони не включали танки до складу піхотної та легкої дивізій, дотримуючись принципу зосередження танкових сил “в один кулак”.

Перший танковий полк німці сформували у 1934 р. Перші три танкові дивізії почали формуватися у 1935 р. із введенням загальної військової повинності³⁷³. У 1938 р. у складі німецьких військ були три танкові дивізії і легка бригада. На базі цих з'єднань приступили до формування шести танкових і чотирьох легких дивізій³⁷⁴. До літа 1939 р. усе було готово, окрім 10-ї танкової дивізії, яка ще продовжувала формуватися. Спочатку німці планували мати у танковій дивізії 500 машин, потім кількість машин була скорочена до 392. Танкові батальйони стали змішаними (48 танків серії Т-I і 24 – серії Т-II у трьох легких танкових ротах плюс 6 танків серії Т-III та ще 6 – серії Т-IV у важкій роті). До складу танкової дивізії входили: штаб, танкова бригада, яка складалася з двох танкових полків двобатальйонного складу (три роти легких танків по 24 машини), рота середніх або важких танків по 16 машин, рота важкого озброєння з двома 75-мм піхотними гарматами, трьома 37-мм гарматами ПТО і станковим кулеметом і ремонтна рота; мотопіхотна бригада, яка складалася з мотоциклетно-стрілецького батальйону, до складу якого входило три мотоциклетно-стрілецькі роти з 27 ручними кулеметами кожна і роти станкових кулеметів з 12 кулеметами; двох мотопіхотних полків по три батальйони з трьох мотопіхотних рот, роти важкої зброї з двома 75-мм гарматами і трьома 37-мм гарматами протитанкової оборони (ПТО) та кулеметної роти з 8 станковими кулеметами і 6 мінометів; два дивізіони по 16 105-мм гаубиць, дивізіон ПТО (три роти 37-мм гармат ПТО), моторизований розвідувальний батальйон (два ескадрони бронемашин по 30 машин, мотоциклетно-стрілецький ескадрон з 9 ручними і 4 станковими кулеметами, ескадрон важкої зброї з двома 75-мм гарматами і трьома 37-мм гарматами ПТО), саперний батальйон (3 саперні роти, понтонно-мостовий парк і легкий інженерний парк),

³⁷² Молло Э. Вооруженные силы Второй мировой. С. 235.

³⁷³ Мюллер-Гилебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945 гг. Т. 1. Москва, 1956. С. 265.

³⁷⁴ Там само. С. 66.

батальйон зв'язку (радіорота, рота телеграфно-телефонного зв'язку і легкий парк зв'язку) і тиллові підрозділи (автоколони підвезення, санітарна рота, інтендантські підрозділи з хлібопекарнею і бойнею і підрозділ польової жандармерії)³⁷⁵.

Після польської кампанії у 1939 р. танкові батальйони були збільшені до чотирьох рот по 32 танки. Дивізія ж за новим штатом передбачалася чисельністю 561 танк з урахуванням резервних і штабних машин. Реально у танкових дивізіях залишалось в середньому 320 танків.

Тепер до штату дивізії входили: штаб, танкова бригада двополкового складу, мотопіхотна бригада двополкового складу (один батальйон на бронетранспортерах Sdkfz251), артилерійський полк (два дивізіони 105-мм гаубиць), розвідувальний батальйон, мотоциклетний батальйон, протитанковий батальйон, саперний батальйон, батальйон зв'язку та підрозділи забезпечення³⁷⁶.

Після французької кампанії 1940 р. число танків і танкових підрозділів знову скоротилося. У 1941-1942 рр. у танковій дивізії при чисельності 15600 осіб залишилося 150-200 танків. У дивізії залишився один танковий полк із двох або трьох батальйонів триротного складу. Із скороченням чисельності танків підсилювався дивізіон ПТО. Спочатку 37-мм гармати замінили на 50-мм, потім на 75-мм гармати і винищувачі танків “Ягдпанцер”. Розвідувальний батальйон теж було підсилено. Тепер він включав три розвідувальні ескадрони та один важкий ескадрон, озброєний бронеавтомобілями та самохідними артилерійськими установками³⁷⁷.

Станом на 22 червня 1941 р. у Вермахті було 20 танкових дивізій, з них 11 полків були двобатальйонного складу (всього в дивізії 147 танків), а у 9 – полки трибатальйонного складу (всього в дивізії 209 танків). Танкові батальйони мали по три роти легких танків, роту середніх танків, взвод управління і взвод зв'язку. У ротах легких танків – 4 взводи по 5 танків та 2 танки у взводі управління. У роті середніх танків – 3 взводи. З 1943 р. в усіх танкових ротах число взводів скоротилося до трьох. У взводах, які мали на озброєнні танки типу “Тигр” було 3 взводи по 4 машини та 2 машини у взводі управління. Усього 14 машин³⁷⁸.

Німецьке командування приділяло велику увагу структурі базових підрозділів, постійно удосконалюючи її з урахуванням бойового досвіду, суттєво випереджаючи у цьому всі інші армії.

Так для прикладу: рота середніх танків за штатом № 1175 від 1 листопада 1941 р. налічувала 144 чол., в т. ч. 8 офіцерів та 51 унтер-офіцер. До складу роти

³⁷⁵ Guderian H. Erinnerungen eines Soldaten. Heidelberg, 1951. S. 74–79.

³⁷⁶ Див.: *Росадо Х., Бишон К.* Танковые дивизии Вермахта 1939–1945. Москва, 2008. 184 с.; *Митчем С. В.* Танковые легионы Гитлера. Москва, 2009. 416 с.

³⁷⁷ *Молло Э.* Вооруженные силы Второй мировой. С. 10; *Карель П.* Восточный фронт. Кн. 1. Гитлер идет на Восток. 1941–1943. Москва, 2003. С. 36.

³⁷⁸ Пономаренко М. 1943. Дивизия СС “Рейх” на Восточном фронте. Москва, 2010. С. 286–287.

входили: 3 взводи середніх танків серії Pz IV по 4 машини в кожному (20 чол., в т. ч. 2 офіцери, 10 унтер-офіцерів), група управління (28 чол., в т. ч. 2 офіцери і 6 унтер-офіцерів) при 2 середніх танках модифікацій Pz IV і 5 легких танків модифікацій Pz II, легковому автомобілі та 3 мотоциклах для посильних; ремонтне відділення (17 чол., в т. ч. 3 унтер-офіцери) при 2 півгусеничних тягачах, 1 автомобілі з ремонтним обладнанням та запчастинами, 1 мобільній майстерні на легковому автомобілі та 2 мотоциклах; 1-е відділення бойового забезпечення (17 чол., в т. ч. 7 унтер-офіцерів: старшина роти, автомобіль з польовою кухнею з водієм та двома поварами, унтер-офіцер по ремонту радіоапаратури, 4 спеціалісти по ремонту озброєння та прицілів, унтер-офіцер медичної служби та санітар з двома мотоциклами, 3 автомобілі, з яких 2 для перевезення пально-мастильних матеріалів, та легковий автомобіль старшини); 2-е відділення бойового забезпечення (17 чол., в т. ч. 4 унтер-офіцери: 4 унтер-офіцери кваліфікації командира танку і 13 солдат водіїв, радистів та навідників гармат при двох автомобілях, один з яких для перевезення майна) та відділення речового забезпечення (4 чол., в т. ч. 1 унтер-офіцер, командир-каптенармус, швець, кравець та водій), де ремонтували і готували сезонне і польове обмундирування³⁷⁹.

Зрозуміло, що такий підрозділ був повністю автономним, придатним для виконання самостійних завдань, зокрема проводити розвідку власними силами, забезпечити зв'язок з власними підрозділами і штабом батальйону, відновлювати у польових умовах бойову техніку, включаючи евакуацію підбитих машин та ремонт на готових агрегатах, поповнювати втрати особового складу підготовленим персоналом, забезпечити свої підрозділи всіма видами постачання, включаючи гарячу їжу, а також евакуювати поранених із поля бою. Танковий персонал при цьому виконував виключно свої безпосередні функції. Всі інші види забезпечення, зокрема розвідку, охорону та зв'язок, виконував допоміжний персонал. При безповоротних втратах бойової техніки кількість взводів скорочували до двох, а вивільнений персонал переводили у резервні підрозділи. Якщо поступало поповнення техніки, то командування власними силами могло відновити бойовий стан підрозділу. Така структура дозволяла довго діяти у відриві від основних сил, переслідуючи противника та під час рейду його тилами, або ж в оточенні чи в обороні на самостійній ділянці фронту. Звичайно, при відступі ця структура додавала певних складностей, вимагаючи мало не ідеальної організації тилів і тилових доріг. Але не слід забувати, що створювалася вона, як і танкові війська у цілому, аж ніяк не для відступів. Крім цього відступаючи в умовах проблематичного постачання, танкові підрозділи могли тривалий час не відчувати цих недоліків, а наявність додаткового персоналу дозволяла краще відпочивати на привалах бойовому складу, коли охорону несли службовці допоміжних підрозділів.

³⁷⁹ [Kriegsstarkenachweisung 1175 \(K.St.N 1175\) von 1/11/1941 mittlere Panzerkompanie](http://army.armor.kiev.ua/hist/rota-1175.shtml) // електронний ресурс: army.armor.kiev.ua/hist/rota-1175.shtml

Моторизована дивізія мала спочатку три піхотних моторизованих полки трибатальйонного складу і один артилерійський моторизований полк та відповідні дивізійні частини. Після Польської кампанії число моторизованих піхотних полків скоротили до двох. У 1941 р. до складу дивізії входили: штаб, два моторизовані піхотні полки по три батальйони, артилерійський моторизований полк, протитанковий і зенітно-артилерійський дивізіони, розвідувальний, зв'язку і саперний батальйони, тилові підрозділи³⁸⁰.

Легка дивізія складалася зі штабу, легкого танкового батальйону, розвідувального батальйону на броневих автомобілях, одного-двох кавалерійських стрілецьких полків (по три батальйони), моторизованого артполку, дивізіону ПТО та підрозділів забезпечення. Після 1939 р. легкі дивізії переформували у танкові. Легкими піхотними назвали чотири звичайні піхотні дивізії, структура яких суттєво не змінилася в порівнянні зі звичайними піхотними дивізіями, однак ці з'єднання мали меншу кількість артилерії і "моторизацію" у вигляді велосипедів та підвод, що дозволяло їм на марші рухатися швидше від звичайної піхоти.

Загалом німецькі танкові війська зуміли відшукати і вибудувати найраціональнішу структуру, уміло збалансувавши танки, піхоту, артилерію, засоби ПТО та забезпечення. На відміну від своїх колег з інших армій, німецьке командування зрозуміло і сприйняло як аксіому необхідність мати мобільним усе, що може підтримати забезпечення танкових військ від артилерії до польових кухонь.

Теоретично це співпадало із давно висловленою думкою австрійського генералісимуса Раймонда Монтекукколі (1608–1680), який вважав, що швидкість армії на марші визначається швидкістю останньої обозної повозки³⁸¹. В інших країнах цієї простої істини військове керівництво довго не могло збагнути, змушуючи мобільні танкові війська діяти поряд з артилерією на кінній тязі, звичайною піхотою, в умовах стаціонарних ремонтних баз та баз постачання і санітарних підрозділів без транспорту.

Щоби безпосередньо підтримувати танкові частини і з'єднання німці сформували спеціальні мобільні війська (легкі і моторизовані дивізії), здатні супроводжувати і прикривати танкові війська. У червні 1941 р. Німеччина мала 14 моторизованих і 20 танкових дивізій. Вони зводилися в корпуси і групи й застосовувалися на напрямках головного удару³⁸².

Неправильно оцінивши результати літньої кампанії 1941 р. на Східному фронті, Гітлер прийняв рішення про скорочення сухопутних військ з одночасною їх реорганізацією в сторону збільшення числа танкових дивізій із 20 до 36, а моторизованих – з 14 до 18. Це помилкове рішення він не захотів відмінити

³⁸⁰ Молло Э. Вооруженные силы Второй мировой. С. 10, 189.

³⁸¹ Записки Монтекукколі, генераліссимуса імператорських військ или Общие принципы военного искусства в трех книгах / Пер. и коммент. Я. С. Семченкова. Монреаль, 2012. С. 33.

³⁸² Молло Э. Вооруженные силы Второй мировой. С. 190.

навіть після невдалої зимової кампанії 1941/1942 рр., яка завершилася поразкою під Москвою. А втілення задуму відбулося, найперше на якісній стороні. Так літом 1942 р. була сформована 25-а танкова дивізія, яка дислокувалася в Норвегії. До складу цієї дивізії увійшли піхотний полк на велосипедах, танковий батальйон, мотоциклетний батальйон та одна артилерійська батарея³⁸³.

Після провалу союзної італійської армії у Північній Африці, Гітлер послав туди свої танкові війська. Танкова група “Африка”, розгорнена у танкову армію, мала в своєму складі лише дві танкові дивізії (15-а і 21-а, переформована на базі легкої дивізії)³⁸⁴. Блискучий воєнний таланти генерала Ервіна Роммеля, який командував цією армією, дозволяв на якийсь час прикрити вбогість її складу.

У січні 1942 р. була відмінена директива щодо згортання виробництва озброєння і боєприпасів для сухопутних військ. Це дозволило вже зимою 1941/1942 рр. організувати щомісячний випуск приблизно 340 танків та 40 штурмових гармат. Від квітня 1942 р. почався випуск танків серії Pz IV з довгою гарматою, здатних у деякій мірі боротися з радянськими танками Т-34. Але на поповнення і розгортання танкових з'єднань Вермахта і надалі йшли французькі трофейні танки із слабким бронюванням³⁸⁵.

Навесні 1942 р. відбулася реорганізація танкових дивізій, які воювали на Східному фронті. Всі танкові полки з двобатальйонного складу були переведені на трибатальйонні (по дві роти легких танків і одній роті середніх танків). Одна з рот мотоциклетного батальйону, дві роти одного з мотопіхотних батальйонів та одна саперна рота отримали на озброєння всюдиходи-бронетранспортери. Мотопіхотну бригаду поповнили додатково ротою самоходних зенітних 20-мм установок, а дивізійна артилерія додатково отримала зенітний дивізіон з двох батарей 88-мм зеніток, які можна було використовувати проти танків. Розвідувальні батальйони розформували, натомість у складі мотоциклетного батальйону розгорнули роту розвідувальних танків.

Моторизовані дивізії отримали додатково по одному танковому батальйону. Розвідувальний батальйон тут теж розформували і замінили ротою легких танків у складі мотоциклетного батальйону. В складі дивізійної зенітної артилерії відбулися такі ж зміни, як і у танковій дивізії.

У винищувальних протитанкових дивізіонах по дві батареї переозброювалися трофейними радянськими 76,2-мм гарматами на самохідних лафетах. До складу моторизованої дивізії “Велика Німеччина” ввели танковий батальйон (три роти середніх танків) і дивізіон штурмових гармат (три батареї)³⁸⁶.

³⁸³ Мюллер-Гилебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945 гг. Т. 3. Москва, 1976. С. 34–35.

³⁸⁴ Мюллер-Гилебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945 гг. Т. 2. Москва, 1958. С. 251–252.

³⁸⁵ Мюллер-Гилебранд Б. Т. 3. С. 66.

³⁸⁶ Мюллер-Гилебранд Б. Т. 3. С. 75-76.

У результаті цих реорганізацій у середньому танкові дивізії мали по 126 танків, а моторизовані – 50. Для наступу на південно-східному напрямку у Вермахті було 1495 боєздатних танків, в т. ч. 133 танки з довгою 75-мм гарматою, здатних протистояти радянським танкам Т-34³⁸⁷.

Великі втрати під Сталінградом, а також у Північній Африці (де повністю були втрачені 15-а, 21-а і прислана на підкріплення 10-а танкові дивізії з особовим складом і матеріальною частиною) спричинили станом на 1 липня 1943 р. загальний некомплект особового складу діючої армії (без врахування військ СС та наземних формувань військово-повітряних сил (ВПС) 616 тис. осіб відносно до штатної чисельності³⁸⁸. Станом на весну 1943 р. у складі сухопутних військ були 21 танкова і 10 моторизованих дивізій та 60 мд (моторизована дивізія) яка була розгромлена під Сталінградом і на цей час відновлена на заході на 2/3 від чисельного складу згідно штату) і 4 моторизованих дивізій СС та добровольча моторизована дивізія СС Нордланд (яка формувалася в Скандинавії. На той час дивізія нараховувала 1/2 згідно штату) і 4 моторизованих дивізій СС та добровольча моторизована дивізія СС Нордланд (яка формувалася в Скандинавії. На той час дивізія нараховувала 1/2 згідно штату). Для операції “Цитадель” на Курській дузі було призначено 12 танкових, 6 моторизованих і 15 піхотних дивізій. Всього на Східному фронті станом на 30 червня 1943 р. знаходилося 2287 боєздатних танків (в т. ч. 556 застарілих типів), ще 297 машин перебували в ремонті, а 261 перекидувалися з інших фронтів та резерву. З числа цих машин 126 танків були трофейними радянськими³⁸⁹, а 133 танки були серії Pz VI (“Тигр”)³⁹⁰. Після чисельних невдач у складі 10 танкових дивізій Вермахту і 4 дивізій СС групи армій “Південь” станом на 20 листопада 1943 р. (враховуючи отримане поповнення) залишалось 977 танків, з яких боєздатними були не менше 300 машин. В окремих дивізіях: 8-а танкова – 66 танків, в т. ч. 7 – боєздатних; 9-а танкова – 30 машин, в т. ч. 6 – боєздатних; СС “Велика Німеччина” – 31 танк, в т. ч. 7 – боєздатних; СС “Мертва голова” – 103 танки, в т. ч. 14 – боєздатних³⁹¹.

Гітлер забороняв скорочувати чисельність танкових дивізій і вимагав відновлення розгромлених, що виконати було неможливо. Тому скорочення бойових можливостей, Генштаб намагався компенсувати удосконалюючи структуру танкової дивізії. У її складі, відповідно до пояснень організаційного відділу Генштабу № 1/4430/43 від 24 вересня 1943 р. передбачалося мати: штаб; картографічне відділення; штабна рота (6 взводів: зв’язку, легких піхотних гармат, протитанковий, легких зенітних гармат, середніх гармат і піхотний взвод); танковий полк двобатальйонного складу по чотири роти (у кожній роті передбачалося

³⁸⁷ Там само. С. 76.

³⁸⁸ Там само. С. 143.

³⁸⁹ Там само. С. 163–164.

³⁹⁰ Там само. С.287.

³⁹¹ Там само. С. 176.

по 22 танки, але за тимчасовим штатом – 17 танків); два моторизовані полки з двох батальйонів по три моторизовані роти і роту важкої зброї (3 важкі проти-танкові гармати і 4 важкі міномети), роти важких піхотних гармат, саперної роти, легкої зенітної роти і штабної роти (один з моторизованих батальйонів дивізії на бронетранспортерах); розвідувальний танковий батальйон (дві-три розвідувальні танкові роти, розвідувальна рота на бронеавтомобілях, мотоциклетна рота і рота важкої зброї); протитанковий дивізіон (14 самохідних протитанкових гармат); артилерійський полк у складі змішаного дивізіону самохідних гармат, легкого і важкого артдивізіонів та штабної батареї; зенітний дивізіон у складі двох важких і однієї легкої батареї; саперний батальйон у складі трьох рот (одна на бронетранспортерах) і двох мостових колон; батальйон зв'язку, запасний батальйон і тиллові підрозділи³⁹². Така тенденція тривала до закінчення війни: командування продовжувало збільшувати кількість танкових дивізій. Так, навіть, у лютому 1945 р. було сформовано 4 імпровізовані танкові дивізії (“Гольштейн”, “Сілезія”, “Ютерборг”, “Мюнхеберг”).

Усього за період війни було сформовано 7 танкових армій: 1-а, 2-а, 3-я танкові армії утворені 16 листопада 1940 р. як танкові групи (арміями вони почали іменуватися з 5 листопада 1941 р. – 1-а та 2-а групи, а з 31 грудня 1941 р. – 3-я група. 4-а танкова група, сформована 15 лютого 1941 р., армією стала від 31 грудня 1941 р. 5-а танкова армія була сформована 8 грудня 1942 р. в Африці, 13 травня 1943 р. капітулювала в Тунісі і була наново сформована 27 липня 1944 р. 6-у танкову армію сформував командування СС 6 вересня 1944 р. Танкова армія “Африка”, сформована 15 серпня 1941 р. як танкова група, від 22 січня 1942 р. перетворена в армію, а від лютого 1942 р. розгорнена в групу армій³⁹³.

Слід визнати, що структура німецьких танкових військ була найгнучкішою і найкраще відповідала можливостям Вермахту і поставленим завданням. Зміни у ній виникали на фоні погіршення загального становища країни і внаслідок впертості диктатора, який не бажав скорочувати кількості танкових та моторизованих з'єднань, тим самим прирікаючи підрозділи та з'єднання загалом на зниження бойових можливостей.

СРСР. Послідовно займалася формуванням танкових частин Робітничо-Селянська Червона Армія³⁹⁴. Уже у 1929 р. сформовано перший дослідний механізований полк у складі танкового батальйону з двох рот, артилерійської батареї, автобронедивізіону і мотострілецького батальйону. У 1930 р. утворена перша танкова бригада, яка налічувала 60 танків, 32 танкетки і 17 гарматних

³⁹² Там само. С. 293–294.

³⁹³ Там само. С. 360–361.

³⁹⁴ *Кривизюк Л., Бабірад І.* Створення та розвиток танкових військ СРСР між світовими війнами та під час Другої світової війни // *Військово-науковий вісник.* Вип. 16. Львів: Академія сухопутних військ, 2011. С. 33–46.

бронемашин. У 1931 р. її переформували, збільшивши кількість танків до 119³⁹⁵.

Радянський Союз у 1932 р. першим у світі почав створювати механізовані корпуси. І у цьому також заслуга І. А. Халепського. До механізованого корпусу входили дві танкові бригади (на Т-26 та БТ), стрілецько-кулеметна бригада, розвідувальний, хімічний, зв'язку і саперний батальйони, зенітно-артилерійський дивізіон, рота регулювання і технічна база. Кожна танкова бригада мала чотири танкові батальйони, стрілецько-кулеметний батальйон, розвідувальну роту, дивізіон самохідної артилерії, саперний батальйон і хімічну роту. На озброєнні у неї було 220 танків, 56 бронеавтомобілів і 27 гармат³⁹⁶.

1934 р. почали формувати окремі механізовані бригади, кількість яких до 1938 р. планувалося довести до 25. Паралельно формували ще два мехкорпуси. Крім цього стрілецькі дивізії отримали до свого складу по танковому батальйону, кавалерійські – механізований дивізіон, а до кавалерійських бригад ввели автобронеескадрон. У 1932 р. у кавалерійських дивізіях (крім дислокованих у Середній Азії та на Кавказі) механізовані дивізіони розгорнули у полки.

28 грудня 1935 р. танкові корпуси перевели на нові штати. Бригади танків Т-26 замінювалися танками БТ. Із корпусних частин залишилися лише батальйон зв'язку і танковий розвідувальний батальйон. Тепер корпус мав 463 танки, 20 гармат і 1444 автомобілі³⁹⁷. За планом 1937 р. передбачалося зберегти чотири танкові корпуси, збільшивши у бригадах кількість танків від 157 до 278. У танковому батальйоні мало бути 54 танки і 6 САУ, у складі бригади – 4 танкові, мотострілецький і розвідувальний батальйони та частини забезпечення. У 1938 р. кількість танків у бригаді знову збільшили, за рахунок збільшення числа танків у взводі до п'яти одиниць. Танкові бригади у складі корпусів і окремі танкові бригади, формування яких продовжувалося, отримали однакову організацію. Танковий корпус мав налічувати 560 бойових та 98 навчальних танків³⁹⁸.

Підсумовуючи досвід застосування танків під час бойових дій в Іспанії та в інших локальних війнах, у липні 1939 р. створили спеціальну комісію, яка мала працювати над подальшою структурою танкових військ. Очолив комісію заступник народного комісара оборони командарм 1-го рангу Г. І. Кулик. Він разом з начальником Генштабу командармом 1-го рангу Б. М. Шапошніковим і народним

---

³⁹⁵ Дриг Е. Механизированные корпуса РККА в бою. История автобронетанковых войск Красной Армии в 1940-1941 гг. Москва, 2005. С. 9.

³⁹⁶ Бронетанковые и механизированные войска Советской Армии с 1917 по 1941 гг. и в первых двух периодах Великой Отечественной войны / Под ред. генерал-майора Е. А. Разина. Москва, 1953. С. 18–19.

³⁹⁷ Дриг Е. Механизированные корпуса РККА в бою. С. 11.

³⁹⁸ Дриг Е. Механизированные корпуса РККА в бою. С. 11–12.

комісаром оборони маршалом К. Є. Ворошиловим висловилися за ліквідацію танкових військ. Їм заперечували командувач військами Київського військового округу командарм 1-го рангу С. К. Тимошенко, заступник народного комісара оборони маршал С. М. Будьонний та помічник начальника Генштабу комкор М. В. Захаров. Вони наполягали зберегти танкові війська, змінивши тільки їх штати. Врешті прийняте рішення було невірним. Залишили окремі танкові бригади та корпуси, але вивели з їх структури мотострілецькі (стрілецько-кулеметні) бригади і батальйони, а їх транспорт передали на формування автомобільних полків. Тепер, позбавлені мотопіхоти, танкові з'єднання взагалі були непридатними для виконання самостійних бойових завдань.

Після участі у війні проти Польщі у вересні 1939 р. противники механізованих корпусів досягли свого. Командування просто відмовилося помічати успішні дії німецьких великих танкових з'єднань у тій же війні проти Польщі. 15 жовтня 1939 р. вирішено на базі корпусів створити 12 моторизованих дивізій по 10 тис. чол. і 240 танків. 23 жовтня 1939 р. вирішено розформувати корпуси, зокрема, виключити із танкових військ стрілецько-кулеметні частини і скоротити тили танкових підрозділів. Зрештою 21 листопада 1939 р. прийнято остаточне рішення про розформування танкових корпусів і створення 15 моторизованих дивізій по чотири полки (танковий, два моторизовані й артилерійський) чисельністю 9 тис. осіб, 257 танків і 73 бронеавтомобілі. Моторизовані бригади і батальйони танкових бригад підлягали розформуванню³⁹⁹.

Війна із Фінляндією змусила моторизовані дивізії переводити на підсилені штати до 12 тис. осіб. У березні 1940 р. знову заговорили про відродження танкових корпусів⁴⁰⁰. Танкові дивізії пропонувалися у складі двох танкових, мотострілецького і артилерійського полків та зенітного дивізіону. Пропонували сформувати 6 корпусів і 13 танкових дивізій. Події в Європі підштовхували керівництво РСЧА. У липні 1940 р. вже був намір сформувати 8 механізованих корпусів, 18 танкових і 8 моторизованих дивізій.

Організаційну структуру механізованого корпусу затвердили Постановою Ради народних комісарів СРСР від 6 липня 1940 р. № 1193-464сс. Корпус складався із двох танкових і моторизованої дивізій, мотоциклетного полку, дорожнього батальйону, батальйону зв'язку та авіаескадрильї. Передбачалося додавати корпусу змішану авіаційну бригаду у складі двох бомбардувальних та одного винищувального авіапунктів⁴⁰¹.

Танкова дивізія мала складатися з двох танкових полків по чотири батальйони у кожному (батальйон важких танків, два батальйони середніх танків і

³⁹⁹ Бронетанковые и механизированные войска Советской Армии. С. 38–39.

⁴⁰⁰ Захаров М. В. Генеральный штаб в предвоенные годы. Москва, 1989. С. 239.

⁴⁰¹ Дриг Е. Механизированные корпуса РККА в бою. С. 17–21.

батальйон вогнеметних танків), моторизованого полку, гаубичного артилерійського полку, зенітно-артилерійського дивізіону, розвідувального, понтонно-мостового, зв'язку, ремонтно-відновлювального, автотранспортного, медико-санітарного батальйонів, роти регулювання і польового хлібозаводу. На озброєнні танкова дивізія повинна була мати 386 танків (105 – КВ, 227 – Т-34, 54 вогнеметних), 108 бронеавтомобілів, 42 гармати і 72 міномети. До кінця року усе це переглянуто і за штатом 010/10, дивізія отримала 413 танків (105 – КВ, 210 – Т-34, 54 – вогнеметних, 26 – БТ і 18 – Т-26)⁴⁰².

Моторизована дивізія складалася з двох моторизованих, танкового й артилерійського полків, зенітно-артилерійського дивізіону та дивізіону ПТО, розвідувального, легкого інженерного, зв'язку, паркового, ремонтно-відновлювального, автотранспортного, медико-санітарного батальйонів. Танковий полк мав чотири батальйони і 258 танків серії БТ, а дивізія – 275 танків.

До жовтня 1940 р. формування 8 механізованих корпусів і двох окремих танкових дивізій було закінчено. Планувалося сформувати ще 25 окремих танкових бригад безпосередньої підтримки піхоти. 14 жовтня 1940 р. вирішено сформувати ще один мехкорпус, 20 механізованих кулеметно-артилерійських бригад (штаб, чотири кулеметних батальйони, артилерійський полк, зенітно-артилерійський дивізіон, саперний, автотранспортний, медико-санітарний батальйони, окремі роти – зв'язку, танкова вогнеметна, мінометна, розвідувальна і польовий хлібозавод) і 20 танкових бригад безпосередньої підтримки піхоти на танках Т-26. Однак, уже у березні 1941 р. моторизовані кулеметно-артилерійські бригади розформовано, оскільки не було чітко визначено їх застосування⁴⁰³.

Станом на грудень 1940 р. у складі РСЧА налічувалося 9 механізованих корпусів, 2 окремі танкові дивізії, 3 окремі мотострілецькі дивізії, 40 танкових бригад на танках Т-26, 5 танкових бригад на танках БТ, 20 моторизованих бригад, 3 мотоброньові бригади, 15 танкових полків кавалерійських дивізій, 5 бронетанкових дивізіонів гірських кавалерійських дивізій. Це було більше, ніж у решти армій світу, разом узятих. Начальник Автобронетанкового управління РСЧА генерал-лейтенант Я. М. Федоренко (1896–1947) 27 листопада 1940 р. запропонував створити цілу механізовану армію.

У лютому 1941 р. почалося творення ще двадцяти нових механізованих корпусів. Знову змінено штат танкової дивізії. У важких танкових батальйонах кількість танків у взводі скоротили з п'яти до трьох. Відповідно у дивізії важких танків – від 105 до 63, а всього танків – від 413 до 375. Мотоциклетний полк, який раніше включав три батальйони, переформовувався у полк із п'яти рот (чотири мотоциклетні і броньована)⁴⁰⁴.

⁴⁰² Там само. С. 21–22.

⁴⁰³ Там само. С. 23–31.

⁴⁰⁴ Там само. С. 72–74.

Структура та організація танкових військ РСЧА не була досконалою. Невідповідними виявилися співвідношення танкових підрозділів з піхотними та артилерійськими. Перенасиченість танками за відсутності піхоти відіграла негативну роль як під час оборони, так і під час прориву ворожої оборони і розвитку успіху. Крім цього моторизовані та артилерійські частини не мали власного автотранспорту. Отримували його через мобілізацію з народного господарства, що у перші тижні війни, фактично, позбавило механізовані корпуси і власної артилерії, і, навіть, тієї незначної частини піхоти, яка була у наявності. Слабкою була насиченість засобами ПТО. Більшість танків не мала радіостанцій, що ускладнювало зв'язок на полі бою. Командири взводів мусили прапорцями передавати команди. Для цього необхідно було відкривати верхній люк і висунутися з башти. Недостатній огляд змушував робити це і командирів танків. Одночасно потрібно було тримати невеликі інтервали, щоби сигнали, які передавалися, можна було розібрати, особливо у задимленому просторі.

Суттєвим недоліком структури танкових частин Червоної Армії була майже повна відсутність ремонтних підрозділів. Як показав пізніше досвід війни, у 3-й танковій армії у період Львівсько-Сандомирської операції (липень–серпень 1944 р.) кількість танко-ремонтів більше, ніж у трічі перевищувала склад танкового парку, наявного у військах армії до початку операції⁴⁰⁵.

На початку війни, практично, були відсутніми мобільні військові ремонтні засоби, здатні забезпечити своєчасне відновлення пошкодженої під час боїв бронетанкової техніки. З наявних ремонтних підрозділів значну частину складали стаціонарні ремонтні бази і гарнізонні автобронетанкові майстерні, які ремонтували, в основному, автомобілі й трактори. Технологія ремонту була примітивна і не забезпечувала належної продуктивності праці. Більшість таких баз і майстерень дислокувалася в районах, яким загрозувала окупація. Ще до кінця червня 1941 р. майже всі вони потрапили в руки противника або були евакуйовані⁴⁰⁶. Бойові підрозділи були позбавлені можливості проведення навіть нескладних ремонтів.

Механізовані корпуси не мали власних ремонтних засобів. У танкових та механізованих дивізіях були ремонтно-відновлювальні батальйони, які склалися із рот монтажних робіт і спеціальних робіт, взводів технічного забезпечення, комендантського, навчального, господарського і транспортного відділення. Ці підрозділи налічували 256 осіб, 20 тракторів і 85 автомобілів (штат № 10/976). Вони могли розгорнутися за день поблизу одного-двох збірних пунктів

⁴⁰⁵ Карпенко А. Совершенствование технического обеспечения бронетанковых войск в операциях. // Военно-исторический журнал. 1967. № 4. С. 35–36.

⁴⁰⁶ Карпенко А. Совершенствование технического обеспечения бронетанковых войск в операциях. // Военно-исторический журнал. 1967. № 4. С. 36–37.

пошкоджених машин (ЗППМ). У складі кожного танкового полку була ремонтна рота до якої входили взводи ремонту важких танків, ремонту середніх танків, ремонту колісних машин, ремонту електрообладнання й акумуляторів, склад автобронетанкового майна і господарське відділення. Рота налічувала 167 осіб, 11 польових майстерень типу А (майстерня для проведення малих ремонтів з ремонтно-евакуаційним відділенням) та типу Б (майстерня для проведення середніх ремонтів з технічним відділенням), майстерню з ремонту електрообладнання, 10 тракторів, кран і 24 автомобілі. У дивізії ж було 35 майстерень типу А, 15 – типу Б, 10 – ПЗП (пунктів заправки паливом). У механізованому корпусі – 96 майстерень типу А і 51 – типу Б⁴⁰⁷.

Обмаль засобів евакуації пошкоджених машин (евакуація планувалася проводитися запасними та навчальними машинами) і недостатнє число ремонтно-відновлювальних підрозділів також стали однією з причин значних втрат техніки. Багато танків залишилося на полі бою, хоча потребували за характером пошкоджень тільки незначного ремонту.

Велике навантаження на танкові механізми (найперше, на двигуни і ходову частину) під час бойових дій спричиняло до швидкого зношування деталей і порушення регулювання механізмів. Допомогти екіпажам усунути неполадки могли тільки кваліфіковані фахівці, яких бойові підрозділи не мали. Окрім цього технічного обслуговування машин на маршах зовсім не проводилося, а усунення виявлених несправностей як при підготовці машин до маршів і бойових дій, так і під час операції було неможливим через відсутність запасних частин, які би перевозилися разом з бойовими підрозділами. Через брак ремонтних засобів, потрібних для організації технічного замикання танкових колон на марші та надання їм допомоги, значна частина бойових машин виходила з ладу із-за експлуатаційних причин. Відсутність засобів евакуації призводила до того, що танки, які отримали незначні пошкодження або застрягли в болоті, залишалися на місці, поповнюючи безповоротні втрати. Так, в період з 22 червня до 1 липня 1941 р. у 22-у мехкорпусі вийшли з ладу 119 танків, з яких 58 залишилися на полі бою⁴⁰⁸. Не менш суттєвим недоліком була погана організація тилу, особливо підвезення пально-мастильних матеріалів і боєприпасів, що також призводило до невиправданих втрат бойової техніки.

Значні втрати призвели до розформування механізованих корпусів уже 15 липня 1941 р. Із розформованих корпусів внутрішніх округів створили 10 танкових дивізій, кожна з яких складалася з двох танкових, механізованого, артилерійсько-протитанкового полків, розвідувального

---

⁴⁰⁷ Дриг Е. Механизированные корпуса РККА в бою. С.62–63.

⁴⁰⁸ Карпенко А. Совершенствование технического обеспечения. С. 38–39.

батальйону, зенітного дивізіону та інших частин. Наприкінці серпня 1941 р. почали утворювати танкові бригади по 93 танки (у складі танкового полку з трьох батальйонів, одного з важких і середніх танків та двох з легких танків), які потім зменшили до 67 танків. У вересні-грудні 1941 р. стали формуватися танкові бригади, які склалися з роти управління, двох танкових і мотострілецького батальйонів, розвідувальної, ремонтно-відновлювальної і транспортної рот, медико-санітарного взводу. Танкові батальйони мали три роти танків (КВ, Т-34 і Т-60). Всього у бригаді було 1671 чол. і 46 танків, у т.ч. 10 танків КВ, 16 танків Т-34 і 20 танків Т-60. Формувалися також окремі танкові батальйони у складі роти середніх і двох рот легких танків (130 чол. і 29 танків). У грудні 1941 р. почали формувати ударні танкові батальйони (чотири роти: важких танків, середніх танків і дві – легких танків) по 202 чол. і 36 танків (у т.ч. 5 танків КВ і 11 танків Т-34)⁴⁰⁹. Зрозуміло, що такі зміни у структурі танкових підрозділів були вимушені обставинами. Були враховані і потреби у ремонтному забезпеченні бронетанкових військ. Уже в липні-грудні 1941 р. сформували 48 рухомих ремонтних баз (РРБ)⁴¹⁰. Зокрема, згідно із наказом генерал-лейтенанта Я. М. Федоренка утворено 56 окремих евакуаційних рот і 56 ЗППМ⁴¹¹.

Як бачимо, Радянський Союз мав найпотужніші танкові війська. Але в процесі їх організації було допущено серйозні прорахунки. Найперше у співвідношенні танків, піхоти й артилерії, а також насиченості танкових підрозділів і з'єднань протитанковими засобами, організації зв'язку, ремонту, постачання пально-мастильних матеріалів і боєприпасів. У цих складових радянські танкові війська програвали німецьким. Це підтвердили бої першого етапу війни.

На основі аналізу вказаних помилок і бойового досвіду структура танкових військ поступово вдосконалювалася, щоправда не без нових промахів. Налагоджене на евакуйованих заводах виробництво і поставки за ленд-лізом у березні 1942 р. дозволили приступити до формування чотирьох танкових корпусів. У складі кожного з них було дві, а згодом і три, танкові бригади і мотострілецька бригада (5603 чол., 100 танків, в т.ч. 20 важких КВ, 49 середніх Т-34 і 40 легких Т-60 або Т-70). Танкові бригади цих корпусів включали штаб, роту управління (147 чол., 1 середній танк Т-34), батальйон середніх танків з двох рот по три взводи (151 чол., 21 – Т-34), змішаний танковий батальйон з роти середніх танків і двох рот легких танків (146 чол., 10 середніх танків Т-34, 21 легкий танк Т-70), мотострілецький батальйон (403 чол.), батарею ПТО (52 чол.), роту технічного забезпечення (101 чол.) та медпункт. Всього в бригаді за штатами мало бути 1038 чол., 53 танки, в т.ч. 32 середні танки Т-34.

⁴⁰⁹ Строительство и боевое применение советских танковых войск в годы Великой Отечественной войны / Под ред. маршала бронетанковых войск О. А. Лосика. Москва, 1979. С. 44–49.

⁴¹⁰ Там само. С. 312–313.

⁴¹¹ Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне. Москва, 1977. С. 294.

Але у цих корпусах не було артилерійських, саперних, розвідувальних та ремонтних частин, підрозділів тилу і, навіть, повноцінних штабів. Бойовий досвід вкотре показав вразливість такої структури. Отож, у липні 1942 р. до складу корпусу уже включили окремий гвардійський мінометний дивізіон (250 чол., 8 реактивних установок БМ-13), розвідувальний і мотоциклетний батальйони, а трохи пізніше – дві мобільні ремонтні бази (ПРБ за тодішньою номенклатурою) і роту підвозу пально-мастильних матеріалів⁴¹².

У травні–червні 1942 р. були, навіть, сформовані 3-я та 5-а танкові армії, а наприкінці липня – 1-а та 4-а танкові армії. Усі вони були розформовані у серпні цього ж 1942 р., а 5-а танкова армія повторно

*Олександр Ілліч Лизюков
(1900-1942)*

сформована у вересні. Ці армії були різного складу. Переважно мали по два танкові корпуси й окрему танкову бригаду, стрілецьку дивізію, артилерійський та окремий гвардійський мінометний полки. До складу 5-ї танкової армії першого формування було включено кінний корпус. Такий склад танкових армій не можна назвати вдалим. Власне це яскраво проявилось під час боїв на Воронезькому напрямку, коли нею командував генерал-майор О. І. Лизюков (1900–1942)⁴¹³ – один з кращих танкових командирів, автор кількох військово-теоретичних розробок⁴¹⁴, та під Сталінградом, коли 5-ю армією другого формування командував відомий танкіст генерал-лейтенант П. Л. Романенко (1897–1949)⁴¹⁵.

У 1942 р. появилися і механізовані корпуси, до складу яких входили 1-2 танкові бригади, які мали різні структури, відповідно до приналежності і обставин формування. Продовжували надалі формувати окремі танкові бригади, а також окремі танкові полки, які склалися з двох рот середніх танків, роти легких танків, роти технічного забезпечення, розвідувального, автотранспортного і

⁴¹² Строительство и боевое применение советских танковых войск. С. 51-53.

⁴¹³ *Исаев А. В.* Когда внезапности уже не было. История ВОВ, которую мы не знали. Москва, 2005. С. 34–37.

⁴¹⁴ *Лизюков А. И.* Борьба с бронесилами. Москва, 1927; *Его же.* Беседа о танках и борьбе с ними. Москва, 1938; *Его же.* Что надо знать воину Красной Армии о боевых приемах немцев. Москва, 1942; *Его же.* Что надо знать бойцам при наступлении немцев. Из боевого опыта фронтовика. Москва, 1942.

⁴¹⁵ Див.: *Глебов И.* Генерал-полковник П. Л. Романенко // Военно-исторический журнал. 1977. № 3.

*Прокопій Логвинович Романенко
(1897-1949)*

господарського взводів (339 чол., 23 середні танки Т-34, 16 легких танків Т-70)⁴¹⁶. Від жовтня 1942 р. почали створювати окремі важкі танкові полки прориву у складі яких було чотири роти по 5 танків і рота технічного забезпечення (214 чол., 21 танк КВ)⁴¹⁷.

У 1943 р. започатковано створення самохідних артилерійських полків, які підпорядковувалися безпосередньо командувачу артилерії Червоної Армії⁴¹⁸. Спочатку ці полки мали різні структуру й комплектацію, де не було ремонтних підрозділів. Бойова практика показала недоцільність підпорядкування самохідної артилерії артилерійським командирам. Фактично це були танки без башт, які служили для підсилення вогню зви-

чайних танків під час прориву оборони і при розгортанні тактичного успіху в оперативний. Від травня 1943 р. самохідно-артилерійські полки перевели на єдині штати трьох типів: легкі самохідно-артилерійські полки СУ-76, самохідно-артилерійські полки СУ-122 і важкі самохідно-артилерійські полки СУ-152. Такі полки мали по чотири батареї і взводи управління, боєпостачання, ремонтний і транспортний, полковий медичний пункт і господарське відділення. Батареї у легких самохідно-артилерійських полках налічували по 5 самохідних установок 76-мм гармат, всього в полку 21 САУ-76. Батареї у самохідно-артилерійських полках СУ-122 мали по чотири установки, а у полку – 16 СУ-122 і 1 танк Т-34. Батареї важких самохідно-артилерійських полків – по три СУ-152, а у полку 12 СУ-152 і 1 танк КВ. У лютому 1944 р. відповідно до нових змін штатів у склад полків були включені роти автоматників і технічного забезпечення, на озброєння поступили нові САУ ИСУ-122 та ИСУ-152. Тепер кожен полк мав 21 машину відповідної марки. У травні 1944 р. уже формували окремі самохідно-артилерійські дивізіони по три батареї (всього 12 машин СУ-76). А у грудні 1944 р. були створені важкі самохідно-артилерійські бригади по три полки (1804 чол., 65 ИСУ-152 та 3 СУ-76), такі ж середні бригади (1492 чол., 65 СУ-100 та 3 СУ-76) і легкі самохідно-артилерійські бригади в складі трьох дивізіонів

⁴¹⁶ Строительство и боевое применение советских танковых войск. С. 56-57.

⁴¹⁷ Там само. С. 58.

⁴¹⁸ Центральний архив Министерства обороны России. Ф. 38. Оп. 80050. Д. 4. Л. 34-35.

(20 СУ-76 та 1 танк Т-70), батальйону автоматників, роти управління (2 танки Т-70), зенітно-кулементної роти, роти технічного забезпечення і медико-санітарного взводу (1112 чол., 60 СУ-76, 5 танків Т-70)⁴¹⁹.

Структура танкових бригад постійно вдосконалювалася. За штатами у листопаді 1943 р. у їхньому складі були: три танкові батальйони (у кожному дві роти по три взводи, взвод технічного забезпечення, господарське відділення, батальйонний медичний пункт, 148 чол., 31 танк Т-34); моторизований батальйон автоматників (дві роти автоматників (по 101 чол.), танко-десантна рота (95 чол.), рота протитанкових рушниць (54 чол.), мінометна рота (42 чол.), батарея протитанкової артилерії (44 чол.), взвод забезпечення (44 чол.) та батальйонний медичний пункт (6 чол.), всього 507 чол.); зенітно-кулементна рота (48 чол., 9 зенітно-кулементних установок); рота технічного забезпечення (123 чол.); медико-санітарний взвод (14 чол.); рота управління (164 чол., 2 танки Т-34) та штаб і управління бригади (54 чол.). Всього 1354 чол., 65 танків Т-34⁴²⁰.

Зміни торкалися і танкових корпусів, у складі яких до закінчення війни залишалися три танкові бригади (9 танкових батальйонів і 3 моторизовані батальйони автоматників), одна мотострілецька бригада (3 батальйони), 3 самохідно-артилерійські полки (введені у 1943 р.), легкий артилерійський полк (введений у 1945 р.), мінометний полк (введений у 1943 р.), зенітний артполк, окремий гвардійський мінометний дивізіон (РМ-16), окремий мотоциклетний батальйон (замінив броневий батальйон у 1943–1944 рр.), саперний батальйон та батальйон зв'язку. Від вересня 1944 р. корпус отримав корпусний обмінний пункт із резервом танків та водіїв, від листопада 1944 р. мобільну танкоремонтну й мобільну авторемонтну бази. Чисельність танкового корпусу у 1945 р. за штатно-посадовою структурою зросла до 11788 чол. (у 1942 р. було 7800 чол.), кількість танків: важких – 21 (0 у 1942 р.), середніх – 207 (98), легких – 0 (70), САУ – 42 (0), всього танків і САУ – 270 (168)⁴²¹.

Відповідно змінювалися і механізовані корпуси, до складу яких тепер входили три механізовані бригади (9 мотострілецьких батальйонів і танковий полк) і одна танкова бригада. Корпуси зводилися в танкові армії: у 1943 р. сформовані 2-а (10 січня), 1-а (30 січня), 5-а гвардійська (22 лютого), 3-я гвардійська (14 травня), 4-а (26 червня), у 1944 р. – 6-а (20 січня). Переважно у складі армії було два танкові й механізовані корпуси, танковий і механізований або ж два танкові корпуси та частини підсилення⁴²². Наприкінці війни радянська структура танкових військ виглядала чи не найбільш збалансованою, застереження

⁴¹⁹ Строительство и боевое применение советских танковых войск. С. 61–63.

⁴²⁰ Там само. С. 65.

⁴²¹ Строительство и боевое применение советских танковых войск. С. 67–69.

⁴²² Там само. С. 71–74.

викликали тільки засоби зв'язку (ще у 1944 р. частина командирів взводів прапорцями передавали сигнали управління) та організація ремонту і забезпечення, про яку – окремо.

США взялися за формування танкових з'єднань лише влітку 1941 р., коли було створено дві бронетанкові дивізії. Кожна складалася із двох танкових полків по три батальйони (один легких танків і два середніх танків), мотопіхотного та артилерійського полків, розвідувального й інженерного батальйонів, роти зв'язку і дивізійного обозу. Дивізія налічувала 14 тис. осіб, 375 танків, 42 САУ-75, 54 САУ-105, 120 самохідних гармат ПТО. Бойова практика показала, що дивізія такої організації перенасичена танками і незбалансована, тому від неї відмовилися. Реорганізовані танкові дивізії мали: три танкові і три моторизовані піхотні батальйони, три дивізійні польової артилерії (по три батареї з 6 самохідними 105-мм гаубицями), дивізіон протитанкових гармат, розвідувальний батальйон (рота легких танків, три ескадрони бронемашин та один – штурмових 75-мм гармат), саперний батальйон, роту зв'язку, ремонтний батальйон, медичний батальйон і роту кінної поліції. Чисельність оновленої дивізії – 10998 осіб, 269 танків та 54 САУ-105⁴²³.

Американці також сформували у 1940 р. окремі танкові батальйони по 72 машини, які планували додавати піхотним дивізіям, а також танковинищувальні батальйони по 54 САУ. Пізніше штати окремих танкових батальйонів зрівняли зі штатами батальйонів танкових дивізій – 729 чол. та 68 танків⁴²⁴.

Слід зауважити, що американська структура танкових військ під час війни базувалася, здебільшого, на бойовому досвіді. Штаби танкових корпусів, створених у 1941 р., невдовзі було ліквідовано. У червні 1944 – травні 1945 р. у Західній Європі у бойових діях приймали участь 15 американських бронетанкових дивізій. До їхнього складу входили: три танкові батальйони (по три роти середніх танків з 18 машин та роти легких танків з 17 машин), три моторизованих піхотних батальйони (по три роти), штаб артилерії з трьома дивізіонами (по 3 батареї самохідних 105-мм гаубиць з 6 одиниць), інженерний батальйон, розвідувальний батальйон (рота легких танків з 15 машин, три ескадрони бронемашин по 12 одиниць, ескадрон штурмових гармат з 8 75-мм гаубиць), рота зв'язку, ремонтний і медичний батальйони і взвод військової поліції. Всього 10937 чол. і більше 230 танків. Дивізія була розділена на два бойових оперативних командування, склад яких формувався на час конкретних операцій.

Крім дивізій узимку 1944 р. діяли 65 окремих танкових батальйонів аналогічної до відповідної дивізійної структури (729 чол. і 68 танків), які зводили у групи по 5-3 батальйонів для забезпечення безпосередньої підтримки піхоти.

⁴²³ Бронетанковые войска армии США. Сборник статей из американских военных журналов. Москва, 1956. С. 24–29.

⁴²⁴ Там же. С. 30–31.

Від 1942 р. почали формуватися танковинищувальні батальйони (по 36 САУ або гармат на механічній тязі), кількість яких у 1945 р. зросла до 80⁴²⁵.

У військових діях на Тихому океані танкових з'єднань не використовували. На Філіпінах та Окінаві діяли окремі танкові батальйони, періодично об'єднані у групи. В цілому структура американських танкових військ відповідала вимогам часу.

Американські танкові дивізії були здатними для проведення самостійних операцій, а окремі танкові батальйони – для надійної підтримки піхоти. Застереження викликає тільки співвідношення бойового персоналу і персоналу служб забезпечення. Останніх було значно більше, ніж в арміях інших країн. Це ускладнювало переслідування противника, розвиток оперативного прориву і, навіть, звичайні перегрупування військ.

Італія теж спиралася на власний бойовий досвід використання танків в Африці та Албанії. У 1940 р. італійська армія мала три танкові дивізії, дві моторизовані дивізії та три рухомі дивізії.

Моторизовані дивізії “північноафриканського типу” (створені у 1940 р.) мали два піхотні полки по два піхотні батальйони чисельністю 580 осіб, батальйон вогневої підтримки і протитанковий (зенітна, протитанкова, мінометна і кулеметна роти), артилерійський полк, танковий батальйон (три роти по 13 легких танків), дивізійний батальйон вогневої підтримки і протитанковий, змішаний інженерний батальйон та дивізійні служби. Чисельність дивізії сягала 6800 осіб⁴²⁶.

Моторизовані дивізії звичайного типу мали таку ж структуру плюс полк берсальєрів (1827 чол. у складі штабу, мотоциклетної роти, двох батальйонів берсальєрів на вантажівках, батальйону вогневої підтримки і ПТО). Берсальєри – елітна мобільна піхота, створена у 1836 р. генералом Ламармора у сардинській армії, після об'єднання Сардинським королівством італійських земель перетворилися на елітну ударну піхоту.

Рухомі дивізії налічували 7739 осіб, склалися із штабу, двох кавалерійських полків (по 878 чол., два дивізіони по два шабельних і кулеметний ескадрони), полку берсальєрів (2727 чол.), артилерійського полку (1523 чол.), роти ПТО (158 чол. при восьми 47-мм гарматах), мотоциклетної роти берсальєрів (178 чол.), дивізіону легких танків (312 чол. і 57 танків, штабний і чотири танкові ескадрони), змішаної інженерної роти (366 чол.) і дивізіонних служб (автомобільна рота з 218 машинами, медична рота, інтендантська рота)⁴²⁷.

⁴²⁵ Молло Э. Вооруженные силы Второй мировой. С. 237–238.

⁴²⁶ Молло Э. Вооруженные силы Второй мировой. С. 91–92.

⁴²⁷ Там само. С. 91.

Танкові дивізії мали танковий полк по 3–5 танкових батальйонів (457 чол., 55 танків у складі трьох танкових, резервної і штабної рот), полк берсальєрів, артилерійський полк (два дивізіони по 12 75-мм гармат, дивізіон з 19 105-мм гаубиць, дивізіон з 8 90-мм гармат, дві батареї по 10 САУ-40, рота 40-мм ПТО, три роти 20-мм ППО), дивізійний батальйон підтримки і ПТО, змішана інженерна рота та дивізійні служби⁴²⁸.

Структура італійських танкових і мобільних військ відповідала вимогам часу, лише слабкість власних машин й артилерії не дозволяла протистояти танковим військам Англії і США. І хоча Італія намагалася не відставати від провідних танкових держав, але це їй не вдалося.

Японія у складі піхотних бригад піхотних дивізій мала роту танкеток або легких танків (10-17 машин). До складу бронетанкової японської дивізії входили: три танкові полки (штаб, 3-4 танкові роти і полкова колона постачання боєприпасами – 800-850 чол. і до 90 танків), піхотна бригада (3800 чол.), артилерійський полк (вісім 105-мм гаубиць, чотири 155-мм гаубиці), дивізіон ПТО (18 47-мм гармат), зенітно-артилерійський дивізіон (4 75-мм зенітки і 16 20-мм зеніток), саперні, транспортні та медичні підрозділи. Всього у дивізії було 10500 чол. і 1850 машин (з них близько 300 танків)⁴²⁹. Незважаючи на слабкість танків японського виробництва, структура дивізії була збалансованою, тому ці японські танкові дивізії досягли доволі значних успіхів. Щоправда, їхніми противниками були слабкі китайські армії. Зрозуміло, що японські танкові війська, окремі підрозділи яких діяли також на Філіпінах, Малайзії, Бірмі та Окінаві, не могли протистояти танковим військам союзників.

Інші держави, маючи незначні бронетанкові сили, не створили окремих танкових з'єднань, обмежившись лише наявністю танкових підрозділів.

Зокрема **Польща** мала дві бронемоторизовані бригади і танкові ескадрони в 11 кавалерійських бригадах. До складу бронемоторизованої бригади входили: розвідувальний батальйон із двох ескадронів (бронемашин і 140 чол. мотопіхоти), два моторизовані уланських полки (по чотири кулеметних ескадрони і ескадрон супроводу), танковий батальйон у складі роти танків “Віккерс” і роти танкеток, артилерійський дивізіон (дві гаубичні батареї), дивізіон ПТО (дві батареї 37-мм гармат) і ескадрон зв'язку⁴³⁰. Всього у строю польської армії станом на 1 вересня 1939 р. було 169 легких танків 7ТР польського виробництва, 50 легких 6-тонних танків “Віккерс”, 67 старих Рено FT-17, 53 легких танки Рено R-35, 700 танкеток серій ТК і TKS та 100 бронеавтомобілів. Майже увесь цей технічний

⁴²⁸ Там само. С. 91–93.

⁴²⁹ Молло Э. Вооруженные силы Второй мировой. С. 260.

⁴³⁰ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 91.

парк був знищений у боях, крім танків Рено R-35, які не брали участі у сутичках з ворогом і були виведені у Румунію під час відступу в середині вересня 1939 р.⁴³¹. Зауважимо, що німці втратили у вересневій кампанії близько 200 танків, що дозволяє відзначити ефективність польських моторизованих сил.

Польські війська, сформовані на Заході та у Радянському Союзі, мали у своїх рядах по одній бронетанковій дивізії, організованих відповідно за англійськими та радянськими зразками і озброєних закордонною технікою.

Угорщина створила рухомий корпус у складі двох моторизованих і кавалерійської бригади чисельністю близько 40 тис. осіб. У складі корпусу було 95 угорських танків “Толді” і 65 італійських танкеток “Ансальдо”. Це з’єднання брало участь в оточенні радянських військ під Уманню літом 1941 р. і, пройшовши більше 1000 км з боями, втратило до початку грудня 1941 р. понад 90% своїх танків і танкеток⁴³².

До складу 2-ї армії була включена 1-а танкова дивізія, яка налічувала 83 чеські танки 38t, 2 угорські “Толді” і 22 німецькі серії Pz-I. Ця дивізія була розгромлена під Сталінградом.

Танкові дивізії були також у складі армій **Канади** та **Румунії**.

Отже, структура й організація танкових військ залежали, у першу чергу, від технічних можливостей країни, розвитку і застосування військових теорій, а також здатності військової верхівки правильно зрозуміти і застосувати пропозиції військових теоретиків на практиці. Англія, Франція і США не змогли скористатися ні з наявності значної кількості різноманітних конструкцій танків та потужної бази для їхнього виробництва, ні з відповідних вдалих розробок своїх військових теоретиків. Найпотужніше розгорнули власні танкові сили у Радянському Союзі, але в процесі їхньої організації не зуміли знайти правильного співвідношення між танковими підрозділами та іншими структурами. Помилки поволі виправляли аж до закінчення війни. Німеччина, навпаки, вже у 1941 р. мала найоптимальнішу структуру бронетанкових сил, яку внаслідок поразок у війні на двох фронтах довелося погіршувати, виходячи із заборони диктатора скорочувати кількість діючих дивізій. Інші країни не так масово застосовували свої танкові сили, а тому останні не могли істотно вплинути на перебіг бойових дій. Але слід також відзначити оптимальну організацію японської танкової дивізії, що сприяло певним успіхам на величезному Китайському ТВД.

---

⁴³¹ Молло Э. Вооруженные силы Второй мировой. С. 20–21.

⁴³² Шмелев И. П. Бронетанковая техника Венгрии (1940–1945). Москва, 1995. С. 28–29.

2.5. Розробка та практика використання танкеток

В історії розвитку військової техніки можна знайти чимало оригінальних ідей, які досі не втратили своєї актуальності, але колись від них відмовилися через невдалі результати після невдалої реалізації. Саме таким є задум щодо застосування танкетки, яка народилася слідом за танком під час Першої світової війни. Саме тоді французький полковник Ж. Естьєн, один із фундаторів танкобудування, та англійський майор Ж. Мартель, заступник командира танкового корпусу, запропонували ідею формації “броньованих застрільщиків” – на зразок спеціальних підрозділів піхоти кінця XVIII – початку XIX ст., які зазвичай розпочинали бій між піхотними колонами, змушуючи противника до передчасного розгортання. А начальник штабу Британського танкового корпусу полковник Д. Фуллер сформулював конкретні вимоги до конструкції моделі: дешева броньована машина з екіпажем один-два чоловіки, яку можна використати замість лінійної піхоти під час штурму укріплених позицій⁴³³. Так виник задум створення танкетки, від використання якої відмовилися напередодні Другої світової війни. Втім, це було актуальним доти, доки мотопіхота залишалася основним родом сухопутних військ. Цікавим є факт, що досі не знайшла свого оптимального вирішення проблема виходу десанту з бойових машин піхоти та бронетранспортерів і подолання лінії польових укріплень противника під його вогнем. Крім цього поява бойових розвідувально-дозорних машин та інших спадкоємців танкеток також залишає актуальним дослідження питання появи танкеток і їх невдалого використання⁴³⁴.

Відразу після завершення Першої світової війни ідея розроблення та використання танкеток захопила багатьох. “Замість чотирьох двомісних танків можна було би утримувати сім одномісних”, – писав, переконуючи командування і керівництво держави, один із кращих англійських військових письменників Б. Ліддел Гарт⁴³⁵. Серед військових зверхників СРСР ідеями використання танкетки захоплювався М. М. Тухачевський, у 1926 р. він домігся прийняття рішення про формування батальйону танкеток у складі 69 машин. У 1930 р. було створено навчальний фільм “Танкетка”, до якого Тухачевський (тоді командувач Ленінградського військового округу) сам написав сценарій⁴³⁶. Він розглядав танкетку як універсальну машину у маневреній війні під час розвідки, розгортання зустрічного бою і переслідування противника.

⁴³³ Tank of the World. 7-th ed. London, 1991. P. 34–36.

⁴³⁴ Юрчук О. О. Бойове використання танкеток: ідеї та результати. // Військово-науковий вісник. Випуск 14. Львів, 2010. С. 170–181; Його ж. Моторизовані війська: історія зародження та розвитку. // Схід: аналітично-інформаційний журнал. 2010. № 3 (103). С. 85–89.

⁴³⁵ Ліддел-Гарт Б. Новые пути современных армий. Москва, 1930. С. 12–57.

⁴³⁶ Бирюзов С. С. Военно-теоретическое наследие М. Н. Тухачевского. // Военно-исторический журнал. 1964. № 2. С. 34–35.

Універсальною машиною бачили танкетку і її перші командири-ентузіасти та інженери-конструктори. Хоча, загалом, вони не мали до кінця чіткої та остаточно продуманої тактики щодо використання. Основною, на їхній погляд, була необхідність зменшити втрати піхоти під час прориву польових укріплень та знищення кулеметних гнізд. Не останнім чинником вважалася також відносна дешевизна виробництва танкеток порівняно з танками. Слабке бронювання, яке не захищало від артилерії, мало компенсуватися швидкістю і маневреністю. Однак, вище командування більшості країн тоді ще, взагалі, сумнівалося у доцільності застосування танків. Тож ідея з танкетками виглядала зовсім безнадійною справою, а перші машини конструювали і виготовляли фанати цієї справи, причому в умовах мало не домашніх майстерень.

Зокрема, 1919 р. російський інженер Максимов сконструював “Щитоноську” з одномісним екіпажем, причому в напівлежачому положенні. Низький корпус машини робив її менш уразливою, але управляти нею напівлежачи, спостерігати за полем бою і стріляти з кулемета було, практично, неможливо. Втім тогочасна промисловість радянської Росії не могла випускати ні танкеток, ні подібних машин узагалі⁴³⁷.

Уже згадуваний англієць Ж. Мартель у 1923 р. теж запропонував проект одномісної танкетки. Її, звичайно, не прийняли. Тоді він у власній майстерні з капітанами В. Ллойдом і Ж. Карденом приступив до детального розроблення макета. У 1925 р. проектом зацікавилася військове відомство. Фірма “Віккерс” випустила низку одно- і двомісних дослідних зразків. У 1928 р. впроваджено серійну танкетку “Карден-Ллойд MkVI” (британська армія замовила 325 таких машин), яку придбали 16 країн, а Італія, Польща, Франція, Чехословаччина та Японія закупили ще й ліцензії на виробництво. Тактико-технічні характеристики цієї машини: бойова маса – 1,4 т, габаритні розміри 2460x1700x1220 мм, передня броня – 9 мм, бортова і верхня – 6 мм, днища – 4 мм., двигун – 22,5 к.с., швидкість на шосе – 45 км/год., запас ходу – 160 км, озброєння – 7,7-мм кулемет, екіпаж – 2 чол. (від одномісного варіанта відмовилися як від нереального у бойових умовах)⁴³⁸.

У 1929 р. Радянський Союз випробовував одномісну танкетку Т-17 “Ліліпут” у гарматному і кулеметному варіантах (англійські танкетки були тільки кулеметними). Т-17 мала масу 2,4 т, двигун – 18 к.с., швидкість – 16 км/год., екіпаж – 1 чол. Очевидно, що одномісна машина на випробуваннях себе не виправдала і у 1930 р. була сконструйована двомісна Т-23 у двох варіантах: безбаштова і з баштою кругового обертання. Її тактико-технічні характеристики: маса – 3,5 т, потужність двигуна – 60 к.с., швидкість – 35 км/год., озброєння – 7,62-мм кулемет. На той час вона була дуже функціональною машиною,

---

⁴³⁷ Антонов А. С., Магидович Е. П., Артамонов Б. А. Танк. Москва, 1946. С. 8.

⁴³⁸ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 70.

не поступаючись зарубіжним танкеткам⁴³⁹. Утім, її покращений варіант – Т-25 для серійного освоєння потребував створення відповідної виробничої бази. Тому керівництво вибрало простіший варіант, закупивши ліцензію на випуск англійської танкетки “Карден-Ллойд MkVI”. Конструктор М. М. Козирєв вніс певні зміни до англійської машини, використавши кращі технічні рішення моделі Т-25. У 1931 р. цей покращений варіант прийняли на озброєння під маркою Т-27. Машина мала: двигун потужністю 40 к.с., трансмісію серійного автомобіля ГАЗ-АА, загальну масу 2,7 т, клепаний броньований корпус із товщиною передньої броні 10 мм, розвивала швидкість до 45 км/год. На озброєнні – кулемет 7,62-мм. Екіпаж – 2 чол. Габарити машини зменшили, відмовившись від поворотної башти⁴⁴⁰.

Французи також придбали англійську танкетку “Карден-Ллойд MkVI”. Її під маркою “трактор Латиль-Н” почала випускати фірма “Латиль”. У 1931 р. фірма “Рено” розробила і запустила у серію танкетку “Рено-UE” (Рено 31R). Вона також була двомісною і мала вдалі габарити (2692x1701x1040 мм). Інші характеристики: маса машини – 2 т, броня – 7 мм, двигун – 35 к.с., швидкість – 29 км/год., запас ходу – 96 км. Машина не була озброєна, над сидінням командира і механіка-водія розміщалися бронекапюшони з оглядовими щілинами. Танкетка використовувалася як транспортер боєприпасів і легкий артилерійський тягач⁴⁴¹. Французька фірма “Сен-Шамон” створила чотири експериментальні одно- і двомісні машини. Щоправда, у серію вони так і не поступили.

За ідею одномісної танкетки французи боролися довго. У 1929 р. французькі конструктори розробили модель “Sabathe”. Ця машина мала масу 2,3 т, незвичні габарити (3200x1400x1100 мм) і відносно сильну броню (передня і бортова броня – 11 мм, зверху та знизу – 4 мм). Єдиний член екіпажу у бойовому положенні мав лежачи на животі, керувати машиною ногами, а руками стріляти з кулемета. Водночас, йому потрібно було ще спостерігати за полем бою і станом дороги. Комплект дублюючих педаль управління дозволяв на марші їхати сидячи. Двигун моделі був слабким – лише 18 к.с., швидкість – до 8 км/год., а запас ходу – тільки 32 км. Виготовили тільки один екземпляр, який на випробуваннях зазнав фіаско⁴⁴². Так фінішувала ідея одномісної бойової машини. Тепер від неї відмовилися остаточно.

Італійці розробили на базі танкетки “Карден-Ллойд MkVI” свій проект “Фіат-Ансальдо”, відразу ж взятий на озброєння. У 1929-1930 рр. італійці випустили 21 таку машину під маркою CV-29. Від базової моделі вона відрізнялася

⁴³⁹ Там само.. С. 104.

⁴⁴⁰ Фомин Н. Н. Танки. Москва, 1974.

⁴⁴¹ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 156.

⁴⁴² Voisse M. La perception de la puissance soviétique par les militaires français en 1938. // Revue historique de Armés. 1983. № 3. P. 76–78.

широкими гусеницями і була озброєна 6,5-мм кулеметом з водяним охолодженням. За собою машина везла на буксирі невеликий причеп для боєприпасів. Вдосконалені варіанти цієї танкетки (CV3/33, CV3/35; CV3/38) виробляли масовими серіями (лише у 1933 р. фірма Фіат-Ансельмо отримала замовлення на 1300 машин). Вони мали нетовсту броню – 4-9 мм та широкі оглядові щілини без оптики. Їхнє озброєння постійно підсилювали (два 6,5-мм кулемети з повітряним охолодженням, два 8-мм кулемети Бреда, один 13,2-мм кулемет Бреда, 20-мм гармата Солотурн). Випускали також вогнететні танкетки. Ці танкетки були у 1940-1941 рр. основними машинами у італійських танкових дивізіях⁴⁴³.

У США розробили танкетку Т-1 фірми “Каннінгем” (1928), яка у серію не пішла. Далі американці спостерігали за результатами застосування танкетки у бойових умовах, але наступних проектів не розробляли⁴⁴⁴.

Польща у 1929 р. також закупила десять одиниць англійських танкеток “Карден-Ллойд MkVI”. У 1930 р. на базі цієї машини польські конструктори створили дослідний зразок ТК-1, який гордо назвали розвідувальним танком. Порівняно з прототипом нова модель мала покращену підвіску, електростартер та інші вдосконалення. Вона озброювалася 7,92-мм кулеметом Браунінг. Її характеристики: бойова маса – 1,75 т, двигун – 40 к.с., швидкість – 45 км/год. Але польська промисловість не змогла налагодити випуск бронелистів, тому машина залишилася без броні. Корпус був відкритий. Кулемет можна було зняти і встановити на зовнішній підставці як зенітний. Покращений варіант отримав марку ТК-2⁴⁴⁵. У 1931 р. поляки почали випускати модель ТК-3 з клепаєм броньованим корпусом. До 1933 р. військо отримало понад 300 таких машин. Від 1933 р. почали виходити модернізовані варіанти TKS, TKD, TKW та TKF⁴⁴⁶. Станом на 1 вересня 1939 р. в польській армії було на озброєнні 400 танкеток ТК-3 і 260 танкеток моделей TKS, TKD, TKW і TKF. Їх активно використовували у німецько-польській війні у 1939 р.

Червона Армія могла відразу оцінити бойові можливості танкеток, які застосовувалися у війні проти басмачів Середньої Азії. Наявна література, яка описує ці бойові дії у 1930-1938 рр., не дозволяє зробити висновку щодо ефективності використання танкеток⁴⁴⁷. Очевидно, на результат вони помітно не вплинули, незважаючи на те, що басмачі не мали технічних засобів боротьби і зустріч з цими машинами була несподіваною. Очікуваного ефекту не було однозначно, бо

⁴⁴³ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 92–94.

⁴⁴⁴ Там само. С. 94–97.

⁴⁴⁵ Там само. С. 97.

⁴⁴⁶ Там само. С. 97–99.

⁴⁴⁷ Див.: Лунин Б. В. Басмачество. Ташкент, 1984; Hayit B. Basmatshi. Nationaler kampf Turkestans in den Jahren 1917 bis 1934. Köln, 1993; Поляков Ю. А. Каракумская операция 1931 года. // Отечественная история. 2007. № 7. С. 31–38.

у 1933 р. виробництво танкеток Т-27 зупинили, а нові моделі на озброєння так і не поступили. Виглядає, що невдоволені ефективністю застосування танкеток, радянські командири поставили нові завдання перед конструкторами, зробивши основний наголос на розроблення середніх та важких танків.

Найбільш зацікавленими у тому, щоби перевірити танкетки під час реальних боїв, виявилися Англія та Італія. Вони скористалися нагодою випробувати цю бойову техніку в умовах локальних війн.

Першою нагодою стало протистояння Болівії і Парагваю. Почалося усе у 1928 р. на рівнині Чако-Бореаль у центрі Південної Америки. На стику кордонів між Аргентиною, Болівією та Парагваем у передгір'ях Анд, де посушлива пустеля переходить у джунглі західного берега ріки Парагвай, знайшли ознаки залягання нафти. І хоч пізніше виявилось, що нафти тут немає, проте 22 серпня 1928 р. між болівійською міліцією та парагвайськими кавалеристами почалися перші сутички. Втручання Ліги націй пригасило конфлікт. 16 вересня 1929 р. обидві сторони, навіть, підписали перемир'я. Але, однак, суперництво нафтових компаній знову підштовхнуло обидві країни до нового загострення конфронтації⁴⁴⁸.

Болівія була сильнішою, мала більшу кількість населення і втричі більший військовий бюджет. Але озброєння армії виявилось безнадійно застарілим. З найновішої техніки болівійська армія мала всього три легких танки типу "Віккерс" і 8 танкеток "Віккерс-Карден-Ллойд". Парагвай узагалі не мав жодної техніки. Його армія налічувала 3 тис. осіб, озброєних мечами-мачете, а також гвинтівками Маузера з розрахунку одна на 3-5 осіб. Тому Парагвай укріплював кордони, будуючи форти. Обидві сторони мали у розпорядженні 122 гармати, причому, парагвайці, в основному легкі польові. Болівія спочатку закупляла гвинтівки Маузера, кулемети Мадлен та міномети "Стокс-Брандт". На більше їм не вистачало ресурсів. Але англійці надали їм кредити на закупівлю танкеток "Віккерс-Карден-Ллойд" і винищувачів, які теж хотіли випробувати у бойових діях. Болівія запросила на пост командувача ветерана Першої світової війни, німецького генерал-майора Ганса Кундта, який завербував ще 120 німецьких офіцерів-ветеранів⁴⁴⁹.

У Парагваї провели мобілізацію, довівши чисельність армії до 60 тис. осіб. Військо очолили російські ветерани-емігранти генерал-майор Іван Тимофійович Беляєв (1875-1957) та генерал-майор Микола Францович Ерн (1879-1972), які залучили ще 80 офіцерів-емігрантів, які брали участь у боях Першої світової та Громадянської війн⁴⁵⁰.

⁴⁴⁸ Гонионский С. А. Очерки новейшей истории стран Латинской Америки. Москва, 1964. С. 68–72.

⁴⁴⁹ Cordozo E. El Paraguay independiente. Barcelona, 1949. P. 54–60.

⁴⁵⁰ Строгов Н. Н. Парагвай и русские офицеры. // Часовой. 1936. Сентябрь. № 174. С. 12–16.

У 1932 р. болівійські війська перейшли в наступ, але вперлися у шеренгу парагвайських фортів. Частину укріплень здобули відразу, але форти Карлос Антоніо Лопе і Толедо оборонялися, незважаючи на чисельну перевагу противника. Війна поступово перетворилася у позиційну. Парагвайська армія прикривала свої польові укріплення мінуванням підходів і дротяними загородженнями. Болівійці застосовували фронтальні атаки з широким застосуванням танкеток, які підтримувала важка артилерія. Але гаубиці Шнейдера на кінній тязі не встигали в джунглях за військами, а танкетки застрягали у болотах, буреломах і підривалися на численних фугасних мінах. Бойові дії продовжувалися, а обидві сторони конфлікту дедалі більше збагачувалися технікою⁴⁵¹. Болівійська армія далі поповнювалася машинами англійського виробництва “Віккерс-Карден-Ллойд”, а парагвайці отримали більше сотні танкеток CV3/33, які їм доволі дешево продали італійці, намагаючись теж перевірити свої машини саме на цьому театрі військових дій⁴⁵². Італія вже готувалася до завоювань в Африці, де був схожий ТВД.

Упродовж 1933 р. болівійці безуспішно штурмували форт Нанава, а танкетки знову демонстрували повну непридатність для прориву польових укріплень, підсилених інженерними загородженнями. На початку 1934 р. парагвайці перейшли у наступ уздовж рік Пількамайо і Монте-Ліндо. За сорокаградусної спеки і тропічних злив, танкетки болівійської армії, як і авіація, виявилися непотрібними. Парагвайці захопили 7 тис. полонених і просунулися на 200 км. Фронт перемістився із джунглів у напівпустельні райони, де парагвайська армія вперше використала свої танкетки. Причому, вперше в історії відбувся двосторонній бій між танкетками, в якому з обох сторін взяло участь до сотні машин. Парагвайці, щоправда, мали незначну перевагу в кількості машин, але і на цей раз танкетки не дали жодного ефекту і не допомогли жодній зі сторін. Вони часто ламалися, даремно витрачали дорогий бензин, вимагали спеціальних колон вантажівок супроводу і ремонтних підрозділів. Ніхто не міг налагодити евакуації з поля бою пошкодженої техніки. Машини танули як лід, що його скидали парагвайським солдатам з літаків в обложеному форті Канада. У вирішальних боях наприкінці березня 1935 р., коли парагвайська армія перейшла в наступ поблизу міста Вілья Монтес (оборону очолював чеський генерал Плачек), у рядах обох армій танкеток уже не залишилося.

Аналізуючи цю війну, фахівці відзначили високу ефективність 81-мм мінометів (які переносилися у розібраному вигляді на спинах мулів та солдатів), швейцарських пістолет-кулеметів S1-100, фугасних мін та інженерних загороджень польових укріплень і повну непридатність танкеток у польовій битві.

⁴⁵¹ *Матвеева Н. Р.* Колониальная экспансия Англии в Парагвае. // Уч. Зап. Калининского пед. ин-та. Кафедра истории. Т. 26. Калинин, 1962. С. 34–37.

⁴⁵² *Мартынов Б. А.* Новые подробности Чакской войны. // Латинская Америка. 2004. № 11. С. 92–99.

Після цього англійці призупинили випуск цих машин⁴⁵³.

Театр воєнних дій у цій війні був специфічним: ефективне обслуговування, супровід і саме бойове застосування танкетом не відповідали жодним вимогам. Щоправда, обидві армії мали англійських чи італійських спостерігачів та інструкторів, але це не могло допомогти налагодити правильне технічне обслуговування і ремонт у бездоріжжі джунглів та пустелі легких машин. Чакська війна (як її потім назвали), взагалі, була швидше полігоном випробовування військової техніки в екстремальних умовах. Попри всі обтяжливі обставини, танкетки ці полігонні випробовування явно не виправдали, розчарувавши своїх прихильників. Застосування танкеток для прориву довготривалих укріплень або лобового зіткнення за танковою тактикою зовсім не відповідало можливостям цих машин.

Італійці незабаром отримали змогу випробувати свої танкетки у бойових діях власної армії, розпочавши у 1935 р. завоювання Ефіопії. У цій війні використано танкетки CV3/33 фірми Фіат-Ансальдо (маса – 3,3 т, броня – до 10 мм, швидкість – до 42 км/год., запас ходу – 110 км, озброєння – 6,5-мм кулемет, екіпаж – 3 чол.). Конструкція цієї машини враховувала деякі моменти використання у пустелі та горах: танкетка брала підйоми до 55 градусів і спуски до 60 градусів, долала броди глибиною 0,9 м і окопи – 1,5 м. Але під час італо-ефіопської війни умови були ще складнішими. Гори, пустеля, джунглі і повне бездоріжжя виявилися нелегким випробуванням для CV3/33. Мотори часто забивало піском, що змушувало постійно змінювати масляні фільтри. Гусениці не витримували кам'янистого ґрунту, а в періоди тропічних злив – застрягали у болоті. Спеціалісти вказували на необхідність підсилення броні до 13 мм. Хоча ефіопи не мали навиків боротьби з броньованими машинами, але пробивали тонку броню танкеток з кулеметів і навіть деяких старих рушниць великих калібрів, що знаходилися на озброєнні їх армії. Була виявлена потреба у встановленні перископів, бо великі розміри щілин спостереження дозволяли ефіопським стрільцям через ці щілини вражати екіпажі. Ефіопи також вилазили на верх танкеток і звідти через щілини спостереження стріляли по екіпажу. Бойові дії продемонстрували потребу у поворотній башті, а також наявності у боєкомплекті вибухових речовин для підризу завалів на гірських дорогах. Крім цього охолодження треба було розраховувати на нормальну роботу мотора при зовнішній температурі 60 градусів за Цельсієм. Виявилося також, що танкетці потрібне автоматичне регулювання карбюрації під час роботи на різних висотах над рівнем моря. А ще автотракторні мотори з великим числом обертів швидко перегрівалися на гірських підйомах⁴⁵⁴.

Використання танкеток у горах на відміну від рівнинних театрів військових дій виявило необхідність подвійної норми палива, а також у 2-3 рази більшу

⁴⁵³ *Мартынов Б. А.* Повесть о генерале Беляеве (отрывок из рукописи книги). // Латинская Америка. 2005. № 12. С. 92–99.

⁴⁵⁴ *Корсун Н. Г.* Итало-абиссинская война 1935–1936 гг. Москва, 1938. С. 78.

потребу у запасах гуми та гусениць. У пустельних районах танкетки застосовувалися для мобільної охорони. На них покладалися також завдання із захоплення джерел водопостачання. За час війни італійці втратили 24 танкетки, зокрема 4 танкетки ефіопи підбили артилерійським вогнем, решта машин втрачена у замаскованих ямах та під штучними обвалами гірських порід, які влаштували ефіопи у гірських ущелинах⁴⁵⁵.

У порівнянні з Чакською війною у Ефіопській війні дії танкеток добре забезпечувалися. Італійці мали артилерію на механічній тязі, моторизованими були саперні війська, війська зв'язку та розвідувальні підрозділи. Крім цього італійське командування велику увагу приділяло будівництву доріг. Лише на північному фронті до закінчення війни на будівництво доріг витратили 16 366 000 чол./год., що складало при 8-годинному робочому дні 4 346 чол./днів на 1 км дороги. На це будівництво витратили 14 920 т цементу, 1 150 000 куб. м щебеню, 5595 т асфальту, 1600 т заліза, 12000 кг вибухових речовин. При цьому було налагоджено і ремонт автотранспорту та бойових машин. Співвідношення між справними і тими машинами, які знаходилися в ремонті, було 1:2⁴⁵⁶.

Зважаючи на незначні втрати, у результаті італійці не відмовилися від танкеток і продовжили вдосконалювати їх конструкції. У бойових діях італійської армії 1939-1941 рр. танкетки CV3/38 використовувалися як легкі танки. Німці уважно слідкували за діями італійців у цій війні, особливо за досвідом використання танків і танкеток. Вони зробили інші висновки. На їх думку, танкетки зазнали незначних втрат, оскільки в ефіопів не було технічних засобів проти-танкової оборони. У радянській військовій газеті “Красная звезда” від 3 серпня 1938 р. № 177 наведено витяги із секретної доповіді німецьких експертів про використання досвіду італійсько-ефіопської війни 1935-1936 рр. і війни в Іспанії, зробленої генералом фон Рейхенау на нараді німецьких військових лідерів. Зокрема, генерал застерігав німецьких конструкторів від захоплення танкетками, вказуючи на досвід іспанської війни, яка, на його думку, остаточно поховала цей вид озброєння, звертаючи увагу на необхідність розробляти “важкі танки з товстою бронею”. Зокрема, він писав: “Спочатку ми дорого заплатили за свою помилку, оскільки наші танкетки не могли встояти навіть перед кулеметним вогнем і не в стані були долати навіть незначні загородження. Ця привело нас до необхідності перейти до важких типів танків”⁴⁵⁷.

---

⁴⁵⁵ Там само. С. 78–79.

⁴⁵⁶ Див.: *Ксиландер Р.* Завоевание Абиссинии в 1935–1936 гг. Опыт и уроки первой современной войны в колониальных условиях. Москва, 1941; *Прочко И. С.* Итало-абиссинская война 1935–1936 гг. Краткий очерк. Москва, 1941; *Никольский А. В.* Итало-абиссинская война 1935–1936 гг. Москва, 1941; *Сухов И. И.* Итало-эфиопская война 1935–1936 гг // *Сержант.* № 2 (19). 2001. С. 25–32.

⁴⁵⁷ Див.: *Красная Звезда* (Москва), 3.08.1938. № 177.

Попри все, на практиці німецька армія, по суті, також масово використовувала танкетки. Легкий кулеметний танк Pz I Ausf A (у 1934-1936 рр. випустили 818 таких машин) за своїми параметрами був не танком, а скоріше танкеткою з посиленням бронюванням (маса – 5,4 т, габарити – 4620x2060x1720 мм, швидкість – 57 км/год., запас ходу – 145 км, броня – 13 мм, верх та днище – 6 мм). Два 7,92-мм кулемети знаходилися у поворотній башті. Екіпаж – 2 чол. Практично це вдосконалений варіант танкетки, зроблений за висновками на підставі досвіду італійсько-ефіопської війни та громадянської війни в Іспанії. Ці машини почали виводитися з бойових підрозділів у 1940 р., але частина з них встигла взяти участь у бойових діях 1940-1941 рр. в якості танків. У 1935-1937 рр. випущено також 675 машин моделі Pz I Ausf B, яка враховувала претензії до двигуна та ходової частини першої моделі. Як легка гусенична розвідувальна машина використовувалась модель Pz I Ausf C (ця машина залишалася в строю ще влітку 1944 р.). На її базі у 1942 р. виготовили 30 одиниць піхотного штурмового танка Pz I Ausf F⁴⁵⁸.

Навіть легкий танк Pz II і всі його основні модифікації за своїми характеристиками цілком відповідали танкеткам (броня – 13 мм, швидкість – 40 км/год., запас ходу – 200 км, екіпаж – 3 чол., озброєння – 7,92-мм кулемет та 20-мм гармата). У 1937–1940 рр. таких танків модифікацій А, В, С було поставлено у війська 1113 одиниць, модифікації F – 534 одиниці, а всього (з врахуванням всіх модифікацій у танкових варіантах) – 2040 одиниць. Це була основна бойова машина в танковому парку Вермахту у 1941 р. Протягом 1941-1943 рр. на шасі цієї конструкції випускалися розвідувальні машини, самохідні артилерійські установки протитанкові САУ (з 75-мм гарматою) та інші машини⁴⁵⁹. Все це, навіть враховуючи використання машин серій Pz I та Pz II в якості танків, дозволяє поставити запитання: чи доцільно було повністю відмовлятися від подальших розробок танкеток? Очевидно, що ні.

У Радянському Союзі також уважно спостерігали за ефективністю випробування танкеток. Уже у 1938 р. вийшла праця професора Військової академії ім. М. В. Фрунзе генерал-лейтенанта Миколи Георгійовича Корсуна (1876-1958), присвячена італо-ефіопській війні⁴⁶⁰. У цій праці спеціально розглядався досвід використання різних родів військ та техніки, зокрема, танкеток. Відповідні статті публікувалися і у спеціальних військових виданнях⁴⁶¹.

---

⁴⁵⁸ *Чемберлен П., Дойл Х.* Энциклопедия немецких танков Второй мировой войны 1933–1945. Москва, 2003. С. 18–27.

⁴⁵⁹ Там само. С. 28–41.

⁴⁶⁰ Див.: *Корсун Н. Г.* Итало-абиссинская война 1935–1936 гг. Москва, 1938.

⁴⁶¹ *Пер М. Г.* Тактическое применение итальянских танков. // Автобронетанковый журнал. 1937. № 4. С. 84–89.

Радянське керівництво зробило висновок щодо неефективності танкеток і взагалі відмовилося від їх використання. Зрозуміло, що наголос на середні та важкі танки був загалом вірним. Але величезні втрати серед піхоти все ж залишили відкритою доцільність проектування для піхоти легкої дешевої машини, призначеної для розвідки, охорони (бойової, похідної, сторожової), а також безпосередньої і підтримки піхоти при подоланні оборони противника в умовах використання останніми польових укріплень. Ні бронетранспортери перших конструкцій з відкритими верхами, ні їхні удосконалені конструкції з поворотними баштами, ні сучасні бойові машини піхоти (БМП) не можна вважати вичерпними щодо розвитку і потреби таких машин. Завдання ж, поставлені військовими теоретиками ще наприкінці Першої світової війни, залишилися невирішеними. Враховуючи технічний прогрес останніх років (комбінована броня, активна броня, тощо), варто було б продовжити пошуки в цьому напрямку. Бо ідеї, які спричинилися до появи танкетки, залишаються актуальними досі, принаймні, під час розв'язання локальних війн і конфліктів. А невдале використання цієї техніки свого часу тільки стимулює до подальшого вивчення причин цих невдач.

Розділ 3
ІДЕЇ І ВИНИКНЕННЯ ТЕОРІЙ ЗАСТОСУВАННЯ ТАНКІВ
(1919-1939 рр.)

3.1. Погляди англійських військових теоретиків

Після закінчення Першої світової війни вищі англійські генерали з числа колишніх кавалеристів та піхотинців, які доволі бездарно командували англійськими військами на континенті, кинулися виправдовувати свої дії, звинувачуючи одне одного і, звичайно, заперечувати роль новонароджених танкових військ⁴⁶². Але ті, хто стояв біля витоків танкових військ, дали миттєву відсіч. Попри те, що генерал Ернест Свінтон зі своїми мемуарами виступив лише у 1932 р.⁴⁶³, його вихованці на чолі з генералом Х'ю Еллісом (1880–1945) (автор праці “Танковий корпус”), вирішили відстоювати свої ідеї вже тепер.

Найактивнішим виявився колишній начальник штабу танкового корпусу полковник Джон Фредерік Чарльз Фуллер. Перейшовши на викладацьку роботу, він не лише пропагував танкові ідеї своїм слухачам, але й активно виступав у військових виданнях. Його основні праці відразу ж перекладали на російську мову і видавали в СРСР⁴⁶⁴. Як відомо, Д. Фуллер ще під час війни став основним теоретиком танкових військ. У 1917 р. він написав “Настанову з підготовки танкових військ”, у 1918 р. – брошури “Взаємодія піхоти з танками” і “Принципи війни в додатку до кампаній 1914–1917 рр.”. Він першим узагальнив досвід застосування танків у Першій світовій війні. Праця “Танки у великій війні 1914–1918 рр.” (1919–1920), також вийшла друком у Радянському Союзі (1923). Роботи Фуллера “Вплив танків на практику кавалерії” (1920), “Танки у майбутній війні” (1921), “Еволюція механічної війни” (1921), “Проблеми механізованої війни” (1922), “Реформація війни” (1923), “Танкова армія” (1927), “Операції механізованих сил” (1931) вплинули на розвиток ідей усіх без винятку танкових теоретиків і військових письменників того часу.

Серед іншого Д. Фуллер розробив технічні вимоги до танків, втілювати які взялися британські конструктори. Віддаючи належне ідеям французького танкового командира Ж. Б. Етьєна щодо “броньованих застрільщиків”, до створення яких підштовхнули аналогії з легкою піхотою XVIII – XIX ст., Фуллер розвинув

---

⁴⁶² *Кохенгаузен Ф.* Вождение войск. Тактический справочник для командира общевойскового соединения и его помощников. Москва, 1937. С. 12–17.

⁴⁶³ *Suinton E.D.* Eye-witness. London, 1932. P. 6–27.

⁴⁶⁴ *Фуллер Д.* Танки в великой войне 1914–1918 гг. Москва, 1923; *Його ж.* Реформація войны. Москва, 1931; *Його ж.* Операции механизированных сил. Москва, 1933.

*Джон Фредерік Фуллер
(1878-1966)*

свої погляди на цю пропозицію у працях “Легка британська піхота у XVIII ст.” (1925) та “Використання танкеток (легких танків)” (1927). Розвиваючи ці погляди далі, він став промоутером реалізації задуму про танкетку. Відсторонений від розвитку танкових військ і їх використання, Д. Фуллер виступив з фундаментальною працею “Друга світова війна 1939-1945 рр.”⁴⁶⁵, яка була однією з перших спроб узагальнити історію і досвід цієї війни. Це дослідження також переклали і видали в СРСР⁴⁶⁶, щоправда, із значними скороченнями, які стосувалися саме танкового розгрому радянських військ у 1941 р.

Опираючись на традиційну британську стратегію, Д. Фуллер підкреслював: “Великобританії потрібна

невелика, але добре озброєна і навчена мобільна професійна сухопутна армія”⁴⁶⁷. Радянські критики вбачали у цьому побоювання капіталістів утримувати масові армії через загрозу можливої революції, яку здійснить озброєний народ⁴⁶⁸. Зрозуміло, що, крім британської традиції, потребу у професійній армії диктували також фінансові умови, які склалися в Британській імперії після закінчення Першої світової війни, а також страшні втрати, які спіткали ненавчену масову англійську армію на полях Європи.

На думку Д. Фуллера ударною силою пропонованої ним професійної армії мали бути мобільні війська, обов’язково механізовані і моторизовані, бо підсилення вогню насиченням військ кулеметами і модернізованою артилерією вже усунули від цієї ролі кавалерію. Тому функції мобільних військ переходили до танків і моторизованої піхоти, а вже це було ще одним аргументом на користь професійної армії. Бензиновий двигун, вважав Д. Фуллер “не лише дозволяє зменшити чисельність армії (бо з його допомогою завдання, які вимагали великої кількості бійців, можуть бути вирішені двома-трьома людьми у танку), але і

⁴⁶⁵ Fuller J.F.C. The Second World War. London, 1948.

⁴⁶⁶ Фуллер Д. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Москва, 1956.

⁴⁶⁷ Фуллер Д. Реформация войны. С. 12–17.

⁴⁶⁸ Тухачевский М. Н. Избранные произведения. Т. 2 (1928–1937). Москва, 1964. С. 148–149.

створює безпосередній рухомий захист бронєю⁴⁶⁹. Тому він наголошував, що подальший розвиток армії повинен рухатися “у напрямку збільшення не її чисельності, а її мобільності”⁴⁷⁰.

Д. Фуллер наполягав на необхідності конструювати танки двох типів: швидкісних (з великим запасом ходу), які у випадку прориву могли його розширити і розвинути удар у глибину) і тихохідних (з меншим запасом ходу, але міцнішою бронєю), здатних здійснювати безпосередній супровід піхоти під час прориву укріплених ліній. Танки першого типу належало групувати у великі з’єднання, а танки другого типу – об’єднувати у батальйони та ескадрони підтримки, додаючи їх піхотним дивізіям. Важливо, що за чисто функціональними ознаками танки мали ділитися на три групи: розвідувальні, танки-винищувачі і бойові танки⁴⁷¹.

Розуміючи, що бойові танки, які увійдуть у прорив для розвитку успіху, неминуче відірвуться від піхоти, а самостійно подолати опір противника не зможуть, Д. Фуллер вважав за потрібне підсилювати танкові з’єднання моторизованими частинами (піхота, артилерія, сапери, зв’язківці), які могли би рухатися з такою ж швидкістю, як танкові частини. Особливо підкреслювалась необхідність мобільності артилерії⁴⁷², включаючи парки облогової артилерії⁴⁷³.

Зауважимо і те, що Д. Фуллер зовсім не переоцінював ролі танків, як вважали радянські критики. У своїх працях він підкреслював важливість інших родів військ, включаючи навіть кавалерію, яка з появою механізованих військ втратила свою роль, але зберігалася, допоки механізація не досягнула потрібного рівня⁴⁷⁴. Головним лейтмотивом його поглядів виступала необхідність чіткої взаємодії усіх родів військ. Водночас, він рішуче категорично висловлювався проти рукопашного бою і подібних зіткнень, тому висунув оригінальну ідею розподілу піхоти на першолінійну (для бойових дій на танконедоступних напрямках) і друголінійну (для охорони зайнятої території)⁴⁷⁵. Таку піхоту мали посилювати моторизовані сапери з засобами протитанкової оборони (ПТО)⁴⁷⁶. Під час оборони головною зброєю піхоти, на його думку, мали бути кулемети ПТО (шестиміліметрова броня тодішніх танків легко пробивалася вогнем кулеметів більших калібрів) та міни ПТО⁴⁷⁷.

Зроблений Д. Фуллером розрахунок кадрової армії для Англії з 18 дивізії

⁴⁶⁹ Фуллер Д. Реформация войны. С. 74.

⁴⁷⁰ Там само. С. 75.

⁴⁷¹ Фуллер Д. Операции механизированных сил. С. 21.

⁴⁷² Там само. С. 17.

⁴⁷³ Там само. С. 80.

⁴⁷⁴ Там само. С. 15.

⁴⁷⁵ Там само. С. 14.

⁴⁷⁶ Там само. С. 70.

⁴⁷⁷ Фуллер Д. Операции механизированных сил. С. 100.

можна вважати для того часу оптимальним. Він чудово розумів значення масової армії і вишколеного запасу, запевняючи, що все цивільне населення за спеціальностями повинно знаходитися на військовому обліку і з початком війни вважатися на службі⁴⁷⁸. Водночас Д. Фуллер багато уваги приділяв бойовим діям у гірських, пустинних, лісових і річкових театрах воєнних дій, що було дуже важливо для Великобританії, колонії якої були розкидані по всьому світу у різних ландшафтних зонах⁴⁷⁹. Він також виокремив проблеми використання мобільних сил, серед них декілька позицій, які актуальні досі⁴⁸⁰. Серед них, по-перше: організація тилу, який Фуллер бачив у створенні захищених польових баз, між якими мали курсувати обозні механізовані колони⁴⁸¹; по-друге: розвідка, яка, на його думку мала відбуватися безперервно⁴⁸²; по-третє: охорона на марші, під час розгортання бойових порядків, в усіх видах бою, при відступі, тощо⁴⁸³; по-четверте: прикриття артилерії, транспортних колон, залізниць від нальотів авіації та повітряної розвідки; по-п'яте: оборона. А також Д. Фуллер першим детально розробив основи танкового бою, зокрема, танка з танком (хоча, на його думку, таке буде траплятися рідко). Він першим розглянув проблеми штурму танками укріплених позицій у взаємодії з піхотою (використання інженерних і мостових танків, автомобілів, димових завіс, піхотних груп зачистки окопів і блокування ворожої піхоти та інше). Д. Фуллер також ставив питання про транспортування танків морем і повітрям, конструювання танків-амфібій і спеціальних танкоде-сантних кораблів (за типом китобійних баз)⁴⁸⁴.

Його однодумцем був капітан Жиффар ле Квесн Мартель (1889–1958), якого призначили заступником начальника танкового корпусу, а потім начальником оперативного відділення у штабі Д. Фуллера. Закінчивши війну у чині майора, він був не лише теоретиком, але й практиком танкової справи: організовував конструювання і випуск нових легких танків. Майор теж активно виступав у британській військовій пресі, пропагуючи танкову справу. У 1936 р. Ж. Мартель був на маневрах у Радянському Союзі, відтак одразу почав тиснути на британський штаб стосовно розвитку танкових сил. Невдовзі він став генерал-лейтенантом, командував бронетанковою дивізією (1940), бронетанковими військами (1942-1943), очолював британську військову місію (1943-1945). Окремі його праці перекладалися і друкувалися в СРСР⁴⁸⁵.

⁴⁷⁸ Там само. С. 82.

⁴⁷⁹ Там само. С. 106–118.

⁴⁸⁰ Там само. С. 33–34.

⁴⁸¹ Там само. С. 36.

⁴⁸² Там само. С. 37–44.

⁴⁸³ Там само. С. 51–56.

⁴⁸⁴ Там само. С. 76–85.

⁴⁸⁵ *Мартель Г. К.* Британские образцы танков. // Военный зарубежник. 1937. № 7. С. 43–46.

Яскравим військовим письменником і теоретиком став капітан Б. Ліддел Гарт. Комісований з армії у 1927 р. за станом здоров'я, він міг дозволити собі писати вільно, не турбуючись про думку військового командування. Його популярність у 1925-1935 рр. як військового кореспондента змусила керівництво, навіть, на короткий термін повернути його на службу. Будучи радником військового міністра у 1937-1938 рр., Ліддел Гарт зміг провести ряд із задуманих реформ. Але йому так і не вдалося перебороти спротив командування механізувати армію і поповнити її засобами протитанкової оборони. Він підтримував ідеї Фуллера, ініціюючи розвиток авіації та інших технічних засобів війни. Основні його праці, зокрема “Нові

*Безіл Генрі Ліддел Гарт
(1895-1970)*

шляхи сучасних армій”, були перекладені російською мовою і видані в СРСР⁴⁸⁶. Його дослідження про Першу⁴⁸⁷ та Другу⁴⁸⁸ світові війни, а також про стратегічні проблеми⁴⁸⁹ стали класичними. Більшість його ідей були розумними і добре обґрунтованими⁴⁹⁰. Попри це, гарячий і запальний Б. Ліддел Гарт прилучився до реалізації й інших думок, зокрема, услід за Ж. Мартелем захопився дешевизною танкетки (“замість чотирьох двомісних танків можна було утримувати сім одномісних”)⁴⁹¹. Однак не слід забувати, що ці ідеї були першими. Цікаво, що після Д. Фуллера саме Б. Ліддел Гарт мав найбільший вплив на військових теоретиків інших країн, особливо щодо використання танкових військ.

Важливе значення мала праця Ф. Мітчелла, у якій був ґрунтовно досліджений бойовий досвід використання танків у Першій світовій війні. Її перевидали і

⁴⁸⁶ *Ліддел-Гарт Б.* Новые пути современных армий. Москва, 1930.

⁴⁸⁷ *Ліддел-Гарт Б.* Правда о войне 1914-1918 гг. Москва, 1935.

⁴⁸⁸ *Ліддел Гарт Б.* Вторая мировая война. Москва, 1976.

⁴⁸⁹ *Ліддел-Гарт Б.* Революция в войне. Москва, 1947; *Його ж.* Устрашение или оборона. Москва, 1962; *Його ж.* Энциклопедия военного искусства. Москва, 1999.

⁴⁹⁰ *Liddell Hart B.* Paris, or the future of war. London, 1925; *Idem.* The remaking of modern armies. London, 1927; *Idem.* The future of infantry. London, 1933; *Idem.* Europe in arms. London, 1937.

⁴⁹¹ *Ліддел-Гарт Б.* Новые пути современных армий. С. 12–57.

в СРСР. Мітчелл розглянув ряд важливих технічних проблем, зокрема, щодо ремонту танків⁴⁹², основ комплектації танкових військ⁴⁹³, всюдиходів-вантажівок, танків-амфібій і різноманітних оригінальних проектів на зразок танка з чотирма гусеницями⁴⁹⁴.

Розвивали танкові ідеї у міжвоєнний період й інші колишні фронтовики-практики. Активно виступали у військовій пресі підполковник Джордж Ліндсей (у 1921 р. першим добився взаємодії броньовиків з авіацією на Середньому Сході); генерал-майор Чарльз Ноель Френсіс Брод (1882–1976); генерал Джон Тредінник Крокер (Першу світову війну прослужив у кулеметних частинах, у Другій світовій війні служив у танковому корпусі, командував 3-ю бронетанковою бригадою, 6-ю танковою дивізією, IX та I корпусами і брав участь в основних танкових битвах в Африці та на Західному фронті); генерал-майор Клегхорн Стенлі Хобарт (кращий експерт по танках у 1930-х рр., перший командир 7-ї танкової дивізії в Африці, конструктор та організатор виробництва спеціальних інженерних машин на базі танків при висадці в Нормандії у 1944 р.); полковник Альберт Поуп (учасник танкових боїв у Африці, палкий прихильник масованого застосування танків)⁴⁹⁵. Певне значення мали статті А. Діка⁴⁹⁶ та інших, які також передруковувалися в СРСР.

Як бачимо, англійські теоретики та військові письменники, фактично, “розбудили” військову думку і першими заклали теоретичні основи будівництва і використання танків. Однак у самій Англії не змогли подолати опору вищого керівництва країни, хоча англійська армія таки почала втілювати їхні ідеї у життя під час Другої світової війни, наздоганяючи інші країни.

3.2. Погляди французьких військових теоретиків

У військово-історичній літературі давно утвердився стереотип, що французька військова наука недооцінювала роль танків, цілком покладаючись на досвід Вердена, тобто сильну фортифікацію, здатну зупинити противника, дозволивши тим часом накопичити необхідні сили для контрнаступу, в якому танки відіграватимуть певну роль безпосередньої підтримки піхоти. Тому праці з цих проблем французьких військових теоретиків, написані між двома світовими війнами, практично не згадують.

⁴⁹² *Митчелл Ф.* Танки на войне. История развития танков в мировой войне 1914–1918 гг. Москва, 1935. С. 59–61.

⁴⁹³ Там само. С. 87–89.

⁴⁹⁴ Там само. С. 91–97.

⁴⁹⁵ *Fuller J.F.C.* The Second World War. London, 1948. P. 42–47.

⁴⁹⁶ *Дик А.* Танк Штраусслера. // Автобронетанковый журнал. 1937. № 8. С. 68–81.

Між тим французька військова наука в цих питаннях не поступалася своїм сусідам і противникам. Ще раніше за Великобританію французи почали експерименти з броньованими гусеничними машинами. Першу таку машину на базі броневих автомобіля виготовила фірма “Сос’єте Шаррон-Жіро” у 1902 р. Французам, схоже, першим належить ідея використання тракторів для прориву дрягних загороджень, яку пробували використовувати вже на початку Першої світової війни. А у 1915 р. полковник Жан Батіст Естьєн, який був присутній на випробуваннях англійського артилерійського гусеничного трактора-тягача “Холт”, запропонував ідею створення сухопутного броненосця (а cuirasse terrestre) – гусеничної броньованої машини, озброєної гарматою та кулеметами⁴⁹⁷. Більшість генералів його не зрозуміли, але полковнику вдалося зацікавити цією ідеєю головнокомандувача французькою армією генерала Жоффра, якого поінформували про відповідні експерименти англійців. Вже в лютому 1916 р., дякуючи енергії Естьєна, було розміщено замовлення на першу серію з 400 танків “Шнейдер”, а у квітні 1916 р. генерал Жоффр санкціонував розміщення замовлення на 400 танків “Сен-Шамон” у “Компані де Форж д’Омкур” за проектом іншого ентузіаста – полковника Рімайло. Обидва танки мали бензоелектричні двигуни, були без башт і мали на озброєнні знамениту 75-мм гармату. Після того, як англійці використали свої танки на Соммі, французька армія також з вересня 1916 р. почала вимагати подібної техніки, щоби можна було подолати перевагу кулемета над піхотою⁴⁹⁸.

Однак для застосування нової техніки необхідно було організувати відповідні підрозділи та виробити спеціальну тактику. Новий рід сухопутних військ назвали штурмовою артилерією, командиром якої призначили Естьєна, одночасно підвищивши його до бригадного генерала. Генерал Жоффр і французьке командування бачили у танках мобільний засіб вогневої підтримки піхоти та подавлення кулеметних гнізд противника, не розуміючи доцільності їх масового використання. Танки було зведено у батальйони (groupes) по 4 батареї. 4 groupes утворювали бригаду (groupement). Але командири цих підрозділів виконували суто адміністративні функції, оскільки танки ледь не по одному розосереджували поміж піхотними підрозділами. Крім цього обидві конструкції – “Шнейдер” і “Сен-Шамон” – мали безліч механічних дефектів.

Генерал Естьєн, подібно до англійських колег, бачив усі проблемні аспекти використання танків. Він одразу ж зрозумів необхідність добре підготовлених екіпажів. Тому були створені навчальні центри у Марлі, Керкотте та Шампле. До квітня 1917 р. проходили навчання 10 groupes: 9 на танках “Шнейдер” і 1 на танках “Сен-Шамон”⁴⁹⁹.

---

⁴⁹⁷ *Forty G. Tank Commanders // Knights of the Modern Age. Firebird Books, 1993. P. 12.*

⁴⁹⁸ *Ibidem. P. 12–13.*

⁴⁹⁹ *Ibidem. P. 13.*

Командир штурмової артилерії генерал Естьєн вимагав створити простий, легкий, надійний малий танк, виробництво якого не потребувало би великих затрат. Такий танк мав би наступати попереду піхоти, як це робили в давніх війнах пращники чи легкі піхотинці застрільники (зуави). Власне, ці танки могли не тільки безпосередньо підтримувати піхоту вогнем, але і розвивати успіх, діючи самостійно. Прогресивні пропозиції Естьєна сильно відрізнялися від того, що робили, наприклад, англійці. Тому у генерала появилось багато противників. Але він умів досягати своєї мети. І чергове замовлення було видано на 1000 двомісних легких танків “Рено” (FT-17). Вони мали масу близько 6 тонн, поворотні башти (без окремого приводу, які можна було повертати вручну на кульовому погоні і фіксувати у будь-якій бажаній позиції). На озброєнні залишилася 75-мм гармата і кулемет. Після успішного контрудару у Шато-Тьєрі, де ці маленькі танки показали себе винятково добре, їх почали масово виготовляти, формуючи нові батальйони. Легкий танк Рено FT-17 виявився кращою конструкцією Першої світової війни, яку пізніше активно копіювали американці, італійці і радянські конструктори⁵⁰⁰. Його компоновання (поворотна башта зверху, двигун позаду, а водій попереду в основному корпусі) використовується досі. За висловом американського дослідника танкобудування Стівена Залогі “це перший світовий сучасний танк”⁵⁰¹.

Припускаючи, що боротьба триватиме і в 1919 р., французи планували довести чисельність танкового парку до 11 тис. машин (Англія планувала 6 тис., США – 8 тис.). Але закінчення війни призупинило ці програми і кожна країна залишилася з тією технікою, яку мала у 1918 р. Заборонивши німцям розробляти і випускати танки за умовами Версальського миру, французи і самі зупинилися у цій галузі.

Але допоки був живим генерал Естьєн, теорія застосування танків продовжувала розроблятися. Досвід війни було узагальнено у Тимчасовій настанові з тактики великих з'єднань від 6 жовтня 1921 р. і в Тимчасовій настанові з бойового застосування танків від 24 січня 1929 р. У цих документах, призначених для вищого командного складу, танки розглядалися як засіб, призначений або для супроводу піхоти і спільних з нею дій (легкі танки), або для того, щоб розчищати шлях піхоті і легким танкам, знешкоджуючи важливі опорні пункти противника (важкі танки). І ті, й інші машини передбачалося застосовувати на широкому фронті, щоб уникнути великих втрат від артилерійського вогню, ешелонує бойовий порядок для глибокого вклинення в оборону противника⁵⁰².

Погляди генерала Естьєна залишалися найрадикальнішими, бо доволі

---

⁵⁰⁰ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 50.

⁵⁰¹ Zaloga S.J. The Renault FT Ligth Tank. London, 1988. P. 3.

⁵⁰² Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 50.

сильно випереджали положення статутів і настанов. Своє бачення щодо використання танків не тільки для супроводу піхоти, але і для вирішення завдань стратегічного характеру генерал виклав у записці від 25 травня 1919 р. Через два роки опісля він на лекції, прочитаній у Брюсселі, змалював таку картину танкового наступу: “Спочатку йдуть танки прориву масою 50 або навіть 100 т; вони рухаються напролом під покровом ночі, густого туману чи димової завіси, змітаючи усі перешкоди на своєму шляху. За ними слідом, використовуючи розчищену дорогу, йде піхота на броньованих автомашинах й артилерія супроводу. Перші лінії траншей захопленого зненацька противника швидко долаються, і на сцену виходять швидкохідні танки; вони довершують перемогу, як це давніше робила кавалерія. Тоді ж потужна артилерія на залізничних платформах, вогонь якої корегується з повітря, використовує свою далекобійність, щоб бити ворога у глибині його оборони. Противник, якого переслідують танками, не може привести себе до ладу, він зазнає поразки, як у битві під Каннами чи Існою”⁵⁰³.

Пізніше генерал уточнив: “Штурмова артилерія, на мою думку, є самостійним родом військ, несхожим на піхоту, від якої вона завжди буде відрізнятися своїми прийомами ведення бою, озброєнням та організацією, що вимагає наявності у тилу добре організованої служби забезпечення і ремонту”⁵⁰⁴.

До 1929 р. Франція мала тільки танки Рено (модернізовані FT-17) і незначну кількість важких танків моделі 2С (маса 68 т, швидкість 6-12 км/год., озброєння: 75-мм гармата та 4 кулемети). Проектування нових типів зустрілося зі спротивом (в інших країнах копіювали танк “Рено”, захоплювалися легкими танкетками), тому розвивалося повільно. Перші зразки нових машин призначалися для дальньої і ближньої розвідки. Вони могли швидко пересуватися дорогами і по бездоріжжю. Бронемашини для дальньої розвідки (типи “Уайт-Лафлі”, “Панар”) мали: чотири ведучих колеса, а також реверсивний пристрій; на озброєнні 37-мм або 25-мм гармату і кулемет; розвивали швидкість 40-80 км/год. Бронемашини для ближньої розвідки типу А. М. Р. мали вищу прохідність і були напівгусеничними. Деякі типи були цілком гусеничними, наприклад бронемашини ближньої розвідки “Шнейдер-Кегрес” і “Рено”⁵⁰⁵.

У 1930 р. французи розробили середній танк типу “В” масою 30 тонн, який перевершив усі відомі зразки. На озброєнні він мав два 7,5-мм кулемети, 47-мм гармату і багато технічних конструктивних новинок, які, власне, ускладнювали виробництво. Тому перший батальйон з танків такого типу укомплектували лише у 1937 р., підсиливши товщину броні до 70 мм. Цього ж року почали випробування танка “D”: маса – 26 т; озброєння – 47-мм гармата і кулемет, броня – 25 мм (пізніше підсилена до 40 мм). У 1935 р. створили ще два зразки для

⁵⁰³ Там само.. С. 50–51.

⁵⁰⁴ Там само. С. 51.

⁵⁰⁵ Дютіль Л. Танки. Москва, 1936. С. 31–78.

великих бронетанкових з'єднань, зокрема танк “Сомуа”: маса – 20 т; озброєння – 47-мм гармата і один кулемет; броня – 40 мм; швидкість – 20-25 км/год. А для супроводу піхоти танк типу “Рено” або “Гочкіс”: маса – від 10 до 12 т, озброєння – 37-мм гармата і кулемет⁵⁰⁶.

Таким чином, до 1935 р. Франція володіла найрізноманітнішими типами танків, здатними не тільки вести бій у тісній взаємодії з піхотою (супровід або прорив), але і самостійно діяти у складі великих бронетанкових з'єднань, створення яких було заплановане ще декілька років тому як розвиток ідей покійного генерала Естьєна.

Його естафету підхопив дивізійний генерал Жозеф Едуард Айме Думенк, тоді начальник четвертого бюро штабу сухопутних військ. Саме він склав записку про створення і використання великих механізованих з'єднань. Відтак у 1931 р. моторизували дві кавалерійські дивізії, а незабаром ще три. Така типова дивізія під умовною назвою “дивізія 1932 р.” мала дві кавалерійські бригади та одну механізовану у складі бронеполку з 6 ескадронів (по дві бронемашини АМС та мотоциклістів, по одній – бронемашині AMD та бронемашині А. М. Р.) і моторизованого драгунського полку з трьох батальйонів (одного на гусеничних машинах і двох – на вантажівках). У маневрах 1932 р. брали участь моторизована піхотна дивізія, кавалерійська дивізія зразка 1932 р., мотомеханізований загін (2 танкових батальйони, бронеавтомобілі, мотоциклісти, артилерія на тракторній тязі).

Невдовзі виявилось, що у подібній кавалерійській дивізії дуже важко організувати взаємодію таких різних за своєю рухливістю складових, як моторизовані підрозділи і кавалерійські полки. Тому від 1933 р. задля вивчення можливостей механізованих з'єднань почали створювати механізовані дивізії, до яких входила, зокрема, танкова бригада. Після маневрів у районі Шалон–Майї утворили першу таку дивізію, назвавши “легкою механізованою”. У її складі були: легкий розвідувальний полк (2 ескадрони бронемашин AMD і 2 ескадрони мотоциклістів); танкова бригада (2 танкових полки по 4 ескадрони у кожному); моторизована бригада (2 моторизовані драгунські полки по 2 батальйони у кожному), з артилерією (3 дивізіони), інженерними військами (один батальйон), підрозділами зв'язку і різними службами. Тоді подібних з'єднань ще не було ніде. У 1935 р. ця легка механізована дивізія брала участь у маневрах, які проводилися між р. Марною та верхів'ям р. Ени, де показала чудовий результат⁵⁰⁷.

Відомо, що генерал Думенк, який у 1940 р. зайняв високий пост начальника штабу Головної квартири збройних сил Франції, не зумів переконати свого шефа – армійського генерала Моріса Гамелена (1872–1958) у необхідності

⁵⁰⁶ Функен Л., Функен Ф. Энциклопедия вооружения и военного костюма. Вторая мировая война, 1939–1945. Москва, 2002. С. 34–36.

⁵⁰⁷ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 52.

правильно використовувати наявні танкові війська під час німецького наступу. Цікаво й те, що і радянські, і сучасні російські автори, які (як і Сталін та його оточення) вважають правильним підписання у 1939 р. союзу не з Англією та Францією, а з фашистською Німеччиною, називають генерала Думенка, який очолював англо-американську військову делегацію на переговорах з маршалом Ворошиловим улітку цього року, другорядною незначною особою. Хоча у довідці, підготовленій Сталіну відомством Берії, зазначалося: “генерала Думенка з листопада планується ввести до вищої військової ради, він є найбільшим спеціалістом з моторизації армії, політикою не займався”⁵⁰⁸.

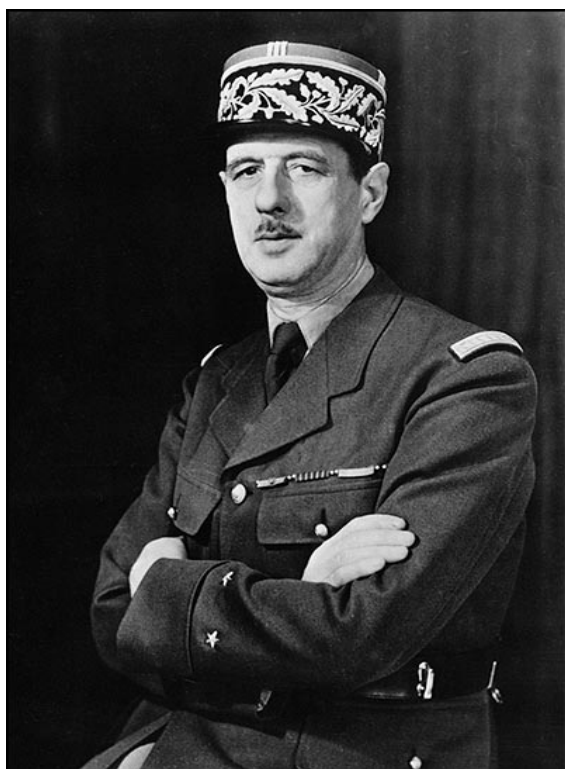
Ще у 1933 р. генерал Думенк зумів домогтися не тільки створення у Франції окремих бронетанкових і механізованих з’єднань, але й змусив вище командування дещо змінити погляди на застосування сучасних танків. У Тимчасовій настанові про спільні дії піхоти і танків, затвердженій 26 квітня 1933 р., зазначається, що використання сучасних танків і моторизація армії дозволяють відмовитися від повільного поступового просування, до якого змушує вогонь автоматичної зброї противника, і досягнути успіху, не очікуючи підходу решти ешелонів, тобто пришвидшити темп наступу. Йдеться і про те, що здатність переміщуватися на значні відстані, озброєння і броня дають можливість танкам вдало діяти проти міцних оборонних споруд і вклинюватися у слабо захищені місця. Є і тактичні зауваження. Зокрема про це, що здійснити прорив добре укріпленого фронту можна, лише застосовуючи великі з’єднання з усіма належними їм засобами. І найголовніше: піхота і танки повинні взаємодіяти щонайтісніше. Завдяки швидкості танки можуть спрямовуватися на знищення цілей углиб оборони, ризикуючи, щоправда, опинитися наодинці перед протитанковими засобами противника. Оскільки піхота не може йти слідом за танками, вони повинні ешелонуватися вглиб, так щоб кожний наступний ешелон підтримував попередній, а останній – складався з танків супроводу піхоти⁵⁰⁹.

Все це виглядало доволі актуальним і правильним. Далі у Настанові зазначалося, що під час наступу на слабо захищені райони танкам у глибині оборони противника вже не обов’язково так злагоджено діяти з піхотними з’єднаннями. Тепер швидкість важливіша, ніж сила, але, власне, через це стає складніше налагодити взаємодію танків з іншими родами військ. Тільки артилерія на тягачах-всюдиходах і піхота на гусеничних машинах спроможні рухатися слідом за танками і розвивати їхній успіх. У потрібний момент не обійтися без мотомеханізованих загонів у тому складі, який необхідний для виконання поставленого завдання⁵¹⁰. І це також було новим виваженим кроком.

⁵⁰⁸ Волкогонов Д.А. Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна. Кн. 2. Київ, 1990. С. 15.

⁵⁰⁹ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 52.

⁵¹⁰ Там само. С. 53.

*Шарль де Голль
(1890-1970)*

тримані потужною авіацією, мають перевагу у тому, що можуть зосереджуватися, діяти і просуватися у надзвичайно короткі терміни. Прорив укріплених позицій відбувається зненацька, темпи і результати його у тактичному, та у стратегічному планах не можна порівняти з повільними операціями, які здійснюються за підтримки лише самої артилерії. Тому пріоритетом Ш. де Голль вважав великі бронетанкові та механізовані з'єднання, які володіють усіма засобами для самостійного здійснення стрімкого, гнучкого і вирішального маневру.

Він пропонував створити танкові корпуси у складі 6 танкових дивізій, однієї легкої танкової дивізії, загального резерву і відповідних служб, запевнюючи, що механізовані засоби дозволять пересуватися на будь-якій місцевості. Танкова дивізія, на його думку, мала включати танкову й артилерійську бригади, розвідувальний дивізіон, інженерний батальйон і батальйон зв'язку; підрозділ спостерігачів та маскувальний батальйон, основним завданням якого є задимлювати місцевість. Легка дивізія аналогічного типу повинна була мати більш рухливі та легші підрозділи, здатні забезпечити попередню охорону та розвідку. Загальний

У 1934 р. полковник Шарль де Голль (майбутній президент і великий політик Франції), розвиваючи стратегічну концепцію генерала Естьєна, видав книгу під назвою “До професійної армії”, у якій виклав свою точку зору на професійну армію через механізацію збройних сил⁵¹¹. У Радянському Союзі негайно оцінили значення цієї праці, давши вже у 1935 р. її російський переклад під назвою “Професійна армія”⁵¹².

Розвиваючи і доповнюючи свої погляди у статті “Як створити професійну армію” та у записці від 26 січня 1940 р., Ш. де Голль підкреслив, що танк, із властивими йому потужністю, рухливістю та відмінним броньовим захистом є, насамперед, інструментом маневру. Бронетанкові війська під-

⁵¹¹ *Charles de Gaulle. Vers l'armée de métier. Paris, 1934.*

⁵¹² *Шарль де Голль. Профессиональная армия. Москва, 1935.*

резерв мав складатися з бригади важких танків (задля дій проти укріплень противника), артилерійської бригади найважчих систем, понтонного і маскувального полків, зенітного арtpолку, полку зв'язку та двох авіаційних полків підтримки⁵¹³.

Полковник де Голль вважав, що зосереджувати танкові дивізії треба вночі, а ось атакувати – на світанку, причому, під прикриттям вогню артилерії і стрілецької зброї. Бойовий порядок танків він пропонував розгортати у три ешелони (попереду легкі машини, потім середні та важкі танки, а далі резервний ешелон, необхідний для заміни частин і ведення додаткової розвідки). Кожен ешелон мав складатися з 5-6 послідовних хвиль, найпотужнішою з яких мала бути перша хвиля бойового ешелону. Передбачалося, що дивізія вестиме наступ на фронті шириною 8 км, а щільність бойових засобів залежатиме від замислу маневру та від очікуваного опору противника. Легкі танки мали відразу ж просуватися вперед, щоб виявити систему вогню противника, розвідати підходи до головної смуги оборони та приховати основні сили дивізії. А після того як у бій вступають важкі й середні танки – забезпечити дії основних сил з флангів або з тилу, однак у кожне затишшя – виконувати своє початкове завдання. Бойовий ешелон з великої кількості машин мав рухатися по діагоналі до фронту противника, щоби наблизитися до його опорних пунктів збоку або з тилу. Артилерія повинна була створювати вогневі обриси ділянки, зайнятої противником. Танки, які лишилися на місці, маскувалися димовою завісою. А головні частини бойового ешелону мали подавляти опір противника лише в окремих опорних пунктах, щоби прокласти собі дорогу і якомога швидше вийти на кінцевий рубіж. Підтримуючі частини, а потім і піхотинці робили завершувальні дії. Стрільці, рухаючись безпосередньо за танками на гусеничних машинах або пішим порядком, займали захоплену територію і відразу готували її до захисту, аби у разі потреби підтримати з цих позицій танки, особливо на той випадок, якщо противник зможе підтягнути свої танкові резерви та організувати контратаку. Керування боєм планували здійснювати по радіо⁵¹⁴.

Під час боротьби бойові порядки наступальних військ, на думку де Голля, могли порушуватися. Щоб уникнути цього, він пропонував призначити рубіж, якого потрібно було досягнути. У залежності від характеру бойових дій, місцевості, сили опору противника цей рубіж потрібно вибирати з розрахунку на відстані 50 км від вихідних позицій. Але якщо успіх визначився, дивізії мали негайно розвивати його, щоби захопити важливі пункти у тилу ворога і розладнати систему постачання противника. А ще підкреслював, що великий резерв ходу дозволяє танкам завдавати раптових ударів. Тому він вважав, що бронетанкові війська подібні до бомбардувальної авіації, яка діє безпосередньо над полем бою, здійснюючи нальоти на промислові об'єкти, а також і до розвідувальної

⁵¹³ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 52–53.

⁵¹⁴ Там само. С. 53.

авіації, яка виявляє противника на значній відстані від лінії фронту чи вказує ціль на полі бою і повідомляє про розміщення частин своїх військ. Дії танків на землі, на його думку, мали органічно доповнювати дії авіації в повітрі, а ця взаємодія – пришвидшувати темп наступу⁵¹⁵.

Незважаючи на те, що правильність цих поглядів підтвердила Друга світова війна, французький генералітет вважав Шарля де Голля ледь не футуристом. Однак деякі його ідеї оцінили зарубіжні спеціалісти (чи не найшвидше в СРСР) і повільно втілювали у життя. Прикро тільки, що це виявилось запізнлим і Франція була змушена пережити ганебну трагедію і капітуляцію у 1940 р.

Шарль де Голль не був самотнім мрійником. У 1935 р. вийшла оригінальна праця генерала Еміля Жюльєна Жозефа Леопольда Аллео “Повітряна могутність і сухопутні збройні сили”, яку відразу ж переклали і видали в СРСР у 1936 р.⁵¹⁶ Розглядаючи постулати прихильника повітряної війни італійського генерала Дуе, Е. Аллео фаворитизував механізовані війська. За його розрахунком потрібно мати 6-8 лінійних мехдивізій⁵¹⁷, а також легку мехдивізію⁵¹⁸. У складі легкої механізованої дивізії він передбачав бригаду з двох розвідувальних полків по 2-3 батальйони і 2 роти мотоциклістів. Батальйони мали бути з чотирьох рот (три роти по три взводи розвідувальних машин з трьох броньовиків та взводу з трьох САУ; піхотна рота з трьох взводів по чотири відділення – 6-8 чол. на автомобілях)⁵¹⁹. Аллео підкреслював важливість всюдиходів для мотопіхоти, необхідність моторизації саперів та зенітної артилерії. Чимале значення надавав також ремонтному ешелону дивізій⁵²⁰.

Зрозуміло, що виступи військових теоретиків не могли не вплинути на французьке командування. Тимчасова настанова щодо тактики великих з'єднань від 12 серпня 1936 р. містила значно більше положень про танки. Зокрема, танкова атака ще уявлялася можливою тільки під прикриттям та за підтримки потужної артилерії, але передбачалися і самостійні дії танків, особливо під час розвитку успіху. І надалі першим завданням танків залишили супровід піхоти і взаємодію з нею у процесі нейтралізації вогню автоматичної зброї противника, що затримує просування. Але планувалося і нове: досягнення поставлених завдань раніше піхоти і танків супроводу; атака танкових з'єднань противника; заглиблення в оборону противника після руйнування її стійкості, з метою знищення бойових засобів, розміщених на великій відстані від переднього краю, та органів управління. Настанова офіційно наголошувала: легка механізована дивізія – постійне

⁵¹⁵ Шарль де Голль. Профессиональная армия. С. 43–78.

⁵¹⁶ Аллео Э. Воздушная мощь и сухопутные вооруженные силы. Москва, 1936.

⁵¹⁷ Там само. С. 215.

⁵¹⁸ Там само. С. 217.

⁵¹⁹ Там само. С. 218–219.

⁵²⁰ Там само. С. 225.

за складом з'єднання, здатне не тільки забезпечити піхотним дивізіям, які наступають на фронті шириною 40-50 км, розвиток успіху у глибину від 100 до 150 км, але і вдало охороняти, забезпечуючи прикриття під час наступальної операції⁵²¹.

Тимчасова інструкція про застосування моторизованих і механізованих кавалерійських частин від 3 липня 1935 р. точно визначала принципи використання цих з'єднань і встановлювала бойовий порядок французької легкої механізованої дивізії під час наступу двома ешелонами. Атакуючий ешелон, який включав, в основному, танки, мав вийти до певного рубежу, прикриваючись і проводячи перед фронтом і на флангах маневри розвідувальними бронемашинами AMR. Потім розгортався у бойовий ешелон і резерв та ешелон закріплення успіху, який мав займати й утримувати захоплений рубіж. Ешелон мав складатися з моторизованих частин, які прикривали розвідувальні бронемашини⁵²².

Попри найсучасніші і правильні висновки послідовників генерала Естьєна, розвиток бронетанкових військ Франції на практиці відставав. Генеральний штаб більше ресурсів віддавав на розбудову і утримання знаменитої оборонної лінії Мажино, яка мала прикрити всю довжину німецько-французького кордону. Крім цього, французькі політики все ще сподівалися мирно вирішити протистояння з Німеччиною. Тільки після вступу німців до Рейнської області та відновлення у Німеччині дворічної військової служби у 1936 р. було прийнято програму озброєння, яка передбачала створення 50 батальйонів танків супроводу (французькі генерали, здебільшого, вважали танкові війська тільки різновидом штурмової артилерії), 3 легких механізованих дивізій по 200 танків типу "Сомуа" і "Гочкіс" у кожній, 12 батальйонів танків В (тобто 2 бронетанкові дивізії по 6 батальйонів у кожній)⁵²³.

Однак, у новій Тимчасовій інструкції щодо бойового застосування сучасних танків від 15 грудня 1937 р. все ще не йшлося про самостійні дії танкових з'єднань. За цією інструкцією танки поділялися на легкі, середні і важкі. Легкі танки масою близько 10 тонн ("Гочкіс", "Рено") з легким озброєнням та швидкістю по пересіченій місцевості, сумісною зі швидкістю руху піхоти, але підсиленою бронею (що вигідно відрізняло французькі танки від аналогічних німецьких). Середні і важкі танки масою від 20 до 50 т (зразки "В" і "D"), озброєні однією чи двома гарматами, які можуть пробивати рівноцінну зі своєю бронею на відстані 400–500 м, при куті з нормаллю у 30°. Ці танки на пересіченій місцевості повинні були дуже швидко рухатися і набагато випереджувати піхоту. А танки усіх зразків, найперше, мали знищувати найближчі до піхоти вогневі точки противника, тобто використовувалися, головню, як засіб супроводу піхоти.

---

⁵²¹ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 15.

⁵²² Там же. С. 55–56.

⁵²³ Там же. С. 15–60.

Для потужних швидкохідних машин типу “В” і “D” передбачалося просування вглиб оборони, щоби розчленувати бойові порядки піхоти противника. Ці танки могли отримувати завдання відповідно до плану загального маневру з’єднання або взаємодіяти з піхотою⁵²⁴.

До початку Другої світової війни французьке верховне командування виклало свої погляди ще у двох інструкціях. Про умови і способи застосування бронетанкових з’єднань від 16 грудня 1938 р. і про способи застосування механізованих дивізій під час здійснення фронтального прориву завчасно підготовленої оборони противника від 23 лютого 1939 р. У цих інструкціях відображено певні ідеї на той час бригадного генерала Ш. де Голля. Вони передбачали значну самостійність використання бронетанкових з’єднань. Зокрема, згідно з інструкцією від 16 грудня 1938 р., бронетанкова дивізія у наступальному бою мала забезпечити глибоке просування піхотних дивізій і якнайшвидше прорвати оборону противника на всю глибину, завадити йому відновитись і ліквідувати вже здійснений або перешкодити здійснити запланований прорив. Відтак наступним своїм завданням мала довершити розгром оборони противника і розвинути успіх спільно з легкими механізованими чи кавалерійськими дивізіями, посиленими моторизованими розвідувальними дивізіонами, мотопіхотою та артилерією на механічній тязі. Беручи до уваги ефективність бронетанкової дивізії у боротьбі проти танків ворога, її здатність зненацька завдати нищівного удару, передбачалося можливе використання її під час флангового маневру, у загальній контратаці проти противника, який встиг організувати оборону, або для того, щоб зупинити наступ ворога, якого не вдалося затримати⁵²⁵.

За інструкцією від 23 лютого 1939 р., легку механізовану дивізію мали вводити у бій одразу після подавлення опорних пунктів противника на передньому краї, коли на місцевості залишаться вже менше перешкод, а протитанкові засоби противника частково були знищені. Легка механізована дивізія негайно починала розширювати прорив, атакуючи найважливіші опорні пункти у глибині оборони, які ще збереглися у смузі наступу. Резерви, які командування легкої механізованої дивізії вводило у прорив услід за танковою бригадою, мали складатися з легких загонів для розвитку успіху (розвідувальні танкові дивізіони, підрозділи бронемашин дальньої розвідки, моторизована піхота) і виконували завдання – швидко просочитися в оборону противника. Застосування цієї тактики, на думку авторів інструкції, за якими стояв дивізійний генерал Думенк, дозволяло виграти час, необхідний для того, щоби перебудувати бойовий порядок і перейти до масштабного розвитку досягнутого успіху⁵²⁶.

⁵²⁴ Див.: Французское наставление по использованию крупных войсковых соединений 1937 г. Москва, 1937.

⁵²⁵ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 56.

⁵²⁶ Там же. С. 56.

Важливе значення для розвитку військової теорії мали також дослідження: М. Перре, присвячені класифікації танків⁵²⁷, аналізу переваг і недоліків конструкцій танків, можливостей їх використання в атаці⁵²⁸; П. Шазальмартена щодо застосування танків у гірській війні⁵²⁹. Усі ці праці також були перекладено і видано в СРСР.

Полковник Шарль де Голль, якого 30 травня 1940 р. підвищили до бригадного генерала, перед війною видав ще одну книгу “Франція та її армія”, в якій охарактеризував французьку армію від часів зародження її правильної організації (XIV ст.)⁵³⁰. Однак його ідеї, як і думки інших французьких військових теоретиків щодо розвитку мобільних військ і найперше танків, залишилися маргінальними. А загальний консерватизм генералів Гамелена, Вейгана і всього вищого французького командування зробив свій негативний вплив. Хоча погляди генерала де Голля були частково відображені у настановах та інструкціях, наявні бронетанкові сили на практиці, попри певні переваги – кращу броню французьких танків та велику кількість цих машин, істотно не вплинули на кампанію 1940 р. Танки було розосереджено по піхотних з’єднаннях і, фактично, втрачено. Винятком стала 4-а бронетанкова дивізія, якою командував сам генерал Шарль де Голль і у травні 1940 р. під час боїв на Соммі яскраво продемонстрував можливості таких з’єднань. А генерал Вейган, який замінив Гамелена, не захотів зібрати воєдино механізовані сили і відповісти гітлерівцям контрударом⁵³¹. Зрозуміло, що причини цих неспівпадінь теорії та практики слід шукати зовсім не у політичній площині⁵³², як це довго вважала радянська історіографія.

Отже, справедливим залишається постулат, за яким кожна армія розвивається, вперто експлуатуючи власний досвід і рідко використовуючи чужий. Власний досвід оборони Вердена настільки опанував думками французького генералітету, що ідеї Етьєна, розгорнені де Голлем та закріплені в офіційних документах Думенком, видавалися їм не вартими серйозної уваги. Загалом погляди кращих французьких фахівців на роль і застосування танків між двома світовими війнами повністю відповідали не тільки передовим теоріям, але і дійсності, підтвердженій практикою. Однак, командування не використало цих досягнень військових теоретиків і конструкторів.

⁵²⁷ *Перре М.* Опыт классификации танков // Военный зарубежник. 1936. № 11. С. 75–96.

⁵²⁸ *Перре М.* Современный танк. Его возможности и недостатки. Использование его в атаке. // Военный зарубежник. 1938. № 10. С. 56–62.

⁵²⁹ *Шазальмартен П.* Танки в горной войне. // Военный зарубежник. 1937. № 5. С. 34–48.

⁵³⁰ *Charles de Gaulle.* La France et son armée. Paris, 1938.

⁵³¹ *Jacques Gabriel.* Les dessous d’une défaite. Récit d’un témoin. // Lugdunum. Lyon, 1943. P. 76–87; *Мирович М.* Генерал де Голль. Штрихи к политическому портрету. Ростов на Дону, 2002. С. 62–78.

⁵³² Див.: *Симон А., Уотерфильд Г., Моруа А. и др.* О тех, кто предал Францию. / Пер. с франц. Москва, 1941.

3.3. Ідеї Людвіга Ріттера фон Еймансбергера

Людвіг Ріттер фон Еймансбергер (1878–1945), фельдцехмейстер (генерал-лейтенант артилерії) австрійської армії, був одним із найвидатніших танкових теоретиків. Освічений артилерійський офіцер починав свою службу у Сараєво та Перемишлі, брав участь у Галиційській битві (1914), відзначився при здобутті Івангорода (1915) та при Ізонцо (1917), продовжив службу в армії Австрійської республіки і завершив її на посаді генерал-інспектора артилерії. Автор праць з балістики. Так склалося, що його теоретичні побудови та гіпотези були втілені у життя вже на останніх етапах Другої світової війни з організації танкових армій і масованої протитанкової оборони. Але теоретичні праці Еймансбергера стали азбукою для всіх його наступників, зокрема і тих, хто не поділяв його поглядів.

Педант із математичним складом мислення, після відставки у 1930 р. він зацікавився ідеями використання танків на основі досвіду Першої світової війни. Без сумніву на його роздуми вплинули праці англійських теоретиків, найперше Фуллера, а також книга Елліса “Танковий корпус”. Свої висновки генерал Еймансбергер виклав у праці “Танкова війна” (1934), яку перевидали в СРСР.

Отже, він глибоко проаналізував битви минулого, звернувши увагу насамперед на ті моменти, які мали б значення у майбутньому⁵³³. У цьому ракурсі його праця значно сильніша від усіх інших аналізів танкових боїв Першої світової війни. Зокрема, Еймансбергер показав переваги масованої танкової атаки⁵³⁴, наголосив на тому, що тільки танк дозволяє у нинішніх умовах скористатися несподіваною атакою⁵³⁵. Водночас, він приділив увагу взаємодії

*Людвіг Ріттер фон Еймансбергер
(1878-1945)*

⁵³³ *Эймансбергер Л.* Танковая война. Москва, 1938. С. 22–109.

⁵³⁴ Там само. С. 110.

⁵³⁵ Там само. С. 111, 301.

танків з іншими родами військ⁵³⁶, особливостям танкових боїв⁵³⁷, причинам втрат бойових машин⁵³⁸, проаналізував розвиток танкобудування після Першої світової війни⁵³⁹. Крім цього, доводив необхідність формування танкових і моторизованих дивізій поряд з піхотними. Моторизована піхота, на його думку, мала діяти спільно з танковими дивізіями і виконувати наступні завдання: прокладати шлях танкам у наступі, ліквідувати прориви в обороні, а також оточувати і блокувати танкові сили противника, які прорвалися⁵⁴⁰.

Технічна освіта та особистий військовий досвід дозволяли Еймансбергеру зрозуміти й оцінити те, що не могли досягнути його колеги – піхотинці та кавалеристи. Він розробив приблизну структуру танкових дивізій: дві танкові бригади (у кожній – батальйон легких танків зі 100 машин і три батальйони середніх танків по 50 машин у кожному); піхотна бригада (три батальйони по три піхотні роти і протитанкова рота з 6 гарматами та полк протитанкових гармат з трьох батальйонів по три роти з 6 гарматами у роті); розвідувальний батальйон (50 машин); три дивізіони артилерії (самохідний, протитанковий на механічній тязі і зенітний); батальйон саперів; батальйон мінерів і понтонно-мостовий парк; рота зв'язку; три авіазагони по 15 літаків і підрозділи забезпечення. Три піхотні батальйони, посилені 72 протитанковими гарматами, які мали бути у піхотній бригаді, могли зайняти оборону на фронті 9-12 км або кругову оборону у радіусі 3-4 км⁵⁴¹.

Еймансбергер надавав дуже важливе значення протитанковій обороні⁵⁴². Тому оборону піхотної дивізії він пропонував будувати у три ешелони (6 км по фронті і стільки ж у глибину), насичуючи її протитанковими засобами (одна 6-гарматна рота на батальйон і 4 протитанкові рушниці на роту, крім дивізійного резерву – батальйон із трьох рот по 6 гармат) та мінуючи підходи на танконебезпечних напрямках⁵⁴³.

Л. Еймансбергер змодлював операцію з прориву фронту рівноцінних за насиченістю танками противників, взявши за базу ситуацію на фронті станом на 8 серпня 1918 р.: прорив на лінії між Альбер-Морей (30 км) з розвитком успіху на Мобеж, Іреон. Ця операція передбачалася у три етапи (прорив першої смуги оборони, потім – другої і розвиток успіху з допомогою танків)⁵⁴⁴. Зокрема,

⁵³⁶ Там само. С. 113.

⁵³⁷ Там само. С. 118, 128–158.

⁵³⁸ Там само. С. 120–121.

⁵³⁹ Там само. С. 159–169.

⁵⁴⁰ Там само. С. 114.

⁵⁴¹ Там само. С. 167–169.

⁵⁴² Там само. С. 202–204.

⁵⁴³ Там само. С. 170–228.

⁵⁴⁴ Там само. С. 230–296.

перший ешелон для прориву першої оборонної смуги мав складатися з п'яти піхотних дивізій, кожен з яких підтримували 350 танків (2 батальйони легких танків і три батальйони середніх танків). Генерал виходив з того, що проти одної піхотної дивізії на фронті наступу у 6 км будуть діяти 70 протитанкових гармат противника, тому їм потрібно протиставити не менше 4 танків на гармату (усього 280 машин). Крім цього, для ліквідації дивізійної артилерії (36 гармат і гаубиць) потрібно ще 72 танки (по два на гармату). Усі ці 350 танків мали наступати чотирма хвилями з дистанцією приблизно 1200 м: перша хвиля (60 танків: по 30 середніх і 30 легких, насиченість – танк на 100 м) мала оволодіти першою позицією противника; друга хвиля (140 танків, половина середніх, насиченість – 1 машина на 40-50 м) – другою позицією; третя (85 танків, з них 35 середніх, насиченість 1 машина на 70 м) – оволодіти третьою позицією та знищити артилерійські позиції противника; четверта хвиля – 65 танків (15 середніх, насиченість – 1 машина на 90 м) мала супроводжувати піхоту і замінити вогневий вал⁵⁴⁵.

З початком атаки (умовно о 9.35) артилерія мала вести безперервний вогонь по батареях противника і його вузлах оборони. Умовно до 10.30 танки мали прорвати першу позицію оборони, а до полудня піхота, здолавши опір противника, мала знаходитися у 10 км від другої смуги оборони. Для оволодіння цією смугою виділявся другий ешелон (перегрупування першого ешелону зайняло би багато часу, крім цього перший ешелон міг бути зв'язаний оточеними вузлами оборони, де ще противник повністю не подавлений).

Щоб не дати резервам противника швидко зайняти другу смугу оборони, авіація мала її бомбардувати (9.30–11.30). Другий ешелон з 1650 танками (7 батальйонів легких танків і 19 батальйонів середніх танків) та 5 моторизованими дивізіями мав почати наступ в 11.30 і до 12.30 прорвати основну лінію оборони противника, відкривши шлях танковим дивізіям третього ешелону⁵⁴⁶.

Третій ешелон з 5 тис. танків мав наступати проти стратегічних резервів противника. Танкові дивізії підтримувалися моторизованими. Наступ планували вести трьома групами. Перша – у складі трьох танкових корпусів по три танкові дивізії у кожному, використовуючи дані авіарозвідки, об 11.00 мала пересікти колишню лінію фронту і до 14.00 начати випереджати моторизовані дивізії, які перед тим прорвали другу оборонну смугу противника. Друга група у складі двох танкових корпусів по дві дивізії вводилася в бій для розгортання і закріплення успіху. Третя – у складі моторизованих дивізії забезпечувала фланги танкового прориву і займала місцевість. Просування цих груп забезпечувала авіація, яка мала оволодіти повітряним простором.

---

⁵⁴⁵ Там само. С. 254–263.

⁵⁴⁶ *Eimannsberger L.R. von. Der Kampf im Agerkrieg. Munchen, 1934. S. 264–273.*

За таких умов до вечора війська мали подолати майже 90 км⁵⁴⁷.

Змодельована Еймансбергером ситуація так і не виникла в реальності жодного разу: танковим військам не вдалося досягнути такої концентрації та зламати оборону подібної насиченості. Ні у Дубно-Бродівській операції, ні на Курській дузі не було такої кількості танків. Зіткнення великих танкових з'єднань у цих та інших битвах не завершилося, як очікувалося, тріумфом танкових військ, а призвело до взаємних великих втрат.

Загалом, більшість ідей австрійського генерала, а найперше його заклики до відпрацювання питань взаємодії родів військ та забезпечення танкових військ механізованими силами, виявилися правильними. Важливим був висновок Еймансбергера про ешелонування військ в операції для збереження темпу наступу та обмеження завдання першого ешелону проривом першої смуги оборони⁵⁴⁸. Згодом Друга світова війна блискуче підтвердила ідеї генерала щодо створення танкових (механізованих) корпусів та армій. Не менше вплинули ці ідеї і на розвиток бронетанкових військ у Радянському Союзі.

Отже, шаблонна критика радянських теоретиків, які звинувачували Еймансбергера у побоюванні масових армій, набраних із трудящих (мовляв, це – страх капіталістів перед озброєними революційними масами), та перебільшення важливості танків були просто даниною часу. Саме генерала Л. Еймансбергера можна назвати одним із найпрагматичніших теоретиків із застосування танкових військ, який у низці питань обійшов свого британського колегу Д. Фуллера.

3.4. Погляди радянських військових теоретиків та командування на використання танкових військ

Ідеї професійної мобільної армії, висунуті Д. Фуллером, знайшли відгук і у двох російських генералів – учасників Першої світової війни. Генерал-майор Генерального штабу Борис Володимирович Геруа (1876–1942) емігрував за кордон після революції. Свої теоретичні пошуки (“Боязнь простору”⁵⁴⁹, “Творчість доктринерства”⁵⁵⁰ та ін.) він друкував в емігрантській військовій пресі, де набув популярності та поваги. Емігранти, які все ще сподівалися прогнати більшовиків, не могли розраховувати на велику армію, але будучи переважно професіоналами, здатними освоїти нову техніку, відразу оцінили можливості механізованих армій. Не випадково ж значна частина з них заробляла на життя шоферством.

Колишній військовий міністр Тимчасового уряду генерал-майор Олександр Іванович Верховський (1886–1938), пізніше професор Військової академії

⁵⁴⁷ Ibidem. S. 275–283.

⁵⁴⁸ Ibidem. S. 267–259.

⁵⁴⁹ Геруа Б. Боязнь пространства. // Вестник военных знаний. Сараево, 1930. № 5. С. 53–59.

⁵⁵⁰ Геруа Б. Творчество доктринерства. // Вестник военных знаний. Сараево, 1933. № 4. С. 67–72.

РСЧА, комкор (розстріляний, як і багато військових спеціалістів, які вийшли із старої армії), в СРСР, де готувалися до тотальної війни з світовим імперіалізмом і робили опору на масові армії, не міг знайти серйозних прихильників своїх ідей невеликої професійної армії⁵⁵¹.

Критика ідеї професійної армії стала обов'язковим штампом радянських військових теоретиків. Але саму ідею танкових та механізованих військ у СРСР підхопили і взялися за її реалізацію. Серед перших праць цього напрямку була робота Ф. Л. Хлистова “Танки і механічна тяга в артилерії”, опублікована у 1929 р.⁵⁵² Ця фахова праця знайомила з бойовими броньованими машинами, висвітлювала роль танків у світовій війні, подавала класифікацію систем і типів танків, основні їхні характеристики, мобільність, тактичний коефіцієнт, озброєння танків і протитанкове озброєння, а також системи основних танкових трансмісій.

Найбільшим радянським військовим теоретиком міжвоєнного періоду був Володимир Кіріакович Тріандафіллов (1894–1931) – начальник Оперативного управління штабу РСЧА, який рано загинув під час авіаційної катастрофи. Тому його праці (і пам'ять не паплюжили) на відміну від інших, зокрема того ж О. І. Верховського.

В. К. Тріандафіллов, узагальнюючи досвід Першої світової та Громадянської війн, зумів правильно передбачити не тільки чисельність збройних сил⁵⁵³, характер майбутньої війни, проведення операцій, але і її ймовірний початок⁵⁵⁴. Він не поділяв поглядів прихильників невеликих професійних армій. Навпаки, вважав, що наступила довга епоха масових армій. Тому вираховував мобілізаційні можливості інших країн, базуючись на кількості населення і можливостях провести підготовку та озброєння військ.

Він першим добре обдумав проблему початкового періоду війни, прихованої мобілізації, сил прикриття та інших заходів, які мали забезпечити перевагу нападаючій стороні. Водночас, коли РСЧА робила тільки перші кроки до моторизації та технічного переозброєння, він правильно оцінив значення нової техніки від ручних кулеметів до танків та аеропланів. На основі цього, В. К. Тріандафіллов вважав, що сучасні операції – це складний матеріально-технічний процес збройної боротьби, який потребує детальних науково-технічних розрахунків.

---

⁵⁵¹ *Верховский А. И.* Основы нашей тактики. Москва, 1927; *Его же.* Огонь, маневр и маскировка. Москва, 1928; *Его же.* Общая тактика. Изд. 2. Москва, 1930.

⁵⁵² *Хлыстов Ф. Л.* Танки и механическая тяга в артиллерии. Общие сведения о танках, системы основных танковых трансмиссий. Ленинград, 1929.

⁵⁵³ *Триандафиллов В. К.* Возможная численность будущих армий. // *Война и революция.* 1927. Кн. 3. С. 32–41.

⁵⁵⁴ *Триандафиллов В. К.* Размах операций современных армий. Москва, 1926; *Его же.* Характер операций современных армий. 3-е изд. Москва, 1936.

На його думку, велика можливість нанести одночасний удар на всю глибину оборони противника, поєднавши дії різних ешелонів далекобійної артилерії, танків, штурмової авіації, причому успіх залежатиме від чіткої організації взаємних дій між усіма цими засобами боротьби⁵⁵⁵. Це власне і є *теорія глибокої операції і бою*. Передбачення і висновки В. К. Триандафіллової базувалися на здоровому прагматизмі і чітких розрахунках. У нього був надзвичайно практичний, холодний і математичний розум⁵⁵⁶. Він правильно оцінив значення танків⁵⁵⁷. *Теорія глибокої операції і бою* передбачала одночасний масований удар на всю глибину, прорив тактичної зони оборони на обраному напрямку з наступним стрімким розвитком тактичного успіху в оперативний шляхом введення у бій ешелону розвитку успіху (кавалерії, танків, піхоти на вантажівках)⁵⁵⁸.

*Володимир Кіріякович Триандафіллов
(1894-1931)*

розвитком тактичного успіху в оперативний шляхом введення у бій ешелону розвитку успіху (кавалерії, танків, піхоти на вантажівках)⁵⁵⁸.

Для тодішнього часу це була солідна і серйозна новинка. Таких завдань перед собою ще не ставив ніхто. Передчасна смерть В. К. Триандафіллової, а також наступні репресії, які захопили, практично, всю професуру військових академій, призвели до того, що його теорію канонізували. Вона залишилася базовою для РСЧА і відобразилася у польових статутах. У середині 30-х до неї було додано лише використання повітряних десантів, яку блискуче підтвердили маневри у 1935 р.⁵⁵⁹

⁵⁵⁵ Триандафиллов В. К. Характер операций современных армий. С. 34–156.

⁵⁵⁶ Голубев А. А. Выдающийся советский военный теоретик. // Военно-исторический журнал. 1968. № 3. С. 101–104.

⁵⁵⁷ Триандафиллов В. К. Характер операций современных армий. С. 29–33, 107.

⁵⁵⁸ Там само. С. 56–145.

⁵⁵⁹ Вопросы стратегии и оперативного искусства в советских военных трудах (1917–1940 гг.). Москва, 1965. С. 389–418; Вопросы тактики в советских военных трудах (1917–1940 гг.). Москва, 1970. С. 70–76.

Була створена Військово-технічна академія ім. Ф. Є. Дзержинського, на базі факультету якої у 1933 р. виникла Академія моторизації і механізації РСЧА ім. Й. В. Сталіна. Однак, більшість вчених, які займалися проблемами теорії глибокої операції і бою, репресували, а їхні праці надовго вилучили з обігу. З різних причин вилученими або ж забутими були праці професорів генерал-майора М. А. Левицького (1887–1942), генерал-лейтенанта М. І. Трубецького (1890–1942), генерал-лейтенанта М. М. Шварца (1882–1944), генерал-майора В. А. Мелікова (1897–1946), комбрига М. Є. Варфоломеєва (1890–1939)⁵⁶⁰, танкових командирів – полковника В. В. Фавицького (1896–1938), полковника С. І. Садового (1898–1939?), полковника В. П. Крижанівського (1901–1937). Не вилучалися з обігу лише роботи генерал-лейтенанта С. М. Красильникова (1893–1971) – начальника відділу Управління бойової підготовки, визнаного авторитета у галузі оперативного мистецтва, автора книг “Організація кінноти і легких мотомеханізованих з’єднань” (1931), “Організація великих загальновійськових з’єднань” (1933) та “Сучасна організація буржуазних армій” (1934), який також намагався показати можливості й тактику танкових і мобільних військ Вермахту⁵⁶¹; генерал-полковника Ж. Я. Котіна (1903–1979) та генерал-лейтенанта Б. Г. Вершиніна (1889–1953), які були більше практиками. Зокрема Ж. Я. Котін був ще й конструктором танків серії КВ. Тому поступово усе, що стосувалося *теорії глибокої операції* почали приписувати одному Тріандафіллову.

Праці В. К. Тріандафіллова не перекладалися іноземними мовами, тому вплинути на розвиток військової теорії могли лише опосередковано. Хоча пізніше радянські автори писали про те, що німці запозичили *теорію глибокої операції* від Тріандафіллова. Л. Еймансбергер дійшов до подібних ідей самостійно через вивчення військової історії та практики Першої світової війни. Г. Гудеріан, очевидно, користувався радянськими військовими настановами, в основу яких були покладені ці ідеї. Але його розробка глибша, доволі оригінальна і лише в загальних рисах відповідає *теорії глибокої операції*.

З інших праць цього часу вартують уваги праці К. Б. Калиновського “Танки у групах дальньої дії” (1931)⁵⁶², командира мотомехбригади С. І. Аммосова (1897–1943) “Тактика мотомехз’єднань” (1932)⁵⁶³, П. Д. Гладкова “Бій броньових частин” (1932)⁵⁶⁴, полковника А. Є. Громиченко (1885–1938),

⁵⁶⁰ Варфоломеев Н. Е. Оперативное искусство на современном этапе. Москва, 1932; *Его же*. Ударная армия. Москва, 1933; *Его же*. Наступательная операция. Москва, 1937.

⁵⁶¹ Красильников С. Н. Наступательная армейская операция. Москва, 1940; *Його же*. Армейская операция. Москва, 1940.

⁵⁶² Калиновский К. Б. Танки в группах ДД. // Механизация и моторизация. 1931. № 2. С. 9–17.

⁵⁶³ Аммосов С. И. Тактика мотомехсоединений. Москва, 1932.

⁵⁶⁴ Гладков П. Д. Бой броневых частей. Москва, 1932.

“Нариси тактики танкових частин”⁵⁶⁵, А. Прогера “Моторизація і механізація” (1936)⁵⁶⁶, А. Ігнатєва “Танки у загальновійськовому бою” (1939)⁵⁶⁷, майбутнього танкового маршала П. Ротмістрова⁵⁶⁸ та ін. У 1940 р. вийшов збірник “Тактика танкових військ”, авторами якого були генерал-майори В. С. Тамруче, Л. И. Котельников, полковники І. А. Ернест і Д. І. Пабле⁵⁶⁹.

Слід виокремити радянських маршалів довоєнної доби. Серед них – К. Є. Ворошилов, а також С. М. Будьонний і В. К. Блюхер, які не були теоретиками, але добре розуміли роль танкових і механізованих військ. Попри закиди різних авторів, С. М. Будьонний зовсім не був ретроградом і впертим прихильником однієї кавалерії. Це ж стосується і О. І. Єгорова, який у 1932–1933 рр. спричинився до остаточного формування *теорії глибокої операції*. Його вклад у розвиток цієї теорії був значно більшим ніж вклад маршала М. М. Тухачевського.

Діяльність маршала М. М. Тухачевського оцінюють по різному: від повного заперечення військових талантів до аполегетики. Переглянувши його праці, можна твердити, що він не був ні тим, ні іншим. Натомість, добре розумів необхідність насичення військ новою технікою, слідкував за літературою, у цілому, правильно прогнозував характер і глибину майбутніх операцій у прикордонних районах, вважаючи, що механізовані війська повинні бути вже відмобілізовані (а поповнення їхнє мало би вкладатися у 10 км радіус) та деякі інші речі. Але оригінальних думок, які би виходили за межі прийнятих доктрин, він не висовував. Так, у статті “Характер прикордонних операцій” (1934) М. М. Тухачевський вважав за необхідне (подібно до радянського керівництва) тримати механізовані корпуси безпосередньо на кордоні, інакше їхній удар може запізнитися, внаслідок чого трапиться великий розрив між повітряними десантами⁵⁷⁰. Звичайно, за своєю власною практикою та поглядами, він набагато випереджав дилетанта К. Є. Ворошилова, але назвати його військовим теоретиком важко.

Маршали Г. І. Кулик та С. К. Тимошенко також не були військовими теоретиками, але роль кожного з них у насиченні армії новою технікою ще не отримала правильної оцінки. Маршал Б. М. Шапошников у своїх військово-теоретичних працях тему механізованих військ зачіпав тільки побіжно й, очевидно, недооцінював їх. Досягнення радянських військових теоретиків відображалось у

---

⁵⁶⁵ Громыченко А. Е. Очерки тактики танковых частей. Москва, 1935.

⁵⁶⁶ Прогер А. Моторизация и механизация. Москва, 1936.

⁵⁶⁷ Игнатьев А. Танки в общевойсковом бою. Москва, 1939.

⁵⁶⁸ Ротмистров П. Прорыв сильно укрепленных полос и укрепленных районов стрелковым корпусом // Труды Военной академии механизации и моторизации РККА. Юбилейный сборник. Москва, 1940. С. 140–162.

⁵⁶⁹ Тактика танковых войск (ген.-майор В. С. Тамруче, ген.-майор Л. И. Котельников, п-к И. А. Эрнест, п-к Д. И. Пабле). Москва, 1940.

⁵⁷⁰ Тухачевский М. Н. Избранные произведения. Т. 2 (1928-1937). Москва, 1964. С. 231.

польових статутах і настановах РСЧА. У польовому статуті 1929 р. вказувалося, що бій ведуть головно піхота й артилерія. Танки, як потужний засіб підтримки піхоти, повинні використовуватися тільки під час атаки переднього рубежу противника. У випадку, коли командування має велику кількість танків, статут дозволяв створювати танкові частини дальньої дії для атаки артилерійських позицій та об'єктів у глибині оборони противника⁵⁷¹.

Тимчасовий польовий статут РСЧА 1936 р. уже відзначав, що “сучасні технічні засоби боротьби дозволяють досягнути одночасного розгрому бойового порядку противника на всю глибину його розташування. Збільшилися можливості швидкої зміни угруповання, раптового обходу і захоплення тилового району противника з виходом на шляхи його відходу”⁵⁷².

Статут передбачав створення двох угруповань – для основного і допоміжного відволікаючих ударів. Основне угруповання мало розгортати чотири ешелони. У першому ешелоні – авіація, моторизовані і механізовані частини, які мали встановити контакт з противником, зав'язати і розгорнути бій. У другому ешелоні мала бути піхота, яка здійснювала прорив. У третьому ешелоні – кавалерійські і моторизовані частини, які мали вводитися у прорив разом з першим ешеленом. У четвертому ешелоні – стратегічний резерв, найперше, парашутні війська. Усі ці ешелони мали налічувати у своєму складі значну кількість танків. Завданням цих машин – прокласти шлях для піхоти, розрушити інженерні загорождення і подавити кулеметні гнізда. Артилерія мала розчищати дорогу танкам, подавляти вогонь артилерії і ПТО противника, підтримувати танки у боротьбі з вогневыми засобами як на передньому рубежі, так і у глибині. У прорив мали вводитися швидкісні танки, за якими відразу рухалася кіннота і моторизовані підрозділи, щоб відрізати противнику шляхи до відступу і знищити усі вузли опору. Авіація повинна була наносити удар по резервах противника і частинах, які намагалися вийти з оточення. Підкреслювалася важливість взаємодії кінноти з танками⁵⁷³.

Радянські теоретики доводили необхідність танків трьох типів: безпосередньої підтримки піхоти (БПП), дальньої підтримки піхоти (ДПП) і дальньої дії (ДД). У складі стрілецьких корпусів тоді передбачався танковий полк. У складі кавалерійських дивізій – танковий дивізіон із трьох ескадронів (ескадрон легких танків БПП, ескадрон танків ДД і ескадрон бронемашин), стрілецьких дивізій – танковий батальйон (дві роти танків БПП, рота танків ДПП, взвод САУ з

---

⁵⁷¹ Бронетанковые и механизированные войска Советской Армии с 1917 по 1941 гг. и в первых двух периодах Великой Отечественной войны / Под ред. генерал-майора Е. А. Разина. Москва, 1953. С. 74.

⁵⁷² Там само. С. 74.

⁵⁷³ Там само. С. 74.

чотирьох одиниць, саперний і зенітний кулеметний взводи). Легкі танки перекидали літаками уже на маневрах 1935 р.⁵⁷⁴. Польовий статут 1939 р., в основному відображав усі ці погляди⁵⁷⁵. У 1918-1940 рр. у Радянському Союзі оперативно перекладалися і видавалися усі новинки з військово-теоретичної науки та військової історії. У фахових виданнях регулярно публікувалися спеціалізовані й технічні статті зарубіжних спеціалістів. Незважаючи на негативний вплив репресій, які хвилями викошували, безперечно, кращі ряди військових теоретиків, розвиток військової науки в СРСР продовжувався і за деякими напрямками, навіть, випереджав більшість країн світу.

Для тоталітаризму, який панував в СРСР, найважливішим фактором використання військових сил завжди були погляди військового керівництва. Воно ж однозначно орієнтувалося на думку вождя – Й. В. Сталіна. Погляди військового керівництва СРСР на використання танків і танкових з'єднань напередодні війни найкраще відображені у матеріалах наради керівного складу РСЧА, яка відбулася 23-31 грудня 1940 р. Склад учасників наради (274 особи) охоплював усю верхівку армії на чолі з наркомом оборони маршалом С. К. Тимошенком, його заступниками – маршалами С. М. Будьонним і маршалом М. М. Шапошниковим, начальником Генерального штабу генералом армії А. Мерецковим, начальником Управління політичної пропаганди армійським комісаром II рангу О. І. Запорожцем, начальником Головного артилерійського управління, маршалом Г. І. Куликом, начальником Головного управління Військово-Повітряних Сил генерал-лейтенантом П. В. Ричаговим, начальником Головного автобронетанкового управління генерал-лейтенантом Я. М. Федоренком, начальниками всіх інших головних управлінь, інспекцій, військових академій, командувачами військових округів, їхніми начальниками штабів і провідними командирами⁵⁷⁶. Оскільки нарада мала прикладний, а не теоретичний характер, і відбувалася напередодні війни, вона найповніше відображала погляди тодішньої військової еліти на основні проблеми оперативного мистецтва і тактики. Крім цього після невдач Фінської війни учасникам наради дали змогу більш-менш вільно висловлювати свої думки, формулюючи пропозиції щодо покращення стану справ.

Основною на нараді стала доповідь командувача військами Київського особливого військового округу 46-річного генерала армії Г. К. Жукова. Після успішного командування армійською групою у боях на Халхін-Голі (серпень – вересень 1939 р.) він мав заслужені визнання і авторитет. Його доповідь “Характер сучасної наступальної операції” була центральною. Жуков запевняв, що велика наступальна операція зі стратегічною метою повинна проводитися на фронті

⁵⁷⁴ Там же. С. 76.

⁵⁷⁵ Полевой устав РККА (ПУ-39). Москва, 1939.

⁵⁷⁶ Див.: Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ). Ф. 37837. Оп. 4. Д. 410. Л. 98–112.

400–450 км. Потужність першого удару мала б забезпечити розгром не менше третини (а то й половину) всіх сил противника, після чого планувалося введення механізованих корпусів. Глибина фронтової операції – 200–300 км, середній темп – 10–15 км/добу. Потреби ударної армії в танках – 3–5 бригад (1–1,5 бригади на корпус) для створення насиченості до 40 танків на кілометр фронту. В окремих випадках, коли б виникла потреба збільшити таку щільність, передбачалося задіяти танкові дивізії мехкорпусів. Для розвитку прориву кожній ударній армії передбачалося створити рухому групу, основою якої мали бути мехкорпуси. Через застосування важких танків (проти них противник ще не мав надійних засобів) першому ешелону цих танків пропонувалося вриватися на передній край після артпідготовки й відповідної розвідки та, не зупиняючись, нищити резерви, артилерію та комунікації противника. Під прикриттям цього ешелону на передній край виходив ешелон легких танків, щоби знищити систему кулеметного вогню і забезпечити введення піхоти. Дистанція між ешелонами передбачалася 400–800 м. Насиченість на кілометр фронту: 1-й ешелон – 10–15 танків, 2-й ешелон – 15–20 танків, 3-й ешелон – 10–15 танків. На важкодоступних напрямках танки рекомендувалося вводити лише після того, як піхота захопить передній край і вийде на танкодоступну місцевість. Під час штурму укріплених районів танки мали застосовуватися лише у складі штурмових груп і після проходження піхотою смуги довготривалих вогневих точок (ДОТ). Введення рухомої групи передбачалося лише після прориву першої оборонної лінії, а у випадку зайнятої військами сильною другою лінією – і цього рубежу⁵⁷⁷.

Фактично, співповіддю на вказаній грудневій нараді був виступ танкіста, командувача військами Західного особливого округу генерал-полковника танкових військ Д. Г. Павлова (1897–1941). Досвідчений танкіст, якого невдовзі розстріляли, звинувативши у невдачах перших днів війни, був талановитим воєначальником. Він починав службу у кавалерії у Громадянську війну, дійшовши від комвзводу до помічника комполку, потім командував механізованим полком і бригадою (1928–1936), танковими частинами під час Громадянської війни в Іспанії (1936–1939) та радянсько-фінської війни (1939–1940). Тому його доповідь “Використання механізованих з’єднань у сучасній наступальній операції і введення механізованого корпусу у прорив” була продуманою і свідчила про добре розуміння генералом ролі танкових військ. Він показав ефективність танків як засобу подавлення кулеметних гнізд й артилерійських батарей. Звернув увагу на те, що радянський важкий танк “не знає, що таке дія протитанкової гармати” (на це відразу з президії реплікою відреагував маршал С. К. Тимошенко: “Все це до пори, до часу”). Д. Г. Павлов проаналізував різні точки зору зарубіжних військових теоретиків на використання танків, досвід німців під час кампаній у Польщі

⁵⁷⁷ ЦАМО РФ. Ф. 4. Оп. 19. Д. 56. Л. 1–52.

та Франції. До прикладу використав досвід генерал-лейтенанта Я. Т. Черевиченка, який у вересні 1939 р. із двох танкових полків кавалерійського корпусу сформував бригаду, посадив на танки два стрілецькі батальйони, спішив два кавалерійські полки, посадивши їх на автомобілі, і цими силами після 130 км маршу оволодів містом Вільно. Оцінюючи наступальні можливості мехкорпусу, генерал Д. Г. Павлов вважав його здатним протистояти двом німецьким танковим дивізіям і п'ятьом піхотним. Наступ корпусу він змалював у традиціях глибокої операції з висадженням парашутних десантів, однак, особливо наголошував на необхідності чіткої взаємодії усіх родів військ. Застосування мехкорпусів він вважав можливим лише після підготовки стрілецькими корпусами (підсиленими авіацією та танками) прориву на глибину 6-8 км і ширину по фронті 20-30 км. Загалом, мехкорпус мав діяти в армійській операції 5-6 днів, включаючи 2-3 дні на підготовку самого прориву. Далі у доповіді розглядалися три етапи введення мехкорпусу у прорив, завдання цих етапів, порядок виходу на рубежі, руху на маршрутах, розгортання бойових порядків, забезпечення флангів, протиповітряної оборони, місця штабів, матеріального забезпечення, підвезення боєприпасів. Д. Г. Павлов був проти виділення окремих машин для підвезення боєкомплекту⁵⁷⁸. Власне, в таких “дрібничках” таїлися серйозні прорахунки радянського командування, яке загалом вірно уявляло собі застосування танкових військ.

На нараді виступали чимало воєначальників. За окремими винятками всі вони прямо чи опосередковано торкалися питання застосування танкових військ. Розглянемо деякі з них. Командувач військами Середньоазіатського ВО генерал-полковник Й. Р. Апанасенко (1890–1943), колишній кавалерист, вважав достатнім для введення мехкорпусу в прорив лише першої лінії. Головну увагу він звертав на те, що під час входження у прорив необхідно мати 4 заправки пального. Слушним було його зауваження: досвід 1-ї Кінної армії у 1920 р. засвідчив, що погано підготовлені частини забивають дороги пересування військ⁵⁷⁹. Власне, практика 1941 р., особливо на завершальному етапі оборони Києва, показала, що генерал був цілком правий. На цю проблему звернув увагу і начальник Головного розвідувального управління (ГРУ) генерал-лейтенант П. І. Голіков (1900–1980). Говорив про англійців, які перейнявши досвід від французів, нашвидкоруч сформуvalи 123 роти регулювання руху. Крім цього П. І. Голіков пропонував забезпечити тиллові підрозділи кулеметами, протитанковими рушницями, а також окремими танковими взводами, щоб не відривати останні від бойових частин⁵⁸⁰.

Маршал С. М. Будьонний, взявши участь в обговоренні, навіть, докоряв тим, хто після значних танкових втрат у боях біля оз. Хасан зробив висновок, що

⁵⁷⁸ ЦАМО РФ. Ф. 4. Оп. 18. Д. 59. Л. 1–41.

⁵⁷⁹ ЦАМО РФ. Ф. 4. Оп. 18. Д. 59. Л. 74–78.

⁵⁸⁰ ЦАМО РФ. Ф. 4. Оп. 18. Д. 59. Л. 85–90.

*Володимир Єфимович Климовських
(1895-1941)*

танки віджили свій вік. Під час введення мехкорпусу у прорив маршал вважав за потрібне мати три боекомплекти і чотири заправки. Розуміючи, що пальне неможливо возити бойовими машинами, маршал пропонував обдумати систему їх підвезення за півдоби⁵⁸¹.

Фахово виступив начальник штабу Прибалтійського особливого ВО генерал-лейтенант П. С. Кльонон, якого потім серед інших звинуватили у невдачах перших тижнів війни. Критикуючи книгу комбрига Іссерсона “Нові форми боротьби” і закидаючи Польщі, що вона прогавила багатомісячне розгортання військ противника, він прямо виклав тези про те, що Червоній Армії невдовзі

доведеться воювати з противником, який ще не закінчив зосередження та мобілізаційного розгортання. А це полегшує завдання навіть в умовах фортифікаційного прикриття теренів Пруссії⁵⁸². На практиці за кілька місяців все вийшло якраз навпаки. Повністю відмобілізований і розгорнений Вермахт зіткнувся з до кінця невідмобілізованими і не розгорненими з’єднаннями фронту, начальником штабу якого був генерал Кльонон, що значно полегшило німцям виконання поставлених завдань.

Змістовним був виступ начальника штабу Західного особливого округу генерал-майора В. С. Климовських (1885–1941). Він звернув увагу на слабкість штабів, починаючи від корпусу і до батальйону. Крім цього відсутня взаємодія стрілецьких і мехкорпусів, недостатнє співвідношення сил у протитанковій обороні (12–17 гармат на кілометр фронту). На його думку, мехкорпуси повинні бути у розпорядженні командувача фронтом і вводитися його штабом⁵⁸³.

Цікаво говорив начальник артилерії Далекосхідного фронту генерал-лейтенант артилерії М. О. Клич (1895–1941). Він зауважив відсутність артилерійських штабів мирного часу, низьку якість тракторного парку⁵⁸⁴,

⁵⁸¹ Там само.. Л. 42–48.

⁵⁸² Там само. Л. 53–58.

⁵⁸³ ЦАМО РФ. Ф. 4. Оп. 18. Д. 58. Л. 50–54.

⁵⁸⁴ Там же. Д. 55. Л. 179–185.

*Микола Олександрович Клич
(1895-1941)*

орієнтуватися на місцевості; погане забезпечення картами, які відсутні у командирів взводів та екіпажів. Він звернув увагу, що у військових академіях слухачі навчаються за навчальними штатами, тому після прибуття у війська, вони погано знають його структуру (секретність у радянській армії завжди випереджала логіку), навчальні плани забиті непотрібними дисциплінами, мало часу відводиться на практику. Генерал Я. М. Федоренко також озвучив і той факт, що відповідно до заявок округів 21 тис. машин потребує капітального ремонту⁵⁸⁵. Він також назвав багато інших причин майбутніх невдач. Важливим було обґрунтування недопустимості введення мехкорпусу в прорив у перший день, бо 5 тис. машин тилу закриють всі дороги на 4-6 годин і зупинять підвезення до тих частин, які зв'язані боями. Він пропонував забрати всі машини підрозділів (від полку і нижче), сформувавши із них автобатальйони дивізійного підпорядкування (це було зроблено значно пізніше). У штати танкових бригад генерал пропонував ввести по одному батальйону важких танків, щоб не забирати підрозділи від мехкорпусів. Зважаючи на 50-годинний моторесурс танків, після чого вони потребують повного технічного обслуговування, Я. М. Федоренко наголошував на необхідності обмеження дій мехкорпусу у прориві до 4-5 діб. Перевіривши на практиці марш танків на 3 тис. км, генерал переконався, що через 4-5 днів маршру

доцільність застосувати проти танків не лише зенітну артилерію, але й мінометний парк⁵⁸⁵. Начальник Головного автобронетанкового управління генерал-лейтенант танкових військ Я. Н. Федоренко (1896-1947) звернув увагу на те, що багатьом танковим частинам у 1940 р. замість бойової підготовки довелося здійснювати марші на 500-1000 км. А це не могло не відбитися на стані матеріальної частини. Він також виокремив інші недоліки, зокрема: погано відпрацьований вихід з місця дислокації призвів до зайвих переміщень; зовсім не готові до оборони тиліві підрозділи; не відпрацьовані процеси укладання вантажів і руху колон дорогами; екіпажі не вміють

⁵⁸⁵ Там само. Д. 58. Л. 66-72.

⁵⁸⁶ Там само. Д. 55. Л. 71-78.

*Іван Миколайович
Музиченко (1901-1980)*

необхідно зупинитися на 3-4 дні. Увесь марш зайняв 24 дні (14 днів руху і 10 днів на техобслуговування, ремонт і відпочинок)⁵⁸⁷. Деякі генерали, не розуміючи важливості усіх цих зауважень Федоренка, перебували його репліками з місць.

Генерал-лейтенант І. М. Музиченко (1901–1970), майбутній командарм 6-ї армії, яка розчинилася в котлі під Уманню, теж вів розмову про слабку технічну підготовку командирського складу. Пропонував створити вечірні школи зі спеціально підбраною програмою. За його даними, 87 % командирів рот і 82 % командирів взводів перебували на своїх посадах менше року, тож не мали жодного досвіду⁵⁸⁸.

Командир 6-го мехкорпусу (одного з найкраще укомплектованих новою технікою) генерал-майор М. Г. Хацкилевич (1895–1941) порушив проблему забезпечення корпусу у прориві боєприпасами (один боєкомплект – 100 вагонів) і паливом (три заправки)⁵⁸⁹. Це залишилося відкритим і у червні 1941 р. згубно вплинуло на безцільні марші мехкорпусів, під час яких довелося підіривати машини, які не могли рухатися через відсутність пального або виходили на рубежі розгортання без боєкомплекту.

Начальник Військової академії ім. М. В. Фрунзе генерал-лейтенант М. С. Хозін (1896–1979) доповів про низький освітній рівень окремих викладачів, відсутність бойового досвіду. Щодо оборони, то він виступав проти зосередження двох третин сил на передньому краї, відстоював необхідність створення протитанкових районів,

*Михайло Георгійович Хацкилевич
(1895-1941)*

⁵⁸⁷ ЦАМО РФ. Ф. 4. Оп. 18. Д. 59. Л. 94–100.

⁵⁸⁸ Там само. Д. 55. Л. 108–115.

⁵⁸⁹ ЦАМО РФ. Ф. 4. Оп. 18. Д. 59. Л. 50–55.

*Михайло Іванович Потанов
(1902-1965)*

розташованих у глибині оборони і протитанкової механізованої артилерії тощо⁵⁹⁰.

Серед кращих танкових з'єднань генерал Я. Н. Федоренко назвав 4-й мехкорпус генерал-майора М. І. Потапова (1902–1965), який, безперечно, один із кращих генералів літа 1941 р., на нараді говорив про необхідність відпрацювання взаємодії, потребу спеціальної підготовки мотопіхоти, зокрема її транспортування на танках, підготування до дій узимку, невідповідність дальності пробігу між автотранспортом і танками. Зачепив генерал і структуру корпусу. Мотоциклетний полк без артилерії, на його думку, придатний лише для розвідки або переслідування відступаючого противника і може скласти резерв командира корпусу⁵⁹¹.

Генерал-інспектор піхоти Червоної Армії А. К. Смірнов (1895–1941) мав доповідь “Бій стрілецької дивізії у наступі та обороні”, у якій приділив багато уваги питанням взаємодії піхоти з танками та обороні проти танків⁵⁹².

Обороні присвятив окрему доповідь командувач військами Московського ВО генерал армії І. В. Тюленев (1892–1978). Він цікаво проаналізував укріплені лінії, прорвані різними арміями під час боїв у 1940 р. За його розрахунками щільність протитанкової артилерії на кілометр фронту повинна була складати 20-40 гармат⁵⁹³. Попри все це, питання оборони на нараді були другорядними. У підсумках маршал С. К. Тимошенко, в основному, говорив про наступ і роль механізованих військ, рекомендуючи щільність 50-100 гармат і 50-100 танків на кілометр фронту, 1 стрілецька дивізія на 2-2,5 км фронту. А остаточні стосувалися скорочення і пристосування до бойових умов тилів й інших організаційних перебудов⁵⁹⁴.

⁵⁹⁰ Там само. Д. 55. Л. 227–233.

⁵⁹¹ Там само. Д. 55. Л. 123–128.

⁵⁹² Там само. Д. 55. Л. 46–53; Д. 60. Л. 1–26.

⁵⁹³ ЦАМО РФ. Ф. 4. Оп. 18.. Д. 58. Л. 1–44.

⁵⁹⁴ Заключительная речь Народного Комиссара Оборонаы Союза ССР Героя и Маршала Советского Союза С. К. Тимошенко на военном совещании 31 декабря 1940 г. Для служебного пользования. Москва, 1941.

Більшість учасників наради взяла участь в оперативно-стратегічних іграх 2-6 та 8-11 січня 1941 р. Спочатку планувалася одна двостороння гра 17-19 листопада 1940 р. на тему “Наступальна операція фронту з проривом Укріпленого Району”⁵⁹⁵. Але пізніше тематику значно розширили й ігри перенесли на закінчення наради. У першій грі “західні”, згідно із ввідною, 15 липня 1941 р. здійснили напад на “східних” і до 23-25 липня досягли рубежу Шауляй, Каунас, Ліда, Осовець, просунувшись на 70-120 км, однак швидкими контрударами були відкинуті на вихідні рубежі⁵⁹⁶. За таким самим сценарієм розгорталася і наступна гра. “Західні” вторгалися на територію “східних” до Львова – Ковеля на глибину 50-70 км і, втративши до 20 піхотних дивізій, до 8 серпня 1941 р. відійшли назад⁵⁹⁷. Під час другої гри Південно-Західний фронт вийшов правим крилом на 90-120 км на територію противника до рік Вісла і Дунаєць. Усі розрахунки базувалися на тому, що противник зосередив 110-120 піхотних дивізій та основну масу танків у районі Седлиць-Люблін для удару по Україні та до 60 піхотних дивізій для допоміжного удару в Прибалтику від Дембліна до моря⁵⁹⁸. Попри те, що документи першої гри зазначили небезпечність ударів противника з району Сувалки і Бреста у напрямку на Барановичі⁵⁹⁹ (а це сталося реально в червні 1941 р.), цьому не надали належного значення.

У радянській літературі проведення цих оперативно-стратегічних ігор оцінювалося як важливий захід для “відпрацювання деяких питань, пов’язаних з діями військ у початковий період війни”⁶⁰⁰. Це, звичайно, у деякій мірі відповідає дійсності, причому, відповідно до сценарію, запропонованого В. Суворовим та його послідовниками, тобто запланованого вторгнення на територію Польщі, окупованої німцями.

Загалом, проведені нарада вищого командування та оперативно-стратегічні ігри мали велике значення. Вони продемонстрували, що генералітет, голововно, засвоїв нові тенденції, але поверхово. Лише окремі фахівці, на зразок генералів Я. Н. Федоренка та М. І. Потапова, розуміли суттєві недоліки підготовки та організації танкових військ. Серед загальновійськових командирів та артилеристів цими проблемами переймалися тільки старі практики, такі як В. Є. Климовських та М. О. Клич. Поза увагою залишився заклик Я. Н. Федоренка вкластися з операцією у 50 мотогодин і багато інших цінних пропозицій.

---

⁵⁹⁵ ЦАМО РФ. Ф. 37837. Оп. 5. Д. 564. Л. 32–34; Д. 365. Л. 13.

⁵⁹⁶ Там само. Д. 564. Л. 32–35.

⁵⁹⁷ Там само. Д. 570.

⁵⁹⁸ Там само. Д. 564. Л. 32.

⁵⁹⁹ Там само. Д. 569. Брошура 5. Л. 238.

⁶⁰⁰ *Захаров М. В.* Генеральный штаб в предвоенные годы. Москва, 1989. С. 239.

Під час підготовки танкових військ, окрім розуміння вищого командування, важливим був рівень поінформованості танкових командирів про танкові війська противника. Незважаючи на те, що офіцери усіх зарубіжних армій мали вільний доступ до військово-теоретичної літератури, зокрема довідників (найкращими були танкові довідники Ф. Хейгля, а також Г. Мартеля, А. Діка, Л. Дютіля, М. Пера, Л. Хандля, М. Перре та ін.), не тільки офіцери Вермахту, але і начальник німецького Генштабу генерал-полковник Ф. Гальдер про існування танків Т-34 та КВ довідалися лише безпосередньо під час самих бойових дій. Підвищена секретність всього, що стосувалося оборони СРСР, тут зіграла позитивну роль.

Але мало знали і радянські командири, правда, з інших причин. Всі кращі довідники відразу ж перекладалися і були доступними. У 1940 р. у Москві вийшла праця відомого військового теоретика комдива Г. С. Іссерсона (1898–1976) “Нові форми боротьби”, основні висновки якої підтвердила війна, яка незабаром розпочалася⁶⁰¹. Зокрема, у ній викладені особливості ведення війни у нових умовах: “Війна взагалі не оголошується. Вона просто починається наперед розгорнутими збройними силами. Мобілізація і зосередження проводяться не у період після настання стану війни, як це було у 1914 році, а непомітно, поступово, задовго до цього. Зрозуміло, повністю приховати це неможливо. У тих чи інших розмірах про зосередження стає відомо. Але від загрози війни до вступу у війну завжди залишається один крок. Він породжує сумніви, чи справді готується військовий виступ, чи це тільки загроза. І поки одна сторона залишається у цих сумнівах, друга, яка твердо зважилася на виступ, продовжує зосередження, поки, – нарешті, на кордоні не виявляється розгорнутою велика чисельність армії противника. Після цього залишається лише подати сигнал, і війна відразу розгорнеться у своєму повному масштабі”⁶⁰².

Вказана праця складається з двох частин: “Війна в Іспанії” і “Німецько-польська війна”, у яких автор намагається обґрунтувати свої тактико-стратегічні новації.

Водночас, коли чимало радянських вищих командирів (частина із них була учасниками Громадянської війни в Іспанії) робили далекосяжні висновки на підставі власного бойового досвіду, Г. С. Іссерсон відразу закономірно і правильно визначив: “Громадянська війна в Іспанії з політичних умов свого виникнення була від самого початку війною імпровізації. Вона велася без наперед організованих армій, без нормального їх розгортання, як це звично собі уявляти, без наперед підготовленого театру війни і без облаштування укріплених рубежів. Збройні сили, розгортання армій, укріплені рубежі – все це виникло і

---

⁶⁰¹ Іссерсон Г. С. Новые формы борьбы. Москва, 1940.

⁶⁰² Іссерсон Г. С. Новые формы борьбы. Москва, 1940. С. 31.

розвивалося під час війни. Нарешті, ця війна велася відносно обмеженими силами, чисельність і техніка яких ніяк не можуть порівнюватися з масштабами великої сучасної війни”⁶⁰³.

Про танки у цій війні він зауважив: “Танки застосовувалися в Іспанії також лише у безпосередній взаємодії з піхотою, без будь-якого відриву від неї. У перший період війни вони використовувалися, зазвичай, малими групами, а то й узагалі поодинокі. У результаті, вони зустрічали зосереджений вогонь, часто виводилися зі строю і спалювалися. При масовому застосуванні танків у сучасній війні можлива норма 80-100 танків на 1 км фронту. В Іспанії тільки в деяких випадках застосовувалося до 30 танків на 1 км фронту; переважно було значно менше (15 танків на 1 км фронту). Зрозуміло, що танки ніде не могли застосовуватися самостійно для вирішення оперативних завдань, оскільки для цього не вистачало самостійно організованих танкових з’єднань. Як результат, танки в Іспанії тільки підсилювали піхоту і не могли внести у природу бою нічого якісно нового. Справжня сучасна танкова атака, підтримана усіма засобами боротьби, не отримала в Іспанії своєї реалізації та не могла її там отримати через недолік у необхідній кількості та якості машин. Про застосування танків в Іспанії висловився Д. Фуллер: “В цілому можна сказати, що у цій війні танкова тактика була відсутньою”. Про якість використовуваних італійських машин Фуллер писав: “Кажучи без будь-яких перебільшень, застосований легкий танк не може здолати перешкоди, які легко бере шотландський поні”. Він назвав цей танк “гробом, що ефективно рухається”⁶⁰⁴.

Підсумки Г. С. Иссерсона є осмисленими: “З досвіду війни в Іспанії часто робиться висновок, що нові засоби боротьби лише забезпечили можливість ведення сучасної атаки, але нічого не змінили у її характері і формах. З точки зору перспектив великої сучасної війни і масового застосування нових засобів боротьби, цей висновок був винятково недалекоглядним. В історії війн винятковими є випадки, коли новий бойовий засіб відразу демонструє вирішальний вплив на характер боротьби, бо мистецтво і вміння його застосувати, зазвичай, не народжуються одночасно з його появою”⁶⁰⁵.

І, нарешті, Г. С. Иссерсон повністю розкрив роль бронетанкових і механізованих сил Вермахту. “Самостійне застосування бронетанкових і моторизованих дивізій для вирішення оперативних завдань у глибині, далеко попереду фронту загальновійськових піхотних з’єднань, – писав він, – вперше отримало своє практичне застосування під час німецько-польської війни і відразу надало боротьбі характеру, глибоко відмінного від бойових дій минулих війн. Теорія цього

---

⁶⁰³ Там само. 12.

⁶⁰⁴ Иссерсон Г. С. Новые формы борьбы. Москва, 1940. С. 23.

⁶⁰⁵ Там само. С. 23.

питання, як суть нових форм глибокої операції, була розроблена ще у попередні роки. Ця концепція впливала з самої природи швидкорухомих засобів боротьби і вимагала тільки відповідної організації та застосування. Оперативна побудова німецьких армій на головних напрямках їх наступу складалася з двох ешелонів: 1-го, котрий можна було би назвати авангардним, – з бронетанкових і моторизованих з'єднань, які самостійно ламали першу лінію опору противника, обтікали його фланги, проривалися у проміжки і вривалися у глибокий тил, та 2-го ешелону, котрий можна було би назвати головним, – з головної маси загальновійськових піхотних з'єднань, які швидко рухалися за першим ешелonom, брали на себе боротьбу з головною масою противника і довершували його розгром у той час, коли із тилу його уже атакували бронетанкові частини, які прорвалися”⁶⁰⁶.

Далі він підкреслив, що такий характер мав наступ 4-ї армії, у якої попереду у коридорі була мотомехгрупа Гудеріана, і 10-ї армії, у якої попереду була мотомехгрупа Гота. Польський фронт, на думку автора, “не був суцільним, швидкорухомі з'єднання мали багато можливостей для прориву вглиб у вільних проміжках. При цьому, вони не турбувалися про очищення території від противника і знищення вузлів опору. Це все залишалося піхоті, яка наступала позаду. Швидкорухомі з'єднання відразу просуваються вперед на відстань до 100 км і йшли у глибину оборони противника. Ними керувало одне бажання – все далі уперед, і це, в кінцевому результаті, вирішувало фінал справи. Підвезення і забезпечення не створили невіршених труднощів, про які так багато говорили. Постачання пального і боєприпасів було організовано через повітря, і це відіграло чималу роль. Щоденно на фронт відправлялися транспортні літаки “Юнкерс”, навантажені бензиновими баками, які на землю опускалися парашутами. Бронетанкові частини обганяли відступаючі колони противника, розстрілюючи їх на ходу. Вони не вступали у затяжні бої, не брали полонених і не залишали за собою гори убитих і поранених. Вони випереджали відступаючого противника на важливих рубежах, виходили на його шляхи відходу і ніде не давали йому можливості організувати фронту боротьби, бо всюди опинялися у тилу цього фронту. Таким чином, вони створювали противнику незрівнянно більшу загрозу, позбавляючи можливості прийняти битву з головною масою загальновійськових з'єднань, які наступали з фронту. Вони випереджали битву і робили її неможливою або непотрібною. Так вони показали, що не тільки бій, але і пересування може бути на війні вирішальним фактором, і своєю швидкістю замінили силу тим, що всюди попереджали виникнення фронту, який вимагає сили для прориву. Мотомеханізовані з'єднання “заміняли дію загрозою, атаку – маневром, переслідування – випередженням” – так сказав про них один іноземний оглядач. Ба, більше, мотомеханізовані з'єднання задавали весь тон операції: вони відображали на землі

---

⁶⁰⁶ Там само. С. 55.

її візерунок, надавали їй нові форми і спрямовували весь хід її розвитку. І це, попри те, що вони склали, наразі, менше ядро армії. Але подібно, як маленький за своїми розмірами штурвал великого океанського корабля направляє і повертає його величезний корпус, так і відносно невелике ядро швидкорухомих з'єднань направляло і повертало весь хід операції"⁶⁰⁷.

Водночас, у цій же праці Іссерсон розкрив структуру мотомеханізованих сил Вермахту. Вони мали три організаційні типи: бронетанкові, легкі й моторизовані дивізії. У ядро бронетанкової дивізії входила танкова бригада у складі двох полків по два батальйони у кожному. Друга бригада дивізії на триосових машинах – стрілецька – складалася з двох полків піхоти по два батальйони. До складу дивізії входив артполк з двох дивізіонів по три батареї 105-мм гаубиць, протитанковий дивізіон з трьох рот 37-мм гармат, розвідувальний батальйон на бронетранспортерах і мотоциклах, інженерний батальйон, який включав понтонний підрозділ і батальйон зв'язку у складі телеграфної роти і роти радистів. Легка дивізія мала більше розвідувальних і стрілецьких підрозділів, натомість значно менше танків. Вона також була повністю мобільною⁶⁰⁸.

Працю Іссерсона уважно прочитала більшість командного складу Червоної Армії. Це відчувалося у багатьох виступах на нараді вищого командного і політичного складу Червоної Армії 23-31 грудня 1940 р. І лише генерал-лейтенант П. С. Кльонов, начальник штабу Прибалтійського особливого військового округу, критикував опального автора. Це сприймалося, швидше, як демонстрація вірнопідданських почуттів, позаяк ні Тимошенко, ні інші керівники на цю критику не відреагували⁶⁰⁹. Але незабаром П. С. Кльонов на практиці зіткнувся з усім тим, що описував Іссерсон. Тож у липні 1941 р. його зняли з посади начальника штабу Південно-Західного фронту і вигнали з армії. Серце генерала не витримало, він помер за декілька днів – 10 липня 1941 р.

Праці Г. С. Іссерсона та згадуваного раніше С. М. Красильникова адресувалися вищому командному складу і слухачам військових академій. Але у 1940 р. вийшла невелика книга І. М. Токарева, адресована командирам усіх рангів⁶¹⁰. Праця написана доступно на базі німецьких статутів, виданих до 1939 р., і розкривала особливості тактики піхотного полку, дивізії та армійського корпусу у різних видах бою, зокрема, і взаємодію з мобільними військами⁶¹¹. Підписали її до друку 15 серпня 1940 р. Підполковник І. М. Токарев зазначав: “Війна повинна початися з раптового нальоту повітряних сил і нападу мотомехвійськ з наміром

⁶⁰⁷ *Іссерсон Г. С.* Новые формы борьбы. Москва, 1940. С. 55–57.

⁶⁰⁸ *Іссерсон Г. С.* Новые формы борьбы. Москва, 1940. Прим. 18.

⁶⁰⁹ ЦАМО РФ. Ф. 4. Оп. 19. Д. 56. Л. 53–58.

⁶¹⁰ *Токарев И. М.* Тактический справочник по германской армии. Москва, 1940.

⁶¹¹ Там само. С. 4–7, 14–17, 31–36.

захопити вихідний плацдарм для подальшого вторгнення на територію противника; цей плацдарм за можливості, повинен охоплювати важливі індустріальні і сировинні райони противника. Мотомехвійська займають територію, а частини повітряної армії розширюють удар по джерелах військової промисловості»⁶¹². Водночас, автор розкрив можливості і пробивну силу розвідувальних підрозділів⁶¹³, наявність самохідної артилерії та протитанкових гармат у мобільних танкових частин⁶¹⁴, орієнтовну насиченість танками атакуючої піхоти⁶¹⁵, особливості танкової атаки⁶¹⁶.

Для командирів Червоної Армії призначалася ґрунтовна книга капітана Т. П. Кузнецова⁶¹⁷. Професійно, із знанням найновіших досягнень у галузі розвитку і застосування танків, автор стисло виклав історію виникнення і розвитку танків, основні властивості і бойове застосування танкових військ з огляду на останні досягнення Вермахту⁶¹⁸, детально розібрав основи управління танковими військами, засоби управління, організацію зв'язку, бойові порядки танкових військ, танкові позиції, взаємодії танків з іншими родами військ⁶¹⁹. Особливу увагу приділив організації бойового і матеріально-технічного забезпечення танкових частин⁶²⁰, застосуванню танків у наступі⁶²¹ та обороні⁶²², маршам⁶²³, діям танкових військ в особливих умовах⁶²⁴, організації роботи штабів⁶²⁵.

Таким чином, покладаючись на спеціальну військовою літературу, яка видавалася у цей період, можна твердити, що відповідні військово-навчальні заклади і командний склад Червоної Армії були поінформовані про організацію, структуру, тактику і бойові можливості танкових військ Вермахту. Тому заявки, що бойові дії танкових військ Вермахту виявилися повною несподіванкою, як йшлося у багатьох мемуарах, не витримують критики. Крім цього, зважаючи на високі тактико-технічні характеристики власних танків, більшість танкістів очікувала

⁶¹² Там само. С. 5.

⁶¹³ Там само. С. 6–7.

⁶¹⁴ Там само. С. 12.

⁶¹⁵ *Токарев И. М.* Тактический справочник по германской армии. Москва, 1940. С. 13.

⁶¹⁶ Там само. С. 16–19.

⁶¹⁷ *Кузнецов Т. П.* Тактика танковых войск. Москва, 1940.

⁶¹⁸ Там само. С. 2–19.

⁶¹⁹ Там само. С. 20–43.

⁶²⁰ Там само. С. 44–52, 61–75.

⁶²¹ Там само. С. 76–131.

⁶²² Там само. С. 132–178.

⁶²³ Там само. С. 201–225.

⁶²⁴ Там само. С. 245–274.

⁶²⁵ Там само. С. 275–286.

адекватної (якщо не кращої) техніки у німців і не вірило, що німці демонструють їм свої нові зразки. З іншого боку, загальний освітній рівень командирів і величезна плінність кадрів не давали можливості використати й оцінити цю наявну інформацію.

Як заявив на згадуваній нараді вищого комскладу Червоної Армії 23-31 грудня 1940 р. начальник Управління бойової підготовки Червоної Армії генерал-лейтенант В. М. Курдюмов (1895-1970), лише за рік у невеликому Орловському ВО старшого і середнього комскладу вибуло 771 особа, прибуло на укомплектування – 5833 особи, недокомплект склав 878 осіб, в т.ч. командирів рот – 210 осіб⁶²⁶. Інший учасник наради – командувач 6-ї армії (Київський ОВО), уже згадуваний, генерал-лейтенант І. М. Музиченко звернув увагу на те, що 87 % командирів рот і 82 % командирів батальйонів командували своїми підрозділами менше року, а саме навчання командного складу і приймання заліків проходило формально⁶²⁷. І це була одна з основних причин того, що цінна і правильна інформація, вчасно подана у спеціальній літературі, залишилася, практично, не використаною.

3.5. Погляди німецьких військових теоретиків

Як уже зазначалося, Німеччина болісно переживала свою поразку у Першій світовій війні, версальську підступність союзників, заборону розвивати армію, зокрема заборону конструювати і виробляти танки та літаки. Праці Д. Фуллера вплинули не тільки на молодь, але й на відомих військових письменників, наприклад Георга Зольдана, який першим зауважив, що “боротьба проти танків – справа самих танків”⁶²⁸. До перших праць, які опосередковано торкалися теми, належала книга Ф. Бернгарді “Про війну майбутнього”⁶²⁹. Її відразу ж переклали і видали у Москві.

Необхідність враховувати танковий фактор як один із головних у майбутній війні підкреслив Р. Кюльман у праці “Загальна тактика” (її перевидано в Москві у 1928 р.)⁶³⁰. Наступні публікації Р. Кюльмана, присвячені танковій темі, теж друкувалися у радянській військовій пресі⁶³¹.

Німецькі генерали, перед якими стояли вимогами умов Версальського миру, прагнули відновити високопрофесійну армію, у рамках якої намагалися

⁶²⁶ ЦАМО РФ. Ф. 4. Оп. 18. Д. 55. Л. 54–63.

⁶²⁷ Там само. Л. 108–115.

⁶²⁸ *Guderian H. Achtung! Panzer! Berlin, 1937. S. 59.*

⁶²⁹ *Бернгарди Ф. О войне будущего. Москва, 1921.*

⁶³⁰ *Кюльман Р. Общая тактика. Москва, 1928.*

⁶³¹ *Кюльман Р. Новый французский танк “Д” и самоходная артиллерия // Военный зарубежник. 1938. № 7. С. 56–62.*

втиснути приховану підготовку танкових військ. Значення обох факторів добре розуміли кращі з генералів Першої світової війни Еріх фон Людендорф⁶³² і шеф рейхсверу Ганс фон Сект⁶³³. Обидва вони долучилися до того, що німецька армія навчалася боротьбі з танками, використовуючи макети. Співробітництво з СРСР і Швецією дозволило німецьким інженерам брати участь у розробках танкових моделей, а офіцерам – пройти практичний вишкіл на закритих радянських полігонах.

Через відсутність справжніх танкових військ теоретичні праці з цих питань у авторстві німецьких військових фахівців появилися пізно. Не всі вони відповідали духу часу. Так, генерал-лейтенант Ф. фон Кохенгаузен у праці “Водіння військ” рекомендував використовувати танкові частини переважно для захисту від охоплення флангів і вводити у дію при спробі противника прорвати оборону⁶³⁴.

Серед перших німецьких танкових командирів був Гейнц Вільгельм Гудеріан. У рейхсвері він служив в автомобільних військах, які стали основою для зародження мобільних військ. Книга Г. Гудеріана “Увага! Танки!” (1936) стала однією з кращих праць на цю тему⁶³⁵. Він пропонував не поспішати створювати власну танкову доктрину, а насамперед використати англійську настанову про застосування танків 1927 р. з доповненнями 1933 р. На його думку, танкам можна ставити три основні завдання: подавлення опору противника у фортецях та довготривалих оборонних спорудах, супровід піхоти у бою і здійснення великих операцій з метою охоплення або оточення групи військ противника. Кожному з цих завдань відповідав певний тип танків, певна організаційна структура, певна кількість доданих засобів і засобів підтримки⁶³⁶.

Танки, призначені для атаки довгочасних оборонних споруд, повинні були

*Ханс фон Сект
(1866-1936)*

⁶³² Людендорф Э. Тотальная война. Москва, 1936.

⁶³³ Сект Х. фон. Оборона страны. Москва, 1931.

⁶³⁴ Кохенгаузен Ф. Вожделение войск. Тактический справочник для командира общевойсковоего соединения и его помощников. Москва, 1937. С. 301–317.

⁶³⁵ Guderian H. Achtung! Panzer! Berlin, 1937.

⁶³⁶ Гудериан Г. Бронетанковые войска и их взаимодействие с другими родами войск. Москва, 1940. С. 27–38.

*Гейнц Вільгельм Гудеріан
(1888-1954)*

недоцільними, бо перешкоджатимуть масованому використанню і створенню значних резервів⁶³⁷.

Танки, призначені для розвитку успіху, маневрів охоплення та оточення противника, потребують броню, здатну захистити тільки від звичайних протитанкових засобів. Вони повинні мати велику швидкість і достатній запас ходу. На озброєнні – 75-мм гармата і кулемет. Прохідність та ударна сила – достатні для того, щоб діяти проти польових укріплень. Такі танки пропонувалися обов'язково зводити у великі з'єднання, у складі яких мали б бути й інші роди військ. Підпорядкування – головному командуванню⁶³⁹.

Г. Гудеріан змалював картину такого масованого танкового наступу з метою прориву лінії польових укріплень. Танки мали пройти через мінні поля, вогонь протитанкових засобів і польової артилерії, та вести боротьбу з танковими резервами противника. Мінні поля мали розвідати саперні частини і разом із саперними танками розмінувати їх. Оскільки протитанкові засоби на

мати посилений броньований захист, потужне озброєння (150-мм гармати), а також здатність долати інженерні загородження. А діяти мали незначними силами у складі піхотних або танкових з'єднань⁶³⁷.

Танкам безпосередньої підтримки піхоти не потрібна велика швидкість, зате необхідна міцна броня, щоби протистояти протитанковим засобам й артилерії. Озброєння цих танків мало складатися з кулеметів або гармат невеликого калібру, щоби боротися з протитанковими засобами, кулеметними гніздами, а також контратакуючими танками противника. Такі танки пропонувалося зводити у батальйони та полки, додавати піхоті або, навіть, включати до складу піхотних дивізій. Однак, танки безпосередньої підтримки піхоти у піхотних дивізіях вважалися

⁶³⁷ Там само. С. 38–42.

⁶³⁸ Гудеріан Г. Бронетанковые войска и их взаимодействие с другими родами войск. Москва, 1940. С. 43–56.

⁶³⁹ Там само. С. 56–58.

віддалі 600 м і під значним кутом відхилення від нормалі здатні пробити будь-яку броню, але завжди глибоко ешелоновані, то їх необхідно було б нейтралізувати з допомогою артилерії та авіації. А мобільні протитанкові підрозділи, які займали вогневі позиції в останній момент – негайно атакувати. Важливо також – подавити артилерію противника. Танкова контратака можлива – саме у момент штурму танками артилерійських позицій, тому головним завданням є взаємодія наступаючих танків з артилерією та авіацією, щоби протидіяти введенню у бій резервів противника⁶⁴⁰.

Базуючись на цьому, Г. Гудеріан вважав за необхідне включити до складу танкових з'єднань мотопіхоту, артилерію, інженерні війська та війська зв'язку, а для підтримки – додавати великі з'єднання авіації. Танкові дивізії, діючи кількома послідовними ешелонами, мали захопити вогневі позиції артилерії, мобільних протитанкових засобів і подавити опір піхоти. Прорив міг бути здійснений лише шляхом введення у бій на широкому фронті великої кількості танків, зведених у великі з'єднання при глибокому ешелонуванні їх бойових порядків⁶⁴¹.

Г. Гудеріан рекомендував розгортати бойові порядки у чотири ешелони. Перший виконував завдання: зв'язати резерви противника, зокрема танкові, та дезорганізувати його органи управління. Цей ешелон мав рухатися до району розташування резервів, не зупиняючись і не вступаючи у такий бій, який би міг його затримати⁶⁴². Другий ешелон мав подавити вогонь артилерії та всіх протитанкових засобів противника, які знаходилися у смузі наступу⁶⁴³. Третій – повинен був допомогти піхоті здолати позиції противника і зробити безпечним просування за танками частин підтримки⁶⁴⁴. Четвертий ешелон був резервом командування. Його завдання – оточити війська противника, які ще чинили опір⁶⁴⁵.

Усі чотири ешелони мали одночасно вклинитися на широкому фронті в оборону противника, просуваючись безперервними хвилями до кінцевого рубежу. Кожен ешелон, виконавши завдання, мав продовжувати просування. У відповідності до своїх завдань перший ешелон – найпотужніший, другий і третій могли бути слабшими, а склад четвертого залежав від ситуації й характеру місцевості. Дистанції між ешелонами, а всередині останніх – між лініями і хвилями, залежали від отриманих завдань, характеристики місцевості, ефективністю вогню противника та інших факторів ситуації. Як тільки-но позиції противника були досягнуті, успіх вирішувався вогнем танків. Тут важливою була здатність

⁶⁴⁰ Гудеріан Г. Бронетанковые войска и их взаимодействие с другими родами войск. Москва, 1940. С. 98–124.

⁶⁴¹ Там само. С. 143–146.

⁶⁴² Там само. С. 59–63.

⁶⁴³ Там само. С. 63–65.

⁶⁴⁴ Там само. С. 65–66.

⁶⁴⁵ Там само. С. 66.

танків досягати таких цілей, для яких не потрібно потужного вогню. Різні танкові ешелони, насамперед перший, по суті були лініями танків з великою потужністю вогню, які безпосередньо підтримувалися наступними ешелонами і постійно поповнювалися. Тому ті частини, котрі йшли позаду, могли вчасно надати швидку підтримку переднім лініям, зберігаючи при цьому достатню свободу маневру та уникаючи на час зупинок великого скупчення машин, яке могло б служити доброю мішенню для артилерії та авіації противника. Бойовий порядок забезпечував танкам найбільш ефективно застосування вогневих засобів і дозволяв пристосуватися до місцевості, організувати взаємну підтримку в бою⁶⁴⁶.

Г. Гудеріан рекомендував перед наступом проводити детальну розвідку ділянки прориву. Очікувальні позиції мали бути недосяжними для вогню противника. Наступ рекомендував починати раптово, а щоб не викрити себе і ввести в оману противника – використовувати усі засоби. Перехід із похідного порядку у бойовий проводити безпосередньо перед введенням у бій, приховано. Це – найскладніший маневр, оскільки через вузьку зону підходу важко здійснити розгортання на широкому фронті. Танкова частина, яка не встигла перешикуватися у бойовий порядок під час швидких нічних маршів і робить це вже недалеко від противника – ризикує бути виявленою і зазнати втрат⁶⁴⁷.

Отже, гарант успіху танкового наступу – зосередження всіх сил на широкому фронті з використанням характеру місцевості й елементу раптовості, розраховуючи, щоб центр був надійно прикритий діями флангів. Прорив повинен бути одночасним і глибоким⁶⁴⁸.

На відміну від інших військових теоретиків, Г. Гудеріану пощастило. Німецьке командування прислухалося до його ідей, навіть, дозволили продемонструвати їх реально під час кампаній 1939–1941 рр.

Однак, Німеччина надто пізно почала будувати свої танкові війська. Відмовившись від двох перших типів танків (застосування проти фортець і довготривалих укріплень було визнано недоцільним, а супровід піхоти у бою – другорядним), тут зайнялися танками, придатними для стратегічного маневру. З цієї ж причини піхотні дивізії не отримали жодного танка. Танки були зведені у танкові дивізії та підпорядковані спеціальному командуванню моторизованих військ⁶⁴⁹. Попри все, реалізація ідей Л. Еймансбергера та Г. Гудеріана допомогла німецькому Вермахту досягнути вражаючих успіхів у кампаніях 1939–1941 рр.⁶⁵⁰

⁶⁴⁶ Гудеріан Г. Бронетанковые войска и их взаимодействие с другими родами войск. Москва, 1940. С. 65–91.

⁶⁴⁷ Там само. С. 146–149.

⁶⁴⁸ Там само. С. 149–150.

⁶⁴⁹ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. Москва, 1956. С. 69.

⁶⁵⁰ Див.: Гудеріан Г. Танки – вперед! (Немецкие бронетанковые войска во Второй мировой войне).

3.6. Ідеї використання танків у військовій літературі інших країн

Цю проблему також порушували італійська, австрійська, польська, японська та американська військові думки⁶⁵¹, сприяючи актуалізації військово-технічних розробок у галузі танкобудування.

Особливістю італійської військової думки було дещо розірване відчуття реальності. Над італійськими генералами тяжіло величне насліддя Римської імперії. Вони рвалися до колоніальних завоювань, хотіли створити потужну армію, яка б відповідала сучасним вимогам. Але реалії італійської економіки не дозволяли цього реалізувати. Найбільшим італійським військовим теоретиком був дивізійний генерал Джуліо Дуе (1869–1930). Артилерист, який став фанатичним прихильником авіації. Впертий скандаліст. Його зовсім неоднозначно сприймали й у себе на батьківщині, де за надмірне відстоювання своїх ідей, навіть, просидів певний час в ув'язненні (1918), а потім достроково був звільнений у відставку (1923).

Ще у 1910 р. Д. Дуе прогнозував провідну роль авіації у майбутній війні. Пізніше він розгорнув цю ідею, сформулювавши “вісім постулатів” повітряної війни. На його думку авіація, завоювавши повітряний простір, може ударити по державних, економічних, стратегічних центрах противника і вивести його з війни. Через це Дуе вважав, що сухопутні сили та ВМФ можуть бути не такими значними, оскільки матимуть завдання прикривати кордони на початковому етапі війни. Водночас, він підтримував ідею створення механізованих і моторизованих військ. Основна праця Дуе була перекладена і двічі видана в СРСР⁶⁵².

Треба сказати, що серед авантюрних ідей Д. Дуе був здоровий глузд, який пізніше використали союзники. Вони створили стратегічну авіацію, бомбардування якої полегшило їм долати опір Німеччини та Японії. На початку 1930-х років вийшла фантастична книжка під псевдонімом “майор Гельдерс”, в якій розгорталася картина бомбардування Парижа цілком у дусі ідей генерала Дуе. Цікаво, що ця книга також була перекладена і видана військовим відомством СРСР⁶⁵³.

Французи також серйозно сприйняли ідеї італійського генерала, використавши з них найбільш раціональні зерна і ратуючи за насичення польової армії засобами зенітної артилерії. Першою спеціальною працею була книга генерала Е. Алео,

---

Москва, 1957; *Его же*. Воспоминания солдата. Смоленск, 1999.

⁶⁵¹ Хандль Л. Специальные машины австрийской армии / Л. Хандль // Автобронетанковый журнал. 1937. № 2. С. 70–77; Jacques Gabriel. Les dessous d'une défaite. Récit d'un témoin // Lugdunum–Lyon, 1943. P. 76–87; Бронетанковые войска армии США. Сборник статей из американских военных журналов. Москва, 1956. С. 61–78.

⁶⁵² Дуэ Д. Господство в воздухе. Москва, 1936.

⁶⁵³ Гельдерс, майор. Воздушная война 1936 года. Разрушение Парижа. Москва, 1932.

прихильника механізованих армій⁶⁵⁴. Ґрунтовно проаналізував доктрини, зробивши висновки щодо механізації армії і важливості взаємодії усіх родів військ, французький військовий письменник П. Вотье⁶⁵⁵. Праці обох авторів були видані окремими книгами в СРСР у російському перекладі.

Тут же надрукована праця М. Пера, де підсумовувався досвід тактичного використання італійських танків в Ефіопії⁶⁵⁶. У США першим з узагальнюючими статтями про досвід використання танків у Першій світовій війні виступив майор Клаф Уільямс-Елліс (1883–1978). Американці мали свій танковий корпус з трьох бригад чисельністю більше 20 тис. Але вони не встигли використати його. А у 1919 р. військове міністерство вирішило, що “танкова служба повинна бути під контролем піхотного командування”. Генерал Першінг пішов далі: у 1920 р. танковий корпус було розформовано аж до рот, які були додані по одній на піхотну дивізію. Командир корпусу Рокенбах був понижений до полковника (у США існувала практика присвоєння тимчасових, для постійних – потрібна була відповідна вислуга років). Рокенбах дочекався свого генеральського чину і вийшов у відставку у 1933 р., коли танкові війська почали відроджуватися. Інші офіцери, такі як Д. Ейзенхауер, Д. Паттон та Серено Бретта залишили танкову службу взагалі. Патон, щоправда, повернувся, але тільки після повторного відродження танкових військ.

Власне відроджені танкові війська рахувалися за кавалерією. У 1928 р. було створене експериментальне механізоване з’єднання, куди зібрали різношерсні зношені машини. У 1930 р. була сформована механізована бригада. Вона мала штаб, батальйон легких танків, два піхотних механізованих батальйони, батальйон польової артилерії, інженерну роту і санітарний підрозділ. Налічувала близько 2000 чол. Командував нею командир 12-ї кавалерійської бригади полковник Ван Воорхіс, якого пізніше назвали “дідусем танків”. Він став генерал-лейтенантом і приклав чимало зусиль, щоб зламати опір власного вищого командування⁶⁵⁷.

Це було нелегко. Механізовану бригаду розформували уже у 1931 р. Але на її базі від 1933 р. почала розвиватися механізована кавалерія. 1-й кавалерійський полк став називатися механізованим і поступово був розгорнутий у 7-у механізовану кавалерійську бригаду, яку очолив Една Романц Чаффі. Він був блискучим кавалеристом часів Першої світової війни і наполегливо доводив потребу

---

⁶⁵⁴ Аллео Э. Воздушная мощь и сухопутные вооруженные силы. Москва, 1936.

⁶⁵⁵ Вотье П. Военная доктрина генерала Дуэ. Москва, 1937.

⁶⁵⁶ Пер М. Г. Тактическое применение итальянских танков. // Автобронетанковый журнал. 1937. № 4. С. 84–89.

⁶⁵⁷ Бронетанковые войска армии США. Сборник статей из американских военных журналов. Москва, 1956. С. 71–79.

в таких військах. На початку війни 7-а кавалерійська бригада мала два механізовані кавалерійські полки (112 танків), полк 75-мм гаубиць на механічній тязі (16 одиниць) та служби забезпечення⁶⁵⁸.

Американські військові теоретики були швидше практиками, яким доводилося переконувати своїх начальників, які реагували на ці переконання лише тоді, коли практика інших країн робила їх очевидними. Тимчасовий польовий статут армії США, виданий напередодні вступу у війну, базувався на досвіді чужих армій та ідеї чужих теоретиків.

З військових теоретиків інших країн найбільш цікавими були роботи польського генерала Владислава Сікорського (1881–1943), який також віддавав належне необхідності моторизації військ. Його праця була перекладена і видана в СРСР⁶⁵⁹. У самій Польщі генерала відсторонили від військового будівництва. Про нього згадали лише тоді, коли Польща була розгромлена.

У Радянському Союзі перекладено і видано книгу японського військового письменника С. Хірата, у якій розглядалися особливості майбутньої війни Японії з Радянським Союзом. Цікаво, що оцінюючи механізовані сили СРСР у параграфі “Сили мотомеханізованих з’єднань”, японець вважав, що вони щонайменше удесятеро більші від японських і враховував при цьому тільки наявні в азійській частині війська⁶⁶⁰.

Певне значення мали праці й інших іноземних фахівців, які також перекладалися і видавалися в СРСР, зокрема австрійця Л. Хандля,⁶⁶¹. До самого початку війни в СРСР слідкували за всіма книжковими новинками, у яких публікувалися праці про танки і їх використання.

*Владислав Сікорський
(1881-1943)*

⁶⁵⁸ Там само. С. 80–81.

⁶⁵⁹ *Сикорский В.* Будущая война. Ее возможности, характер и связанные с ними проблемы обороны страны. Москва, 1936.

⁶⁶⁰ *Хирата С.* Как мы будем воевать. Токио, 1933 // millitera.lib.ru/science/hirata/index.html. С. 87.

⁶⁶¹ *Хандль Л.* Специальные машины австрийской армии. // Автобронетанковый журнал. 1937. № 2. С. 70–77.

Розділ 4
ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ І
БОЙОВОГО ЗАСТОСУВАННЯ ТАНКОВИХ ВІЙСЬК
У 1939-1941 рр.

4.1. Танкові війська у Польській кампанії 1939 р.

Польська кампанія – перша, у якій бронетанкові війська відіграли одну з основних оперативних ролей і вплинули на її перебіг. Попередні локальні війни і конфлікти 30-х рр. дали деякий матеріал для роздумів командирам та інженерам, але загалом не дозволили сповна виявити ефективність танкових військ.

В Ефіопії італійці застосували майже 300 танків ФІАТ-Ансальдо, які, фактично, були з розряду танкеток. Їхні кулемети могли вести вогонь лише вперед, а це полегшувало противнику боротьбу з ними. Незахищені оглядові щілини також ставали мішенню для вправних ефіопських стрільців. Крім цього ефіопи вміло використали переваги гористої місцевості і відсутність хороших доріг, бо їх армія не мала спеціальних засобів протитанкової оборони. Італійці ж мали повну перевагу у повітрі. Але їхні танки змогли лише трохи проявити себе у другій битві в Тембісіні та під час наступу на Аддіс-Абебу⁶⁶².

Натомість, в Іспанії обидві сторони мали танки. Причому, перевага була на боці республіканців, які використовували легкі радянські танки Т-26 з 45-мм гарматами та бронею 13-15 мм⁶⁶³, танки Рено з 37-мм гарматами, танки іспанського виробництва з трьома кулеметами. Генералісімус Франсиско Франко був прихильником використання техніки⁶⁶⁴, але це залежало не від нього. До складу кожної з трьох дивізій італійського легіону входило по батальйону танків (50 танкеток ФІАТ-Ансальмо). Крім цього, німці поставили незначну кількість своїх дослідних зразків⁶⁶⁵. Щоправда, обидві сторони майже не мали протитанкової оборони (батареї 37-мм гармат у незначній кількості). У наступі на Мадрид танки не відіграли своєї ролі⁶⁶⁶, бо жодного разу танки не були застосовані масовано.

Найбільша танкова битва відбулася під Гвадалахарою. 8 березня 1937 р. італійці ввели у бій одночасно 150 танків і зуміли прорвати фронт. Але закріпити успіх і розгорнути тактичний прорив в оперативний їм завадила республіканська

---

⁶⁶² Пер М. Г. Тактическое применение итальянских танков. С. 84–89; Корсун Н. Г. Итало-абиссинская война 1935–1936 гг. С. 67–69.

⁶⁶³ Свирич М. Броня крепка. История советского танка 1919-1937. Москва, 2006. С. 172–192.

⁶⁶⁴ Дамс Х. Г. Франсиско Франко. Солдат и глава государства. Ростов-на-Дону, 1999. С. 197–199.

⁶⁶⁵ Аскарте М., Сандоваль Х. 986 дней борьбы. Москва, 1964. С. 19–21.

⁶⁶⁶ Див.: Кокс Д. Оборона Мадрида. Москва, 1937.

авіація, яка зупинила просування італійських моторизованих військ. 13 березня 1937 р. республіканці за підтримки 40 танків Т-26 відкинули італійців на вихідні позиції⁶⁶⁷. Водночас, республіканці прагнули зібрати значні танкові сили під Брунете (без особливого успіху), під Бельчіте (80 машин) та Теруелем (100 машин), де досягнуто тактичних успіхів. В Арагоні у 1938 р. фронт республіканської армії фалангісти прорвали за допомогою 150 танків, зосередивши їх на вузькій дільниці. У контратаці на висотах Гаета генерал Ягуе ввів у бій близько 130 танків⁶⁶⁸.

Слід відзначити і те, що в Іспанії танки, зазвичай, діяли або безпосередньо попереду піхоти для прориву фронту, або у її бойових порядках як артилерія супроводу, або ж окремо від піхоти, однак, тісно взаємодіючи з нею. Танки вели бій незначними групами без ешелонування у глибину. Це полегшувало боротьбу з ними. Піхотинці, навіть, обливали машини бензином і запалювали з допомогою гранат. Утім, надто слабке бронювання змушувало танки триматися подалі від артилерії. Хоча, не тільки 37-мм гармати були для них небезпечними, але й кулемети великого калібру. Додавав проблем і кам'янистий ґрунт, який швидко виводив з ладу гусениці⁶⁶⁹.

У Китаї танки полегшили японцям просування через Внутрішню Монголію. Найбільш масово (до 100 машин) та з успіхом їх застосовували у боях під Шанхаєм, незважаючи на важкодоступну для танків місцевість з великими рисовими полями⁶⁷⁰.

Отже, фактично до Польської кампанії не випадало нагоди реально на практиці перевірити теорію використання танкових військ. Відомо, що перебіг Польської кампанії у вересні 1939 р., включаючи участь танкових військ, детально висвітлений в історичній літературі⁶⁷¹. Тому нема потреби повторюватися. Розглянемо тільки причини успіху, вразливих місць і промахів німецьких бронетанкових сил у цій кампанії, низьку ефективність польських танкових сил, а також дії механізованих військ СРСР.

---

⁶⁶⁷ Сориа Ж. Война и революция в Испании. Т. 2. Москва, 1987. С. 87–99.

⁶⁶⁸ Там само. С. 147–149, 162–165, 231–237, 356–359.

⁶⁶⁹ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 78.

⁶⁷⁰ Там само. С. 78–79.

⁶⁷¹ Див.: *Kirchmayer J.* Kampania Wrzesniowa. Warszawa, 1946; *Багреев А. Д.* Военное искусство капиталистических государств (1939–1945 гг.). Москва, 1960. С. 41–42, 69, 88–90; История Второй мировой войны (1939–1945). Т. 3. Москва, 1974. С. 12–198; Начальный период войны. По опыту первых кампаний и операций Второй мировой войны / Под ред. С. Л. Иванова. Москва, 1974. С. 32–39; *Bethell N.* Zwycięska wojna Hitlera. Wrzesień 1939. Warszawa, 1997; *Wieczorkiewicz P.* Kampania 1939 roku. Warszawa, 2001; *Тарас Д.* Операция Weiss. Москва, 2003; *Grzelak Cz., Stańczyk H.* Kampania polska 1939 roku. Początek II wojny światowej. Warszawa, 2006; *Moczulski L.* Wojna polska 1939. Wydanie poprawione i uzupełnione. Warszawa, 2009.

Першим найважливішим фактором, який впливає на результати будь-якої кампанії, є сили сторін, кількісний склад і стратегічне розгортання. Польща, загалом, мала високопрофесійну армію. Польське керівництво готувалося до оборони, правильно розуміючи, що вона можлива тільки у складі коаліції з потужними союзниками, насамперед, Францією та Англією. Поляки розраховували після мобілізації розгорнути 35-38 піхотних та одну кавалерійську дивізію, 2 бронемоторизовані, 3 гірсько-стрілецькі і 12 кавалерійських бригад, 50 піхотних, 7 кулеметних і 10 саперних батальйонів, 35 батальйонів народного ополчення, 38 артилерійських дивізіонів, 39 танкових рот і 10 бронепоездів⁶⁷². Сумарно після завершення мобілізації армія мала мати більше 1,2 млн солдатів і офіцерів, близько 1000 літаків (у т.ч. 771 першої лінії) та понад 900 одиниць бронетехніки⁶⁷³.

Фактично, станом на 1 вересня 1939 р. польська армія мала 169 легких танків 7ТР польського виробництва, які не поступалися, а за деякими параметрами (товщина броні та озброєння), і переважали німецькі танки серій Т-І та Т-ІІ; 50 легких 6-тонних танків “Віккерс”; 67 старих Рено FT-17; 53 легких танків Рено R-35 – загалом 339 танків, з яких 67 – зразки Першої світової війни. Крім того польська армія мала на озброєнні майже 400 розвідувальних танків і 660 танкеток⁶⁷⁴.

Щоправда, поляки оголосили мобілізацію лише 30 серпня 1939 р. На початку війни їм вдалося розгорнути тільки 24 піхотні дивізії, 8 кавалерійських бригад і бронемоторизовану бригаду. Переваги німецької авіації та слабкість польської протиповітряної оборони призвели до того, що німцям, фактично, вдалося зірвати подальші мобілізацію та перевезення військ у поляків.

Вермахт розгорнув на польському кордоні дві групи армій у складі п’яти загальновійськових армій та одного окремого корпусу (52 дивізії, з яких 42 були кадровими, у т.ч. 6 танкових, 8 легких і моторизованих). До 10 вересня 1939 р. кількість танкових дивізій зросла до 7, а легких та моторизованих залишилося ⁷⁶⁵. Усього проти Польщі було кинуте 1,5 млн солдатів, до 2000 бойових літаків та більше 2500 танків⁶⁷⁶. Водночас, Вермахт випередив польську армію у стратегічному розгортанні. Німці розпочали мобілізацію 26 серпня 1939 р.⁶⁷⁷. Війська були доведені до штатної чисельності і висунуті без перешкод на вихідні позиції.

⁶⁷² Багреев А. Д. Военное искусство капиталистических государств. С. 41.

⁶⁷³ Там само. С. 42.

⁶⁷⁴ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 97–99.

⁶⁷⁵ Мюллер-Гилебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945 гг. Т. 2. С. 9–11.

⁶⁷⁶ Багреев А. Д. Военное искусство капиталистических государств. С. 41.

⁶⁷⁷ Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 1. (14.08.1939 – 30.06.1940). Москва, 1968. С. 66.

Зважаючи на те, що союзники на заході легко могли розгорнути до 110 французьких та англійських дивізій, не менше як 20 бельгійських дивізій і потужні сили авіації, польське командування на чолі з маршалом Едвардом Ридз-Смігли (1886–1944) могло спокійно розраховувати, що Вермахт розгорне проти Польщі рівноцінні їй (або і трохи менші) бойові сили з певною перевагою в танках та авіації, які поляки збиралися компенсувати високим бойовим духом і доброю підготовкою своїх кадрових частин, найперше, кавалерії.

Однак, союзники не проявили жодної активності проти 23 німецьких дивізій (з них 11 кадрових), чисельність яких завдяки мобілізації на кінець кампанії зросла до 46, але у цьому числі не було жодної танкової і жодної дивізії, знятої з польського фронту. У результаті, німці отримали перевагу над противником у живій силі майже у півтора раз (враховуючи зрив польської мобілізації), у танках – більше ніж у 2,5 рази (якщо прирівнювати польські танкетки до німецьких танків), в артилерії – у 2,5 рази, а авіації – більше як у 2 рази (при значній якісній перевазі німецької авіації). У Сілезії на напрямку головного удару німці мали більш ніж потрібну перевагу, у районі “Польського коридору” – подвійну. Крім цього, німецькі танки були концентровані у складі танкових дивізій, а польські – переважно розпорошені по танкових ротах і ескадронах, які перебували у складі кавалерійських військ або були підпорядковані піхоті⁶⁷⁸.

Місцевість на театрі воєнних дій у Польській кампанії якнайкраще сприяла застосуванню танкових сил. Крім півдня, де вкриті лісами горби переходять у передгір’я Карпат, уся територія Польщі розташована на величезній рівнині. Лісові масиви – переважно на сході, в стороні від основних бойових дій. Невеликі ріки (крім Вісли) не могли завадити просуванню механізованих військ. До того ж, літо 1939 р. було сухим і не погіршило стану польських доріг⁶⁷⁹.

Важливе значення мали оперативне розгортання і плани сторін. Польські війська були розгорнуті вздовж кордонів. Армія “Модлін” займала оборону, прикриваючи Варшаву з півночі навпроти Східної Пруссії. Її правий фланг підтримувала оперативна група “Нарев”, зосереджена на стику пруського та литовського кордонів. У “Польському коридорі” зосереджувалася армія “Поможе”, південніше – армія “Познань”. Армія “Лодзь” прикривала напрям на Лодзь і Варшаву, армія “Краків” – важливий район Ченстохова–Катовіце–Краків, а армія “Карпати” прикривала південний кордон зі сторони колишньої Чехословаччини. У районі Бреста

⁶⁷⁸ Багреев А. Д. Военное искусство капиталистических государств. С. 42.

⁶⁷⁹ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 88.

зосереджувалася група “Вишкув”, а нижче впадіння Сяну у Віслу – армія “Прусси”. Вони складали другий ешелон. Армія “Прусси” могла підсилити обидві лівофлангові армії, а також армію “Лодзь”⁶⁸⁰. Однак, таке розгортання польських військ, на нашу думку, відображало швидше патріотичні настрої у польському суспільстві і бажання “нічого не віддавати”. Чітких установок оперативний план польського командування не містив⁶⁸¹. Адже ще жевріла надія зачепитися за оборонні позиції та перевести війну з маневреної у позиційну, сподіваючись на активність союзників.

Французький генерал Максим Вейган (1867–1965) (свого часу глава французької військової місії у Польщі), відомий теоретик оборонної війни, запропонував польському штабу перенести оборону на лінію Німан–Бобр–Нарев–Вісла–Сян. Ця пропозиція була єдиновірною з оперативної точки зору, оскільки виключала можливості охоплення флангів і забезпечувала вигідніші позиції в обороні проти танків, опираючись на природні бар’єри рік. Лінія мала всього 600 км на противагу 1800 км оборони німецько-польського кордону⁶⁸². Крім цього доволі чисельні польські мобільні сили (кавалерійські та бронемоторизовані бригади) могли частково послабити німецькі війська, допоки ті досягали основної лінії оборони. Е. фон Манштейн звернув увагу на те, що цю лінію можна було би навіть розширити до оборонної позиції на Дунайці, прикривши промисловий район між Віслою і Сяном⁶⁸³.

Максим Вейган (1867-1965)

Дивізійний генерал Тадеуш Кутшеба (1866–1947), начальник польської військової академії, у меморандумі 1938 р., скерованому маршалу Е. Ридз-Смігли, наполягав на необхідності протриматися 6-8 тижнів до початку французького наступу на Заході. Він доводив, що не можна залишити без бою промислові райони Лодзі і Верхньої Сілезії, а також такі важливі польські землі як Познань, Кутно і Кельце. Водночас, пропонував відмовитися

⁶⁸⁰ История Второй мировой войны (1939-1945). Т. 3. С. 15–18.

⁶⁸¹ Манштейн Э. фон. Утерянные победы. Ростов-на-Дону, 1999. С. 32.

⁶⁸² Там само. С. 33.

⁶⁸³ Там само. С. 36.

від захисту “Польського коридору” і частини Познаньської провінції західніше Варти. Пропонував також будівництво укріплень південніше від кордону зі Східною Пруссією, а також по великій дузі від Грудзена до Познані та від Острова через Ченстохову до Тешена. Основні сили генерал пропонував зосередити у трикутнику Торунь–Бидгощ–Гнезно⁶⁸⁴.

Однак, польський штаб не прийняв пропозицій генерала Т. Кутшеби. Це дозволило німцям відразу відкинути польську армію ще під час прикордонних битв. Оскільки оборонні споруди вимагали фінансування, збір коштів оголосили серед населення. Воно відгукнулося з великим патріотичним поривом. Однак ці заходи виявилися запізними, а зібрані кошти не встигли використати. Тут далася взнаки підготовка Польщі до удару більше зі Сходу, ніж Заходу, а також загальна економічна слабкість країни. Оперативна побудова польських військ була вкрай не вигідною і полегшувала завдання противникові у розгромі польської армії.

Натомість німецьке командування розробило операцію (план “Вайс”) розгрому і знищення польських військ шляхом прориву у напрямку Вроцлав – Варшава. Зокрема, передбачалося нанести два удари. Перший: на півночі – зі Східної Пруссії, щоби оволодіти Варшавою з тилу, обійшовши оборонні позиції на р. Західний Буг і, взаємодіючи з військами, які мали прорватися у центрі, оточити польські дивізії перед Віслою. Другий: на півдні – з Моравії і Словаччини, щоби просунути правим берегом Вісли у напрямку до Любліна і спільно з військами, які діяли на центральному фронті, оточити південно-східну групу польських військ⁶⁸⁵.

Північна група армій генерал-полковника Ф. фон Бока розгорнула дві армії. У Східній Пруссії – 3-ю армію генерала фон Кюхлера, яка мала відкинути армію “Модлін”, прорвавши оборону на ділянці Нарев – Західний Буг, досягнути Варшави і, з’єднавшись із 10-ю армією, оточити польські сили. У Померанії – 4-ю армію фон Клюге, яка мала завдання знищити сили противника у “Польському коридорі” і прорвати польські укріплення у напрямку середньої течії Вісли.

Південна група генерал-полковника К. Р. фон Рундштедта розгорнула три армії. 8-а армія генерала фон Бласковіца з Сілезії мала наступати у напрямку Лодзі, щоби відкинути армію “Лодзь” і спільно з 4-ю армією оточити польські війська у Познаньському котлі. Відомо, що проти армії “Познань” виступали незначні підрозділи ландверу. 10-а армія фон Рейхенау розгорнулася у Верхній Сілезії у складі 5 піхотних дивізій, 16-го танкового корпусу генерала Гепнера (1-а і 4-а танкові дивізії), 15-го танкового корпусу генерала Гота (2-а і 3-я легкі дивізії) та 14-го моторизованого армійського корпусу (13-а і 29-а моторизовані дивізії). Армії наказано наступати на Варшаву до з’єднання з 3-ю армією,

⁶⁸⁴ Маништейн Э. фон. Утерянные победы. Ростов-на-Дону, 1999. С. 33–35.

⁶⁸⁵ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 89.

Тадеуш Кутшеба (1886-1947)

ну лінію Нарев–Вісла–Дунаєць, яку в умовах розвалу фронту намагалося організувати польське командування⁶⁸⁷. Воно також пробувало зібрати рештки сил у межиріччя Сяну–Дністра та організовано відійти до Румунії, але наступ радянської армії 17 вересня не дозволив цього зробити. Польське командування діяло надзвичайно пасивно. Лише генерал броні Т. Кутшеба ініціював удар армії “Познань” у фланг 8-ї німецької армії фон Бласковіца. Протягом так званої “битви на Взурі” німці декілька днів (10–12 вересня 1939 р.) перебували у невеликій паніці. Генерал фон Бласковіц, навіть, просив на підмогу танковий корпус. І фон Руднштедт таки перенацілив 16-й танковий корпус Гепнера, який уже був на підступах до Варшави. Однак, повна перевага німців у повітрі, невелика мобільність основних сил польської армії і пасивність на інших ділянках призвели до повного оточення і капітуляції групи Кутшеби⁶⁸⁸.

Непідготовленість польської оборони, невелика глибина позицій, відсутність ешелонування і резервів, мізерна насиченість протитанковими засобами (крім іншого, польські протитанкові рушніці виявилися неефективними

наносючи головний удар через правий фланг армії “Лодзь”. 14-а армія генерала фон Ліста (12 дивізій, у т. ч. 22-й танковий корпус фон Клейста у складі 2-ї і 3-ї танкових дивізій і 4-ї легкої дивізії) мала наступати з Моравії, відкинути армію “Краків” і просуватися далі на схід, щоб відрізати шлях відступу польських армій у напрямку Румунії⁶⁸⁶. Зі сторони Словаччини наступ 14-ї армії підтримував словацький армійський корпус.

Протягом першого тижня німецьким військам вдалося прорвати польський фронт, заволодіти перевагою у повітрі, паралізувати противнику мобілізацію і перевезення військ. Від 7 до 18 вересня 1939 р. німці знищили польські війська на захід від Вісли та обійшли оборон-

⁶⁸⁶ Там же. С. 90–91.

⁶⁸⁷ Тарас Д. Операция Weiss. Москва, 2003. С. 190–196.

⁶⁸⁸ Там же. С. 180–186.

навіть проти незначного бронювання німецьких танків⁶⁸⁹) сприяли німцям під час атак. Так, група армій “Південь”, наступаючи на фронті до 400 км на глибину до 350-400 км зуміла просуватися з середнім темпом 12-14 км/добу, а в окремі дні – й до 20-30 км/добу для звичайних з’єднань і 30-40 км/добу для мобільних⁶⁹⁰.

19-й танковий корпус Г. Гудеріана отримав завдання швидко йти до Вісли і відрізати польське військо, яке оборонялося у “Польському коридорі”. 1 вересня 1939 р. частини 3-ї танкової дивізії форсували р. Брда і вже ввечері вийшли до Вісли. Гудеріан підсилив їх моторизованим полком з 2-ї моторизованої дивізії. Наступного дня (2 вересня) поляки намагалися тут контратакувати противника. Але до вечора 3 вересня німці повністю оточили польські війська у цьому районі. Ліквідувати оточене угруповання доручили піхоті. А сам корпус до 5 вересня переправився через Віслу, де його підпорядкували 3-й армії, яка наступала на Варшаву зі Східної Пруссії⁶⁹¹. Опісля 19-й танковий корпус, підсилений 10-ю танковою дивізією, провів охоплюючий маневр уздовж Західного Бугу. 10 вересня з допомогою понтонних мостів корпус форсував Нарев, далі блокував 18-у польську дивізію у Ломжі, а через п’ять днів вийшов до Бреста⁶⁹². Там 22 вересня відбувся знаменитий спільний парад із танкістами комбрига С. Кривошеїна⁶⁹³. Не менш успішно діяли й інші німецькі танкові корпуси німців⁶⁹⁴.

Загалом, німецьке командування намагалося використовувати танкові корпуси для нанесення масованих ударів. Це повністю себе виправдало. Так у центрі на ділянці 10-ї армії спільними ударами 15-го і 16-го танкових, а також і 14-го армійського корпусів здійснено прорив польського фронту. Наступ відбувся у тісній взаємодії танків з піхотою. Зокрема, танкова дивізія наступала двома полками у першому ешелоні, виділивши кожному полку ділянку прориву від 1000 до 1200 м. Німецьким танковим військам доводилося діяти самостійно у відриві від основних сил на 80-100 км, протриматися їм певний час дозволила лише відсутність у поляків мобільних резервів. Але спроби 1-ї танкової дивізії без підтримки піхоти оволодіти Варшавою завершилися невдачею. Незважаючи на слабкість польських засобів протитанкової оборони, бойові дії показали повну непридатність німецьких танків серії Т-І. Їхню броню легко пробивали снаряди 37-мм гармат і, навіть, патрони з гвинтівки Маузера, яка була на озброєнні у поляків. Натомість, польські танки 7ТР виявилися грізною зброєю. Польська

⁶⁸⁹ Гальдер Ф. Военный дневник. Т. 1. (14.08.1939 – 30.06.1940). С. 105.

⁶⁹⁰ Багреев А. Д. Военное искусство капиталистических государств. С. 69.

⁶⁹¹ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 91.

⁶⁹² Там само. С. 93–102.

⁶⁹³ Кривошеин С.М. Ратная быль. Записки командира механизированного корпуса. Москва, 1962. С. 19.

⁶⁹⁴ Тарас Д. Операция Weiss. С. 132–170, 191–215.

бронемоторизована бригада декілька разів вступала у бій, а під Львовом завдала значних втрат німецькому 22-у танковому корпусу. Німці втратили у цій кампанії від 20 до 25 % своїх танкових сил⁶⁹⁵.

Бойові дії виявили проблематичність у постачанні пально-мастильних матеріалів, які перевозили на автомобільних причепах у 20-літрових каністрах, або перекидували літаками у спеціальних бочках⁶⁹⁶. Також не виправдали себе і легкі дивізії, які після цієї кампанії було переформовано у танкові⁶⁹⁷.

Для вторгнення у Польщу Радянський Союз розгорнув Український і Білоруський фронт. Український фронт (командувач – командарм 1-го рангу С. Тимошенко, начштабу – комдив М. Ватутін) мав у своєму складі 28 стрілецьких і 7 кінних дивізій, 10 танкових і 2 моторизовані бригади чисельністю близько 800 тис. осіб, близько 2 тис. танків та більше 1 тис. літаків⁶⁹⁸. Білоруський фронт (командувач – командарм 2-го рангу М. Ковальов, начштабу – комкор М. Пуркаєв) налічував у своїх з'єднаннях близько 700 тис. осіб. За результатами радянського наступу 17–26 вересня, проведеного в умовах відсутності реального опору з боку противника, були зроблені неправильні висновки щодо ефективності бригадної структури танкових військ. Зокрема пропонувалося розформувати управління танкових корпусів, скоротити тили танкових бригад, ліквідувати стрілецько-кулементні бригади і стрілецько-кулементні батальйони у складі танкових частин⁶⁹⁹.

Натомість, танкові війська Вермахту під час вересневої кампанії перевершили усі сподівання теоретиків. Успіх зумовили, як показав аналіз, деякі сприятливі фактори. Насамперед, значна матеріальна перевага Вермахту (зокрема у танках), на яку західні союзники не вплинули через повну бездіяльність (їх відмобілізовані війська так і не ризикнули вийти за межі оборонної лінії Мажино, хоча їм протистояли значно менші сили противника). Серед головних факторів і краща структура танкових військ Вермахту: танки зосереджувалися у танкових дивізіях, які використовувалися централізовано. Важливо і те, що німці випередили із своєю мобілізацією та зірвали польську. Крім цього, польські війська перед початком кампанії мали не вигідну оперативну конфігурацію, а також помилковий план розгортання, який прирікав польські сили на швидку поразку. У переліку факторів – відсутність підготовленої оборони та відповідних резервів, низька насиченість польських військ протитанковими засобами, а також сприятлива для німців місцевість на театрі воєнних дій і сприятлива для

---

⁶⁹⁵ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 106–107.

⁶⁹⁶ Там само. С. 107–108.

⁶⁹⁷ Молло Э. Вооруженные силы Второй мировой. С. 190.

⁶⁹⁸ Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. 1939 р. Західні землі України. Львів, 1999. С. 47–49.

⁶⁹⁹ Дриг Е. Механизированные корпуса РККА в бою. С. 14.

стану доріг погода у вересні 1939 р.⁷⁰⁰. Поряд із цим, підтвердилися погляди Л. Емансбергера та Г. Гудеріана. А ще німці продемонстрували вміння передавати піхоті функції ліквідації оточених і блокованих частин противника (котлів), чим зберегли темпи наступу мобільних військ. Уперше танкові війська на практиці довели можливість глибоких проривів та дій у відриві від піхоти і тилів.

4.2. Танкові війська у Французькій кампанії 1940 р.

Між Польською і Французькою кампаніями у 1940 році не відбулося бойових дій, у яких помітну роль відігравали танкові війська. Десантні операції у Данії та Норвегії, які не мали власних танкових сил (Норвегія мала менше тридцяти шведських танків), відбувалися, практично, без танків Вермахту. Для участі в операції “Везерюбунг” (окупація Данії та Норвегії) було сформовано 40-й танковий батальйон особливого призначення, який у своєму складі мав три роти по чотири взводи (три – танки серії Т-I та один – танків серії Т-II). Всього у батальйоні знаходилося 48 танків серії Т-I (включаючи 6 командирських) і 21 – серії Т-II. Разом із 170-ю піхотною дивізією батальйон вступив на територію Данії, звідки його почали переправляти морем у Норвегію. Третя рота загинула з транспортом “Антарес”, торпедованим британським підводним човном, дві інші висадилися в Осло. Тут батальйон поповнили взводом із чотирьох машин, три з яких були важкими трибаштовими. Підрозділи батальйону розподілили між різними десантними групами. Під час сутичок батальйон втратив 11 машин, в основному через технічні причини. Згідно зі звітом командира батальйону підполковника Фолькстайма, в умовах норвезького ландшафту та бездоріжжя використовувати танки можна лише влітку, причому дуже обмежено. Різноманітні прості загородження, які використовував противник, легко зупиняли просування танків. Тому вони потребували супроводу саперних і піхотних підрозділів. А норвезька армія мала на озброєнні англійські протитанкові рушниці та 25-мм французькі гармати Гочкіса, які були ефективні лише з близької відстані. Тому артилерійська підтримка танків серії Т-II виявилася ефективною. Трибаштові танки показали результативність проти норвезьких опорних пунктів, які, в основному, оснащувалися кулеметним озброєнням. Ремонтний взвод виділяв мобільні групи, які ремонтували машини на місцях пошкодження. Ця практика показала важливість запасних частин у готових агрегатах (траки, катки, гальмівні ленти, мотори)⁷⁰¹.

⁷⁰⁰ Фуллер Д., Гудеріан Г., Емансбергер Л. Внимание, танки. Москва, 2003. С. 39.

⁷⁰¹ Патянин С. В. “Везерюбунг”. Норвежская операция 1940 г. Москва, 2004. С. 123–125.

Під час використання танків у “зимовій війні” СРСР проти Фінляндії можна відзначити лише ефективність важких танків КВ⁷⁰².

Французька кампанія, як і Польська, також висвітлювалася у військово-історичній літературі⁷⁰³. Тому теж нема необхідності її детально аналізувати. Зупинимося тільки на причинах успіхів і факторах, які впливали на застосування німецьких танкових військ.

До початку травня 1940 р. Німеччина задля операції проти Франції, Бельгії і Нідерландів зосередила 116 дивізій із 155 (у т. ч. танкових – 11). Тобто, разом із резервними було виділено 136 дивізій. Кількість танків, за різними підрахунками, коливалася від 2683 до 2800, бронемашин – понад 700⁷⁰⁴. Дії сухопутних військ підтримували два повітряні флоти.

Союзники протиставили німцям 115 дивізій (у т.ч. 3 танкові, четверта формувалася, п’ята під час кампанії прибула з Англії; 3 моторизовані та 5 кавалерійських). Французи мали майже 1300 літаків першої лінії, ще понад 1000 англійських літаків було задіяно під час кампанії⁷⁰⁵. Танків у союзників налічувалося приблизно 4 тис. Тільки французи станом на 10 травня 1940 р. мали 3400 танків, у т. ч. 2262 сучасні машини, які за своїми характеристиками перевищували танки противника⁷⁰⁶.

Обидві сторони завершили мобілізацію і розгортання військ. Загалом, сили були приблизно рівними. Союзники мали перевагу у танках не лише кількісну, але і якісну. Крім цього, на відміну від польської армії, їхні війська були озброєні протитанковими засобами, а більшу частину території прикривали довгочасні укріплення найновіших конструкцій. За таких умов нічого не передбачало можливості великого успіху танкових сил.

План союзників був незрозумілим і пасивним. Вони згуртовували сили і готувалися до майбутнього наступу у дусі битв Першої світової війни.

---

⁷⁰² Карпенко А. В. Обзорение отечественной бронетанковой техники (1905–1995). Санкт-Петербург, 1996. С. 84–85; Коломиец М. История танка КВ. Ч. 1. (1939-1941) // Фронтовая иллюстрация. 2001. № 5. С. 12–14; Соколов Б. В. Тайны финской войны. Москва, 2000.

⁷⁰³ Див.: Симон А., Уотерфильд Г., Моруа А. и др. О тех, кто предал Францию. Москва, 1941; Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. Москва, 1956. С. 110–128; Фуллер Д. Вторая мировая война 1939–1945 гг. Москва, 1956. С. 125–187; Шарль де Голль. Военные мемуары. Призыв. 1940–1942 годы. Москва, 1957. С. 73–100; Robertson E. The Origin of the Second World War. London, 1970. P. 84–125; Вторая мировая война 1939-1945 гг. / Под ред. генерал-лейтенанта Платонова С. П., генерал-майора Павленко Н. Г. и полковника Поротькина И. В. Москва, 1958. С. 54–59; История Второй мировой войны (1939-1945). Т. 3. Москва, 1974. С. 216–268; Лиддел Гард Б. Вторая мировая война. Москва, 1976. С. 87–110; Vock F. von. The war diary. 1939-1945 / Edited by Klaus Gerbert. Schiffer Military History. Atlegen, 1996. P. 54–76; Манштейн Э. фон. Утерянные победы. Ростов-на-Дону, 1999. С. 73–153; Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945. Боевое применение танков во Второй мировой войне. Москва, 2003. С. 26–46;

⁷⁰⁴ Багреев А. Д. Военное искусство капиталистических государств. С. 43.

⁷⁰⁵ Там само. С. 44.

⁷⁰⁶ Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945. С. 31.

Карл Рудольф Герд фон Рундштедт (1875-1953)

Тому, віддавши ініціативу, вони були змушені діяти за обставинами, в які їх ставив противник. Натомість німецький план передбачав головний удар по французькому фронту від Ахена до р. Мозель силами групи армій "А" генерал-полковника К. Р. фон Рундштедта у складі 4-ї, 12-ї, 16-ї армій і танкової групи Клейста (44 дивізії, зокрема 8 танкових і 3 моторизовані). До танкової групи Клейста входили танкові корпуси Гудеріана (1-а, 2-а і 10-а танкові дивізії) та Рейнгардта (6-а і 8-а танкові дивізії), а також моторизований корпус Вітерсгейма (5 моторизованих дивізій). Під час операції у цю групу армій включили ще й 2-у армію. Підтримував дії групи армій фон Рундштедта 3-й повітряний флот.

Допоміжний удар на межі кордонів Бельгії та Нідерландів мала

нанести група армій "Б" генерал-полковника Ф. фон Бока у складі 18-ї та 6-ї армій (27 дивізій, зокрема 3 танкові та 2 моторизовані) за підтримки 2-го повітряного флоту. Проти потужної французької оборонної лінії Мажино німці розгорнули групу армій "Ц" генерал-полковника фон Лееба у складі 7-ї та 1-ї армій (18 піхотних дивізій).

Танкові з'єднання планували використовувати для завершення прориву прикордонних укріплень і розвитку успіху у глибину на 180-км ділянці від Маастріхта до Седана. Головною дієвою силою розвитку успіху з рубежу р. Маас мала бути танкова група Клейста. Як і під час вторгнення у Польщу, основні сили розгорталися у першому стратегічному ешелоні⁷⁰⁷.

Цей план прийняли за пропозицією Е. фон Манштейна⁷⁰⁸. За початковими намірами, більшість мобільних сил зосереджувалася у групі армій "Б" та "Н" (завданням яких мало бути виведення Нідерландів з війни). Група армій "А" мала тільки забезпечити фланг наступаючих, а група армій "Ц" – зв'язати французів на лінії Мажино. При цьому танкові війська мали зіграти

⁷⁰⁷ Багреев А. Д. Военное искусство капиталистических государств. С. 44–45.

⁷⁰⁸ Манштейн Э. фон. Утерянные победы. С. 99–132.

головну роль у прориві позицій на широкому фронті⁷⁰⁹. Це означало, що німецьке верховне командування залишалося вірним ідеям плану Шліффена, який не вдалося реалізувати під час Першої світової війни, і все ще не було готове сприймати належно танкові війська, попри успіх Польської кампанії.

Операції розпочалися 10 травня 1940 р. сильними ударами авіації по аеродромах Нідерландів, Бельгії та Північної Франції з одночасною атакою сухопутних сил по всій лінії фронту та висадженням парашутних десантів у тилу бельгійської та нідерландської армій. За 6 днів фронт нідерландської армії було розсічено і вона капітулювала. Щоб допомогти Бельгії, яка вперто оборонялася, союзне командування перекинуло туди свої мобільні сили, використовуючи мобільність лише як транспортний засіб. Це значно полегшило противнику просуватися на напрямку головного удару⁷¹⁰. 15 травня німці взяли Седан, а наступного дня форсували Маас, захопивши мости. Це остаточно паралізувало французьке командування.

Далі були танкові марші, які дивували французів своєю нестандартністю, бо противник не боявся залишати у тилу розрізані угруповання, які потім “дотискувала” піхота, та сміливо рухався уперед, не зустрічаючи організованого опору. Нічого нового у цих діях не було. Про це писали Д. Фуллер, Л. Еймансбергер і Г. Гудеріан. Саме тому видається об’єктивною оцінка генерала Тіппельскірха: “через побоювання, що танкові дивізії будуть малодієвими на важкодоступній місцевості, а також під впливом Герінга, який переконував, що авіація сама може виконати завдання знищити оточене угруповання противника”, Гітлер не дав танковим дивізіям завершити операцію під Дюнкерком⁷¹¹. Пізніше радянські дослідники домислили, що буцім-то Гітлер давав можливість Англії евакуювати свої сили, підштовхуючи її до сепаратного миру, щоб зосередити усі сили проти СРСР. Але це – лише пропагандистський примітив часів холодної війни, який трансформувався у стереотип, живий подекуди до сьогодні. Політик Гітлер ніколи б не випустив розбитого противника, усвідомлюючи, що ніщо так не підштовхує до капітуляції, як повна втрата армії. А військовий дилетант Гітлер цілком міг послухати Герінга і раптом злякатися за свої танки, постійно чуючи від танкістів не до кінця зрозумілі вимоги про технічні зупинки і поточні ремонти.

Союзники прагнули зачепитися за оборонний рубіж на р. Сомми (лінія Вейгана), де розгорнули 3-ю групу армій у складі 6-ї, 7-ї та 10-ї армій (32 дивізії, зокрема, 4 танкові, 3 кавалерійські французькі та 1 танкова англійська). Усього на другому етапі кампанії союзники могли розраховувати на

---

⁷⁰⁹ Там само. С. 101.

⁷¹⁰ Багреев А. Д. Военное искусство капиталистических государств. С. 51.

⁷¹¹ Типпельскирх К. фон. История Второй мировой войны. С. 165.

65 дивізій. Але тепер перевага німців була абсолютною. Вони зосередили проти французів 124 дивізії, 12 з яких були танковими. Група армій “Ц” продовжувала зв’язувати французів на лінії Мажино і готувалася їх атакувати у той момент, як у тил їм зайдуть війська групи армій “А”. Водночас група армій “Б”, розвернувшись від Лаону до р. Маас, мала наступати на Париж. Наступ почався 5 червня 1940 р. До вечора німці форсували Сомму, а після впертої декілька денної французької оборони 8 червня ввели у прорив 5 танкових і майже 20 піхотних дивізій, які 14 червня 1940 р. захопили Париж⁷¹².

Головною формою операцій у Французькій кампанії був фронтальний удар з наступним оперативним охопленням, обходом та оточенням противника. Фронт наступу групи армій складав 180-200 км, глибина операції – до 400 км, тривалість операції – до 16 діб, темп наступу – 40-50 км/добу для мобільних сил⁷¹³. Останній показник значно перевищував результати Польської кампанії. Під час прориву оборони у напрямку головного удару німці зосереджували 1,5-2,5 піхотних батальйони при підтримці від 60 до 140 гармат та 10-15 танків на кілометр фронту. На окремих вузьких ділянках ця насиченість танками була щільнішою⁷¹⁴.

Німецька армія вдало застосувала у Французькій кампанії два основних принципи оперативного мистецтва – раптовості та зосередження сил. Особливо це стосується танкових військ, тоді як французи розкидали свої танки по батальйонах, розосередивши їх по всій лінії фронту. Кидали, навіть, танкові дивізії в бій ізольовано (14-15 травня під Седаном – 3-я танкова дивізія, 18 травня під Лаоном – 4-а танкова дивізія).

Знаючи теорію застосування танкових військ, французькі генерали не здогадалися зосередити свої танкові сили хоча б на другому етапі кампанії – після трагедії під Дюнкерком. Однак, і німцям потрібен був час, щоб зрозуміти: немає жодного змісту кидати танкові частини на добре підготовлені оборонні позиції, зайняті противником, який готовий до відбиття атаки. Це засвідчила невдача Клейста на Соммі. Г. Гудеріан, який на практиці підтверджував свою теорію, втрат уникнув, бо дочекався, поки піхота переправиться через р. Ену⁷¹⁵.

Важливо і те, що німці зуміли знайти досконалий баланс між родами військ у структурі танкових дивізій. Ця структура упорядковувалася і надалі. Після польської кампанії у складі танкових батальйонів стало чотири роти по 32 танки. З резервними і штабними танками, теоретично дивізія мала мати 561 танк, але практично її чисельність складала в середньому по

⁷¹² Там само. С. 167–168.

⁷¹³ Багреев А.Д. Военное искусство капиталистических государств. С. 70.

⁷¹⁴ Там само. С. 89.

⁷¹⁵ Мелентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945. С. 41.

320 танків (від 218 до 324 машин⁷¹⁶). Після Французької кампанії у танкових дивізіях скоротили кількість танкових полків до одного, який складався з двох-трьох батальйонів по три роти у кожному. При загальній чисельності 15600 осіб танкова дивізія тепер мала 150–200 танків. Паралельно із скороченням кількості танків підсилювали дивізіон протитанкової оборони, у якому 37-мм гармати замінювали 50-мм. Чисельність розвідувального батальйону зросла до 1140 осіб⁷¹⁷.

Німці також добре усвідомили, що танки не здатні діяти без безпосередньої підтримки моторизованої піхоти, артилерії та саперів. Цей висновок Г. Гудеріана підтвердила вся Французька кампанія. Нарешті, німецькі танкові командири першими зрозуміли: управляти танковими військами можна тільки безпосередньо у бойових порядках, щоби можна було відразу реагувати на швидку зміну ситуації⁷¹⁸. Це пізніше підтвердив своєю діяльністю в Африці досвідчений танковий генерал Ервін Роммель (1891–1944)⁷¹⁹ та інші німецькі танкові командири⁷²⁰. Для забезпечення такого управління на перший план поряд з розвідкою та розвідувальними підрозділами виступали підрозділи зв'язку і повна радіофікація усіх бойових машин.

Під час Французької кампанії німці вперше перевірили самостійні танкові з'єднання – танкові групи (спочатку Клейста, а потім групи Гудеріана і Гота) у складі двох танкових корпусів. Там окрім танкових, були і моторизовані дивізії, а у групі Клейста – цілий моторизований корпус. Крім цього, німці практикували бойові дії танкових частин у відриві від основних сил.

Ервін Роммель (1891-1944)

⁷¹⁶ Багреев А. Д. Военное искусство капиталистических государств. С. 44.

⁷¹⁷ Молло Э. Вооруженные силы Второй мировой. С. 189.

⁷¹⁸ Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945. С. 45.

⁷¹⁹ Див.: Young D. Rommel. Witsbaden, 1950.

⁷²⁰ Див.: Митчем-мл. С. У., Мюллер Д. Командиры Третьего Рейха. Смоленск, 1995.

Але це відбувалося за умови повної переваги у повітрі і чіткої взаємодії авіації з танковими частинами⁷²¹.

Вартують уваги і чітке перегрупування танкових сил, а також поповнення матеріальної частини та особового складу між етапами (операціями) кампанії, яке вкладалося у декілька календарних днів. Однак, спроба наступати після прориву на Соммі та Ені на широкому фронті у різних напрямках, які розходилися віялом, не дозволила втримати чіткої взаємодії. Тому результати цих маневрів були значно нижчими від очікуваних⁷²². У загальному запалі успіхів цього не врахували і пізніше під час війни проти СРСР подібна практика стала загальною.

Отже, успіх німецьких танкових військ у Французькій кампанії, яка тривала лише сорок днів, як і у Польській, відбувся за сприяння противника. Саме він зробив усе так, щоб не зміг скористатися перевагами у чисельності, підготовці театру військових дій, якісному та кількісному складі власних танкових сил⁷²³. Неглибоке розташування французьких військ в обороні, особливо на другому етапі кампанії, коли оборонятися довелося на лінії Вейгана, яка не була достатньо обладнана в інженерному плані, а також недостатня насиченість військ засобами протитанкової та протиповітряної оборони, як і не правильна підготовка самих військ вплинули на результат кампаній.

Для німецьких танкових військ Французька кампанія 1940 р. була чи не найбільшим успіхом за всю історію існування. Перевершити цей успіх німцям вдалося лише на першому етапі війни з СРСР у червні–липні 1941 р., але тоді завершити до кінця ці досягнення вже не вдалося.

4.3. Танкові війська у боях на радянсько-німецькому фронті у 1941 р.

Блискучі перемоги у 1939-1941 рр. призвели до переоцінки німецьким командуванням власних можливостей і сил. Одночасно ж невдачі РСЧА у війні проти Фінляндії призвели до недооцінки її можливостей. Німці не могли розраховувати на перевагу у живій силі, виходячи з мобілізаційних можливостей противника. Але вони не мали переваги і в основних видах озброєння. Сьогодні не підлягає сумніву, що обидві сторони проводили приховану мобілізацію і нарощення військ.

Тому точна чисельність німецької та радянської армій станом на 22 червня 1941 р. залишається дискусійною і цифри ці постійно змінюються⁷²⁴. Танки і

⁷²¹ Буше Ж. Бронетанковое оружие в войне. С. 141.

⁷²² Там само. С. 142.

⁷²³ Там само. С. 143.

⁷²⁴ Мельтюхов М. Организационное развитие Красной Армии в 1939–1941 гг. и проблема соотношения сторон к началу Великой Отечественной войны //

штурмові гармати знаходилися у складі 20 танкових і 10 моторизованих дивізій, лейбштандарту СС “Адольф Гітлер”, 2 танкових і 1 механізованої бригад, 11 дивізіонів і 5 окремих батарей штурмових гармат і 5 окремих танкових батальйонів⁷²⁵. За німецькими даними станом на 1 червня 1941 р. в строю було 6292 танки, штурмові та самохідні гармати⁷²⁶. За уточненими даними станом на 22 червня 1941. німці мали 6852 машини⁷²⁷, включаючи танки серії Т-1 (їх правильніше було би вважати танкетками і вони підлягали заміні) та французькі і чеські трофейні танки. Звичайно, що не всі ці сили були розгорнені проти СРСР. На Східному фронті німці розгорнули 4 танкові групи у складі 10 механізованих корпусів, до яких входили 17 танкових та 9 моторизованих дивізій та лейбштандарт СС “Адольф Гітлер” і 1 моторизовану бригаду. Кількість танків у розгорнутих з’єднаннях за німецькими джерелами коливається від 3412 до 3794⁷²⁸. У складі чотирьох танкових груп налічувалося 3397 танків⁷²⁹. За підрахунками радянських фахівців з резервами на початок вторгнення німці мали 3712 танків, у т. ч. у Фінляндії – 267, у групі армій “Північ” – 590, “Південь” – 725, “Центр” – 1768, у резерві – 365⁷³⁰. З врахуванням штурмових та самохідних гармат – 4058 одиниць⁷³¹. Союзники Німеччини виділили для Східного фронту війська, у складі яких було 402 танки, переважно застарілих моделей, в т. ч.: Фінляндія – 86 (більше половини трофейні радянські танки різних моделей), Словаччина – 35, Угорщина – 160, Румунія – 60, Італія – 61⁷³². З врахуванням того, що словацькі та італійські частини спізнилися до початку вторгнення число цих машин потрібно зменшити до 306⁷³³. Тобто всього на початок вторгнення німці та їх союзники мали на фронті 4364 танки, включаючи танкетки, штурмові і самохідні гармати.

Ще складніше з визначенням кількості танків у СРСР станом на 22 червня. Танкові війська були об’єднані у 29 механізованих корпусів. Всього було

Катастрофа 1941 года – можна ли было предотвратить трагедию? Москва, 2013. С. 210–306.

⁷²⁵ Там само. С. 264–265.

⁷²⁶ *Hahn F. Waffen und Geheimwaffen des deutschen Heeres. Bd. 2. Koblenz, 1987. S. 211–212; Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd. 5. Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtberuch. Hbd. 1. Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen, 1939–1941. Stuttgart, 1988. S. 554–555.*

⁷²⁷ *Бешанов В. Танковый погром 1941 года (Куда исчезли 29 тысяч советских танков?). Москва, 2005. С. 76–90, 106.*

⁷²⁸ *Мельтохов М. Организационное развитие. С. 262.*

⁷²⁹ *Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945. Т. 3. Война на два фронта. Москва, 1976. С. 269–270.*

⁷³⁰ *Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Москва, 1961. С. 57.*

⁷³¹ *Мельтохов М. Организационное развитие. С. 266.*

⁷³² Там само. С. 268.

⁷³³ Там само. С. 268.

сформовано 61 танкова і 31 моторизована дивізії, 1 мотоброньова бригада і 1 окремих танковий батальйон⁷³⁴. Крім того танки знаходилися у складі кавалерійських дивізії а також у складі Військово-Морського Флоту (ВМФ) та військ народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Загальна чисельність танків у різних дослідженнях коливалася від 1861 до понад 23 тисячі одиниць⁷³⁵. У праці маршала М. Захарова, виданій під грифом “секретно” у 1968 р., станом на 1 січня 1941 р. – 22531 танк⁷³⁶. За останіми дослідженнями станом на 22 червня 1941 р. у строю у РСЧА налічувалося 25786 танків⁷³⁷ (за Володимиром Бешановим – 25886, включаючи 1225 танків Т-34 та 636 танків КВ-1 і КВ-2⁷³⁸, тобто 1861 танк, броню якого не могли пробити німецькі танки і німецька проти-танкова артилерія.

Чисельність танків, які знаходилися у західних округах, також залишається дискусійним: 10534 (в т. ч. 1543 у Ленінградському військовому окрузі, 1618 у Прибалтійському особливому військовому окрузі, 2189 у Західному особливому військовому окрузі, 4785 у Київському особливому військовому окрузі та 743 у Одеському військовому окрузі)⁷³⁹ чи 11378 (1771 у ЛВО, 1618 у ПриОВО, 2900 у ЗаОВО, 4970 у КОВО і 1113 у ОдВО)⁷⁴⁰. Цифри в обох випадках подані без врахування танків у ВМФ і НКВС. За останіми дослідженнями всього у західних округах було 15687 танків⁷⁴¹. Таким чином, безпосередньо на західному кордоні проти 190 радянських дивізії німці та їх союзники могли виставити у цей день лише 166. За рахунок закінченої мобілізації та стратегічного розгортання вони мали 4306800 чол. особового складу проти 3289851 в РСЧА. Але проти 15687 танків у західних округах – тільки 4171 танк, проти 10743 літаків – 4846, проти 59787 гармат і мінометів – 42601⁷⁴². З врахуванням уточнень і машин союзників число танків слід збільшити до 4364.

Крім всього іншого план “Барбароса” був великою авантюрою, оскільки передбачав удари по різних напрямках, які розходилися і ще й розділялися прип’ятськими болотами⁷⁴³. Але особливістю всієї кампанії літа 1941 р. було

⁷³⁴ Боевой состав Советской Армии. Ч. 1 (июнь – декабрь 1941 г.). Москва, 1964. С. 7–14, 83.

⁷³⁵ Мельтюхов М. Организационное развитие. С. 269.

⁷³⁶ Захаров М. В. Генеральный штаб в предвоенные годы. Москва, 2005. С. 412, 454–455, 479.

⁷³⁷ Боевой и численный состав Вооруженных сил СССР в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Статистический сборник № 1 (22 июня 1941 г.). Москва, 1994. С. 7–10, 12.

⁷³⁸ Бешанов В. Танковый погром 1941 года. С. 119.

⁷³⁹ Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Москва, 1961. С. 155–156.

⁷⁴⁰ 1941 г. – уроки и выводы. Москва, 1992. С. 220.

⁷⁴¹ Бешанов В. Танковый погром 1941 года. С. 201.

⁷⁴² Там само. С. 201.

⁷⁴³ Филиппи А. Припятская проблема. Москва, 1959. С. 21–59.

те, що німці взагалі не підозрівали про танковий потенціал СРСР, що визнав начальник штабу Верховного головнокомандування збройними силами Німеччини у 1938–1945 рр. генерал-фельдмаршал Вільгельм Кейтель (1882–1946)⁷⁴⁴, а про існування танків Т-34 та КВ довідалися, зустрівшись з ними безпосередньо на полі бою. У свою чергу і радянська розвідка переоцінила танкові потуги противника, що мало негативні наслідки, особливо для Південного фронту, де даремно тримали великі танкові з'єднання, втрачені пізніше в процесі відступу.

І все ж, незважаючи на явний авантюризм німецьких планів та незнання реального співвідношення сил, “приймаючи до уваги такі фактори як величезні складності постачання, які стояли перед німцями, нерозвиненість дорожньої сітки в Росії, неочікуваний за силою опір, прорахунки стосовно радянських резервів і той факт, що німці не вводили у справу більше 25 танкових дивізій, варто відзначити, що німецький наступ між 22 червня і 6 грудня 1941 року – найдивніше досягнення збройних сил”, – написав після війни Д. Фуллер⁷⁴⁵.

Розглянемо коротко причини поразок бронетанкових військ СРСР у цей період. Зрозуміло, що немає змісту розглядати весь перебіг бойових дій 1941 р., включаючи і танкові битви, яким присвячені спеціальні праці⁷⁴⁶.

⁷⁴⁴ Кейтель В. Размышления перед казнью. Смоленск, 2000. С. 59.

⁷⁴⁵ Фуллер Д. Вторая мировая война 1939–1945 гг. С. 259.

⁷⁴⁶ Див.: Гудериан Г. Танки – вперед! (Немецкие бронетанковые войска во Второй мировой войне). Москва, 1957; Миддельдорф Э. Тактика в русской кампании. Москва, 1958; Болдин И. В. Страницы жизни. Москва, 1961; Еременко А. И. В начале войны. Москва, 1965; Грецов М. Д. На Юго-Западном направлении. Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в летнее-осенней кампании (июнь–ноябрь 1941 года). Москва, 1965; Баграмян И. Х. Так начиналась война. Москва, 1971; Москаленко К. С. На юго-западном направлении 1941–1943. Воспоминания командарма. Москва, 1973; Начальный период войны. По опыту первых кампаний и операций Второй мировой войны / Под ред. С. Л. Иванова. Москва, 1974; 1941 г. Юго-Западный фронт. Воспоминания, очерки, документы. Львов, 1975; Василевский А. М. Дело всей жизни. Москва, 1983. С. 78–148; Жуков Г. К. Спогади і роздуми. Київ, 1985. С. 204–468; Андрущенко Н. К. На земле Белоруссии летом 1941 г. Минск, 1985; Гуров А. А. Боевые действия советских войск на Юго-Западном направлении в начальном периоде войны. // Военно-исторический журнал. 1988. № 8. С. 12–21; Владимирский А. В. На киевском направлении. По опыту ведения боевых действий 5-й армии Юго-Западного фронта в июне-сентябре 1941 г. Москва, 1989; Сандалов Л. М. Первые дни войны. Москва, 1989; Рябышев Д. М. Первый год войны. Москва, 1990; Авакумов Н. В. Первые залпы войны. Свердловск, 1991; Сорокин К. Л. Трудные дни сорок первого. Москва, 1991; Данилов В. Д. Сталинская стратегия начала войны: планы и реальность. // Отечественная история. 1995. № 3. С. 31–39; Его же. Забывчивость или обман? О некоторых нестыковках в освещении преддверия Великой Отечественной войны. // Независимое военное обозрение. № 22 (224). 22.06.2001; Анфилов В. А. Дорога к трагедии сорок первого года. Москва, 1997; Его же. Начало Великой Отечественной войны (22 июня – середина июля 1941). Москва, 1998; Скрытая правда войны: 1941 г. Неизвестные документы. Москва, 1992; 1941 г. / Сост. Л. Е. Решин и др. Под ред. В. П. Наумова. Кн. 1–2. Москва, 1998; Гот Г. Танковые операции. Смоленск, 1999; Дрогозов И. Железный кулак РККА. Танковые и механизированные корпуса Красной

Зупинимося лише на найважливіших моментах, які характеризують використання танків.

Бродівсько-Дубенська битва. Протягом червня-липня 1941 р. на ділянці Броди–Дубно (Бродівсько-Луцька операція) відбулася найбільша за всю Другу світову війну танкова битва. З відомих причин у радянській історіографії про цю битву довгий час згадували побіжно, оцінюючи її як епізод, пов’язаний з героїчним контрударом радянських танків старих типів по армادі переважаючих броньованих сил Вермахту, який завдав противникові значних втрат і затримав їх просування на київському напрямку, зірвавши ворожий план стрімкого прориву до Києва⁷⁴⁷. З часом оцінки почали змінюватися, особливо, коли стало вже неможливим і далі замовчувати або фальсифікувати реальне співвідношення сил⁷⁴⁸.

Однак, поступово в історичних дослідженнях, добре відредагованій мемуаристиці, а пізніше у художній літературі та кінофільмах почала переважати нова “канонічна” версія: Генштаб та Й. Сталін, не маючи правильної інформації, своєю директивою змусили механізовані корпуси атакувати противника, тоді як потрібно було зайняти оборону, дочекатися зосередження всіх сил і тоді спокійно починати контратаку. Це чудово розуміли і командувач округом генерал-полковник М. П. Кирпонос (1891–1941), його начальник штабу генерал-лейтенант М. О. Пуркаєв (1894–1953) та підлегли їм командири. Але що вони могли зробити, якщо директиву Ставки контролював сталінський комісар – член військової ради корпусний комісар М. М. Вашугін (1900–1941), який пізніше зрозумів свою помилку і застрелився.

Армии. 1932-1941 гг. Москва, 1999; *Его же*. Танковый меч страны советов. Москва, 2003; *Маништейн Э. фон*. Утерянные победы. Ростов-на-Дону, 1999. С. 179–211; *Ваккауз М. Ф.* Катастрофа в Белоруссии. Почему были проиграны приграничные сражения в июне-июле 1941 г. // Независимое военное обозрение. № 22 (244). 22.06.2001; *Чуприн К. В.* Миф о конармейской тачанке. Уже в 1941 г. Вооруженные силы СССР в техническом отношении не уступали Вермахту. // Независимое военное обозрение. № 22 (244). 22.06.2001; *Попель Н. К.* В тяжкую пору. Москва–Санкт-Петербург, 2001; *Моцанский И.* Танковое сражение на Западной Украине. 22 июня – 7 июля 1941 года. // Военная летопись. Серия “Бронетанковый музей”. Вып. 3. 2002. С. 10–18; *Моцанский И., Хохлов И.* Катастрофа Западного фронта. Белорусская стратегическая оборонительная операция. 22 июня – 9 июля 1941 года // Военная летопись. 2003. № 1. С. 32–45; *Их же*. Противостояние. Смоленское сражение 10 июля – 10 сентября 1941. Ч. 1 // Военная летопись. 2003. № 3. С. 28–42; *Бешанов В.* Танковый погром 1941 года (Куда исчезли 29 тысяч советских танков?). Москва, 2005; *Былинин С.* Танковое сражение под Бродами – Ровно 1941 г. Москва, 2005; *Дриг Е.* Механизированные корпуса РККА в бою. История автобронетанковых войск Красной Армии в 1940-1941 гг. Москва, 2005; *Роус Э.* Танковые сражения на Восточном фронте. Москва, 2005; *Свириденко Е. В.* Танковые сражения Второй мировой войны. Москва, 2005; *Исаев А. В.* “Котлы” 1941-го. История ВОВ, которую мы не знали. Москва, 2006; *Статюк И.* Оборона Западной Украины. 1941. Москва, 2006; *Его же*. Оборона Белоруссии 1941. Москва, 2006; *Солонин М.* 22 июня. Анатомия катастрофы. Москва, 2008.

⁷⁴⁷ Жуков Г. К. Спогади і роздуми. С. 268.

⁷⁴⁸ Гуров А. А. Боевые действия советских войск на Юго-Западном направлении в начальном периоде войны. С. 12–21; *Анфилов В. А.* Начало Великой Отечественной войны. С. 121–128.

*Дмитро Іванович Рябишев
(1894-1985)*

Здавалося, що все досить логічно. Але нові дослідження М. Солоніна⁷⁴⁹ та А. Осокіна⁷⁵⁰ показали, що проблема далеко не досліджена і надалі залишається актуальною⁷⁵¹.

Намагання будь-якою ціною знайти об'єктивні причини страшної поразки і виправдання не стільки Й. В. Сталіна, як сам сталінський режим, ідеалізація якого і ностальгія за яким ніяк не може покинути простори колишнього СРСР, відвертає увагу від пошуків справжніх причин поразки одних і успіху інших. А завдання воєнної історії полягає саме в пошуку таких причин з метою усунення їх повторення в майбутньому.

З радянської сторони у Бродівсько-Дубенській битві брали участь п'ять механізованих корпусів (8-й, 9-й, 15-й, 19-й і 22-й) і частина 4-го механізованого корпусу.

8-й механізований корпус генерал-лейтенанта Д. І. Рябишева (12-а і 34-а танкові дивізії, 7-а моторизована дивізія) мав у своєму складі, за даними його колишнього командира, 932 танки⁷⁵², за даними пізніших дослідників – від 858 до 899 танків⁷⁵³. У тому числі в корпусі було 100 танків Т-34 та 2 танки КВ-2. Окрім цього броневих автомобілів, здатних вести бій з танками противника (особливо танками серії Pz I), в корпусі на 27 жовтня 1940 р. нараховувалося 211. Але це число до 22 червня 1941 збільшилося⁷⁵⁴.

9-й механізований корпус генерал-майора К. К. Рокосовського (20-а і 35-а танкові дивізії, 131-а моторизована дивізія) мав у своєму складі на 22 червня 1941 р. всього 300 танків, у т.ч. 144 танки Т-26 і 104 танки БТ⁷⁵⁵.

⁷⁴⁹ Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. Москва, 2008.

⁷⁵⁰ Осокин А. Великая тайна Великой Отечественной. Москва, 2007.

⁷⁵¹ Кривизюк Л. Застосування механізованих корпусів у танковій битві на Західній Україні 1941 року // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія історія. Тернопіль, 2013. Вип. 1. Ч. 1. С. 43–49.

⁷⁵² Рябишев Д. М. Первый год войны. С. 34.

⁷⁵³ Дриг Е. Механизированные корпуса РККА в бою. С. 267.

⁷⁵⁴ Там само. С. 266.

⁷⁵⁵ Там само. С. 283–284.

15-й механізований корпус генерал-майора І. І. Карпезо (10-а і 37-а танкові дивізії, 212-а моторизована дивізія) мав у своєму складі 716 танків (у т.ч. 76 танків Т-34 і 64 танки КВ-2) і 152 броневих автомобілів⁷⁵⁶.

19-й механізований корпус генерал-майора М. В. Фекленко (40-а і 43-я танкові дивізії, 213-а моторизована дивізія) мав у своєму складі 450 танків (у т.ч. 2 танки Т-34 і 2 танки КВ-1). Дані про броневих автомобілі відсутні⁷⁵⁷.

22-й механізований корпус генерал-майора М. С. Кондрусєва (19-а і 41-а танкові дивізії, 215-а моторизована дивізія) мав у своєму складі 707 танків (у т.ч. 31 танк КВ-2). Дані про броневих автомобілі відсутні⁷⁵⁸.

Таким чином, у складі цих п'яти корпусів, жоден з яких не був укомплектований за штатом, станом на 22 червня 1941 р. було 3031-3105 танків (враховуючи розходження по 8 мехкорпусу), в т.ч. 33 танки КВ-2, 66 танків КВ-1 та 178 танків Т-34. Крім цього в корпусах було понад 400 броневих автомобілів, здатних протистояти німецьким танкам серій Pz I і Pz II.

Під час операції 15-му мехкорпусу 24 червня 1941 р. передали ще 8-му танкову дивізію зі складу 4-го механізованого корпусу генерал-майора А. А. Власова. Ця дивізія мала 325 танків (у т.ч. 50 танків КВ-1 і 140 танків Т-34) та 57 броневих автомобілів⁷⁵⁹.

Отже, з радянської сторони у цій битві взяли участь 3356-3430 танків (у т.ч. 33 танки КВ-2, 116 танків КВ-1 та 318 танків Т-34, тобто 467 танків, броню яких не пробивали німецькі танки та протитанкова артилерія) та більше 450 броневих автомобілів. Битва розпочалася 24 червня, тож від названого числа потрібно відняти втрати мехкорпусів за 22-23 червня. Це будуть втрати експлуатаційні, так як безпосереднього контакту з противником найсильніші танкові з'єднання до цього часу не мали зовсім.

Німецька 1-а танкова група, яка протистояла названим силам, налічувала 728 танків⁷⁶⁰. Безпосередньо з німецької сторони у битві взяли участь 11-а, 13-а, 14-а та 16-а танкові дивізії⁷⁶¹. Отже, з німецької сторони у битві брали участь 610 танків, з яких 100 було серії Pz IV і 215 серії Pz III, решта скоріше танкетки (Pz I і Pz II). Цю цифру також потрібно зменшити, враховуючи просування цих дивізій в умовах безпосереднього контакту з радянськими військами.

Як бачимо, у битві з обох сторін взяли участь близько 4 тис. танків. Це була наймасштабніша битва, більше танків під час Другої світової війни в одній

⁷⁵⁶ Там само. С. 398.

⁷⁵⁷ Там само. С. 469.

⁷⁵⁸ Там само. С. 517.

⁷⁵⁹ Дриг Е. Механизированные корпуса РККА в бою. С. 161.

⁷⁶⁰ Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. С. 465.

⁷⁶¹ Jentz T. Panzertruppen. The Complete Guide to the Creation and Combat Employment of Germany's Tank Force. 1933-1942. / Schiffer Military History. Atlegen, 1996. P. 217.

операції участі не брали. Перевага радянських військ була явною, тільки номінальне співвідношення було 5:1, а з врахуванням бронеавтомобілів – більше 6:1. Крім того 325 радянських танків вважалися невразливі для будь-яких танків противника та його протитанкової артилерії.

Зрозуміло, що більшість мемуаристів і частина радянських дослідників не могли дозволити собі зізнатися у справжньому співвідношенні сил. Навіть такий пунктуальний штабіст, як маршал І. Х. Баграмян (1897–1982), на той час полковник, – начальник оперативного управління і заступник начальника штабу Південно-Західного фронту, мусив написати, що радянські сили в цій битві мали лише 163 танки Т-34 і КВ проти 700 нових німецьких танків⁷⁶². Зрозуміло, маршал не згадав, що нові німецькі танки не могли нічого вдіяти проти Т-34.

Так само не відповідають дійсності і розповіді про повну перевагу противника у повітрі. Весь 5-й корпус люфтваффе, який підтримував групу армій “Південь”, мав у складі семи бомбардувальних і п’яти винищувальних груп, з врахуванням тимчасово несправних машин, вранці 22 червня 266 горизонтальних бомбардувальників (163 Ju-88 та 103 He-111) і 174 винищувачі (Me-109)⁷⁶³. З радянської сторони їм протистояло 944 бомбардувальників (без врахування застарілих ТБ-3) та 1166 винищувачів (у т. ч. 253 найновіших МиГ-3 та ЯК-1)⁷⁶⁴. Радянська авіація розташовувалася на 216 аеродромах⁷⁶⁵, подавити які з наявними силами раптовим ударом противник не міг. Аналіз показує, що розгортання мехкорпусів і їх висунення у вихідні для наступу райони пройшло майже без перешкод німецької авіації⁷⁶⁶. Більшість втрат були експлуатаційними.

На світанку 22 червня 1941 р. частини НКВС, які охороняли мости через Західний Буг, здали їх неушкодженими без опору. “Важливіший міст біля Сокаля захоплений неушкодженим. Переправа через р. Буг проходила спокійно. Піхота зайняла висоти східніше Бугу, не зустрівши при цьому жодного опору...”, – доповідали німецькі командири вищим штабам⁷⁶⁷. До вечора німецька піхота зв’язала боєм, частково оточивши, дві радянські стрілецькі дивізії. На захоплений плацдарм почали переправлятися 14-а та 11-а танкові дивізії Вермахту, які розгорнулися для наступу відповідно на Луцьк та Радехів. У цьому районі знаходилася 41-а танкова дивізія 22-го мехкорпусу, яка за числом танків була сильнішою за обидві німецькі дивізії⁷⁶⁸. В дивізії, якою командував полковник П. П. Павлов, у той день було 415 танків, у т. ч. КВ-2 – 31, Т-26 – 342, хімічних танків – 41 і

⁷⁶² Баграмян И. Х. Так начиналась война. С. 101.

⁷⁶³ Price A. Luftwaffe Data Book. Hamburg, 1997. S. 124.

⁷⁶⁴ Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. С. 215.

⁷⁶⁵ 1941 год. Кн. 1. / сост. Л. Е. Решин и др. Под ред. В. П. Наумова. Москва, 1998. С. 492.

⁷⁶⁶ Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. С. 216–217.

⁷⁶⁷ Анфилов В. А. Дорога к трагедии сорок первого года. Москва, 1997. С. 227.

⁷⁶⁸ Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. С. 231–232.

плаваючих Т-37 – 1⁷⁶⁹. За правильного використання танки Т-26 могли вражати будь-які німецькі машини, які знаходилися на озброєнні обох німецьких дивізій.

Але, виконуючи припис “червоного пакету” (секретного документу моб-плану, який зберігався в штабах з’єднань і міг бути відкритий лише у випадку війни), командир дивізії повів її в район Любомль–Ковель, фактично в сторону від бойових дій. До 26 червня ця дивізія простояла у бездіяльності, причому їй на допомогу перекинули ще 215-у моторизовану дивізію (штаб армії отримав повідомлення від повітряної розвідки про марш на Ковель двох тисяч німецьких танків!). 14-у танкову дивізію Вермахту на луцькому напрямку зустріла 1-а протитанкова артилерійська бригада генерал-майора К. С. Москаленка, яка зупинила її просування, при цьому німці понесли втрати в танках. На решті діляниця фронту противник намагався відкинути радянські частини від кордону.

За таких умов штаб Південно-Західного фронту, який знаходився в Тернополі, в ніч з 22 на 23 червня отримав директиву № 3 Генерального штабу, яка вимагала відкинути противника і провести наступ на Люблін. У штабі фронту знаходилися прибулі за наказом Ставки начальник Генштабу генерал армії Г. К. Жуков та М. С. Хрущов, – перший секретар ЦК КП(б) України. В Москві не мали точної інформації щодо співвідношення сил, але твердо були переконані: перевага власних сил не менша ніж 3:1 (реальна перевага була майже вдвічі більшою). Фланги фронту прикриті Карпатами та прип’ятськими болотами. Механізовані корпуси мали розірвати 1-у танкову групу за будь-яких обставин. Наступ у напрямку Любліна робив будь-який прорив німців небезпечним і безглуздим. Більше того успіх такого удару змусив би німців знімати війська з мінського напрямку⁷⁷⁰. Немає жодних підстав звинувачувати Генштаб і Сталіна в цьому випадку. Щодо Південно-Західного фронту, то директива була своєчасною.

Але штаб фронту не виконав директиви № 3. Прийняття наказу № 03 від 23 червня на контратаку противника передувала нарада в штабі фронту, перебіг якої по-різному переданий її учасниками в пізніших спогадах, але центральною подією якої була сутичка між начальником штабу фронту генерал-лейтенантом М. О. Пуркаєвим і членом військової ради корпусним комісаром М. М. Вашугіним. Командувач фронтом М. П. Кирпонос під час цієї суперечки своєї позиції не виклав, але вона проявилася пізніше у згаданому наказі. М. П. Кирпонос героїчно загинув, і дослідники не ризикнули його в чому-небудь звинуватити.

Щоправда послужний список генерала не витримує співставлення з його противником – генерал-фельдмаршалом Карлом Рудольфом Гердом фон Рундштедтом (1875–1953). Михайло Петрович Кирпонос (1892–1941) до 1915 р. працював лісником, був призваний в армію, але участі в боях не брав, закінчив військово-фельдшерську школу і отримав чин прапорщика (1917).

⁷⁶⁹ 1941 год. Кн. 1. С. 517.

⁷⁷⁰ Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. С. 235.

*Микола Петрович Кирпонос
(1891-1941)*

У громадянську війну від грудня 1918 до червня 1919 р. командував батальйоном і був помічником командира 2-го Богунського полку, а далі – помічником начальника школи червоних старшин у Житомирі. У 1927 р. закінчив військову академію ім. М. В. Фрунзе, короткий час був начальником штабу 51-ї стрілецької дивізії, а потім очолив Казанське військово-училище, звідки у 1940 р. його призначили командиром 70-ї стрілецької дивізії. 4 лютого 1940 р. він отримав звання генерал-лейтенанта, а на початку 1941 р. – генерал-полковника. Командувачем Київським особливим військовим округом його призначили 22 лютого 1941 р.

Сучасники по-різному оцінювали постать Кирпоноса. Маршал К. С. Москаленко, вшановуючи пам'ять свого колишнього командира, написав у мемуарах: "Він був хороброю у військовому відношенні людиною і

проявив себе хоробрим і вольовим командиром..."⁷⁷¹. Характеристика маршала К. К. Рокосовського є гострішою: "... Мене сильно здивувала його розгубленість, яка різко кидалася в очі... Складалося враження, що він або не знає ситуації, або не хоче її знати. В ці хвилини я остаточно дійшов висновку, що не до снаги цій людині такі об'ємні, складні і відповідальні обов'язки, і горе військам, йому ввіреному"⁷⁷². З цією оцінкою солідарний генерал-лейтенант М. К. Попель, тоді бригадний комісар, комісар 8-го мехкорпусу, який у цій битві брав активну участь: "Безперечно смілива і рішуча людина, він ще не дозрів для такої посади. Про це ми не раз говорили спокійно, не вбачаючи тут у мирний час великої біди, забуваючи, що прикордонний округ з початком бойових дій розвернеться у фронт..."⁷⁷³. У мемуарах уже згаданого І. Х. Баграмяна проти волі самого мемуариста командує фронтон виглядає нервовою, розгубленою людиною. Схоже, що оцінити значення удару в напрямку на Люблін йому було не під силу (удар готувався штабом округу задовго до війни).

Начальник штабу фронту генерал-лейтенант Максим Олексійович Пуркаєв (1894–1953) також не брав участі у бойових діях Першої світової війни. Восени 1915 р. його призвали в армію як ратника ополчення 2-го розряду, він трохи

⁷⁷¹ Москаленко К. С. На юго-западном направлении 1941–1943. Воспоминания командарма. Москва, 1973. С. 64.

⁷⁷² Рокоссовский К.К. Солдатский долг. Москва, 1988. С. 85.

⁷⁷³ Попель Н. К. В тяжкую пору. Москва–Санкт-Петербург, 2001. С. 34.

служив у запасному стрілецькому батальйоні в Казані, а потім закінчив школу прапорщиків (1916) і далі був молодшим офіцером стрілецької роти у 164-у запасному полку, дислокованому далеко від фронту у Вятській губернії. У громадянську війну командував ротою і полком. Освіта в нього була звичною для висуванців цього періоду: курси “Выстрел” (1923) та курси Вищого начальницького складу при Академії ім. М. В. Фрунзе (1930). З червня 1936 по квітень 1938 р. був командиром 1-ї моторизованої хімічної дивізії, у 1938–1940 рр. був начальником штабу Білоруського ВО (з перервою у серпні 1939 – лютому 1940, коли комкор був військовим аташе у Німеччині), звідки переведений на таку ж посаду в Київський особливий ВО. У липні 1941 р. він був зміщений і переведений в інспекцію з підготовки резервів, потім командував 60-ю резервною армією та Калінінським фронтом (від 26 липня 1942 до 25 квітня 1943), звідки був зміщений через проблему голоду в його арміях, причиною якої був хаос у розподілі продовольства. У числі операцій, проведених під його керівництвом, була бездарна Ржевсько-Вяземська операція, яка коштувала сотні тисяч жертв⁷⁷⁴. Далі його перекинули командувати Далекосхідним ВО, трансформованим у фронт (1943-1947), де він став генералом армії (1944). М. О. Пуркаєв був спокійним і обережним, навіть скоріше нерішучим командиром із загальним невеликим бойовим досвідом і далеко не достатньою військовою освітою. Зрозуміло, що він виступив проти директиви, так як подібно до всього штабу фронту зовсім не володів інформацією про загальне становище, сили і наміри противника. Тому він і пропонував завершити мобілізацію та розгортання, а для цього перейти до оборони на старих рубежах. У ситуації, що склалася, таке рішення було нереальним. Відхід на 200-250 км з перших днів війни ніколи б не отримав згоди Ставки. Але й організувати цей відхід, не маючи чіткого управління і зв'язку, було неможливо – відхід є чи не найважчим для виконання маневром.

Зрозуміло, що з цим рішенням не міг погодитися член військової ради фронту корпусний комісар М. М. Вашугін (1900–1941). Це був не партійний діяч, а кадровий військовий, який пройшов з 1920 р. від комісара полкової

*Максим Олексійович Пуркаєв
(1894-1953)*

Зрозуміло, що з цим рішенням не міг погодитися член військової ради фронту корпусний комісар М. М. Вашугін (1900–1941). Це був не партійний діяч, а кадровий військовий, який пройшов з 1920 р. від комісара полкової

⁷⁷⁴ Кондратьев О. А. Ржевская битва: полвека умолчания. Ржев, 1998; Герасимова С. А. Военные действия в районе Ржевско-Вяземского выступа в январе 1942 – марте 1943 гг.: Ржевская битва. Тверь, 2002 // интернетресурс: rchev-42.narod.ru/gerasimova.html#g33

школи до комісара фронту, закінчивши Академію ім. М. В. Фрунзе (1933) та вищі командні курси “Выстрел” (1937). Він проявив мужність під час Фінської війни. Маршал І. Конєв характеризував його як дуже спокійну і стриману людину⁷⁷⁵.

Історію з Вашугінім і його самогубством її учасники розповідають по-різному. За новою версією А. Осокіна, корпусного комісара Вашугіна ліквідували органи НКВС 21-22 червня 1941 р. за наказ зайняти укріплення передпілля (дослідник навів як докази телеграму Генштабу від 10 червня 1941 р., заборону займати передпілля від 11 червня 1941 р. та заборону польотів авіації далі 10 км до кордону від 12 червня 1941 р., останній лист Вашугіна до дружини 21 червня 1941 р., а також приїзд у штаб фронту М. С. Хрушова, який змінив Вашугіна на цьому посту)⁷⁷⁶. З цією версією важко погодитися попри різнобій інформації мемуаристів. Останній підпис Вашугіна стоїть під наказом № 0018 від 28 червня 1941 р.⁷⁷⁷ М. С. Хрушова у своїх мемуарах не було сенсу підігравати брехні, краще було підкреслити ще один злочин Сталіна, який усунув розумного командира напередодні гітлерівського нападу. Скоріш за все причини самогубства Вашугіна стали наслідком організаційного безладу, який він побачив під час своїх поїздок у війська⁷⁷⁸, а вже потім на нього переклали провини інших.

Як відомо, Г. К. Жуков теж не наполягав на виконанні директиви Ставки. Рішення штабу фронту було половинчастим: розгромити Володимир-Волинське угруповання противника і відновити становище на кордоні. Завдання було цілком під силу, виходячи із реального співвідношення сил. Тим більше, що Г. К. Жуков наказав командувачу 6-ю армією генерал-лейтенантові І. М. Музиченку негайно перемістити на правий фланг армії найкраще укомплектований 4-й мехкорпус генерал-майора А. А. Власова (892 танки, у т.ч. 414 марки КВ та Т-34)⁷⁷⁹. З такими силами не розгромити противника між Радеховом і Луцьком було би просто неможливо. Але, як виявилось, генерал-лейтенант І. М. Музиченко (1901–1970) не виконав цього наказу, залишивши корпус для прикриття Львова, якому на той час ніхто ще не загрожував⁷⁸⁰. І. М. Музиченко у Фінську війну командував стрілецькою дивізією і за проявлений героїзм у прямих фронтальних атаках отримав чин генерал-лейтенанта і посаду командувача армії, минувши корпус. Невдовзі пораненим потрапив у полон (7 серпня 1941 – 29 квітня 1945), пройшов через фільтраційні табори НКВС (травень-грудень 1945), закінчив Академічні курси при Академії Генштабу (1947) і тут же був відправлений у відставку. У поразці під Дубно, безперечно, велика частка його вини.

⁷⁷⁵ Конєв И. С. Записки командующего фронтом. Москва, 2000. С. 38.

⁷⁷⁶ Осокин А. Великая тайна Великой Отечественной. С. 211–265.

⁷⁷⁷ Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. С. 343.

⁷⁷⁸ Там само. С. 343–344.

⁷⁷⁹ Дриг Е. Механизированные корпуса РККА в бою. С. 160.

⁷⁸⁰ Солонин М. 22 июня. Анатомия катастрофы. С. 243.

Отже, 23 червня 1941 р. 10-а та 37-а танкові дивізії з 15-го мехкорпусу генерал-майора І. І. Карпезо атакували правий фланг німецького угруповання з метою розірвати кільце оточення навколо 124-ї стрілецької дивізії в районі Милятина. 212-а моторизована дивізія через нестачу вантажівок не встигала за танками і залишилася в районі попередньої дислокації у Золочеві. Так само не встигли висунутися на позиції 10-й артполк і 10-й зенітний полк. Жодної розвідки, навіть розвідки місцевості проведено не було. Війська не забезпечено топографічними картами. В результаті 19-й танковий полк повністю загрузнув у болоті в районі Олеська і до кінця дня участі в боях не брав. Загалом 10-а танкова дивізія, до складу якої входив цей полк, зранку 23 червня 1941 р. була атакована групою 11-ї німецької танкової дивізії біля Радехова і відійшла до Старого Майдану, підбивши 20 танків противника та втративши 26 своїх танків⁷⁸¹. Отриманий наказ передбачав контратаку противника у напрямку Радехів–Сокаль. Корпус І. І. Карпезо мав більше танків, ніж вся 1-а німецька танкова група.

Поки танкові дивізії виходили на вихідні позиції (їх рух сповільнювали дії німецької авіації при відсутності зенітного прикриття радянських танкових військ), 197-а німецька піхотна дивізія, діючи суворо в рамках вимог статуту, організувала сильну протитанкову оборону, але німці із жахом побачили, що їхні 37-мм протитанкові гармати не завдали жодної шкоди танкам Т-34. До вечора німці отримали підтримку з підходом 11-ї танкової дивізії Вермахту. Наступного дня 11-а німецька танкова дивізія просунулася в напрямку Дубно, здолавши опір 37-ї танкової дивізії, яка при цьому зазнала значних втрат. Німці здогадалися використати проти танків Т-34 88-мм зенітні гармати. В той же час, продовжуючи атакувати, 10-а радянська танкова дивізія дійшла до Лопатина, де зупинилася перед обороною німецької піхоти. Дивізія була без артилерії та мотопіхоти і далі рухатися не могла.

Тим часом штаб фронту кинув у район Бродів 8-й мехкорпус. Цей мехкорпус, дислокований в Дрогобичі та Стрию, уже здійснив ряд маршів у протилежному напрямку, тому був на межі використання свого моторесурсу. До кінця дня 22 червня танкові дивізії корпусу були зосереджені 10 км західніше Самбора близько кордону, очевидно згідно з передвоєнними наступальними планами. Саме цей рух корпусу змусив німецьку 101-у легко-піхотну дивізію відступити з Перемишля (за Сяном німці взагалі не мали танків). Ввечері 22 червня корпус отримав наказ маршу під Львів з наступним перепідпорядкуванням 6-й армії для удару на Броди. 23 червня до 11 години 12-а танкова дивізія підійшла до Куровиць, 34-а танкова дивізія – до Городка, а 7-а моторизована дивізія – до Миколаєва. Тут було отримано новий наказ повороту до Яворова, де корпус зосередився під кінець дня 23 червня, пройшовши даремно за два дні в середньому 215 км. Генерал Музиченко панікував, лякаючи штаб фронту тисячами танків, які ніби-то

⁷⁸¹ Дриг Е. Механизированные корпуса РККА в бою. С. 399.

йшли на Львів, але яких у противника на цьому напрямку взагалі не було. Вранці 24 червня корпус отримав наказ зосередитися в районі Красне, Олесько, Броди⁷⁸².

В цих непотрібних маршах до 300 легких танків зупинилися в дорозі⁷⁸³. Їх пошкодження не були значними, але відсутність засобів забезпечення, а також розкиданість по різних дорогах, викликані незнанням ситуації вищими штабами, не дозволили повернути їх у стрій. Виявилось також, що не тільки легкі машини були покинуті на дорогах. Причому екіпажі деяких машин зуміли з часом усунути пошкодження, заправитися паливом і, не маючи радіозв'язку, “пристати” до стрілецьких частин і воювати з ними далі. Так 30 червня 1941 р. в м. Миколаєві (за 35 км від Львова) загинули разом з бойовими машинами екіпажі танків KB-1 та KB-2, які прикривали відступ 206-го стрілецького полку 99-ї стрілецької дивізії⁷⁸⁴.

25 червня 1941 р. німецькі 13-а і 14-а танкові дивізії захопили Луцьк. При цьому добре укомплектований 22-й мехкорпус, який зазнав значних втрат ще під час бездумних маршів на ковельському та володимирському напрямках, а у зустрічній сутичці в районі Локачі–Войниця втратив більшу частину танків та командира С. М. Кондрусєва, разом з 27-м стрілецьким корпусом зайняв оборону під Луцьком. Німецькі танкові дивізії рушили в напрямку Рівного, але були зупинені частинами 9-го мехкорпусу. До Рівного підійшли чотири танкові дивізії 9-го та 19-го мехкорпусів⁷⁸⁵.

Штаб М. П. Кирпоноса вирішив атакувати 11-у німецьку танкову дивізію силами чотирьох танкових дивізій 9-го і 19-го мехкорпусів з рівненського напрямку і двох танкових дивізій 8-го мехкорпусу з бродівського. Знову все виглядало логічно і сумнівів не викликало. Навіть при втратах, яких зазнали, перевага радянських танкових частин була значною.

Атака почалася 26 червня 1941 р. Дії мехкорпусів не координувалися, розвідка також не велася, не всі частини встигли вийти на вихідні позиції. Мотопіхоти було явно мало, артпідготовка також була символічною. Але вдалося перерізати шосе Луцьк–Рівне і силами 43-ї танкової дивізії вибити німців з Дубно. Відтак німці відчували небезпеку і розвернули 13-у танкову дивізію на південь, зупинивши її просування. Для забезпечення флангів і комунікацій 11-ї танкової дивізії вони кинули три піхотні дивізії (75-у, 111-у і 299-у). На підтримку 8-го мехкорпусу рухався 15-й. Зі Львова перекидувалася добре укомплектована 8-а танкова дивізія 4-го мехкорпусу. Д. І. Рябишев поставив завдання своїм дивізіям перерізати комунікації німецьких 11-ї та 16-ї танкових дивізій. А вже 27 червня 1941 р. наступ 9-го та 19-го мехкорпусів призупинився. Їх авангардні частини були майже знищені і відрізані на відстані до

⁷⁸² Там само. С. 267–268.

⁷⁸³ *Рябишев Д. М.* Первый год войны. С. 38–39.

⁷⁸⁴ *Войтович Л.* Загадки “миколаївських” танків // Громада (Миколаїв). 2009. 30.04; 8.05; 13.05; 15.05; 19.05; 26.05; 29.05; 2.06; 5.06; 10.06.

⁷⁸⁵ *Владимирский А. В.* На киевском направлении. С. 58–59.

*Танк КВ-2 в центрі Миколаєва
Львівської області*

10 км від решти сил, які відступили. 13-а німецька танкова дивізія пройшла через них з флангу, а потім повернула на Рівне. Тим часом 11-а німецька танкова дивізія захопила переправу в районі Острога. На південному фланзі наступ продовжував розвиватися. Генерал Д. І. Рябишев зумів зібрати для удару свої дві танкові та моторизовану дивізії та отримав підтримку 14-ї кавалерійської дивізії. 15-й мехкорпус підкріпився сильною 8-ю танковою дивізією. Але до цього часу 8-й та 15-й мехкорпуси втратили вже половину своїх машин, причому більше через технічні причини, ніж у боях. Не вистачало піхоти та артилерійської підтримки. Танкові дивізії 8-го мехкорпусу зуміли пройти тільки 5 км і вперлися в оборону 111-ї німецької піхотної дивізії⁷⁸⁶.

Танк КВ-2 після детонації боєкомплекту

*Рештки танку КВ - 2
в центрі Миколаєва*

Скориставшись відсутністю взаємодії, німці пробили коридор між 9-м і 19-м мехкорпусами, які атакували північніше Дубно, і 8-м корпусом, який атакував південніше Дубно. При цьому 7-у моторизовану дивізію 8-го корпусу атаковано з тилу 16-ю німецькою танковою дивізією, а авангард радянської 12-ї танкової дивізії з цього ж корпусу – відрізаний від основних сил.

⁷⁸⁶ Былинин С. Танковое сражение под Бродами – Ровно 1941 г. Москва, 2005. С. 45–46.

*Микола Кирилович Попель
(1901-1980)*

Але група бригадного комісара М. К. Попеля, основу якої складала 34-а танкова дивізія 8-го корпусу, виконуючи наказ члена військової ради фронту корпусного комісара М. Вашугіна чи рішення командира корпусу (встановити хто персонально був ініціатором цієї атаки не можливо), вийшла в тил 11-ї німецької танкової дивізії й викликала у німців хаос між Бродами та Дубном 28–29 червня 1941 р.⁷⁸⁷. Однак німецьке командування повністю контролювало ситуацію. Для нейтралізації прориву німцям довелося повернути 16-у танкову дивізію, підсилену трьома піхотними. Бої тривали до початку липня. М. К. Попель вивів з оточення 1778 чоловік, приєднавши під час боїв рештки 124-ї стрілецької дивізії⁷⁸⁸.

28 червня 1941 р. 13-а німецька танкова дивізія вийшла до Рівного, але без піхоти не змогла рухатися далі. Це дозволило 9-у та 22-у мехкорпусам закріпитися на позиціях північніше та південно-східніше Луцька. 5-а армія генерал-майора М. І. Потапова, таким чином, створила “Прип’ятську проблему”, призупинивши такий наступ німців на Київ⁷⁸⁹. Це стало чи не єдиним успішним результатом Бродівсько-Дубенської операції⁷⁹⁰.

Загалом вперті, але безладні атаки мехкорпусів затримали німців на тиждень, змусили перекинути частину сил з напрямку головного удару і завдали німцям досить чутливі матеріальні втрати в танках (більше 50 %). Але величезні матеріальні втрати радянських танкових військ при їх повній кількісній та якісній перевазі над противником оправдати неможливо.

Розглянемо причини такого розгрому. Візьмемо для прикладу 10-у танкову дивізію: з 307 втрачених танків підбито у бою 108 машин, зупинилися на полі бою і були залишені 13 машин, пропало без вісті – 30, згоріло в результаті авіабомбардувань – 5, покинуті через відсутність пально-мастильних матеріалів – 15, знищено на пунктах збору аварійних машин через неможливість евакуації – 20,

⁷⁸⁷ Рябышев Д. М. Первый год войны. С. 50.

⁷⁸⁸ Попель Н. К. В тяжкую пору. С. 469.

⁷⁸⁹ Филиппи А. Припятская проблема. Москва, 1959. С. 145.

⁷⁹⁰ Былинин С. Танковое сражение под Бродами – Ровно 1941 г. С. 47.

залишено через неможливість відремонтувати – 95, застрягло на дорогах – 21. З 56 танків КВ лише 11 втрачені на полі бою⁷⁹¹. З 800 автомобілів цієї дивізії 210 втрачено на маршах від ударів авіації, 34 залишено через технічні несправності, 2 машини кинуті через неможливість їх евакуювати, 6 застрягло на дорогах і 44 залишилися в частинах через технічні несправності⁷⁹².

Звертаючи увагу на відсутність спеціальних евакуаційних підрозділів, неправильну організацію ремонтних служб (переважно стаціонарні майстерні і заводи), відсутність належного зв'язку, відсутність карт, відмову від постійного ведення розвідки, помилкову структуру танкових частин (перенасичених танками при недостатній кількості піхоти та артилерії), слабку підготовку екіпажів (у першу чергу механіків-водіїв) та інші фактори, не можна оминати і бездарність вищого командування. Водночас танкові війська практично були позбавлені управління. Танкові частини отримували завдання на марші без врахування моторесурсу (40-70 годин для нових машин) і їх технічних можливостей, що призводило до значних втрат на маршах. Їх кидали у фронтальні атаки без розвідки, зв'язку, по частинах, не дочекавшись зосередження, часто без підтримки піхоти та артилерії.

Фронт М. П. Кирпоноса мав матеріально-технічну перевагу над противником. Не можна погодитися з висновком А. В. Ісаєва, що у М. П. Кирпоноса та М. А. Пуркаєва не було шансів зупинити 1-у німецьку танкову групу. На його думку, при взаємодії мехкорпусів зі стрілецькими корпусами можна було вийти на комунікації німецьких танкових сил, але піхоти все одно б не вистачило для утримання цього “мішка”⁷⁹³. Відрізаний від своїх комунікацій, чисельно слабший противник, навіть при зовнішніх ударах піхоти, які могли стримуватись мобільними силами, і сам довго би не міг протриматися. А весь прорив німецьких сил був би позбавлений сенсу за умови виконання директиви Генштабу № 3 щодо удару у напрямку на Люблін.

Зрозуміло, що якби не було страшного удару по кадрах РСЧА, завданого Й. В. Сталіним у 30-х роках, такі безперечно сміливі та віддані, але недостатньо підготовані і досвідчені генерали, як М. П. Кирпонос чи І. М. Музиченко, не змогли б у 1941 р. командувати фронтами та арміями. Проблема дослідження причин поразки радянських танкових військ у червні 1941 р. за їх повної чисельної та якісної переваги явно потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Шауляйська операція. Командувач Північно-Західним фронтом генерал-полковник Ф. І. Кузнєцов ввечері 22 червня 1941 р. поставив завдання 12-у та 3-у мехкорпусам нанести контрудар по угрупованню противника, яке прорвалося в район Дубіса на шауляйсько-тільзитському напрямку, і розгромити його.

---

⁷⁹¹ Ісаєв А. В. От Дубно до Ростова. Москва, 2004. С. 245.

⁷⁹² Там само. С. 245–246.

⁷⁹³ Ісаєв А. В. От Дубно до Ростова. Москва, 2004. С. 254.

12-й мехкорпус мав нанести удар з району Шауля у південно-західному напрямку, а 3-й з Рассейня – у північно-західному.

12-й мехкорпус генерал-майора М. М. Шестопалова (23-а і 28-а танкові дивізії, 202-а моторизована дивізія) мав у своєму складі 779 танків, 26 танкеток і 49 броневих автомобілів. Щоправда, в його складі були переважно танки Т-26, а також різні іномарки (42 танки “Віккерс”, 6 танків ФІАТ-3000 та 6 Рено FT-17), які раніше перебували на озброєнні прибалтійських армій⁷⁹⁴.

3-й мехкорпус генерал-майора А. В. Куркіна (2-а і 5-а танкові дивізії, 84-а моторизована дивізія) мав у своєму складі 669 танків (у т. ч. 19 танків KB-2, 32 танки KB-1 та 50 танків Т-34) і 224 броневих автомобілі⁷⁹⁵.

Загалом радянські танкові частини в цій операції мали 1448 танків (включаючи 101 танк, броню якого не пробивали танки та протитанкові засоби противника) і 299 броневих автомобілів і танкеток. Їм протистояли частини 4-ї німецької танкової групи генерал-полковника Е. Гепнера (3 танкові, 3 моторизовані і 2 піхотні дивізії), які мали у своєму складі 631 танк, включаючи чеські танки 35t і 38t.⁷⁹⁶

Шауляйська операція також проходила у вигляді великих зустрічних боїв без розвідки з радянського боку. Обидва корпуси не встигли зайняти вихідні райони і почати наступ в 12.00 через повну перевагу противника в повітрі та дії диверсійних груп парашутистів, які дезорганізували рух у прифронтовій смузі. До кінця дня 23-я танкова дивізія так і не вступила у бій, а її тили були відрізані від основних частин. 28-а дивізія здійснила марш під ударами авіації та зайняла вихідний район для наступу, але через відсутність пально-мастильних матеріалів змогла наступати лише одним полком, який розгромив ворожу колону, знищив артилерійську батарею противника і, не отримавши підтримки, відійшов на 6 км назад. Лише 2-а танкова дивізія зуміла завдати німцям серйозний удар у районі Рассейня, правда у взаємодії з 48-ю та 125-ю стрілецькими дивізіями. Цей успіх був перебільшений у зведеннях, де говорилося про знищення 300 німецьких танків⁷⁹⁷.

Відтак вирішено повернути 3-й мехкорпус у район Каунаса, а 24 червня 1941 р. атакувати силами лише 12-го мехкорпусу. Однак його дивізії зуміли отримати пальне тільки до кінця дня. Вечірній наступ 23-ї танкової дивізії призвів до втрати більше 60 % танків, в основному від ударів авіації (схоже, що туди віднесли і втрати з технічних причин, зокрема незаправлені і покинуті машини). Рештки дивізії почали відступати. Сам Шауляй обороняли сили 9-ї протитанкової бригади і 202-ї моторизованої дивізії. Німці ж тим часом сміливо рухалися вперед, залишаючи на піхоту розрізані частини противника. Корпус Манштейна вже доходив до Даугавпілса. А 28-а танкова дивізія змогла перейти в наступ тільки ранком

⁷⁹⁴ Дриг Е. Механизированные корпуса РККА в бою. С. 341.

⁷⁹⁵ Там само. С. 135.

⁷⁹⁶ Бешанов В. Танковый погром 1941 года. С. 180.

⁷⁹⁷ Там само. С. 213–214.

25 червня 1941 р. Їй вдалося просунути на 6 км, втративши у бою з німецькою мотопіхотою 84 танки. Далі вона почала відходити разом з піхотою. Тим часом противник зумів оточити північніше Расейня 2-у танкову дивізію, яка здійснювала непотрібні марші. Командир дивізії загинув, пальне закінчилося, танки були підірвані, а рештки дивізії стали пробиватися пішо. Загалом триденна Шауляйська танкова операція закінчилася втратою більшості машин двох танкових корпусів. При цьому 56-й моторизований корпус Еріха фон Манштейна пройшов, не зупиняючись, майже 200 км і захопив стратегічно важливий міст через Західну Двину у Даугавпілсі.

З операцій Західного фронту виділимо розгром найсильнішого танкового з'єднання РСЧА – 6-го мехкорпусу генерал-майора М. Г. Хацкілевича (6-а і 7-а танкова та 29-а моторизована дивізії). Він був повністю укомплектований і мав 1121 танк (включаючи 452 танки КВ та Т-34) і 229 броневих автомобілів⁷⁹⁸. У В. Бешанова подані ще більші цифри – 1 131 танк, включаючи 452 КВ та 288 Т-34⁷⁹⁹, але вони видаються дещо завишеними. Виконуючи наказ командувача 3-ю армією генерал-лейтенанта К. Д. Голубєва, при штабі якого знаходився заступник командувача фронтом генерал-лейтенант І. С. Болдін, після кількох маршів під ударами авіації противника, корпус 24 червня 1941 р. завдав удар південніше Гродно по частинах німецького 20-го армійського корпусу. Генералу М. Г. Хацкілевичу допомагали розрізнені частини 6-го кавалерійського корпусу генерал-майора М. С. Нікітіна, які не змогли вчасно підтягнутися і вступали у бій епізодично. Німці відразу підтягнули 8-й армійський корпус і взяли Хацкілевича у своєрідний “мішок”. М. Г. Хацкілевич загинув у бою. Немаючи боєприпасів і пального, танкісти підривали і спалювали машини. Трагедія полягала в тому, що проти них не діяв жоден танк противника(!)⁸⁰⁰.

Генерал-лейтенант І. С. Болдін отримав наказ організувати кінно-механізовану групу з 6-го і 11-го мехкорпусів та 6-го кавкорпусу і вдарити у фланг німецькому угрупованню, що охоплювало радянські війська, не допустити його виходу до Волковиська. Зв'язатися з 11-м мехкорпусом, який вже був втягнений у бій, І. С. Болдін не зумів і кинув у бій ті сили, які зміг зібрати⁸⁰¹.

Але як можна було протягом такого короткого часу втратити більше тисячі танків, в т. ч. майже 500 першокласних, невразливих для протитанкової артилерії противника? Безплідні марші, відсутність пального, хаос на дорогах, забитих відступаючими тилами та біженцями, нальоти авіації, яка діяла безперешкодно... І все ж пояснити і виправдати розгром 6-го мехкорпусу неможливо.

⁷⁹⁸ Дриг Е. Механизированные корпуса РККА в бою. С. 221; Анфилов В. А. Начало Великой Отечественной войны. С. 85.

⁷⁹⁹ Бешанов В. Танковый погром 1941 года. С. 260

⁸⁰⁰ Там само. С. 261-262.

⁸⁰¹ Болдин И. В. Страницы жизни. Москва, 1961. С. 48-59.

На середину липня становище було важким: радянська армія втратила 815 700 осіб, 4013 літаків і 11 783 танки. Частина танків противник захопив новенькими на складах. У Дубно до його рук потрапили 215 танків, 42 210-мм мортири та 50 протитанкових 45-мм гармат⁸⁰². Але далі, маючи ще перевагу з прибуттям із Молдавії 2-го механізованого корпусу, у складі якого було 358 танків та 168 броневих автомобілів, війська Південно-Західного фронту дозволили противнику оточити в районі Умані 15 стрілецьких дивізій і рештки 2-го, 16-го, 18-го і 24-го мехкорпусів. До полону потрапили 103 тис. осіб, німці захопили також 317 танків⁸⁰³.

*Семен Михайлович Будьонний
(1883-1973)*

Трагічним епізодом стала і Київська операція. Волонтаризм Й. В. Сталіна не міг бути компенсованим талантом таких генералів як І. М. Потапов, чия 5-а армія в таких складних умовах діяла блискуче⁸⁰⁴. Але ж міг А. І. Єрьоменко, маючи 13 дивізій і 7 бригад при перевазі в повітрі, не допустити прориву 8 дивізій Г. Гудеріана до Конотопа, якби не кидав свої сили у бій пошелонно і на розрізних напрямках при відсутності між ними зв'язку⁸⁰⁵. Зрозуміло також, що своєчасний і організований відхід військ Південно-Західного фронту просто би зім'яв нечисленні частини Гудеріана у себе в тилу і не допустив би катастрофи⁸⁰⁶. Це зрозумів маршал С. М. Будьонний, за що його було зміщено і замінено маршалом С. К. Тимошенко. Останній надіслав М. П. Кирпоносу усний наказ із полковником І. Х. Баграмяном, але Кирпонос, який знав вже долю Павлова, не повірив усному наказу⁸⁰⁷. Під час Київської операції було втрачено 665212 осіб полоненими⁸⁰⁸. Німці захопили також 884 танки⁸⁰⁹. Ще до цього, штурмуючи укріплення Київського укріпленого району (УР), німці використовували трофейні КВ-1 та КВ-2.

⁸⁰² Бешанов В. Танковый погром 1941 года. С. 356

⁸⁰³ Там само. С. 417

⁸⁰⁴ Владимирский А.В. На киевском направлении. С. 59-237.

⁸⁰⁵ Бешанов В. Танковый погром 1941 года. С. 424.

⁸⁰⁶ Там само. С. 427.

⁸⁰⁷ Баграмян И. Х. Так начиналась война. С. 79.

⁸⁰⁸ Филиппи А. Припятская проблема. С. 136.

⁸⁰⁹ Бешанов В. Танковый погром 1941 года. С. 430.

На кінець року у РСЧА залишився 1731 танк. До 25 886 машин, які були на 22 червня 1941 р., слід додати 4742 танки, випущені промисловістю під час війни⁸¹⁰. Отже, втрати сягнули 28897 машин. За цей час Вермахт втратив 3730 танків, з яких частину пізніше відремонтували і повернули у стрій⁸¹¹.

Причини такого страшного розгрому слід шукати в самій системі, де командири боялися своїх начальників більше, ніж противника. Приклад маршала С. М. Будьонного, який продовжував наполягати на відводі військ з Києва, доволі показовий. При цьому сам Сталін і його інструмент – Генштаб виходили з вражаючої чисельної переваги своїх військ і вимагали негайно атакувати, штаби нижчих рангів просто дублювали ці накази, також переважно не знаючи реальної обстановки. Все це відбувалося без нормального зв'язку. Радіозв'язок був слабким, йому не довіряли. Штаби керували здалеку через делегатів, які не завжди мали можливість вчасно добратися до підлеглих штабів. У той час танкові командири Вермахту знаходилися у спеціально обладнаних штабних автобусах у своїх бойових порядках і могли реагувати на будь-які зміни. Більшість танків також не мали радіостанцій, тому в бою були некерованими, а діяли як доведеться, йдучи за командирською машиною, що відзначали німецькі автори⁸¹².

Танкові війська практично були позбавлені управління. Було повністю порушено вимоги військових теоретиків, які вимагали постійного ведення розвідки. Війська не мали карт і не знали навіть місцевості, через що протягом червня 1941 р., та й пізніше, нерідкими були випадки, коли цілі полки зупинялися у заболоченій місцевості і не могли витягнути свої машини. Про сили противника і його замисли, не кажучи вже про систему вогню, як правило, ніхто не здогадувався. Попри всі вимоги статутів і військових теоретиків, танкові війська кидали в бій частинами, не дочекавшись зосередження, без будь-якої взаємодії, артилерійської та піхотної підтримки і переважно в умовах повної переваги противника в повітрі. Напевно, лише М. І. Потапов намагався постійно використовувати танки Т-26 у взаємодії з піхотою⁸¹³. Атаки навіть таких танків, як КВ та Т-34, без підтримки артилерії і піхоти успішно відбивалися німцями з допомогою 88-мм зенітних гармат і корпусних гармат⁸¹⁴.

Не оптимальною була структура танкових частин і з'єднань, перенасичених танками при недостатній кількості піхоти та артилерії. Артилерія при цьому не забезпечувалася надійними тягачами. На початку війни відсутність тракторів, які мали прибути з народного господарства, призвела до того, що багато танкових

⁸¹⁰ Там само. С. 509.

⁸¹¹ Там само. С. 509.

⁸¹² Мелентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945. С. 366.

⁸¹³ Исаев А. В. От Дубно до Ростова. С. 242.

⁸¹⁴ Там само. С. 243.

частин взагалі залишилися без артилерії. Це ж стосується і мотопіхоти, яка не доотримала потрібної кількості автомобілів. При цьому на початок війни у РСЧА було 272,6 тис. автомобілів⁸¹⁵, що цілком вистачило би для забезпечення мехкорпусів при їх раціональному розподілі, виходячи з довоєнних розрахунків⁸¹⁶. У німців структура була раціональнішою і дозволяла танковим дивізіям певний час діяти самостійно у відриві від піхоти.

Танкові частини РСЧА отримували завдання на марші без врахування моторесурсу (40–70 годин для нових машин) і їх технічних можливостей, що призводило до значних втрат з технічних причин. Хоча до війни було розроблено навіть правила перевезення танків не лише залізничним транспортом, але й вантажівками Ярославського автозаводу. Завантаження здійснювалося по колійних трапах. Під їх середину для підсилення підкладали шпали або спеціальні стоячки. Колеса також закріплювали шпалами, щоб автомобіль під час завантаження не рушив з місця. Для зменшення навантаження на ресори при в'їзді танка під задню частину рами підводилися металеві стійки⁸¹⁷.

Протягом червня–листопада 1941 р. танкові командири повністю ігнорували як всі настанови, так і вимоги військових теоретиків, починаючи з С. І. Аммосова, який ще у 1932 р. писав про танкові засади і скриті відходи з метою дезорієнтації противника⁸¹⁸. Можливості гармат бронеавтомобілів та легких танків, які могли на рівних боротися з усіма танками противника, не використовувалися. Теж саме стосується маневрених можливостей танків серії БТ. Усі ці машини нерідко кидалися у фронтальні зустрічні бої, де через відсутність зв'язку в бою без радіостанцій, слабку підготовку екіпажів (у першу чергу механіків-водіїв) і незнання системи вогню противника мали менше шансів, а їх слабка броня збільшувала можливість вразливості. Взагалі танкові командири, схоже, не уявляли, що танки можна використовувати в засадах або просто в обороні⁸¹⁹.

Німецькі командири, навпаки, скрізь суворо дотримувалися вимог статутів та настанов. Зіткнувшись з підготовленою обороною, негайно зупинялися, підтягували артилерію. Так само ставились до контратак противника. При цьому постійно велася розвідка і чітко враховувалися шаблонні методи радянських командирів⁸²⁰.

Стосовно оперативного мистецтва, то, незважаючи на те, що методи німецьких танкових командирів були добре відомими, вище радянське керівництво було

---

⁸¹⁵ Боевой и численный состав ВС СССР в период Великой Отечественной войны. Статистический сборник № 1. Москва, 1994. С. 123.

⁸¹⁶ Див.: *Пэрн Л. А.* Автомобильные перевозки войск. Москва, 1941.

⁸¹⁷ Там само. С. 38–41.

⁸¹⁸ *Аммосов С.И.* Тактика мотомехсоединений. С. 56.

⁸¹⁹ *Лиддел Гарт Б.* Устрашение или оборона. Москва, 1962. С. 34–39.

⁸²⁰ *Карель П.* Восточный фронт. Кн. 1. Гитлер идет на Восток. 1941–1943. Москва, 2003. С. 68–72.

до них не підготовленим. У загальному знали, якщо виходити з матеріалів нарад кінця 1940–початку 1941 рр., але у червні 1941 р. ні генерал армії Д. Г. Павлов, ні маршал Б. М. Шапошников, ні маршал К. Є. Ворошилов не очікували маршу німецьких танкових частин на Мінськ, а сподівалися, що противник спочатку ліквідує оточені в “котлах” війська. Радянське командування так і не змогло зрозуміти важливості автомагістралей для німецьких танкових військ і опорних пунктів на цих магістралях⁸²¹. Вперта оборона таких пунктів не дозволила б німцям здійснювати обходи і прориви великими танковими силами.

У новітній російській історіографії помітна тенденція відійти від різкої критики, започаткованої у працях В. Бешанова⁸²², Б. Соколова⁸²³ та інших дослідників, до часткового об’єктивного виправдання такого розгортання подій у працях А. В. Ісаєва⁸²⁴ та інших. Але у більшості випадків ці спроби явно непереконливі. Сучасна українська історіографія лише розпочинає узагальнення цих проблем, не наважуючись активно вступати в полеміку.

4.4. Основні проблеми використання танкових військ: підготовка екіпажів, транспортування і марші, технічне обслуговування, ремонт, забезпечення функціонування

Створивши найпотужніші в світі танкові війська, в СРСР залишили без належної уваги проблему підготовки особового складу для цих військ. Маючи незначний контингент підготовлених на різних курсах трактористів, частину яких потрібно було залишати у машинно-тракторних станціях (МТС) для забезпечення сільського господарства, створити достатній запас механіків-водіїв для обслуговування наявної техніки не вдалося. Вимога економії пально-мастильних матеріалів (ПММ) і скорочення практичної програми водіння до 5 годин, також не сприяли підготовці цієї найважливішої категорії екіпажів бойових машин. Не було створено жодного резерву у діючих підрозділах. Це ж можна віднести і до інших членів танкових екіпажів.

---

⁸²¹ *Mackensen Eberhard von. Vom Bug zum Kaukasus. Das III Panzerkorps im Feldzug gegen Sowjetrusland 1941/1942. Munchen, 1997. S. 112–116.*

⁸²² *Бешанов В. Танковый погром 1941 года (Куда исчезли 29 тысяч советских танков?). Москва, 2005.*

⁸²³ *Соколов Б. В. Красная армия в межвоенный период (1921-1941). Москва, 1990; Их же. Похвальное слово Виктору Суворову и эпитафия катынским полякам. // Независимая газета. 5.04.1994; Их же. Правда о Великой Отечественной войне (Сборник статей). Санкт-Петербург, 1998; Их же. Неизвестный Жуков: Портрет без ретуши в зеркале эпохи. Минск, 2000; Их же. Тайны финской войны. Москва, 2000.*

⁸²⁴ *Исаев А. В. От Дубно до Ростова. Москва, 2004; Его же. Антисуворов. Десять мифов Второй мировой. Москва, 2004; Его же. Антисуворов. Большая ложь маленького человека. Москва, 2006; Его же. “Котлы” 1941-го. История ВОВ, которую мы не знали. Москва, 2006.*

Тільки наказом Народного комісара оборони (НКО) № 0274 від 10 серпня 1941 р. було організовано шість Навчальних автобронетанкових центрів (НАБЦ): Московський, Ленінградський, Харківський, Горківський, Челябінський та Сталінградський. До їхнього складу ввійшли окремі навчальні танкові батальйони та роти. З 12 серпня у військових округах почали створювати запасні танкові полки для підготовки командирів танків. Початково НАБЦ не мали завдання формування і поповнення танкових частин. Тому до їх штатів входило тільки 32 чол. (21 офіцер, 9 сержантів і рядових, 2 вільнонайманих). Тільки з грудня 1941 р. функції центрів розширили до завдань формування і поповнення танкових частин⁸²⁵.

Танкові війська потребують перш за все забезпечення пально-мастильними матеріалами. Особливості конструкцій двигунів танків Другої світової війни передбачали споживання значної кількості мастил. Для нормального функціонування танкових підрозділів потрібно було мати у наявності 2,5-3 заправки (заправка – кількість палива, яка поміщається в баки, що конструктивно входять у паливну систему машини) і організовану систему підвозу пально-мастильних матеріалів (ПММ). Танкам також необхідний запас запчастин, особливо гусеничних траків, які найбільше зношувалися. Цей запас також потрібно мати безпосередньо у військах.

Малий моторесурс вимагав двох моментів: обмеження передислокацій і маршів своїм ходом. Тому настановами передбачалося перевезення танків автомобільними транспортерами та залізничним транспортом, що відзначав ще на зорі танкової ери В. К. Триандафіллов⁸²⁶, і технічне обслуговування та огляд на місці⁸²⁷, що вимагало наявності мобільних майстерень і підготовленого персоналу ремонтних служб. Обов'язкова наявність автомобілів поряд з танками вимагає наявності і відповідних авторемонтних служб. Технічно несправні машини необхідно евакуйовувати на збірні пункти та ремонтні підприємства, для чого потрібні евакуаційні підрозділи зі спеціальною технікою. Танки необхідно постійно доукомплектовувати боєприпасами для гармат і кулеметів. Особовий склад також потребував інших видів забезпечення, включаючи польові кухні та мобільні медичні пункти.

Найкраще ці проблеми було відпрацьовано у німецькій армії, де танкові частини мали достатню кількість мобільних ремонтних засобів, спеціальної конструкції броньовані машини для підвозу боєприпасів, евакуаційні засоби, а також і всі інші необхідні служби, що дозволило їм відновити більше 50 % підбитих машин, а також без танкового поповнення почати операцію наступу на

⁸²⁵ Див.: ЦАМО РФ. Ф. 38. Оп. 11373. Д. 69. Л. 2; Д. 154. Л. 19–22; Д. 155. Л. 25; Д. 158. Л. 245; Оп. 11351. Д. 20. Л. 11; Ф. 4849. Оп. 2. Д. 1. Л. 1–32.

⁸²⁶ Триандафиллов В. К. Характер операций современных армий. 3-е изд. Москва, 1936. С. 132.

⁸²⁷ Там само. С. 107, 141.

Москву “Тайфун”⁸²⁸. Німецькі генерали просили не нових танків, а запасні частини. Кожна німецька танкова рота мала танкоремонтний загін у складі управління, двох ремонтних бригад, складу запасних частин при 6 транспортних засобах. При необхідності евакуації машини використовувалася техніка евакуаційного взводу танкоремонтної роти полку⁸²⁹. У складі радянської танкової роти не було жодного ремонтника.

У німецькому танковому полку була танкоремонтна рота у складі управління, двох ремонтних взводів, евакуаційного взводу, відділення озброєнь, відділення радіообладнання і відділення запасних частин (164 чол., в т. ч. 4 офіцери і 38 унтер-офіцерів та 57 транспортних засобів). У евакуаційному взводі було 6 відділень (32 чол. та 12 тягачів-транспортерів і 1 автомобіль)⁸³⁰. У РСЧА рекомендували витягувати пошкоджені танки резервними. В полку засобів евакуації не було. Натомість вище командування постійно прагнуло до мінімуму скоротити тили⁸³¹.

Станом на 1 червня 1941 р. на території п’яти західних військових округів було розгорнуто 340 стаціонарних баз і військових складів, а також значну кількість баз Головнафтопостачу та Управління державних матеріальних резервів. Така концентрація складів і баз у прифронтовій смузі стала однією з головних причин великих втрат матеріальних засобів на початковому етапі війни⁸³². За довоєнними поглядами радянських спеціалістів вважалося, що фронтовий тил повинен бути стабільним з стаціонарними складами, ремонтними, медичними та іншими установами, розгорненими в районі залізничних станцій на глибину до 500 км. На фронтових складах мало бути зосереджено 8-10 боєкомплектів боеприпасів (боєкомплект у розрахунку на танк Т-34 складав 77 снарядів 76,2-мм та 2,5 тис. патронів 7,62-мм), 10 заправок пального (для танка Т-34, який мав 6 внутрішніх паливних баків ємністю 460 л та 4 зовнішніх баки ємністю 134 л, заправка складала 594 л дизельного пального, що забезпечувало запас ходу по шосе 300 км, а по пересіченій місцевості 220–250 км) і 30 добових видач (кількість продуктів, яка належить за установленими нормами для харчування

⁸²⁸ Див.: Мидельдорф Э. Тактика в русской кампании. Москва, 1958; Гудериан Г. Танки – вперед! (Немецкие бронетанковые войска во Второй мировой войне). Москва, 1957; *Его же*. Воспоминания солдата. Смоленск, 1999; Рейнградт К. Поворот под Москвой. Крах гитлеровской стратегии зимой 1941/1942 года. Москва, 1980; Jentz T. Panzertruppen. The Complete Guide to the Creation and Combat Employment of Germany’s Tank Force. 1933-1942 / Schiffer Military History. Atlegen, 1996; World War Two tanks. Boston, 1998; Гот Г. Танковые операции. Смоленск, 1999; Меллентин Ф.В. Бронированный кулак Вермахта. Смоленск, 1999; Роус Э. Танковые сражения на Восточном фронте. Москва, 2005.

⁸²⁹ Гудериан Г. Танки – вперед! С. 226–228.

⁸³⁰ Гудериан Г. Танки – вперед! С. 228–229.

⁸³¹ Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945. С. 367–368.

⁸³² Пастуховский Г. П. Развертывание оперативного тыла в начальный период войны. // Военно-исторический журнал. 1988. № 6. С. 55.

для однієї особи на добу) продовольства і фуражу⁸³³. Кожній армії виділявся тиловий район із самостійною залізничною дільницею. На ньому розгорталася розпорядча станція, основна станція постачання армії та станції постачання корпусів. У районі станції постачання розміщалося 20-25 складів за всіма видами постачання. Такий тил був нездатний до маневрування та переміщення за своїми військами, не мав власного транспорту (постачання здійснювалося транспортом корпусів). Тилові підрозділи укомплектовувалися до 20-25 %, а їх розгортання планувалося після розгортання бойових частин: армійського тилу на 7 день мобілізації, фронтового – на 15 день⁸³⁴.

У штабах армій були відділи тилу, начальники яких були заступниками начальників штабів. Але безпосереднє керівництво забезпеченням військ здійснювали начальники родів військ і служб, які підпорядковувалися командувачу армією. Як бачимо, тили не мали єдиних органів управління. Автомобільними перевезеннями завідували відділення автомобільно-дорожньої служби відділів тилу штабів армій⁸³⁵. Відтак цю структуру довелося змінювати вже під час бойових дій. Тим більше, що мобілізацію тилу у західних округах було фактично зірвано. Так, 26-а армія генерал-лейтенанта Ф. Я. Костенка опинилася всього з одним автотранспортним батальйоном, який мав лише 45 автомобілів, та одним госпіталем. 28 червня Південний фронт мав в автомобільних частинах підвозу лише 280 автомобілів⁸³⁶. Тільки в кінці червня почали передавати бази і склади фронтовим та армійським управлінням. Однак навіть при наявності складів не можна було отримати матеріальне поповнення як через бюрократичну систему (склади були різного підпорядкування), так і через відсутність транспорту, для перевезення матеріальних запасів зі складів у війська⁸³⁷.

Така ситуація, яка з централізованою структурою радянського суспільства в цілому, призвела до повного паралічу систем забезпечення РСЧА. Вже в кінці червня 1941 р. у зв'язку з цим головний інтендант РСЧА генерал-лейтенант А. В. Хрульов доповідав начальнику Генерального штабу генералу армії Г. К. Жукову: «Справа організації служби тилу діючої армії знаходиться у винятково важкому стані. Ні я, як Головний інтендант, ні Управління тилу і постачання Генерального штабу, на сьогоднішній день не маємо жодних даних із забезпечення продовольством та інтендантським майном фронтів... Підвезення також відсутнє, оскільки Головне інтендантське управління не має даних, куди і скільки потрібно і можна завозити»⁸³⁸.

⁸³³ Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне. Москва, 1977. С. 12.

⁸³⁴ Там само. С. 17–19.

⁸³⁵ Пастуховский Г. П. Развертывание оперативного тыла в начальный период войны. С. 57.

⁸³⁶ Там само. С. 57–58.

⁸³⁷ История Второй мировой войны (1939-1945). Т. 4. Москва, 1974. С. 40.

⁸³⁸ Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне. Москва, 1977. С. 18.

Лише 30 серпня у фронтах та арміях наказом наркома оборони було створено Управління на чолі з начальниками тилу – заступниками командувачів, яким підпорядковувалися всі тиллові служби⁸³⁹. В арміях замість 20-25 стаціонарних складів створено польові армійські бази у складі 7-8 мобільних складів з основних видів постачання. Скоротилися і норми зберігання на армійських складах боєприпасів – 1 (0,75) боєкомплекту, пально-мастильних – 2 (1) заправки, продовольства – 15 (5) добових видач. До кінця червня вдалося також розгорнути 5 автомобільних бригад і декілька автотранспортних полків та окремих автобатальйонів, але налагодити хоча б мінімальне забезпечення військ боєприпасами, пально-мастильними матеріалами та іншими предметами вдалося лише до кінця 1941 р.

Ще гіршою була ситуація з ремонтом. Із 38 ремонтних баз Народного Комісаріату Оборони, які також не мали єдиного підпорядкування, лише 9 ремонтували танки, а з 72 гарнізонних майстерень танки ремонтували тільки 7. До ремонту нових танків Т-34 та КВ ремонтні частини були взагалі неготові. Більшість стаціонарних ремонтних баз НКО крім того було втрачено в перші дні війни. Тупиковий ремонт без достатніх засобів, а також евакуаційних машин в умовах армійських ремонтно-відновлювальних батальйонів та окружних залізничних майстерень був малоефективним. Окремі ремонтно-відновлювальні батальйони дивізій та ремонтні роти полків не справлялися з роботою технічного замикання і табельного обслуговування техніки в частинах⁸⁴⁰. В умовах відступу більшість техніки у червні-листопаді 1941 р. було кинуте на полі бою. Навіть зібрані на збірних пунктах аварійних машин танки, що потребували ремонту, переважно були залишені.

У липні-грудні 1941 р. було сформовано 48 мобільних ремонтних баз (ПРБ) для проведення середніх ремонтів машин на полі бою⁸⁴¹. Аж у травні 1942 р. вийшла постанова Державного Комітету Оборони (ДКО) про формування 134 мобільних ремонтних баз, 31 армійського ремонтно-відновлювального батальйону, 59 окремих ремонтно-відновлювальних батальйонів⁸⁴².

До кінця 1941 р. так і не налагоджено технічну підготовку техніки до проведення операції з метою підняття моторесурсу машин. За досвідом 1942-1945 рр. така підготовка в Радянській Армії складала від 10 діб до 4 місяців⁸⁴³. На танках, яким залишився ресурс менше 25 годин, замінювали двигуни, вузли та деталі ходової частини. Нарешті дійшли до необхідності компенсації недостатньої підготовки водіїв танків введенням механіків-регулювальників і ротних танкових

⁸³⁹ Пастуховский Г. П. Развертывание оперативного тыла в начальный период войны. С. 58.

⁸⁴⁰ Строительство и боевое применение советских танковых войск в годы Великой Отечественной войны / Под ред. маршала бронетанковых войск О. А. Лосика. Москва, 1979. С. 308.

⁸⁴¹ Там само. С. 310.

⁸⁴² Там само. С. 311.

⁸⁴³ Там само. С. 323.

техніків. Почали вводити обов'язкові технічні огляди та технічне обслуговування техніки⁸⁴⁴. В арміях інших країн світу це було зрозумілим і не потребувало стількох витрат. Під час бою в танкових батальйонах організовувалися пункти технічного спостереження (ПТС), ремонтно-евакуаційні групи (РЕГ), розгорталися збірні пункти пошкодження машин (ЗППМ), ешелонувалися мобільні ремонтні засоби⁸⁴⁵. Проблема полягала тільки в тому, що німці мали подібну організацію влітку 1941 р., а радянські війська почали до неї доходити у 1944 р. після жахливих втрат.

---

⁸⁴⁴ Там само. С. 324–326.

⁸⁴⁵ Там само. С. 327–328.

Розділ 5
ТАНКОВІ ВІЙСЬКА В УМОВАХ ОРГАНІЗОВАНОЇ
ПРОТИТАНКОВОЇ ОБОРОНИ
(1942–1945 рр.)

5.1. Тенденції змін конструкцій танків та організація їх забезпечення

Практика бойових дій диктувала вимоги конструкторам щодо вдосконалення бойових машин. Радянські конструктори зосередили головну увагу на трьох аспектах: потужності танкової гармати, броньовому захисті та прохідності по пересіченій місцевості⁸⁴⁶.

Конструктори всіх країн, які випускали танки протягом Другої світової війни, зіткнулися з тими ж самими проблемами, але крім всього іншого у них не було важких танків взагалі, броньовий захист був надто легким, броньові листи переважно зварені під прямими кутами або ж і взагалі клепані, в частини конструкцій відсутні поворотні башти, двигуни переважно бензинові. Тому, якщо для радянських конструкторів головним завданням стало покращення і вдосконалення базових серій танків Т-34 та КВ, а також розгортання їх виробництва на евакуйованих заводах, то в інших країнах, включаючи Німеччину, стояло питання створення сучасних бойових машин. У цьому напрямку найбільш вдалими були розробки німецьких конструкторів, яким вдалося не тільки модернізувати танки серій Pz III Ausf F, Pz III Ausf G, Pz IV, але й поставили на серійний випуск важкі танки Pz V Ausf D, Pz V Ausf A, Pz V Ausf G (серія Пантера I), Pz VI Ausf E (Тигр I), Pz VI Ausf B (Тигр II або “Королівський тигр”) та важких винищувачів танків “Фердінанд”.

Незважаючи на те, що найновіші машини були кинуті в бій на Курській дузі, коли їх кількість ще не була достатньо накоплена, їх поява стала певною несподіванкою для радянського командування. Як писав в рапорті від 20 серпня 1943 р. маршалу Г. К. Жукову командувач 5-ю гвардійською танковою армією генерал-лейтенант П. А. Ротмістров, відомий військовий теоретик, “... наші танки на сьогодні втратили свою перевагу над танками противника в броні та озброєнні... Наявність потужного озброєння, сильної броні і добрих прицільних пристосувань у німецьких танків ставить в явно не вигідне становище наші танки. Сильно знижується ефективність використання наших танків і зростає їх вихід з ладу... Коли ж німці своїми танковими частинами переходять, хоча б тимчасово, до оборони, то тим самим вони позбавляють нас наших маневрених переваг, і, навпаки, починають повною мірою застосовувати далекобійність своїх танкових гармат, перебуваючи тим часом у повній недосяжності для

⁸⁴⁶ Мелентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945. С. 363.

нашого прицільного танкового вогню... Доводиться з гіркотою константувати, що наша танкова техніка... за роки війни не дала нічого нового, а такі недоліки танків першого випуску: як недосконалість трансмісійної групи (головний фрикціон, коробка зміни передач і бортові фрикціони), недопустимо повільний і нерівномірний поворот башти, надзвичайно погана видимість і тіснота розміщення екіпажу не повністю усунені і сьогодні... прошу Вас, товаришу Маршал Радянського Союзу, зламати консерватизм і зазнайство наших танкових конструкторів і виробничників і з всією гостротою поставити питання масового випуску вже до зими 1943 р. нових танків, переважаючих за своїми бойовими якостями і конструктивному оформленню нині існуючі типи німецьких танків. Крім того, прошу різко покращити оснащення танкових частин евакуаційними засобами. Противник всі свої підбиті танки, як правило, евакуйовує, а наші танкісти цієї можливості переважно позбавлені, внаслідок чого ми багато втрачаємо на цьому в термінах відновлення танків. Одночасно, у тих випадках, коли після танкових битв територія на деякий період залишається за противником, наші ремонтники замість своїх підбитих танків знаходять обезформлені гори металу, так як в цьому році противник, залишаючи поле бою, всі наші підбиті танки підриває"⁸⁴⁷.

Якщо питання насичення радянських танкових військ новими важкими танками та САУ серії ІС було питанням часу, то повна реорганізація забезпечення танкових військ давно була необхідною. З цього компоненту радянські війська опинилися чи не в найгіршому становищі. Хоча у 1942 р. середньомісячна кількість відремонтованої бойової і транспортної техніки у порівнянні з другим півріччям 1941 р. виросла по танках в 1,4 рази (середній ремонт), по бронемашинах – у 1,59, по автомобілях – у 2,08, по тракторах – у 2,18, по мотоциклах – у 3,25 разів⁸⁴⁸, потрібні були системні зміни.

Головне автобронетанкове управління у кінці 1942 р. було реорганізовано, створене окреме Головне бронетанкове управління (ГБТУ), підпорядковане новоствореній Військовій раді бронетанкових і механізованих військ. У його складі було сформовано управління ремонту танків і управління експлуатації танків. Станом на 1 січня 1943 р. в Управлінні ремонту танків було 108 ПРБ, 17 бронетанкових ремонтних заводів (створених на місці колишніх баз Народного комісаріату оборони), 23 окремих ремонтно-відновлюваних батальйонів, 19 армійських ремонтно-відновлюваних батальйонів, 5 бронетанкових ремонтних поїздів, 9 гарнізонних майстерень, 56 евакуаційних рот, 56 збірних пунктів пошкоджених машин, 25 заводів промисловості з ремонту танків.

---

⁸⁴⁷ Лопуховский Л. Прохорова без грифа секретности. Москва, 2005. С. 598–601.

⁸⁴⁸ Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне. Москва, 1977. С. 294.

У Головному автомобільному управлінні залишилося ПРБ – 47, ремонтно-відновлювальних батальйонів (РВБ) – 42, гарнізонних і залізничних майстерень – 51, ремонтних заводів – 12⁸⁴⁹.

Але проблема була в тому, що танкові корпуси, сформовані у 1942 р., не мали у своєму штаті ремонтних засобів. Лише у грудні 1942 р. в їх штат ввели дві мобільні ремонтні бази з ремонту танків і з ремонту автомобілів. У танкових та механізованих бригадах у складі рот технічного забезпечення був лише один ремонтний взвод, а у танкових батальйонах у складі взводів технічного забезпечення – ремонтне відділення. Евакуаційні роти у складі 15 тягачів та ЗППМ знаходилися у фронтовому підпорядкуванні і лише передавалися загальновійськовим арміям на період операції. Цього було явно недостатньо.

У 1943-1944 рр. було сформовано чотири польових танкоремонтних заводи (ПТРЗ) (у складі управління, окремого ремонтно-відновлювального батальйону, двох мобільних танкоремонтних баз та евакороти) і дев'ять польових танко-агрегатних ремонтних заводів (ПТАРЗ). ПТРЗ за місяць міг здійснити 42 капітальних ремонтів танків Т-34, 30 – двигунів В-2, 15 – двигунів ГАЗ-203 і 19 – комплектів танкових агрегатів. ПТАРЗ за місяць могло здійснити 85 капітальних ремонтів двигунів В-2, 27 – двигунів ГАЗ-203 і 34 – комплектів танкових агрегатів⁸⁵⁰.

У 1943 р. у складі фронтів були сформовані збірно-розподільчі пункти (ЗРП) та польові збірно-розподільчі пункти (ПЗРП), завданням яких було розбирання підбитих машин, які не підлягали ремонту, обробка і розподілення придатних і підлягаючих відновленню агрегатів. Ці підрозділи могли здійснити повний демонтаж відповідно 20 та 200 танків у місяць.

Однак всього цього було явно недостатньо і радянська армія далі сильно відставала в можливостях і засобах ремонту від німців і своїх союзників.

До грудня 1944 р. мобільні ремонтні бази корпусів були реорганізовані у польові танкоремонтні бази (ПТРБ) та польові авторемонтні бази (ПАРБ); ремонтно-відновлювальні батальйони корпусів ліквідовані, а їх склад і засоби пішли на формування ПТРБ та ПАРБ; окремі і армійські ремонтно-відновлювальні батальйони були переформовані в окремі танкоремонтні батальйони та окремі авторемонтні батальйони; збільшена чисельність ремонтників у військових частинах. До 1945 р. у діючій армії було 98 евакуаційних рот, 82 ЗППМ, 7 окремих евакуаційних загонів, 3 окремих евакуаційних батальйони, 3 окремі евакуаційно-транспортні батальйони, 3 збірно-розподільчі пункти і 10 польових збірно-розподільчих пунктів⁸⁵¹.

⁸⁴⁹ Строительство и боевое применение советских танковых войск в годы Великой Отечественной войны / Под ред. маршала бронетанковых войск О. А. Лосика. Москва, 1979. С. 312.

⁸⁵⁰ Там само. С. 315.

⁸⁵¹ Строительство и боевое применение советских танковых войск в годы Великой Отечественной войны / Под ред. маршала бронетанковых войск О. А. Лосика. Москва, 1979. С. 318–320.

Однак і далі радянські ремонтні підрозділи за можливостями ремонту у польових умовах залишалися слабшими у порівнянні з ремонтними підрозділами інших армій, а найбільш прогресивний метод ремонту на готових агрегатах зустрівся з проблемами підготовки і поставки самих агрегатів. У березні 1943 р. окружні та армійські склади були ліквідовані, було створено 21 склад бронетанкового майна, в т. ч. 17 фронтових. Фронтові склади не справлялися з постачанням військ і до кінця 1944 р. були сформовані відповідні склади у всіх танкових та деяких загальновійськових арміях. Проблема була у тому, що ці склади були прив'язані до залізниць через що відставали від військ на 300–500 км (противник підривав колії, крім того потрібно було перешивати самі колії через різницю по ширині з європейською колією). Тому фронтовим складам доводилося виділяти 2–3 летучі групи в складі 5–10 автомобілів чи 2-3 трактори з причепами для забезпечення ремонтних підрозділів. З появою армійських складів бронетанкового майна, які розташовувались разом з армійською базою, останні розгортали свої передові відділення на ґрунті, звідки постачали свої машини технічного обслуговування (які піднімали до 30 т бронетанкового майна), розгорнені при передових ЗППМ⁸⁵².

Змінилося і ставлення до експлуатації танкової техніки, стали слідкувати за запасом моторесурсу. На танках, які мали запас менше 25 мото-годин, замінювали двигуни, вузли та деталі ходової частини, використовуючи паузи для підготовки танкових корпусів до бойових дій (з 1944 р. від 10–20 діб до 3–4 місяців). З лютого 1944 р. була введена нова періодичність технічного обслуговування: контрольний огляд перед виходом машини і на коротких зупинках на маршах; щоденне обслуговування (після кожного виходу машини); технічний огляд № 1 (через 25–30 годин роботи двигуна); технічний огляд № 2 (через 50–60 годин роботи двигуна). Результати запровадження цих заходів дали зменшення виходу з ладу танків з технічних причин з 10,5 % у першому півріччі 1944 р. до 3,3% до кінця 1944 р. і 1,3 % за перші чотири місяці 1945 р.⁸⁵³

До кінця війни технічне забезпечення танкових батальйонів виглядало наступним чином: в батальйоні організовували пункти технічного спостереження в складі 2-3 спостерегачів з числа механіків-регулювальників (введених по одній одиниці до штату рот) чи запасних механіків-водіїв на чолі з помічником командира батальйону з технічної частини, в розпорядженні яких був бронетранспортер або тягач; при зупинці танку на полі бою до нього висилався спостерігач, який приймав рішення щодо евакуації машини чи її ремонту силами ремонтно-експлуатаційної групи, які переміщалися за бойовими порядками на віддалі видимого зв'язку.

---

⁸⁵² Там само. С. 322–324.

⁸⁵³ Там само. С.325–328.

Ремонтні підрозділи танкових бригад і полків розгорталися в два ешелони: у першому при наступі ремонтно-евакуаційна група (1-2 танко-ремонтні майстерні, 1-2 тягачі і автомобіль з запасними частинами та аварійним запасом палива), решта – в другому. ЗППМ, де проводили поточні та середні ремонти, розгортався через кожні 10-15 км при переміщенні військ у наступі, так щоб не відриватися від бойових порядків більше ніж 25-30 км. Так само в два ешелони розгорталися корпусні та армійські ремонтні підрозділи⁸⁵⁴.

В обороні ремонтні засоби полків, бригад і корпусів розгорталися на ЗППМ за другими ешелонами своїх частин відповідно на віддалі 10-12 км та 15-20 км від переднього краю оборони, де проводили поточні та середні ремонти⁸⁵⁵.

За звітами під час війни радянські ремонтні підрозділи відремонтували капітальним ремонтом 33855 танкових двигунів і 34721 інших агрегатів; з машин, які не підлягали ремонту було знято придатних вузлів і агрегатів більше 80 тис. т, було освоєно реставрацію та виготовлення 1140 найменувальних деталей танків і САУ⁸⁵⁶.

Подібно до того, як німецький Вермахт використовував радянські трофейні танки, особливо серій Т-34, КВ та ІС, радянська армія також налагодила збір, ремонт, підготовку та використання німецької трофейної техніки у 1943–1945 рр.⁸⁵⁷

І все ж, мусимо константувати, що організація ремонту танків і танкового майна в радянських військах відставала від армій основних учасників Другої світової війни, незважаючи на певні помітні вдосконалення її структури, системи ремонту та забезпечення запасними частинами та готовими агрегатами.

Для порівняння досить звернути увагу на структуру та штати ремонтних рот танкових полків станом на кінець 1942 р. Ремонтна рота Вермахту включала управління (25 чол., 5 штабних автомобілів, 4 легкових, 5 вантажних); два ремонтні взводи (38 чол., 4 майстерні, електростанцію на причепі, кран, автобус, мотоцикл, майстерні включали спеціалістів з ремонту двигунів та трансмісій, у взводі було 2 зварювальники, 2 електрики, коваль і спеціаліст з ремонту брезентів); евакуаційний взвод (32 чол., 12 півгусеничних 18-тонних тягачів, 4 танкових транспортери, 6 легкових автомобілів); відділення запасних частин (11 чол., 6 вантажних і 1 легковий автомобілі); відділення ремонту озброєння (7 чол., 2 вантажні автомобілі); відділення ремонту радіообладнання (4 чол., 1 вантажний автомобіль); відділення протиповітряної оборони (ППО) (4 чол., одна зенітна установка 4х20-мм) та відділення зв'язку (5 чол.). Всього в роті 164 чол. і 57 різних машин. Командир роти управляв підрозділом і виділеними ним бригадами по

⁸⁵⁴ Там само. С. 328–331.

⁸⁵⁵ Там само. С. 333.

⁸⁵⁶ Журнал бронетанковых и механизированных войск. 1945. № 10–11. С. 36.

⁸⁵⁷ Див.: Коломиец М. Трофейные танки Красной Армии. На “тиграх” на Берлин! Москва, 2010.

радіо, підтримуючи при цьому постійний зв'язок з штабом полку. Він підпорядковувався начальнику матеріально-технічного постачання полку⁸⁵⁸.

Рота технічного обслуговування радянської танкової бригади (за штатом № 010/270-010/277 від 31 липня 1942 р.) налічувала 101 чол., 5 тракторів і 24 автомобілі без засобів зв'язку (до складу роти входив автотранспортний взвод). Рота технічного обслуговування окремого танкового полку (за штатом № 010/232 від 10 вересня 1942 р.) налічувала 32 чол.⁸⁵⁹.

Розрахунок на централізований ремонт, організований вищими командирами, себе не виправдав, а до кінця відмовитися від нього не змогли з різних причин: як через недостатню кількість мобільних засобів, устаткування, підготовлених спеціалістів, так і через небажання перевантажувати бойові підрозділи та з'єднання тилowymi службами та службами забезпечення.

5.2. Зміни організації протитанкової оборони

Німецькі війська першими зустрілися з танками, тому і організацію протитанкової оборони (Panzerabwehr) розпочали саме німці, застосувавши 77-мм польові гармати на дистанціях 500-1500 м. Позаяк ефективність цього засобу, який потрібно було розмістити на заздалегідь підготовлених позиціях на танко-небезпечних напрямках, виявилася замалою, почали зводити протитанкові рови шириною 4-5 та глибиною 3 м. 16 квітня 1917 р. в районі Крайонни такі рови затримали французькі танки, розстріляні пізніше підтягнутими батареями 77-мм гармат. Піхоту навчали стріляти по оглядових щілинах, а також використовувати ручні гранати. Хоча гранати і зв'язки гранат не давали значних ефектів, англійські танкісти ставили зверху Mk1 дерев'яні рами з натягненими сітками проти гранат. Цей засіб стали називати "мавп'ячі клітки".

Початково проти танків на ділянці дивізії (3-5 км) на передові позиції висувалося 2-4 гармати (тобто менше 1 гармати на км фронту). Тому піхота намагалася пропустити танки через свої позиції, відсікаючи від них піхоту противника, і залишаючи боротьбу з ними на резерви. Практика показала, що найкраще вести цю боротьбу в селах чи містечках, де кинуті зблизька гранати перебивали гусениці, зупиняючи машини, а бронебійні кулі з кулеметів та рушниць на коротких дистанціях пробивали броню⁸⁶⁰.

Німці використовували проти танків також бетоновані вогневі точки, розташовані в глибині оборони, та вкопані в землю т. з. *каретки Шумана* (сконструйовані

⁸⁵⁸ Див.: Военно-исторический журнал. 1987. № 12. С. 43–48.

⁸⁵⁹ Строительство и боевое применение советских танковых войск. С. 53, 56.

⁸⁶⁰ Кихтенко А. В. Цель – танк // інтернетресурс: ww1.milua.org/PTO.htm

ще в 1880-х рр. майором Шуманом для оборони фортець циліндричні коробки, переkritі куполом з товщиною броні 25 мм, установлені на трьох лапах центральної осі з можливістю ручного повороту на 360 градусів, в яких розміщалися 57-мм гармати з обслугою з двох осіб). Для транспортування з допомогою роликів, прикріплених до дна, каретка встановлювалася на передок з двома осями і переміщалися на кінній тязі. Каретку ставили у ніші бетонного чи земляного бруствера так, щоб виступаюча частина піднімалася над землею тільки на 35 см, що робило цей засіб маловразливим⁸⁶¹.

Вже з осені 1917 р. німецьке командування почало розгортати артилерію проти танків безпосередньо у бойових порядках піхоти, прикриваючи гармати станковими кулеметами. У другій лінії теж розгорталися артилерійські взводи і батареї для боротьби з танками, командири яких телефоном були зв'язані з командиром дивізійної ланки.

Одночасно збільшувалася крутизна насипів, ширина ровів, з'явилися *вовчі ями* з кулеметами в якості приманок. Далі були запропоновані *надовби* у вигляді вкопаних в землю під кутом 45 градусів залізничних рейок на 1,5-2 метри один від одного; бар'єри висотою 2,5 та шириною 1,75 м з тих же рейок, з'єднаних сталевим тросом, на які, навіть, подавалася напруга; закопані в землю фугасні снаряди з вибуховим пристроєм блискавичної дії, накритим планкою натиску; дерев'яні міни в ящиках вагою 5,5 кг, які закопувалися на глибину 25 см і вибухали від ручної гранати, розміщеної в ящику так, щоби детонуючий шнур виходив з ящика назовні і приводився в дію від натиску гусениці або ж з пульта управління. Виробництво спеціальних протанкових мін німці організували вже від грудня 1916 р. і до кінця війни виготовили майже 3 млн. мін, на яких англійці втратили 15-28 % з числа всіх підбитих танків⁸⁶².

Для боротьби з танками створювалися мобільні артилерійські резерви на кінній та механічній тязі, які перекидувалися вздовж фронту. На початку 1918 р. з'явилося перша 13-мм протитанкова рушниця (ПТР) на базі піхотної гвинтівки "Маузер" 1898 р. (Танкгвер-18). Ця зброя була ефективною на віддалі до 100 м, було випущено 15800 ПТР, але фронт встиг отримати тільки 4800. З допомогою ПТР було підбито тільки 7 французьких танків. В липні 1918 р. війська отримали спеціальну 37-мм протитанкову гармату (конструкцій Фішера та фірми "Рейнметал"), яка стріляла до 2600 м, при швидкості снаряда 506 м/с і скорострільності 10 пост./хв. Треба відзначити, що ця гармата значно уступала англійській протитанковій гарматі фірми "Вікерс" (дальність до 6000 м, швидкість снаряда 800 м/с та скорострільність до 25 пост./хв)⁸⁶³.

⁸⁶¹ *Samodny W.* Die Panzerzüge des Deutschen Reiches 1904–1945 // EK-Verlag GmbH. 1996. S. 16–18.

⁸⁶² *Веремеев Ю. Г.* История зарождения и развития минного оружия // Интернетресурс: <http://web.etel.ru/~saper>.

⁸⁶³ Див.: *Кихтенко А. В.* Цель – танк.

Після Першої світової війни розробкою протитанкових засобів зайнялися навіть ті країни світу, які з різних причин не могли приступити до організації власних танкових військ, зокрема Фінляндія чи Швейцарія.

СРСР у 1930 р. домовився з Німеччиною про розробку 37-мм протитанкової гармати конструкції фірми “Рейнметал”. Ця конструкція на кінній тязі (невдовзі німці розробили до цієї гармати колеса з пневматичними шинами, що дозволило її транспортування на механічній тязі) з вагою всього 430 кг та довжиною ствола 45 калібрів дозволяла на віддалі 300 м пробивати броню до 30 мм, тобто будь-якого тодішнього танка. Для свого часу це була найкраща протитанкова гармата, випуск якої освоїли на підмосковному заводі № 8 ім. Калініна у 1931–1933 рр. Ця гармата була основним протанковим засобом під час громадянської війни в Іспанії 1936–1938 рр. Випуск її було зупинено у 1937 р., але враховуючи накопичені і запаси, значну кількість трофейних польських та прибалтійських 37-мм гармат, а також слабе бронювання німецьких танків, ці гармати використовувались в боях до кінця 1942 р.

Невдоволення радянського командування 37-мм гарматою було викликано двома обставинами: спробою отримати універсальну гармату, здатну підтримувати піхоту і ефективно протидіяти танкам, та зростанням товщини броні радянських танків. У 1937 р. була прийнята у виробництво 45-мм протитанкова гармата (радянські конструктори поставили на лафет 37-мм гармати ствол 45-мм), яка при дещо меншій скорострільності (15-18 пост./хв) на віддалі до 500 м пробивала 43 мм броню, а крім цього могла використовуватися і проти піхоти. Це справді на той час була найсильніша протитанкова гармата. Протягом 1937–1943 рр. було випущено 37354 45-мм гармати. У 1942 р. був розроблений модернізований варіант 45-мм гармати М-42: збільшена довжина ствола до 68 калібрів, товщина броні захисного щитка збільшена з 4,5 до 7 мм. Підкаліберним снарядом з вольфрамовим наконечником з цієї гармати на віддалі 500 м пробивалася броня товщиною 66 мм, а на віддалі 100 м – 88 мм броня. За 1943–1945 рр. було випущено 10843 45-мм гармати М-42.

Радянське командування не вірило, що Вермахт не має на озброєнні важких танків. Тому вже від березня 1941 р. розпочався випуск 57-мм протитанкових гармат, до початку війни встигли випустити 250 одиниць. Вона була встановлена на броньованому артилерійському тягачі “Комсомолец”, це була перша радянська самохідна артилерійська установка. Ця гармата була модернізована у лютому 1943 р. відомим артилерійським конструктором генерал-полковником Василем Гавриловичем Грабіним (1899 – 1980) і до кінця війни було випущено більше 9 тисяч одиниць.

В. Г. Грабін розробив конструкцію 76,2-мм гармати Ф-22, розрахованої на стрільбу шрапнеллю, осколково-фугасними, підкаліберними та бронебійними

снарядами, яка на віддалі 500 м пробивала броню до 80 мм. Як і всі спроби універсальних гармат, ця конструкція не була дуже вдалою, але після модернізації 1942 р. стала чи не найкращою протитанковою гарматою Другої світової війни. До кінця війни було випущено 103 тис. 76,2-мм гармат Ф-22.

Після появи німецьких танків серії “Пантера” та “Тигр” почалася розробка 100-мм протитанкових гармат БС-3, які з весни 1944 р. були поставлені на серійне виробництво. Ця гармата масою 3050 кг і дальністю прямого пострілу 1080 м та швидкістю снаряда 895 м/с на віддалі 500 м пробивала броню до 160 мм. На 1 січня 1945 р. на озброєнні було 87 гармат БС-3. До кінця війни їх число зросло до 400⁸⁶⁴.

Крім протитанкових гармат для боротьби з танками використовувалися зенітки аж до 85-мм, протитанкові рушниці та протитанкові міни. Т. з. “коктейлі Молотова” – пляшки з запальною сумішшю – були тимчасовим явищем у практиці радянської армії у важкі місяці 1941 р.

Протитанкові рушниці слідом за Німеччиною почали розробляти Англія, Польща, Швейцарія, Швеція, Угорщина, Фінляндія та Японія. Англійська ПТР конструкції капітана Бойса булла розроблена у 1934 р., з 1936 р. її калібр було збільшено до 13,9-мм. Біля тисячі таких ПТР було поставлено по лендлізу в СРСР. Досить ефективною була чеська 7,92-мм ПТР МS5-41. Польща у 1935 р. розробила теж досить ефективну ПТР марки Uг з швидкістю кулі 1275 м/с. На 1 вересня 1939 р. польська армія мала на озброєнні 3500 ПТР із 7610 запланованих. Німці менше уваги приділяли цій зброї, тільки у 1938 р. була прийнята на озброєння 7,92-мм ПТР PzВ-38, яку невдовзі замінили на PzВ-39, яких на червень 1941 р. у військах було 25298 одиниць. Слабку ефективність цієї зброї німці відчули відразу ж після зіткнення з радянськими танками, тому і використовували трофейні радянські ПТР⁸⁶⁵.

У СРСР 7 жовтня 1939 р. було прийнято на озброєння 14,5-мм ПТР конструкції І. В. Рукавішнікова, але налагодити випуск цієї зброї не змогли і 26 серпня 1940 р. зняли з озброєння. Вже в ході війни у серпні 1941 р. на озброєння було прийнято більш просту однозарядну 14,5-мм ПТР конструкції В. А. Дегтярова (всього в 1941 р. випущено 17688 одиниць ПТРД), яку поступово заміняли магазинною самозарядною ПТР конструкції Г. С. Сімонова (у 1942 р. випущено 63308 одиниць ПТРС), яка виявилася найкращою конструкцією цього виду зброї. ПТР випускали аж до січня 1945 р.

---

⁸⁶⁴ Див.: Бирюков Г. Ф., Мельников Г. В. Борьба с танками. Москва, 1967; Корзун Л. И., Тонких А. В. Оружие против танка. Москва, 1970; Латухин А. Н. Противотанковое вооружение. Москва, 1974; Грабин В. Г. Оружие победы. Москва, 1989; Иванов А. Артиллерия СССР во Второй Мировой войне. Санкт-Петербург, 2002; Худяков А. П., Худяков С. А. Гений артиллерии. Изд. 3. Москва, 2010.

⁸⁶⁵ Див.: Шунков В. Н. Оружие Вермахта. Минск, 1999.

Можна стверджувати, що на початок Другої світової війни в СРСР була найкраща протитанкова оборона. В стрілецьких батальйонах були взводи 45-мм гармат (2 гармати), в стрілецьких полках – батареї (6 45-мм гармат на механічній тязі), в дивізіях – дивізіони (18 45-мм гармат). Всього дивізія мала 54 45-мм гармати. Були сформовані на початку 1941 р. протитанкові артилерійські бригади Резерв Верховного Головнокомандування (РВГК) у складі управління, штабної батареї, двох артилерійських полків, мінно-саперного та автомобільного батальйонів. При штатній чисельності 5322 чол. на озброєнні бригад було 48 76,2-мм гармат, 48 85-мм зенітних гармат, 24 107-мм гармати, 16 37-мм зенітних гармат, 584 вантажних автомобілів, 123 спецмашини, 11 легкових автомобілів і 165 тракторів. Нічого подібного не було в жодній армії світу.

Вже в ході війни до складу стрілецьких рот ввели 2-3 команди винищувачів танків, озброєних ПТР, які проходили спеціальну підготовку. Почали формуватися протитанкові артилерійські полки (птап) у складі 4–6 батарей. Станом на 1 січня 1942 р. в строю були 1 артилерійська протитанкова бригада, 57 полків та 2 дивізіони. 3 квітня 1942 р. приступили до формування винищувально-протитанкових бригад (1795 чол., 16 гармат 76,2-мм, 12 гармат 45-мм, 4 зенітні гармати 37-мм та 144 ПТР), 12 таких бригад наказом від 8 червня 1942 р. були об'єднані у чотири дивізії. За спеціальною Постановою ДКО № 0528 від 1 липня 1942 р. протитанкові артилерійські полки були перейменовані у винищувально-протитанкові (вптап), особовому складу винищувально-протитанкових сил (до яких включили і бійців стрілецьких підрозділів, озброєних ПТР) встановлювався подвійний оклад, нарукавні знаки, додаткові премії за підбиті танки і особливий облік, який дозволяв повертати бійців і командирів назад у винищувально-протитанкові частини (в усіх інших військах після госпіталів і на переформуванні військослужбовці потрапляли у маршові підрозділи, для рядового та сержантського складу майже не звертали уваги на їх військово-облікові спеціальності). Стали формуватися винищувально-протитанкові полки (5 батарей, 20 45-мм гармат) і важкі винищувально-протитанкові полки (5 батарей, 20 76,2-мм гармат). Станом на 1 січня 1943 р. були сформовані 2 дивізії, 2 важкі і 168 винищувально-протитанкових полків, 1 дивізіон. На 1 січня 1944 р.: 50 винищувально-протитанкових бригад і 141 винищувально-протитанковий полк. Згідно наказу № 0032 від 3 серпня 1944 р. до складу 15 винищувально-протитанкових бригад ввели по одному полку САУ-85 (21 машина). На 1 січня 1945 р. у радянській армії в строю було 56 винищувально-протитанкових бригад та 97 винищувально-протитанкових полків⁸⁶⁶.

Про ефективність протитанкової оборони радянських військ на заключних етапах війни свідчить рапорт 1 батальйону 24-го танкового полку

⁸⁶⁶ Див.: Макаров М., Пронин А. Противотанковая артиллерия Красной Армии 1941–1945 гг. Москва, 2003.

Вермахту (січень 1945): “Протитанкові гармати є основним противником танків на східному театрі воєнних дій. Росіяни використовують протитанкові гармати масово в обороні або продуманим підтягуванням їх за атакуючими, щоби швидко ввести їх в діло. Термін Pakfront не відбиває повністю умови бою, з якими зіткнувся батальйон, так як противник використав цю зброю зосередженою в так званих Paknest для досягнення фланкування на дальніх дистанціях. Часом Paknest складався з 6-7 протитанкових гармат в радіусі всього у 50-60 метрів. Внаслідок чудового маскування і використання місцевості – часом колеса були зняті з гармат для зменшення їх висоти – росіяни легко добивалися раптового відкриття вогню на середніх і коротких дистанціях. Пропускаючи танки, що рухалися у першому ешелоні, вони намагалися відкрити вогонь нам у фланг”⁸⁶⁷.

Німеччина також приділяла серйозну увагу протитанковій обороні. Але війну вона зустріла, маючи на озброєнні тільки 37-мм протитанкову гармату Pak-35/36. На віддалі 100 м бронебійний снаряд цієї гармати пробивав броню товщиною 31 мм, на 500 м – товщиною 22 мм. Покращений снаряд зразка 1940 р. – відповідно 50 та 31 мм., підкаліберна кумулятивна міна вагою 9,3 кг – до 90 мм (при цьому ефективність на віддалі до 100 м, а максимальна дальність – 300 м). В кожному полку була рота 37-мм гармат (12 одиниць). В протитанковому дивізіоні триротного складу – 36 гармат. Ще три гармати – у розвідувальному батальйоні. Всього в дивізії – 75 37-мм гармат. Кампанії 1939 та 1940 рр. переконали німців, що таких засобів цілком достатньо.

В 1941 р. німці прийняли на озброєння конічну протитанкову гармату 42/28-мм (ствол його конічної форми відповідно зменшувався з 42 до 28-мм, що дозволяло розігнати більшу початкову швидкість) LE Pak-41, але через складність конструкції та потребу у вольфрамі для виготовлення снарядів уже у 1942 р. зняли з виробництва, хоча ця гармата була здатна на віддалі 100 м пробити броню до 100 мм, правда зі снарядом із вольфрамовим сердечником.

При окупації Чехії німці захопили 2500 протитанкових гармат. В основному це були прекрасні 47-мм гармати фірми Шкода P.U.V.36, які на віддалі 1200 мм пробивали броню до 60 мм. Ці гармати стояли на озброєнні Вермахту у 1940–1943 рр. як марка Pak-37 (T).

Усвідомлюючи низьку пробивну здатність гармати Pak-35/36, німці вже у 1938 р. приступили до розробки нової 50-мм протитанкової гармати Pak-38, якою планувалося замінити 37-мм гармати. На віддалі 100 м з цієї гармати можна було пробити 65 мм броню, а на 500 м – 59 мм. При використанні снарядів із вольфрамовим бронебійним сердечником на відстані 100 м – до 120 мм, а на відстані 500 м – до 75 мм. Ця гармата була

⁸⁶⁷ Jentz T. Panzertruppen. The Complete Guide to the Creation and Combat Employment of Germany's Tank Force. 1933-1942 / Schiffer Military History. Atlegen, 1996. S. 223.

прийнята на озброєння у 1941 р., добре себе зарекомендувала в боях корпусу Роммеля в Північній Африці, але виявилася слабоефективною проти радянських танків, тому була знята із озброєння у 1943 р.

У 1939 р. німці почали розробку 75-мм протитанкової гармати, яка отримала марку Рак-40. На віддалі 100 м з цієї гармати можна було пробивати броню до 98 мм, на віддалі 500 м – до 82 мм. Ефективна дальність стрільби – 1500 м. Весною 1942 р. перші Рак-40 стали відправлятися на Східний фронт. Всього таких гармат було випущено більше 25 тисяч.

Після розгрому Франції німці отримали як трофеї знамениті 75-мм французькі гармати зразка 1897 р., які монтувалися на лафети Рак-40. Ця модель отримала марку Рак-97/40. Німці також використали трофейні радянські 76,2-мм гармати Ф-22, на які встановили дульні тормози та змінили форму щитового прикриття. Модель отримала марку Рак-36 (R). З лютого 1943 р. кожна піхотна дивізія мала за штатами 39 таких гармат (по 9 в протитанкових ротах полків і 12 в дивізійному протитанковому батальйоні), а всього 48 протитанкових гармат.

Із насиченням військ протитанковими гранатометами від весни 1944 р. почали скорочувати число гармат. За новими штатами в полках залишилися протитанкові взводи з трьома Рак-40. В дивізійному протитанковому батальйоні було передбачено різні варіанти штатного розпису: протитанкова рота 9-12 гармат Рак-40, штурмова (10 САУ) та зенітна (12 20-мм або 9 37-мм зенітних гармат). Таким чином число гармат Рак-40 в дивізії скоротилося до 18–21. В штатах танкових дивізій були введені танковинищувальні батальйони з двома ротами штурмових гармат (по 10 одиниць) та механізованою ротою Рак-40 (12 гармат). Танковинищувальні батальйони були включені і до фольксгренадерських дивізій, які почали формувати у серпні 1944 р. До цих батальйонів ввійшли моторизована рота Рак-40 (9 одиниць), рота штурмових гармат (14 одиниць) та зенітна рота (9 37-мм гармат).

Зіткнувшись у 1941 р. з танками Т-34 та КВ-1, КВ-2 німці досить швидко здогадалися використати проти них зенітні 88-мм гармати. На базі цих гармат була розроблена спеціальна протитанкова 88-мм гармата Рак-43/41, яка стала поступати на озброєння з весни 1943 р. До серпня 1944 р. Вермахт отримав 1077 таких гармат. Ця гармата пробивала на віддалі 500 м броню товщиною до 130 мм, а на віддалі 2500 м – до 96 мм. Бронейітні снаряди з вольфрамівим сердечником на віддалі 1000 м пробивали броню до 205 мм. Вдосконалений варіант цієї гармати Рак-43 був змонтований на чотирьохколісному лафеті, що дозволяло вести вогонь по танках в усіх напрямках. Ця гармата поступала з 1944 р. на озброєння важких протитанкових дивізіонів РВГК (3 батареї по 12 гармат).

В кінці 1944 р. німці поставили на серійне виробництво найпотужнішу протитанкову гармату Другої світової війни 128-мм РАК-44, розроблену на базі

128-мм зенітної гармати. Ця гармата могла на віддалі 500 м пробивати броню до 218 мм. Для частини цих гармат використовувався лафет трофейної радянської гаубиці МЛ-20. Однак вага гармати в бойовому положенні 12197 кг робила її малопридатною для використання як протитанкової⁸⁶⁸.

Німецька армія активно використовувала в боротьбі з танками самохідні артилерійські установки: 47-мм протитанкові САУ на базі легкого танку Pz I Ausf B (1940–1943 рр.); 76,2-мм на базі танків Pz II (використовувалися модернізовані радянські гармати Рак-36 (R), від квітня 1942 р.); 75-мм Рак-40 на базі танків Pz II (трофейні французькі гармати від липня 1942 р.); 76,2-мм САУ “Мардер” (на шасі чеського танка, який випускався заводами Шкода під час війни як Pz 38 (t) з трофейними радянськими гарматами, всього у 1942 р. випущено 344 машини); 75-мм САУ “Мардер” (на тому ж шасі, до квітня 1943 р. виготовлено 242 машини); 75-мм САУ “Мардер III” (на модернізованому шасі, виготовлено 975 машин); винищувачів танків “Гетцер” (на базі чеського танка Pz 38 (t), до травня 1945 р. виготовлено 2584 машини); 75-мм штурмових гармат – винищувачів танків StuG Ausf F (на базі танка Pz III з гарматою 75-мм, виготовлено в 1942 р. 359 машин); StuG III Ausf G (з гарматою 75-мм, до березня 1945 р. виготовлено 7720 машин); 75-мм винищувачів танків Pz Jäg IV (покращена версія StuG III, у 1944 р. випущено 769 одиниць); 75-мм винищувачів танків Pz IV (покращений варіант попереднього, до березня 1945 р. виготовлено 930 машин) та Panzerwagen 604/9 (з більшим запасом ходу, до березня 1945 р. виготовлено 278 одиниць); 88-мм протитанкових САУ “Горніссе” (“Шершень”) (спеціальна конструкція, від лютого 1943 до березня 1945 р. випущено 494 машини); 88-мм винищувачів танків “Ягдпантера” (на шасі “Пантери”, від січня 1944 до березня 1945 р. випущено 392 одиниці); винищувачів танків “Фердінанд” (гармата 88-мм, від квітня по травень 1943 р. виготовлено 90 машин); винищувачів танків “Ягдтигер” (найпотужніша машина цього класу Другої світової війни, броня 80–250 мм, 128-мм гармата, від липня 1944 до березня 1945 р. виготовлено 77 машин)⁸⁶⁹.

Німці активно розробляли ручну протитанкову зброю, першим зразком якої став 30-мм гранатомет, у вигляді мортири, яка кріпилася на стволі звичайного карабіна. Один такий гранатомет з боєкомплектom 50-60 гранат на одне стрілецьке відділення і два гранатомети на батарею польової артилерії були введені в штати 1940 р. Дальність стрільби складала 250 м, при цьому застосовувалися гранати різних типів. Протитанкова граната з кумулятивним зарядом на віддалі 50-60 м пробивала броню до 40 мм. Ці гранати постійно вдосконалювалися з метою збільшення пробивної сили. За 1942–1943 рр. середньомісячне

⁸⁶⁸ Див.: Противотанковая артиллерия Вермахта. 1939–1945 гг. // Фронтовая иллюстрация. 2006. № 1. 80 с., 108 фото; Харук А. Артиллерия Вермахта. Москва, 2010. 354 с.

⁸⁶⁹ Чемберлен П., Дойл Х. Энциклопедия немецких танков Второй мировой войны 1933–1945. Москва, 2003. С. 25, 38, 46–48, 83–84, 102–105, 107, 140, 144.

використання осколкових гранат сягало 155146 одиниць, а протитанкових – 69739, за 1944 р. відповідно 598100 та 342800. Програма 1945 р. передбачала випуск 4 млн. гранат.

В 1943 р., взявши за основу американські ПТР “Базука”, німці розробили 88-мм реактивні ПТР “Офенрор” та “Панцершрек”, які обслуговувалися двома бійцями. На віддалі 180 м ці ПТР могли пробити броньований лист до 150-220 мм. Вони поступали на озброєння протитанкових рот мотопіхотних полків танкових дивізій (36 одиниць). З кінця 1944 р. кожна піхотна дивізія мала по штату 130 ПТР “Панцершрек” та 22 запасні. Недолік цієї зброї полягав в необхідності її використання з укриття і на близьких відстанях. В 1944 р. з’явилися станкові 88-мм гранатомети “Пупхен”, які на віддалі 180-200 м пробивали броню до 180-мм. На 1 березня 1945 р. у військах було 1649 одиниць цієї зброї.

Більш широко відомі ручні протитанкові гранатомети одноразової дії “Фаустпатрон”, придатні для дії на віддалі 30-100 м, здатні пробити броню до 140 мм. Вони були прийняті на озброєння у серпні 1943 р. На 1 листопада 1944 р. у військах було 1048 тис. одиниць цієї зброї, середньомісячний розхід складав 209 тис. З кінця 1944 р. німці добивалися щільності 30-40 одиниць на 1 км фронту на ділянках наступу танків. Особливо небезпечною ця зброя була в умовах боїв у населених пунктах. З серпня 1944 р. почалися випуски модернізованих модифікацій цієї зброї “Панцерфауст–1960”, “Панцерфауст–100”, “Панцерфауст–150”, “Панцерфауст–250”.

З гранатометів інших країн слід відзначити англійський РІАТ (взятий на озброєння у 1942 р., дозволяв вести стрільбу з закритих позицій осколковими, димовими та протитанковими гранатами, пробивав броню до 120 мм) та американський реактивний протитанковий гранатомет М1 Базука (взятий на озброєння у 1942 р., пробивав броню до 90 мм, за війну було випущено 460 тисяч одиниць цієї зброї)⁸⁷⁰.

В цілому до кінця Другої світової війни протитанкова оборона виявилася надзвичайно насиченою і перевершила далеко найсмілівіші передбачення Л. Р. фон Еймансбергера (6-8 гармат на кілометр фронту)⁸⁷¹, стала комбінованою (протитанкова звичайна та самохідна артилерія, протитанкові рушниці та гранатомети, протитанкові ручні гранати, протитанкові міни та інженерні загородження). Крім того в умовах цієї війни почалися справжні бої танків з танками (цікаво, що навіть в СРСР, де на початок війни і на завершальній її стадії були найпотужніші

⁸⁷⁰ Див.: *Кихтенко А. В.* Ручные противотанковые гранатометы (тридцатые – сороковые годы) // интернетресурс: army.armor.kiev.ua/hist/rpg.shtml *Яковлев Н. Д.* Об артиллерии и немного о себе. Москва, 1984. С. 148–149; *Прибылов Б. В., Кравченко Е. Н.* Ручные и ружейные гранаты. Москва, 2008.

⁸⁷¹ *Эймансбергер Л.* Танковая война. Москва, 1938. С. 167–169.

танкові сили, лише у 1942 р. почали навчати тактиці бою танків з танками⁸⁷²).

Якщо судити з кількості підбитих танків, то ця оборона була найкраще організована у німців, а найбільші втрати в танках понесли радянські війська. Правда, на останнє вплинули різноманітні чинники, далекі від протитанкової оборони.

5.3. Харківська битва (12–29 травня 1942 р.)

Жодна велика операція Другої світової війни не обходилася без участі танкових військ. В цьому дослідженні зупинимося на шести операціях, в яких танкові війська зіграли вирішальну роль. П'ять з цих операцій були проведені на території нинішньої України, шосту (на Курській дузі) з відомих причин просто неможливо обминути, але з цієї операції обмежимося тільки розглядом танкової битви під Прохорівкою.

Харківська битва (12–29 травня 1942 р.). В історіографії на цю тему написано багато, проте у більшості випадків автори уникали болючої проблеми втрат і причин поразки, а справжні дослідження цих проблем тільки починаються⁸⁷³. Конфігурація фронту у районі Харкова, яка склалася під час зимової кампанії 1942 р., здавалося, сама підказувала необхідність проведення нової наступальної операції з метою звільнення міста і промислового району, що прилягав до нього. На південь від Харкова внаслідок більш-менш вдалої Барвінківсько-Лозівської операції (18-31 січня 1942 р.) утворився так званий ізюмський виступ глибиною до 90-100 км, а на північний схід, в районі м. Волчанськ, радянські війська володіли плацдармом на західному березі р. Сіверський Донець. Це означало, що для військ Південно-Західного фронту з'явилися можливості двостороннім охопленням звільнити важливий індустриальний центр. Наприкінці березня 1942 р. командувач Південно-Західного стратегічного напрямку маршал С. К. Тимошенко вніс пропозицію нанести цей удар з метою випередження можливого наступу противника проти Південно-Західного і Південного фронтів, який би дав йому можливість вийти до нижньої течії Дону і розвинути успіх в напрямку Північного Кавказу. Начальник Генерального штабу маршал Б. М. Шапошников не підтримав цієї ідеї, пам'ятаючи невдачі попередньої операції і звертаючи увагу на ризик наступу з оперативного мішка, яким виглядав ізюмський виступ, але командування напрямку (маршал С. К. Тимошенко, член військової ради генерал-лейтенант М. С. Хрущов, нач. штабу генерал-лейтенант

---

⁸⁷² Клейн Г. Бой танков с танками. Москва, 1942.

⁸⁷³ Москаленко К. С. На юго-западном направлении. Кн. 1. Москва, 1973. С. 168; Кривизюк Л., Грицюк В. Харківська катастрофа 1942 року // Труды Національного університету оборони України. № 1 (100), інв. № 44710. Київ, 2011. С. 379–385.

І. Х. Баграмян) настояли на своєму⁸⁷⁴.

На основі загального замислу вказівок Верховного Головнокомандування Головнокомандувач Південно-Західним напрямком розробив план операції і 10 квітня 1942 р. видав оперативну директиву № 00251, якою перед Південно-Західним фронтом ставилось завдання підготувати і провести наступальну операцію з метою розгрому харківського угруповання німців і оволодіти районом Харкова. Південний фронт (командувач – генерал-лейтенант Р. Я. Малиновський, член Військової ради – дивізійний комісар І. І. Ларін, начальник штабу – генерал-лейтенант О. І. Антонов) мав обороняти південний край барвінково-лозівського виступу силами 9-ї армії (командувач – генерал-майор Ф. М. Харитонов) та 57-ї армії (командувач – генерал-лейтенант К. П. Подлас), тим самим гарантуючи безпеку головному угрупованню Південно-Західного фронту, а також створити міцну та глибокоешелоновану оборону на ворошиловградському і ростовському напрямках, рівночасно частиною сил проводячи активні дії з метою скувати сили противника⁸⁷⁵.

Виходячи із поставленого директивою завдання, командувач Південно-Західним фронтом (від квітня 1942 р. ці функції виконував маршал С. К. Тимошенко, рівночасно будучи командувачем напрямком) вирішив прорвати оборону противника на двох ділянках (оперативна директива ПЗН № 00275 від 28 квітня 1942 р.): Вовчанськ – Велика Бабка силами щойно створеної 28-ї армії (командувач – генерал-лейтенант Д. І. Рябишев), 21-ї армії (командувач – генерал-майор В. М. Гордов) і 38-ї армії (командувач – генерал-майор артилерії К. С. Москаленко) та Верхній Бишкін – Миронівка силами 6-ї армії (командувач – генерал-лейтенант А. М. Городнянський) і армійської групи генерал-майора Л. В. Бобкіна, яка була виділена зі складу 6-ї армії. Друга ділянка прориву була головною.

Після виконання загальновійськовими арміями своїх найближчих завдань планувалося ввести в прорив потужні рухомі групи, які повинні були розвинути успіх за напрямками, що сходяться на Харків. У смузі 28-ї армії повинен був наступати один кавалерійський корпус, у смузі 6-ї армії – два танкових корпуси в складі шести танкових і двох мотострілецьких бригад і в смузі армійської групи – один кавалерійський корпус з танковою бригадою. Війська фронту повинні були оточити і знищити харківське угруповання німецьких військ і одночасно ліквідувати плацдарм противника на східному березі річки Сіверський Донець в районі Зміїв, Балаклія, Печеніги.

⁸⁷⁴ *Василевский А. М.* Дело всей жизни. Москва, 1973. С. 191; *Португальский Р.* Маршал Тимошенко. “Поставьте меня на опасный участок...”. Москва, 2007. С. 254–255; *Дайнес В.* Бронетанковые войска Красной Армии. Москва, 2009. С. 263.

⁸⁷⁵ *Горелов В. І.* Харківська операція 1942 року. // Україна в полум’ї війни 1941–1945. Київ, 2005. С. 138; *Козак В. М.* Харківська трагедія. // Книга Пам’яті України. 1941–1945. Київ, 2005. С. 118.

Перший етап операції планувався терміном до трьох діб на глибину 20-30 км. Завдання цього етапу – прорвати першу і другу смуги оборони, розгромити найближчі резерви противника і забезпечити введення у прорив рухомих груп.

Другий етап планувався тривалістю 3-4 доби на глибину 25-35 км. Під час цього етапу передбачалося розгромити оперативні резерви противника, вийти безпосередньо на підступи до Харкова і завершити оточення рухомими військами харківського угруповання німців. Під час цього етапу 38-а армія свої основні зусилля скеровувала на Тернове із завданням у взаємодії з військами 6-ї армії оточити і знищити угруповання противника на схід від Харкова⁸⁷⁶.

Німецькі плани на весну 1942 року також передбачали наступальні дії, що було затверджено директивою Головного штабу збройних сил Німеччини від 5 квітня 1942 року за № 41. Противник планував наступальну операцію, яка отримала кодову назву “Фрідерікус 1”, з метою ліквідації плацдарму радянських військ у районі Барвінкове, Лозова і захоплення вигідного рубежу для розвитку подальшого наступу у напрямках Кавказу і Волги. Початок операції було призначено на 18 травня 1942 р. Німецьке командування планувало здійснити цю операцію наступом двох ударних угруповань в загальному напрямку на Ізюм. Перше південне угруповання у складі 1-ї танкової армії, підсиленої 8 піхотними дивізіями, генерал-полковника Евальда фон Клейста (1881–1954) повинно була нанести удар із району Слов’яська, Олександрівки на Ізюм. Друге угруповання у складі 44-ї, 71-ї піхотних, 23-ї танкової і частин 305-ї піхотної дивізії повинна була нанести удар із району Балаклеї на Ізюм з півночі⁸⁷⁷. Радянське командування про підготовку німецького наступу не здогадувалося, зрештою, як і німецьке – про радянський наступ.

Початок наступу військ Південно-Західного фронту початково було визначено на 4 травня, але у зв’язку з невідповідністю військ було перенесено на 12 травня 1942 р. 12 травня 1942 р. о 6 год 30 хв розпочалася годинна артилерійська підготовка, в кінці якої був здійснений 15-20-хвилинний авіаційний наліт по районах артилерійських позицій і опорних пунктів противника в його головній смузі

*Евальд фон Клейст
(1881-1954)*

⁸⁷⁶ Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Вып. 5. Москва, 1951. С. 12–13.

⁸⁷⁷ Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Вып. 5. С. 7–8; Галушко А., Коломиец М. Бои за Харьков в мае 1942 года. //Фронтная иллюстрация. 2010. № 6. С. 4–5.

оборони⁸⁷⁸. Стрілецькі підрозділи, при підтримці танків безпосередньої підтримки піхоти перших ешелонів 21, 28 і 38-ї армій перейшли в атаку, просунувшись у першій половині дня 12 травня на глибину від 1 до 3 км, де їх зустріли шквалом вогню із не подавлених вогневих точок і контратаками тактичних резервів противника.

28-а армія, яка була підсилена значною кількістю танків безпосередньої підтримки піхоти, не добила значного успіху при прориві оборони противника. У смузі наступу цієї армії противник мав величезну тактичну щільність оборони. Погане маскування, при переміщенні вздовж фронту на значні відстані в умовах весняного бездоріжжя, призвело до того, що ворог розгадав замисл наступальної операції. Більш результативного просування досягли з'єднання 21-ї і 38-ї армій. Таким чином, на кінець першого дня наступу на північній ділянці прориву війська 28-ї армії і з'єднання 21-ї і 38-ї армій просунулись у центрі смуги наступу ударного угруповання на 2-4 км, а на флангах на 6-10 км⁸⁷⁹.

13 травня війська північного угруповання при активній підтримці авіації продовжили наступ. У смузі 21-ї армії на західному березі Сіверського Донця був захоплений плацдарм для накопичування сил і засобів для здійснення прориву у глибину оборони противника.

На напрямку головного удару Південно-Західного фронту передові частини ударного угруповання 28-ї армії вийшли на підступи до Харкова. Але пізно вночі 13 травня поступило тривожне повідомлення від командувача 38-ї армії, що противник зосередив два потужні угруповання для нанесення контрударів. Обидва угруповання нараховували 370 танків⁸⁸⁰. Маршал С. К. Тимошенко, щоб не допустити флангового удару противника по північному угрупованню військ, що висунулось вперед, передав у розпорядження генерала Москаленко із резерву 28-ї армії 162-у стрілецьку дивізію і 6-у гвардійську танкову бригаду. 38-а армія отримала завдання підготувати тилловий оборонний рубіж по р. Велика Бабка⁸⁸¹.

У цей час з'єднання південного ударного угруповання продовжували успішний наступ. На кінець другого дня наступу вони прорвали тактичну зону оборони противника і створили сприятливі умови для вводу у прорив рухомої групи фронту з метою оточення ворожого угруповання. Та командування Південно-Західного фронту упустило цей момент і тільки 17 травня ввело в бій танкові корпуси⁸⁸².

За цей час противнику вдалося певною мірою стабілізувати фронт і завершити перегрупування своїх військ. Вранці ударне угруповання армійської групи

⁸⁷⁸ Галушко А., Коломиец М. Бої за Харков. С. 16.

⁸⁷⁹ Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Вып. 5. С. 34–35. Схема 8.

⁸⁸⁰ Москаленко К. С. На юго-западном направлении. С. 195.

⁸⁸¹ Дайнес В. Бронетанковые войска Красной Армии. С. 269.

⁸⁸² Муковський І. Т., Лисенко О. С. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни. / За ред. В. Д. Конашевича. Київ, 1996. С. 182; Слободянюк М. В. Військова символіка України. Відродження з попелу. 2005. С. 68.

фон Клейста, у складі восьми піхотних, двох танкових і однієї моторизованої дивізій, перейшло в наступ із району Слов'янськ-Краматорськ проти 9-ї армії Південного фронту. Проти 57-ї армії діяло до п'яти піхотних дивізій. Сухопутні війська були підтримані з повітря великими силами авіації 4-го повітряного флоту⁸⁸³.

Зупинити німецькі війська можливо тільки наявними силами Південного і Південно-Західного фронтів. Начальник Оперативного управління Генштабу генерал-полковник О. М. Василевський, який через хворобу маршала Б. М. Шапошнікова виконував обов'язки начальника Генштабу, запропонував Верховному Головнокомандувачу негайно зупинити наступ на Харків, щоб відбити небезпеку з півдня. Але Сталін прислухався до думки Військової ради Південно-Західного напрямку і настояв на продовженні наступу⁸⁸⁴. Коли вранці 18 травня обстановка в районі боїв погіршилась, О. М. Василевський знову поставив перед Ставкою питання про рішучі дії, але й цього разу підтримки не отримав.

Однак обстановка продовжувала погіршуватися. У другій половині дня 19 травня стало зрозуміло, що 6-й, 57-й арміям і групі генерала Бобкіна на правому березі р. Сіверський Донець загрожує повне оточення. Лише це змусило головнокомандувача Південно-Західним напрямком стримати наступ 6-ї армії й використати більшу її частину сил разом з 21-м і 23-м танковими корпусами, а також 57-у армію для ліквідації прориву. Це рішення Сталін затвердив, але було вже пізно. Війська розпочали виконувати наказ лише вночі. Німецькі танки нанесли потужне ураження 9-й армії і відкинули її за Сіверський Донець. Противник стрімко рвався у тили 6-ї, 57-ї армії і групи генерала Бобкіна⁸⁸⁵.

22 травня становище на харківському напрямку ще більше загострилося. Війська армійської групи фон Клейста, зламавши супротив танкових і кавалерійських корпусів, форсували Сіверський Донець. Після цього командувач 6-ю німецькою армією генерал Ф. Паулюс скерував з чугуївського виступу свої танкові дивізії на південь. На наступний день німецькі танкові дивізії групи Е. фон Клейста і частини 6-ї армії з'єдналися в районі с. Гусарівка за 15 км на південний захід від Балаклії, відрізавши таким чином, радянським військам шляхи відступу із Барвенківського виступу за р. Сіверський Донець. В оточення потрапили війська 6-ї армії генерал-лейтенанта А. М. Городянського, армійського угруповання генерал-майора Бобкіна, 57-ї армії генерал-лейтенанта К. П. Подласа, частково окремі з'єднання 9-ї армії генерал-майора Ф. М. Харитонова і 38-ї армії генерал-майора артилерії К. С. Москаленка⁸⁸⁶.

⁸⁸³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. В 6 т. Т. 2. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). Москва, 1963. С. 413.

⁸⁸⁴ Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. Кн. 1. Москва, 1975. С. 67; Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. Т. 2. Москва, 1983. С. 257.

⁸⁸⁵ Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. Кн. 1. С. 67; Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність. С. 183.

⁸⁸⁶ Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Вып. 5. Схемы

Маршал С. К. Тимошенко прийняв рішення прорвати фронт оточення і вивести війська на лівий берег р. Сіверський Донець. З цією метою із військ 6-ї, 57-ї армії і армійської групи, що залишилися в оточенні, створили групу “Південь”, яку очолив заступник командувача Південно-Західним фронтом генерал-лейтенант Ф. Я. Костенко. В умовах повного оточення вона вела кровопролитні бої. З 28 на 29 травня 1942 року була проведена ще одна і остання атака на ділянці в районі Чепель. Стрілецькі частини просунулись вперед на 500 метрів і були зупинені кулеметним і мінометним вогнем противника. В цю ніч із оточення виходили тільки поодинокі і дрібні підрозділи. Всього до 30 травня із оточення вийшло біля 27 тисяч чоловік⁸⁸⁷.

Масштаби поразки військ Південно-Західного і Південного фронтів були катастрофічними. За підрахунками, з 10 по 31 травня безповоротні втрати склали більше 270 тис. чол., 775 танків, більше 5000 тис. гармат і мінометів⁸⁸⁸. Разом з тим відмічалось, що “встановити втрати озброєння і техніки, із-за відсутності документів за рядом з’єднань і частин не має можливості”. В оточенні загинуло багато видних воєначальників, зокрема заступник командувача військами Південно-Західного фронту генерал-лейтенант Ф. Я. Костенко, командувач 6-ї армії генерал-лейтенант А. М. Городнянський; член Військової ради 6-ї армії бригадний комісар І. В. Власов; командувач 57-ї армії генерал-лейтенант К. П. Подлас; член Військової ради 57-ї армії бригадний комісар А. І. Попенко; начальник штабу 57-ї армії генерал-майор А. Ф. Анісов і командувач артилерією цієї армії генерал-майор артилерії Ф. Г. Маляров; командувач армійською групою генерал-майор Л. В. Бобкін; командири стрілецьких дивізій генерал-майори Д. Г. Єгоров, Ф. Н. Матикін, З. Ю. Кутлін, І. В. Василів; командир 21-го танкового корпусу генерал-майор Г. І. Кузьмін; командири танкових бригад полковники І. Д. Демідов, А. І. Горшков, П. Д. Дроздов, М. Л. Кагарманов⁸⁸⁹.

Аналізуючи причини невдач радянських військ під Харковом необхідно відзначити стратегічну помилку Ставки ВГК, яка вважала, що влітку 1942 р. німецька армія головний удар спрямує на Москву. За таких обставин Південно-Західний напрямок був найслабшим серед усіх ділянок радянсько-німецького фронту⁸⁹⁰. Затвердивши план наступу Південно-Західного фронту на харківському напрямі, Ставка не забезпечила цей наступ достатніми силами і засобами.

13–14; Горєлов В. І. Харківська операція 1942 року. С. 140; Дайнес В. Бронетанковые войска Красной Армии. С. 272.

⁸⁸⁷ Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Вып. 5. С. 77–78; Схемы 15–16; Галушко А., Коломиец М. Бои за Харьков. С. 73.

⁸⁸⁸ Русский архив: Великая Отечественная: Ставка ВКГ: Документы и материалы: 1942 год. Т. 16. С. 15.

⁸⁸⁹ Галушко А., Коломиец М. Бои за Харьков. С. 73; Дайнес В. Бронетанковые войска Красной Армии. С. 272.

⁸⁹⁰ Горєлов В. І. Харківська операція 1942 року. С. 144.

Замисел харківської операції був не обґрунтований. Ні в якому разі неможна було, володіючи обмеженими силами, розпочинати велику операцію, наносячи головний удар із оперативного “мішка”, яким був барвінківський плацдарм. Це була серйозна помилка радянського командування, що стала однією з головних причин поразки під Харковом і несприятливого розвитку всієї літньої кампанії 1942 року. Наступ військ Південно-Західного фронту не підтримувався активними діями сусідніх фронтів. Спланована Ставкою операція Брянського фронту на курсько-львівському напрямку не була проведена, а війська Південного фронту не отримали активних завдань і командування цього фронту не вжило заходів з надійного забезпечення флангу і тилу головного угруповання Південно-Західного фронту від ударів із району Слов’янськ-Краматорськ. Все це дозволило противнику безперешкодно перекидати свої резерви із Донбасу і району Курська у смугу наступу Південно-Західного фронту. Як зазначив у своїх мемуарах Г. К. Жуков, на оперативних тилових рубежах Південно-Західного напрямку не було зосереджено необхідних резервів Ставки, хоча тут вистачило б кількох боєздатних армій⁸⁹¹. Недостатньо чітко працювала розвідка. Під час підготовки операції вона недооцінила сили противника, допустивши планування наступальної операції на напрямку зосереджених для стратегічного наступу сил противника, а у ході самого наступу своїх військ не зуміла вчасно виявити потужні угруповання німців, що зосереджувалися для проведення контрудару.

Знову було продемонстровано повну відсутність взаємодії сухопутних військ та авіації, мобільних сил із звичайною піхотою. Танкові частини переважно використовувалися для фронтальних атак добре підготовлених позицій противника, тоді як останній вмів використав свої танкові сили для оточення радянських військ. Причиною цієї нищівної поразки наших військ знову стала низька підготовка переважної частини командного складу РСЧА всіх рівнів, від командира взводу до командувача армією включно, яка яскраво проявилася у цих боях.

У результаті весною 1942 р. противник знову захопив стратегічну ініціативу. Поразка Червоної армії під Харковом дала змогу Вермахтові сконцентрувати тут ударне угруповання і розпочати підготовку до нового генерального наступу на південному крилі Східного фронту⁸⁹². Слабою втіхою можна вважати відмову командування РСЧА від перебільшення уяви про свої успіхи в накопиченні досвіду ведення сучасної війни, яка з’явилася після перемоги під Москвою⁸⁹³.

---

⁸⁹¹ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. Т. 2. Москва, 1983. С. 258.

⁸⁹² Горелов В. І. Харківська операція 1942 року. С. 145.

⁸⁹³ Кривизюк Л., Грицюк В. Харківська катастрофа 1942 року. С. 385.

5.4. Прохорівська танкова битва (10–12 липня 1943 р.)

Напевно цей епізод битви на Курській дузі отримав чи не найбільш численну літературу⁸⁹⁴, що, однак, не означає завершення його дослідження. Надалі всі ключові питання, пов'язані з цією битвою, залишаються відкритими:

Хто переміг у цій битві? Начебто жодних сумнівів не повинно бути: з введенням у битву двох резервних армій, в т. ч. танкової, співвідношення сил на цій ділянці фронту змінилося на користь радянських військ, які перейшли 13 липня 1943 р. в наступ і розгромили противника⁸⁹⁵. Однак в донесенні командувача Воронежським фронтом генерала армії М. Ф. Ватутіна (1901–1944) Верховному Головнокомандувачу Й. В. Сталіну в 24.00 12 липня 1943 р. жодного слова про зустрічний танковий бій і розгром противника. Армія Ротмістрова 12 липня понесла величезні втрати і для продовження контрудару у Ватутіна не залишилося достатніх сил та засобів⁸⁹⁶. Навіть у переможній реляції за результатами оборонної операції під Курськом Ватутін зазначив, що "... противник потерпів тут поразку, але і Ротмістров поніс втрати і майже не просунувся вперед"⁸⁹⁷. Сам П. А. Ротмістров через два місяці після битви писав тільки про найвеличнішу танкову битву і лише значно пізніше – про свою перемогу, яка змусила німецьке командування відмовитися від наступу і перейти до оборони⁸⁹⁸. За Г. К. Жуковим "... вимотали ворога війська 6-ї, 7-ї гвардійських і 1-ї танкової армій, підтримані артилерією Резерву Головного Командування і повітряною армією, в період жорстоких боїв 4-12 липня. 5-а танкова армія

⁸⁹⁴ Див.: *Ротмістров П. А.* Танковое сражение под Прохоровкой. Москва, 1960; *Его же.* Курская битва. Москва, 1970; *Его же.* Стальная гвардия. Москва, 1984; В огне Курской битвы. Из воспоминаний участников. Курск, 1963; *Klink E.* Das gesetz des Handels: Die Operation "Zitadelle", 1943. Stuttgart, 1966; *Конеv И. С.* Курская битва. Москва, 1970; *Жуков Г. К.* Курская битва. Москва, 1970; *Колтунов Г. А., Соловьев Б. Г.* Курская битва. Москва, 1970; Курская битва / Под ред. И. В. Пароткина. Москва, 1970; *Бабаджанян А. Х.* Дороги победы. Москва, 1972; *Катуков М. Е.* На острие главного удара. Москва, 1974; *Захаров Ю. Д.* Генерал армии Н. Ф. Ватутин. Москва, 1985; *Андроников В. М., Буриков П. Д., Гуркин В. В. и др.* Гриф секретности снят / Под общей редакцией Г. Ф. Кривошеева. Москва, 1993; Русский архив. Великая Отечественная. Т. 15/4. Курская битва. Документы и материалы. 27 марта – 23 августа 1943 года. Москва, 1997; *Олейников Г. А.* Прохоровское сражение (июль 1943 года). Санкт-Петербург, 1998; *Коломиец М., Свирич М.* Курская дуга. Москва, 1998; Манштейн Э. фон. Утерянные победы. Москва, 1999. С. 485–518; *Zetterling N., Frankson A.* Kursk 1943. A statistical Analysis. London, 2000; *Grant D., Hause J.M.* The Battle of Kursk. Lawrence, 1999; *Замулин В. Н.* Прохоровское сражение. Москва, 2002; *Замулин В. Н., Лопуховский Л. Н.* Прохоровское сражение. Мифы и реальность // Военно-Исторический Архив. 2002–2003. №№ 33–39; *Лопуховский Л.* Прохоровка без грифа секретности. Москва, 2005.

⁸⁹⁵ Див.: Битва под Курском. Кн. 2. Москва, 1946; Курская битва, оборонительное сражение (1943 год). Москва, 1946.

⁸⁹⁶ *Лопуховский Л.* Прохоровка без грифа секретности. С. 466.

⁸⁹⁷ Центральный архив МО РФ. Ф. 203. Оп. 2843. Д. 301. Л. 204.

⁸⁹⁸ *Ротмістров П. А.* Танковое сражение под Прохоровкой. Москва, 1960. С. 104.

мала справу вже з дуже ослабленим угрупованням військ, які втратили віру в можливість успішної боротьби з радянськими військами”⁸⁹⁹. І навіть при цьому більш докладний аналіз подій дозволяє розглядати зустрічний танковий бій 5-ї танкової армії з 2-м танковим корпусом СС під Прохорівкою 12 липня 1943 р., лише фронтовим контрударом, який з різних причин поставленої мети не досяг, перехопити ініціативу не вдалося, що значно ускладнило подальші дії фронту⁹⁰⁰. Вже 16 липня Ватутін змушений був віддати наказ про перехід до впертої оборони зі створенням головної і другої оборонних смуг із готовністю до 5.00 17 липня. Справжній контрудар радянських армій у цій операції розпочався 3 серпня 1943 р.⁹⁰¹

Скільки танків брало участь у цій битві? У своєму звіті, поданому через два з половиною місяці після битви під Прохорівкою, П. А. Ротмістров оцінив число танків до 1500 з обох сторін. Щодо числа танків у армії Ротмістрова дискусія триває. Називається навіть число 1100 машин⁹⁰². Згідно звіту про бойові дії армії станом на 12 липня з доданими з’єднаннями і частинами підсилення значиться 838 танків та САУ (в т. ч. 501 Т-34, 261 Т-70, 31 Мк 4 “Черчіль” та 45 САУ), 79 протитанкових 76,2-мм гармат, 330 протитанкових 45-мм гармат і 1007 ПТР⁹⁰³. За уточненими підрахунками Л. Лопуховського, з врахуванням переданих в оперативне підпорядкування двох танкових корпусів, станом на 17.00 11 липня в армії було 951 танк та САУ, з них 96 танків та 5 САУ відстали і перебували на марші, а 21 танк потребував ремонту, тобто в строю було 826 бойових машин⁹⁰⁴. З них безпосередньо в танковому бою під Прохорівкою взяло участь 513 танків і САУ⁹⁰⁵.

2-й танковий корпус СС мав 334 танки (294 боеготових), 3-й танковий корпус Вермахта з армійської групи “Кемпф” – 256 танків (126 боеготових), таким чином у противника в строю було 420 танків і САУ, з яких безпосередньо під Прохорівкою було задіяно 294 машини⁹⁰⁶. Отже безпосередньо в бою під Прохорівкою (в смузі 35 км радіусом до 20 км) 12 липня 1943 р. брали участь з обох сторін трохи більше ніж 800 машин.

Частина німецьких танків 3-го танкового корпусу, які прорвалися до с. Ржавець, пробували розвинути наступ у напрямку Прохорівки. У їх складі було близько 130 танків і штурмових гармат та не менше 20 САУ “Мардер”. З другої половини дня 12 липня проти них діяли зведений загін генерала Труфанова і

⁸⁹⁹ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. Москва, 1990. С. 57.

⁹⁰⁰ Лопуховский Л. Прохоровка без грифа секретности. С. 473.

⁹⁰¹ Там само. С. 466.

⁹⁰² Стратегические решения и вооруженные силы. Т. 1. Москва, 1995. С. 307.

⁹⁰³ Центральный архив МО РФ. Ф. 332. Оп. 4948. Д. 18. Л. 7–8.

⁹⁰⁴ Лопуховский Л. Прохоровка без грифа секретности. С. 255.

⁹⁰⁵ Там само. С. 484.

⁹⁰⁶ Лопуховский Л. Прохоровка без грифа секретности. С. 605–606.

26-а гвардійська танкова бригада (157 танків). Західніше Прохорівки у вигині р. Псьол наступали основні сили танкової дивізії СС “Мертва голова” (не менше 80 танків і САУ). Їм протистояли радянські війська, у складі яких не було танків, механізована і танкова бригади (93 танки) вступили в бій тільки 13 липня.

Таким чином в боях на прохорівському напрямку 12 липня 1943 р. брало участь не більше 1200 танків та САУ, з радянської сторони – 670, з німецької – 490 (з врахуванням САУ “Мардер”)⁹⁰⁷.

Якщо ж взяти безпосередньо поле під Прохорівкою шириною 3 км (між насипом залізниці та поймою р. Псьол), де дві сталеві лавини пройшли одна через одну, то у цьому бою з обох сторін брали участь не більше 450 машин з обох сторін: з радянської сторони 261 танк і САУ, з німецької – 190, включаючи 30 САУ “Мардер”⁹⁰⁸.

Зрозуміло, що ні битва на “танковому полі”, ні бої під Прохорівкою та на прохорівському напрямку 12 липня 1943 р. не були найбільшою танковою битвою Другої світової війни.

Якими були втрати обох сторін? І у цьому питанні все ще триває дискусія. За німецькими даними втрати радянських військ оцінені у 244–249 танків⁹⁰⁹. Частину радянських підбитих машин німці підірвали на полі бою. За підрахунками В. Замуліна на основі донесень бойових частин в ході бою і відразу після нього було втрачено 609 танків і САУ, в т. ч. 203 (189 танків і 14 САУ) безповоротно⁹¹⁰. За Л. Лопуховським число втрачених машин було не менше 500, тобто 75 % від числа тих, які взяли участь в бою, причому безповоротні втрати склали майже половину від загальних⁹¹¹.

За оперативним зведенням штабу фронту від 13 липня втрати німців оцінені у 225 танків та САУ, в т. ч. 85 танків та САУ були підбиті штурмовою авіацією⁹¹². За Ротмістровим німецька сторона втратила під Прохорівкою від 300 до 552 танків. Розглядаючи втрати німецької сторони, враховуючи, що у щоденних німецьких бойових донесеннях вказувалися лише безповоротні втрати (куди німці заносили бронетехніку, яка залишалася на території, зайнятій противником або підлягала ремонту на заводах у Німеччині), Л. Лопуховський прийшов до висновку, що 12 липня противник втратив 153 танки і штурмові гармати, в т. ч. безповоротно до 60 танків та штурмових гармат і до 10 САУ “Мардер”, при цьому радянська розвідка відзначила, що вночі з 13 на 14 липня

⁹⁰⁷ Там само. С. 484–485.

⁹⁰⁸ Там само. С. 485–486.

⁹⁰⁹ Лопуховский Л. Прохоровка без грифа секретности. С. 490.

⁹¹⁰ Замулин В. Н. Прохоровское сражение. Москва, 2002. С. 320.

⁹¹¹ Лопуховский Л. Прохоровка без грифа секретности. С. 491.

⁹¹² Лопуховский Л. Прохоровка без грифа секретности. С. 508.

противник евакуював з поля бою близько 200 танків, очевидно і радянських⁹¹³.

За висновком цього дослідника у бою під Прохорівкою 12 липня 1943 р. 5-а гвардійська танкова армія втратила приблизно у 2,5 рази більше танків і САУ ніж противник. Безповоротні втрати сторін у бронетехніці в цей день відносяться приблизно як 6:1 на користь німців⁹¹⁴.

Сумарні втрати німців у битві на Курській дузі склали 1612 танків та САУ, з них 323 машини безповоротно⁹¹⁵. Такі втрати для Вермахту були катастрофічними, тоді як СРСР зумів досить швидко відновити і збільшити свій танковий парк. Крім того чисельна перевага радянських військ та наявні їхні резерви не дали противнику скористатися з невдалої контратаки радянських військ під Прохорівкою, тоді як власні втрати змусили його відмовитися від початкових планів операції “Цитадель”.

Якими були причини таких втрат і невдач? Першим у цьому питанні хотів розібратися ще Й. В. Сталін, організувавши спеціальну комісію під керівництвом члена ДКО Г. М. Маленкова, матеріали якої засекречені досі. Відомо тільки, що бойові дії 5-ї гвардійської танкової армії 12 липня 1943 р. під Прохорівкою названі “зразком невдало проведеної операції”⁹¹⁶.

Причини були ті ж самі, які привели до катастрофи 1941 року. Німці продовжували діяти у відповідності до своїх статутів та настанов. Зустрівши організовану протитанкову оборону, вони зупиняли атаку і продовжували її лише після подавлення протитанкових засобів противника з допомогою артилерії або авіації. А до цього нащупували незайняті проміжки в обороні, стики та відкриті фланги, широко застосовували охоплення та обходи. У радянській армії, як і у 1941 р., продовжували застосовувати лобові атаки без належної розвідки і артилерійської підтримки. Так 12 липня під час лобової атаки 18-го танкового корпусу одна протитанкова батарея з танкової дивізії СС “Мертва голова” протягом 20 хвилин розстріляла 38 радянських танків (!). Очевидно, що над командним складом далі висів страх покарання за невиконання найдурнішого наказу, відхід чи зупинку атаки⁹¹⁷.

Звичайно, можна назвати ряд конкретних прорахунків тих же Ватутіна та Ротмістрова, але витoki їх криються у тому ж страхі і необхідності узгоджувати кожен крок.⁹¹⁸ Цікаво, що більшість причин великих втрат під Прохорівкою були сформульовані ще в наказі НКО № 325 від 16 жовтня 1942 р.:

“2. Танки кидаються на оборону противника без належної артилерійської

⁹¹³ Там само. С. 496–497, 504–505.

⁹¹⁴ Там само. С. 507–508.

⁹¹⁵ Grantz D., Hause J.M. The Battle of Kursk. P. 275–276.

⁹¹⁶ Замулин В. Н. Прохоровское сражение. С. 320.

⁹¹⁷ Лопуховский Л. Прохоровка без грифа секретности. С. 535–537.

⁹¹⁸ Там само. С. 543–547.

підтримки. Артилерія до початку танкової атаки не подає протитанкові засоби на передньому краї оборони противника... При підході до переднього краю противника танки зустрічаються вогнем протитанкової артилерії противника і несуть великі втрати. Танкові і артилерійські командири не узгоджують свої дії на місцевості за місцевими предметами та межами, не встановлюють сигналів виклику та покращення вогню артилерії. Артилерійські начальники, які підтримують танкову атаку, управляють вогнем артилерії з віддалених пунктів, не використовуючи радіофіковані танки як мобільні артилерійські спостережні пункти.

*Павло Олексійович Ромістров
(1901-1982)*

3. Танки вводяться в бій поспішно, без розвідки місцевості, яка прилягає до переднього краю оборони противника, без вивчення місцевості у глибині розташування противника, без ґрунтового вивчення танкістами системи вогню противника. Танкові командири, не маючи часу на організацію танкової атаки, не доводять завдання до танкових екіпажів, в результаті незнання противника і місцевості танки атакують невпевнено ... на полі бою не маневрують, не використовують місцевість для скритого підходу і раптового удару у фланг і тил і найчастіше атакують противника в лоб.

4. Танки не виконують свого основного завдання знищення піхоти противника, а відволікаються на боротьбу з танками і артилерією противника. Усталена тактика протиставляти танковим атакам противника наші танки і в'язнути в танкових боях є невірною і шкідливою.

5. Бойові дії танків не забезпечуються достатнім авіаційним прикриттям, авіарозвідкою і авіанаведенням. Авіація, як правило, не супроводжує танкові з'єднання в глибині оборони противника і бойові дії авіації не узгоджуються з танковими атаками.

6. Управління танками на полі бою організовується погано. Радіо як засіб управління використовується недостатньо. Командири танкових частин і з'єднань, знаходячись на командних пунктах, відриваються від бойових порядків і не спостерігають за діями танків у бою і на хід бою танків не впливають. Командири рот і батальйонів, рухаючись попереду бойових порядків, не маючи можливості слідкувати за танками і управляти боєм своїх підрозділів, перетворюються в рядових командирів танків, а частини, не маючи управління, втрачають орієнтування і блукають полем бою, несучи даремні втрати”⁹¹⁹.

До цього можна додати, що на Курській дузі командири танкових взводів і далі мусили прапорцями передавати команди, піднімаючи кришки верхніх люків, а оглядові щілини та відсутність нормальної оптичної апаратури не забезпечували належного огляду місцевості та можливості ведення прицільного вогню.

5.5. Мелітопольська фронтова наступальна операція (26 вересня – 5 листопада 1943 р.)

У радянській історіографії⁹²⁰ і у мемуарній літературі⁹²¹ достатньо багато приділялося уваги звільненню Лівобережної України, однак – Нижньодніпровській стратегічній наступальній операції і її складовій Мелітопольській фронтовій наступальній операції відведено явно недостатньо місця⁹²². Нерозкритими сторінками вітчизняної воєнної історії залишаються питання з прориву укріпленої стійкої оборони противника східніше Запоріжжя і на р. Молочній.

Верховне головнокомандування Вермахта після поразки у Донбасі планувало будь-якою ціною утриматися на рубежі “Східного валу”, нав’язати Червоній Армії ведення позиційної війни і виграти час для руйнування антигітлерівської коаліції. Найближчими завданнями для груп

---

⁹¹⁹ *Лопуховский Л.* Прохоровка без грифа секретности. С. 553–554.

⁹²⁰ Див.: *Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.* Т.2. *Операции Советских Вооруженных Сил в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны.* Москва, 1958; *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: В 6 т.* Т. 3. *Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 – декабрь 1943 г.).* Москва, 1961; *История военного искусства.* Т.2. / Под ред. д. в. н., проф. главного маршала бронетанковых войск П. А. Ротмистрова. Москва, 1963; *Советские танковые войска 1941-1945. Военно-исторический очерк.* / Рук. авт. кол. И. Е. Крупченко. Москва, 1973.

⁹²¹ *Бирюзов С. С.* Когда гремели пушки. Москва, 1961; *Штеменко С. М.* Генеральный штаб в годы войны. Кн.1. Москва, 1975; *Жуков Г. К.* Воспоминания и размышления. Т. 3. Москва, 1983.

⁹²² *Безродний Є. Ф.* Мелітопольська наступальна операція. // *Україна в полум’ї війни 1941–1945* / Кер. авт. кол. Панченко П. П. Київ, 2005. С. 3–16; *Кривизюк Л.* Роль бронетанкових військ у досягненні успіху Мелітопольської наступальної операції // *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки.* Вип. 19. Острог, 2012. С. 179–186.

армій “Центр” і “Південь” були ліквідація плацдармів радянських військ на Дніпрі, збереження Правобережної України з її найважливішими економічними районами (металургійна промисловість Німеччини одну третину всієї необхідності у марганцевій руді покривала за рахунок Криворізького басейну)⁹²³.

У вересні на Україну із Західної Європи були перекинуті 13 піхотних дивізій, в жовтні – ще 7 дивізій, в їх числі 3 танкові⁹²⁴. Південніше, від Запоріжжя до Азовського моря, німці підсилили свої відступаючі війська п'ятьма дивізіями, які перекинули із Криму, з Таманського півострова та з групи армій “Північ”, і розгорнули їх на завчасно підготовлених позиціях. До 22 вересня вони утримували значними силами район на лівому березі Дніпра на Схід від Запоріжжя і надійно зайняли оборонний рубіж по р. Молочна⁹²⁵. В смузі Південного фронту оборону займали 6-а армія, частина сил 17-а армії групи армій “А” при підтримці авіації 4-го повітряного флоту. Це угруповання нараховувало 210 тис. чол., 1500 гармат і мінометів, біля 300 танків і штурмових гармат і до 700 літаків. Німецька оборона включала 2-3 смуги загальною глибиною 10-20 км з розвиненою системою траншей, довготривалих вогневих точок, багаточисельних протитанкових і протипіхотних загороджень. Основним вузлом німецької оборони був Мелітополь.

З метою завершення звільнення Лівобережної України, форсування Дніпра і захоплення стратегічних плацдармів на його правому березі від 26 вересня до 5 листопада 1943 року була запланована і проведена силами Степового, Південно-Західного і Південного (з 20 жовтня відповідно 2, 3 і 4 Українських) фронтів Нижньодніпровська стратегічна наступальна операція⁹²⁶, складовою частиною якої була Мелітопольська фронтова наступальна операція⁹²⁷ (26 вересня–5 листопада), яку проводили війська Південного фронту (командувач – генерал армії Ф. І. Толбухін).

Військам фронту було поставлено завдання розгромити мелітопольське угруповання противника на одній з найукріпленіших ділянок “Східного валу”, що прикривав Північну Таврію та підступи до Кримського півострова, визволити Північну Таврію й вийти в пониззя Дніпра⁹²⁸. До складу військ фронту входили 5-а ударна, 44-а, 2-га гвардійська, 28-а, 51-а та 8-а повітряна армії; 11, 19,

⁹²³ *Титтельскирх К.* История второй мировой войны. Санкт-Петербург, 1999. С. 323.

⁹²⁴ *Дайнес В.* Бронетанковые войска Красной Армии. С. 428.

⁹²⁵ *Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.* Т. 2. С. 360.

⁹²⁶ *История военного искусства.* Т.2. С. 277.

⁹²⁷ *Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.* Т. 2. *Операции Советских Вооруженных Сил в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны /Альбом схем/* Москва, 1958. Схема 31; *Дайнес В.* Бронетанковые войска Красной Армии. С. 428.

⁹²⁸ *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945.* Т. 3. С. 351;

20-й танкові, 2-й і 4-й гвардійські механізовані, 4-й і 5-й гвардійські кавалерійські корпуси. Командування Південного фронту зосередило на рубежі р. Молочної 35 дивізій, які нараховували 555,3 тис. чоловік, 5320 гармат і мінометів, 778 танків і САУ, 1110 літаків⁹²⁹.

За замислом Мелітопольської операції передбачалося нанести два охоплюючі удари: головний – силами 5-ї ударної (командувач – генерал-полковник В. Д. Цвєтаєв), 44-ї (генерал-лейтенант В. О. Хоменко) і 2-ї гвардійської (генерал-лейтенант Г. Ф. Захаров) армій північніше Мелітополя в загальному напрямку на Михайлівку, Веселе; допоміжний – із району південніше Мелітополя силами 28-ї армії (генерал-лейтенант В. Ф. Герасименко) в обхід міста з південного заходу. Для розвинення успіху на головному напрямку планувалося використати у другому ешелоні фронту 51-у армію (генерал-лейтенант Я. Г. Крейзер), 11-й танковий корпус і дві кінно-механізовані групи (КМГ) – “Ураган” (20-й танковий і 5-й гвардійський кавалерійський корпуси; генерал-майор А. Г. Сєліванов) та “Буря” (4-й гвардійський кавалерійський, 4-й гвардійський механізований корпуси; генерал-лейтенант М. Я. Кириченко)⁹³⁰.

КМГ планувалося ввести в прорив після виходу 5-ї ударної, 44-ї і 2-ї гвардійської армій на рубіж Орлянське – Михайлівка – Новобогданівка. КМГ “Ураган” передбачалося наступати в напрямку Веселе – Нижні Серогози із завданням вийти в район Каховки, Британи, Великої Маячки, захопивши переправи біля Каховки і плацдарми на північному березі Дніпра. На другий день операції групи наказано вийти в район Веселого, на четвертий день – в район Нижні Серогози і на шостий день – в район Каховки і Цюрупинська. КМГ “Буря” отримала завдання наступати в напрямку Друга-Горна, Іванівка, Асканія-Нова з метою не пізніше шостого дня операції вийти в район Армянська та Ішуні, перерізати залізницю із Криму на Херсон і закрити вихід німцям із Криму на Перекоп; 11-й танковий корпус, залишений у підпорядкуванні командувача фронтом, планувалося ввести в прорив одночасно з КМГ “Буря” в напрямку Іванівка, Петрівка із завданням вийти в район станції Салькове і далі на Сиваш, щоб закрити відступи із Криму через Сиваш. Всю авіацію фронту в перші дні операції планувалося використати для забезпечення прориву, а після – для підтримки кінно-механізованих груп. Планом передбачалося також висадити на 2–3 день операції морський десант

⁹²⁹ *Муковський І. Т., Лисенко О. С.* Звитяга і жертвовність // Українці на фронтах Другої світової війни / За ред. В. Д. Конашевича. Київ, 1996. С. 336; *Дайнес В.* Бронетанковые войска Красной Армии. С. 428.

⁹³⁰ *Бирюзов С. С.* Когда гремели пушки. С. 207; *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: документы и материалы. 1943 год. Т. 16(5-3).* Москва, 1999. С. 311–313; *Безродний Є. Ф.* Мелітопольська наступальна операція. С. 224–225; *Дайнес В.* Бронетанковые войска Красной Армии. С. 428–429; *Грицюк В. М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. Київ, 2010. С.102.

в районі Генічеську із завданням перерізати залізницю Мелітополь – Джанкой і не допустити постачання мелітопольського німецького угруповання із Криму. Повітряний десант планувалося використати на другому етапі операції для захоплення Кримських перешийків у взаємодії з рухомими групами фронту⁹³¹.

Як звично в радянській армії, на підготовку до операції відводилося всього три дні⁹³². Зрозуміло, що через вкрай обмежений термін на підготовку операції не вдалося провести весь комплекс заходів з планування, організації взаємодії військ і їх всебічного забезпечення.

Наступ розпочався вранці 26 вересня 45-хвилинною артилерійською підготовкою. Але ні артилерія, ні бомбові удари авіації не змогли подавити всі вогневі засоби німців. Атакуючі війська просувалися повільно, несли великі втрати. Лише на деяких ділянках ціною великих зусиль атакуючим підрозділам вдалося просунути на 2-4 км⁹³³. Противник здійснював жорстокий супротив, проводив багаторазові контратаки піхоти і танків при підтримці значних сил авіації⁹³⁴, що змусило командувача фронтом призупинити наступ. Війська фронту, відбиваючи контратаки німців, одночасно провели необхідне перегрупування, поповнили запаси боєприпасів і пального.

9 жовтня Південний фронт відновив наступ. Війська 28-ї армії, які наступали південніше Мелітополя, разом з 11-м танковим корпусом (генерал-майор М. М. Радкевич) форсували р. Молочну і прорвали головну смугу німецької оборони. Для розвинення успіху командувач фронтом 12 жовтня ввів у бій 51-у армію з 19-м танковим корпусом (генерал-лейтенант І. Д. Васильєв)⁹³⁵. Враховуючи міцність укріплень ворога на річці Молочній, 19-му танковому корпусу для посилення були додані два гаубичні артилерійські полки, артилерійський полк реактивних мінометів, винищувально-протитанковий артилерійський полк, зенітний артилерійський полк і саперний батальйон. Прорив танкістів забезпечувався також вогнем артилерії 28-ї армії, а з повітря підтримувався 1-ю гвардійською штурмовою авіаційною дивізією⁹³⁶.

Після прориву тактичної оборони противника слідом за 19-м танковим корпусом був введений в бій 4-й гвардійський кавалерійський корпус. Наступаючи західніше Мелітополя по тилах противника, ці з'єднання протягом трьох днів

⁹³¹ Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Т. 2. С. 206; *Безродний Є. Ф.* Мелітопольська наступальна операція. С. 225; *Дайнес В.* Бронетанковые войска Красной Армии. С. 429–430.

⁹³² *Бирюзов С. С.* Когда гремели пушки. С. 208–209; *Штеменко С. М.* Генеральный штаб в годы войны. С. 248.

⁹³³ *Бирюзов С. С.* Когда гремели пушки. С. 210.

⁹³⁴ *Василевский А. М.* Дело всей жизни. С. 339.

⁹³⁵ *Дайнес В.* Бронетанковые войска Красной Армии. С. 430.

⁹³⁶ *Безродний Є. Ф.* Мелітопольська наступальна операція. С. 230.

просунулися на 60 км, порушивши управління німецьких військ і змусили їх відійти в південно-західному напрямку на всій ділянці фронту. Переслідуючи німців з темпом до 50 км на добу, 19-й танковий корпус стрімко до кінця жовтня передовими частинами з ходу оволодів Асканія-Нова, розчленивши 6-у армію на два угруповання⁹³⁷.

З'єднання 51-ї армії 13 жовтня захопили південну частину Мелітополя. 18 жовтня фронт був підсилений 3-ю гвардійською армією (генерал-лейтенант Д. Д. Лелюшенко), переданою з Південно-Західного фронту.

Німецьке командування прагнуло будь-якою ціною утримати Мелітополь і рубіж оборони по р. Молочній, також підсилило своє угруповання в цьому районі. Із Криму і частково з Таманського півострова сюди було перекинуто тільки в період з кінця вересня до 20 жовтня до дев'яти дивізій⁹³⁸. Однак 23 жовтня з'єднання 51-ї армії у взаємодії з 28-ю армією повністю звільнили місто. До того часу війська правого крила 4-го Українського фронту, де була розгорнута 3-я гвардійська армія, також прорвали оборону противника і перерізали залізницю Запоріжжя – Мелітополь. Німецьке угруповання не змогло утримати натиск радянських військ. Рухомі з'єднання фронту, були введені у прорив південніше Мелітополя і при підтримці 8-ї повітряної армії швидко розвинули успіх, загрожуючи основним комунікаціям противника. 26 жовтня німецькі війська були змушені розпочати загальний відхід. Війська 4-го Українського фронту перейшли до переслідування противника. Розгром північного угруповання здійснювали війська правого крила фронту, в складі яких діяла кінно-механізована група генерал-майора А. Г. Селіванова. Не вв'язуючись в бої з підрозділами прикриття противника, що здійснював відхід, передові загони КМГ у кінці жовтня прорвалися до Дніпра і з ходу захопили Горностаївку (150 км на захід від Мелітополя). Частиною сил 4-й механізований корпус (генерал-лейтенант Т. І. Танасчишин) наніс удар у південному напрямку, у взаємодії із з'єднаннями 44-ї, 2-ї гвардійської армій і 2-го гвардійського механізованого корпусу (генерал-лейтенант К. В. Свірідов) 2 листопада визволили Каховку⁹³⁹.

Південне угруповання противника було відрізане від дніпровських переправ. Війська 28-ї армії у взаємодії з 19-м танковим корпусом притиснули німецькі війська до Чорноморського побережжя. Втративши здатність до опору вони змушені були капітулювати.

Поки загальновійськові армії громили південне угруповання противника, 19-й танковий корпус продовжував стрімкий наступ на Перекоп.

⁹³⁷ Советские танковые войска 1941-1945. С. 155–156.

⁹³⁸ Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Т. 2. С. 402.

⁹³⁹ Дайнес В. Бронетанковые войска Красной Армии. С. 430–431.

В ніч на 1 листопада вони разом з 4-м гвардійським кавалерійським корпусом досягли Турецького валу, прорвали наспіх зайняту оборону противника і на його плечах прорвалися до Армянська. Німці підтягнувши резерви до горловини прориву і відновили фронт оборони. Дві доби танкісти вели в оточенні нерівну боротьбу з переважаючими силами противника. Вранці 3 листопада з підходом 51-ї армії вдалося знову оволодіти проходом через Турецький вал і плацдармом біля Армянська. За цей успіх 19-й танковий корпус став Червонопрапорним, багато військовослужбовців нагороджені орденами, а генералу І. Д. Васильєву присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁹⁴⁰.

З ліквідацією запорізького плацдарму і виходом 4-го Українського фронту до пониззя Дніпра і Перекопу вся Лівобережна Україна, від гирла річки Сож до Чорного моря, на відстані 1200 км, крім нікопольського плацдарму, була звільнена, замкнувши в Криму німецькі війська⁹⁴¹.

Мелітопольська операція повчальна проривом сильно укріпленої оборони противника з форсуванням річки. Досвід операції показав, що для здійснення прориву вимагається всебічна його підготовка. Одним із найважливіших моментів повинна бути ретельна розвідка системи оборони противника, розташування його оперативних і тактичних резервів. Обмежені терміни підготовки операції не дозволили провести детальну розвідку угруповання і системи оборони (особливо системи вогню) противника, розміщення його резервів, а також створити необхідні запаси боєприпасів і пального. Це явилось причиною малоефективної артилерійської підготовки, низьких темпів прориву тактичної зони оборони противника, вимушеної паузи в операції і великих втрат. Вчасна зупинка наступу і вдале перегрупування (з головної діянки прориву на допоміжну перекинено 51-у армію з 19-м танковим і 4-м гвардійським кавалерійським корпусами) врятувала становище, а далі уміле здійснення маневру і вчасне введення рухомих сил при підтримці авіації, яка панувала в небі, стали основними складовими успіху. В цій операції ввід КМГ був вчасним, а їх дії – вирішальними.

---

⁹⁴⁰ Советские танковые войска 1941-1945. С. 156.

⁹⁴¹ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. Т. 3. С.87; Мелентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945 гг: боевое применение танков во Второй мировой войне. Москва, 2005. С. 307.

5.6. Проскурівсько-Чернівецька операція (4 березня – 17 квітня 1944 р.)

Проскурівсько-Чернівецька операція достатньо добре досліджена радянськими та українськими істориками⁹⁴², але з огляду участі значних танкових сил з обох сторін, її потрібно розглянути і у даному дослідженні. Операція була підготовлена штабом 1-го Українського фронту (з 1 березня головнокомандувач маршал Г. К. Жуков і диктувалася вигідним охоплюючим розташуванням військ фронту стосовно правого крила групи армій “Південь”. За замислом операції 1-й Український фронт мав завдати головного удару з лінії Дубно–Шепетівка–Любар в південному напрямку з виходом на рубіж Берестечко–Броди–Тернопіль–Хмельник з наступним напрямком просування на Чортків, Коломию, Чернівці з виходом до Карпат із завданням відрізати шляхи відходу німецьким військам на захід⁹⁴³. За числом танків з обох сторін ця операція належить до числа найбільших танкових битв, уступаючи хіба битві під Бродами–Дубном у 1941 р.: з радянського боку 1-а, 3-я та 4-а танкові армії (1400 танків та САУ), з німецького – 1-а та 4-а танкові армії (1100 танків та штурмових гармат)⁹⁴⁴.

⁹⁴² Див.: *Рыбалко П. С.* Некоторые выводы из опыта действий танковых и механизированных соединений в условиях весенней распутицы в районе Старокостантинов–Проскуров // Журнал бронетанковых и механизированных войск. 1944. № 5–6. С. 5–8; *Платонов С., Грылев А.* Проскуровско-Черновицкая наступательная операция // Военная мысль. 1958. № 10. С. 58–75; *Якубовский И. И.* На проскуровско-Черновицком направлении // Военно-исторический журнал. 1958. № 6; *Дембицкий М. П.* Бои за Каменец-Подольский весной 1944 г. Каменец-Подольский, 1999; *Хруленко І. П.* Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція 1944 року // Україна в полум’ї війни. 1941–1945. Київ, 2005; Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни. Збірник документів і матеріалів / Упорядники М. П. Вавринчук, О. М. Завальнюк, П. Я. Слободянюк. Хмельницький, 2009; *Вилко В. М.* 3-я гвардійська танкова армія у Проскурівсько-Чернівецькій наступальній операції // Воєнна історія Поділля та Буковини. Київ, 2009. С. 353–360; *Грицюк В. М.* Особливості переходу частин 4-ї танкової армії до оборони в умовах оточення в ході фронтової наступальної операції (березень 1944 р.) // Там само. С. 360–366; *Кобзар А. О.* Деякі особливості підготовки та проведення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції // Там само. С. 366–372; *Костенко А. О.* Перша гвардійська танкова бригада в Проскурівсько-Чернівецькій наступальній операції Червоної армії // Там само. С. 372–378; *Хлонь С. С.* Битва за Тарнополь 1944 р. // Там само. С. 378–385; *Його ж.* Тарнопольська операція 60-ї армії 1-го Українського фронту // Воєнна історія. 2010. № 3. С. 53–63; *Його ж.* Особливості застосування танкових армій у Проскурівсько-Чернівецькій операції // Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного. Вип. 13. Львів, 2010. С. 108–122; *Його ж.* Оточення 1-ї танкової армії Вермахту навесні 1944 р. // Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”. Вип. 202. Ч. 2. Черкаси, 2011. С. 21–24; *Його ж.* Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція військ 1-го Українського фронту (4 березня – 17 квітня 1944 р.) / Автореферат дис. к.і.н. Київ, 2012; *Грицюк В. М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / Під ред. В. А. Смоля. Київ, 2010.

⁹⁴³ Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны / Под ред. А. Н. Грылева. Вып. 4 (Январь 1944 – август 1945 года). Москва, 1968. С. 31–32.

⁹⁴⁴ *Лысаковский Ю. Ю., Нестеров В. Н., Удин-Некрасов В. А.* Освобождение Украины. 1943–1944. Историко-статистическое исследование. Киев, 1995. С. 131.

Наступ, який розпочався 4 березня 1944 р., спочатку розвивався успішно. До кінця дня у прорив були введені 3-я гвардійська та 4-а танкова армії, які за добу просулися на 25-30 км. Здобувши невдовзі Волочиськ і вийшовши на рубіж Тернопіль–Проскурів, війська фронту майже завершили оточення мало не всієї групи армій “Південь”. Для противника ситуація ускладнилася черговою заборонаю Гітлера відступати із зайнятих позицій і обороняти їх до останнього солдата. Тому німецьке командування організувало групу у складі дев’яти танкових і шести піхотних дивізій, яка протягом 7-21 березня намагалася відкинути радянські війська на

*Ганс Валентин Хубе
(1890-1944)*

північ від лінії Тернопіль–Проскурів. В ході цих боїв станом на 23 березня у танкових корпусах залишилося по 20-35 танків і САУ, а в усій 3-й танковій армії – 89 танків і 17 САУ⁹⁴⁵, у 4-й танковій армії – 67 машин⁹⁴⁶. Але, ввівши 21 березня в бій сили 1-ї та 4-ї танкових армій, радянські війська вийшли до Дністра, 26 березня здобули Кам’янець-Подільський, а 29 березня – Чернівці.

Для німецьких військ шляхи відходу на захід були відрізані, але і знекровлені наступаючі армії без пально-мастильних матеріалів та боєприпасів тепер мали проблеми із утриманням внутрішнього фронту оточення. Командувач 1-ю німецькою танковою армією генерал танкових військ Ганс Валентин Хубе (1890–1944) стягнув свої сили до Кам’янця-Подільського. Тут, на північ від міста зібралися рештки дев’яти танкових (1-а, 6-а, 7-а, 11-а, 16-а, 17-а, 25-а, СС “Райх”, СС “Адольф Гітлер”), 20-ї моторизованої, 18-ї артилерійської дивізії та дев’яти піхотних (1-а, 68-а, 75-а, 82-а, 96-а, 208-а, 291-а, 371-а і 101-а легка) дивізій⁹⁴⁷. Німецьке угруповання було охоплене по фронту близько 150 км в районі Чемерівці, Дунаївці, Студеніца, Кам’янець-Подільський, але обидва фронти (внутрішній та зовнішній) були зайняті виснаженими військами, які терпіли

⁹⁴⁵ Рыбалко П. С. Некоторые выводы из опыта действий танковых и механизированных соединений. С. 5–8.

⁹⁴⁶ Хлонь С. С. Оточення 1-ї танкової армії Вермахту навесні 1944 р. С. 22.

⁹⁴⁷ Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января – 17 апреля 1944 года). Кн. 2 / Под ред. д.в.н. проф. П.А. Ротмистрова. Москва, 1957. С. 133.

від нестачі пально-мастильних матеріалів та боєприпасів. Командування 1-го Українського фронту було переконане, що генерал Хубе буде пробиватися найкоротшим шляхом через Дністер до Румунії і свої головні зусилля спрямувало, щоби відрізати його від переправ через Дністер. При цьому маршал Г. К. Жуков не звернув уваги на розрив між 1-ю гвардійською та 4-ю танковою арміями⁹⁴⁸. А німецьке командування вирішило пробиватися не до Румунії, а у західному напрямку⁹⁴⁹, при цьому штаб Жукова знову не звернув уваги на запеклі атаки противника саме в західному напрямку.

На зовнішньому фронті оточення противник висунув у район Станіслава 1-у угорську армію і прибуваючі з заходу дивізії та зумів організувати контрудар силами трьох піхотних і двох танкових дивізій назустріч військам генерала Хубе, які пробивалися в напрямку на Бучач. Вже 5 квітня авангард Хубе зустрівся з німецькими військами. Запеклі бої в районі Підгайці, Підлісове, Бучач тривали до 11 квітня, але німецька 1-а танкова армія зуміла вирватися з оточення⁹⁵⁰. Більше того, в районі Підгаєць радянським військам довелося відійти на 25-30 км від зайнятих позицій⁹⁵¹.

Втрати радянських танкових військ у цій операції, попри напружену працю ремонтних підрозділів, склали вражаючі цифри: по 1-й танковій армії – 1317 підбитих танків, що складало 240 % від штатної чисельності (549 одиниць)⁹⁵², що означало, що деякі танки підбивали кілька разів після повернення їх з ремонту.

Прорахунки були зроблені вже у ході підготовки до операції, зокрема 4-а танкова армія не дочекалася 70 танків і однієї механізованої бригади, не було накоплено запасів пально-мастильних матеріалів, яких вистачало лише на 2-3 дні⁹⁵³. Місцевість з численними озерами, болотами, густою мережею річок, каналів, ярів саме в цю пору року була найменш придатною для проходження мобільних танкових військ⁹⁵⁴. Фронтowa розвідка діяла вкрай бездарно, не виявивши перегрупування з уманського на проскурівський напрямок аж п'яти танкових дивізій противника (1-ї, 6-ї, 16-ї, 17-ї та СС “Адольф Гітлер”), 7-ї танкової дивізії з Дубна та двох піхотних дивізій з Німеччини⁹⁵⁵. Вони були виявлені лише в ході операції. Так само не було вчасно виявлено підходу 2-го танкового корпусу

---

⁹⁴⁸ Хлонь С. Є. Оточення 1-ї танкової армії Вермахту навесні 1944 р. С. 23.

⁹⁴⁹ Манштейн Э. фон. Утерянные победы. С. 549.

⁹⁵⁰ Пауль К. Восточный фронт. Кн. 2. Выжженная земля. 1943–1944. Москва, 2003. С. 336–339.

⁹⁵¹ Платонов С., Грылев А. Проскуровско-Черновицкая наступательная операция. С. 23.

⁹⁵² Кобзар А. О. Деякі особливості підготовки та проведення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції. С. 368.

⁹⁵³ Москаленко К. С. На юго-западном направлении. Воспоминания командарма. Кн. 2. 1943–1945. Москва, 1973. С. 297.

⁹⁵⁴ Хлонь С. Є. Особливості застосування танкових армій у Проскурівсько-Чернівецькій операції. С. 110.

⁹⁵⁵ Там само. С. 110–111.

*Павло Семенович Рибалко
(1894-1948)*

СС, перекинутого з Франції, чий удар на зовнішньому фронті зіграв вирішальну роль. Загалом сам контрудар противника на стику між 18-м гвардійським корпусом 1-ї гвардійської армії і 12-м корпусом 60-ї армії в районі Підгаєць виявився повною несподіванкою для радянського командування⁹⁵⁶.

Завдання, які ставилися перед танковими арміями, перевищували їх можливості. Так 3-я танкова армія генерал-полковника П. С. Рибалко (1894–1948) після прориву оборони противника на глибину 5-6 км мала ввійти в прорив на фронті шириною 14 км і далі наступати на глибину 130 км з темпом 15-20 км на добу. Станом на 3 березня в армії було 276 танків і САУ (в 6-у гвардійському танковому корпусі

– 166 танків і САУ, в 7-у гвардійському танковому – 78, в 9-у механізованому – 32, 91-а окрема танкова бригада взагалі знаходилася на доукомплектуванні)⁹⁵⁷. Тому генерал Рибалко розгорнув свої війська в один ешелон з 91-ю окремою танковою бригадою у резерві⁹⁵⁸, що виключало можливість нарощування ударів.

Запеклі контратаки противника, які розпочалися 7 квітня, теж були несподіванкою для радянських військ. 4-а танкова армія, яка 26 березня оволоділа Кам'янцем-Подільським, головну увагу зосередила на тому, щоби відрізати противника від переправ через Дністер, але через відсутність пально-мастильних матеріалів та боєприпасів (противник перерізав танками єдину дорогу через Козак на Оринин) мусила зупинитися⁹⁵⁹. Невдовзі довелося в несприятливих умовах організувати оборону Кам'янця-Подільського. Від 29 березня до 2 квітня 1944 р. противник провів не менше 20 атак, пробуючи здобути Кам'янець-Подільський⁹⁶⁰. При цьому ситуацію врятувала ініціатива генерал-лейтенанта Д. Лелюшенка, тоді як директива командування фронту, яка надійшла в ніч на 29 березня, була явно

⁹⁵⁶ Там само. С. 111.

⁹⁵⁷ 3-я гвардейская танковая армия: Боевой путь 3-й гвардейской танковой армии. Москва, 1982. С. 154.

⁹⁵⁸ Хлонь С. С. Особливості застосування танкових армій у Проскурівсько-Чернівецькій операції. С. 111.

⁹⁵⁹ Там само. С. 114.

⁹⁶⁰ Дембицкий М. П. Бои за Каменец-Подольский весной 1944 г. Каменец-Подольский, 1999.

запізнілою⁹⁶¹. Ще однією помилкою командування фронту було перенацілення найсильнішої 1-ї танкової армії, яка на 21 березня мала в строю 245 танків, на Чернівці і до Карпат, південніше і вбік від основного угруповання противника⁹⁶².

Потребують ще більш глибокого дослідження причини важких матеріальних втрат радянських танкових військ і класифікації причин цих втрат. Потрібно також відзначити наполегливість генерал-фельдмаршала фон Манштейна, який таки добився 26 березня дозволу диктатора на прорив 1-ї танкової армії, а також не дозволив генералу Хубе прориватися в Румунію через Дністер, чого якраз очікувало від нього радянське командування⁹⁶³.

5.7. Одеська операція (26 березня – 14 квітня 1944 р.)

Проблема бойового досвіду застосування рухомих з'єднань, зокрема в Одеській наступальній операції, яка була складовою Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції, знайшла відображення в історіографії⁹⁶⁴ та мемуарній літературі⁹⁶⁵. Акцентувалася увага на роль кінно-механізованої групи при введенні у прорив для нарощування зусиль і розвитку успіху в глибині оборони противника, але не знайшло свого належного висвітлення танкових і механізованих з'єднань на завершальному етапі Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції⁹⁶⁶. Головною особливістю Одеської операції стала незавершеність фронтових операцій на оточення великих угруповань противника⁹⁶⁷.

⁹⁶¹ Хлонь С. Є. Особливості застосування танкових армій у Проскурівсько-Чернівецькій операції. С. 117.

⁹⁶² Там само. С. 118.

⁹⁶³ Манштейн Э. фон. Утерянные победы. С. 620–627.

⁹⁶⁴ Див.: *Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Т. 3. Вторая мировая война 1939-1945 гг. Военно-исторический очерк / Под общей редакцией генерал-лейтенанта Платонова С. П.* Москва, 1958; *Операции Советских Вооруженных Сил в период решающих побед.* Москва, 1958; *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: В 6 т. Т. 4. Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 г.).* Москва, 1962; *История военного искусства. Т. 2. / Под общей ред. д. в. н., проф., главного маршала бронетанковых войск П. А. Ротмистрова.* Москва, 1963; *Грылев А. Н.* Днепр. Карпаты. Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. Москва, 1970; *Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Сборник статей. / Под общей редакцией д. и. н., полковника П. А. Жилина.* Москва, 1973; *Советские танковые войска 1941-1945. Военно-исторический очерк.* Москва, 1973.

⁹⁶⁵ *Плиев И. А.* Разгром “армии мстителей”. Орджоникидзе, 1967; *Василевский А. М.* Дело всей жизни. Москва, 1973.

⁹⁶⁶ *Бешанов В. В.* Десять сталинских ударов. Москва, 2005; *Безродний Є. Ф.* Одеська наступальна операція 1944 року. // *Україна в полум'ї війни 1941-1945.* Київ, 2005.

⁹⁶⁷ *Грицюк В. М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. Київ, 2010. С. 124; *Кривизюк Л. П.* Оперативне мистецтво рухомих з'єднань на завершальному етапі Дніпровсько-Карпатської наступальної операції // *Науково-популярний журнал “Воєнна історія”.* 3 (63). Київ, 2012. С. 66–74.

Операція проводилася в умовах весняного бездоріжжя безпосередньо після розгрому німецьких військ у районі Березнегувате і Снігурівка. Ще під час Березнегувато-Снігурівської операції війська фронту отримали завдання від Ставки (директива № 22050) на переслідування противника, що відходив, не допустити його відступу за р. Південний Буг і захопити переправи через річку на ділянці Константинівка, Вознесенськ, Нова Одеса, щоб не дати йому можливості організувати оборону на цій водній перешкоді. Одночасно ставилося завдання з ходу звільнити Миколаїв і Херсон, а у подальшому зайняти Тирасполь, Одесу і продовжити наступ з метою виходу на р. Прут і північний берег р. Дунай, тобто на державний кордон СРСР⁹⁶⁸. Намагаючись зупинити натиск радянських військ, німецьке командування обладнало у глибині оборони смуги оборонних рубежів по річках Тилігул, Великий Куяльник, Малий Куяльник, Дністер. Велику увагу було приділено укріпленню підступів до Одеси⁹⁶⁹.

За замислом Одеської наступальної операції передбачалося нанести головний удар силами 46-ї армії (генерал-лейтенант В. Глаголев), 8 гвардійської армії (генерал-полковник В. Чуйков) та кінно-механізованої групи під командуванням генерал-лейтенанта І. Плієва, у складі 4-го гвардійського кавалерійського корпусу (генерал-майор В. Головський), 4-й гвардійського механізованого корпусу (генерал-лейтенант танкових військ Т. Танасчишин, від 31 березня 1944 р. генерал-майор танкових військ В. Жданов) та 23-го танкового корпусу (генерал-лейтенант танкових військ О. Ахманов) у загальному напрямку на Роздільну і оточити Одесу з північного заходу. 57-а армія (генерал-лейтенант М. Гаген) та 37-а армія (генерал-лейтенант М. Шарохін) отримали завдання наступати у напрямку на Тирасполь. Допоміжний удар планувалося нанести силами 6-ї армії (генерал-лейтенант І. Шльомін), 5-ї ударної армії (генерал-лейтенант В. Цветаєв) та 28-ї армії (генерал-лейтенант О. Гречкін) у напрямку на Миколаїв, Одеса⁹⁷⁰.

КМГ зі своїми 200 танками планувалося ввести у прорив для нарощування зусиль і розвитку успіху через Роздільну на Одесу у взаємодії з 46-ю армією і 8-ю гвардійською армією. 23-й танковий корпус, підсилений мотоциклетною групою (за умови, що до цього часу фронт отримає всі 360 танків, що вже були відправлені Ставкою) у тісній взаємодії з 37-ю армією мав наступати у напрямку на Вознесенськ, Цебриково, Тирасполь. Одночасно просили Ставку допомогти фронту артилерійськими тягачами, танками і винищувальною авіацією та прискорити прибуття особового складу на поповнення частин (у виділенні особового складу Ставка відмовила).

Знову на підготовку форсування р. Південний Буг відводилося лише два дні

⁹⁶⁸ История военного искусства. Т.2. С. 58.

⁹⁶⁹ Грылев А. Н. Днепр. Карпаты. Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. Москва, 1970. С. 190.

⁹⁷⁰ Василевский А. М. Дело всей жизни. Москва, 1976. С. 402–404.

– 21-22 березня з виходом на рубіж 5-8 км на захід від річки. До 1 квітня планувався вихід військ фронту на рубіж Затишшя, Роздільна і оволодіння Одесою⁹⁷¹.

На початок операції у складі 3-го Українського фронту нараховувалося 57 стрілецьких дивізій, один танковий, один механізований і один кавалерійський корпуси, що забезпечувало середню оперативну щільність 3-4 км на одну стрілецьку дивізію. Але слід підкреслити, що під час попередніх боїв війська фронту понесли втрати і чисельність стрілецьких дивізій не перевищувала 3-4 тис. чол.

Військам фронту на 170-кілометровій ділянці фронту від Константинівки до Дніпровсько-Бузького ліману протистояла 6-а німецька і 3-я румунська армії, які нараховували 21 дивізію (з яких чотири румунські і одна словацька) і вісім бригад. У зв'язку з великими втратами у попередніх боях близько половини цих дивізій були зведені у бойові групи дивізій. Чисельність піхотних дивізій сягала 7,5 тис., а бойових груп – 4,5 тис. чоловік. Це німецьке угруповання підтримувалося авіацією двох німецьких корпусів і двох румунських повітряних флотилій, які нараховували 620 літаків.

За наявністю сил і засобів 3-й Український фронт мав чисельну перевагу над німецьким угрупованням: в особовому складі в 2,6 рази, в артилерії – у 3,2 рази, у танках і САУ – 2,6 рази. На напрямку головного удару оперативна щільність складала 1,7–2,5 км на дивізію, перевага на боці радянських військ була ще більш впевненою: в особовому складі – в 4,5 рази, в артилерії і мінометах – у 4 рази, у танках і САУ – 4,5 рази.

Весняне бездоріжжя та повільне відновлення залізниці ускладнило забезпечення військ фронту боєприпасами і пально-мастильними матеріалами. Підвезення артилерії, боєприпасів і табельних засобів для переправи здійснювалося лише тракторами і всюдиходами. Из-за цих причин початок операції було перенесено з 23 на 26 березня.

В ніч на 26 березня армії правого крила і центру (57-а, 37-а, 46-а і 8-а гв. армії) 3-го Українського фронту після артилерійської підготовки приступили до форсування Південного Бугу основними силами, використовуючи, переважно, підручні засоби і незначну кількість підвезених понтонних парків. Через інтенсивний артилерійський вогонь противника, що призводив до втрати понтонних засобів, переправа була припинена і відновилася з настанням темноти.

27 березня успішніше діяли війська 57-ї армії і 37-ї армії, які розширили захоплені плацдарми в районі Константинівки і Вознесенська. 46-а армія і 8-а гв. армія не змогли подолати супротив німців. Враховуючи успіх свого правого крила і лівого крила 2-го Українського фронту у напрямку на Тирасполь, командувач 3-го Українського фронту вирішив зосередити основні зусилля на правому фланзі. На цей напрямок були перегруповані 23-й танковий корпус зі

⁹⁷¹ Операції Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Т. 3. С. 161–162; Схема 4а; *Василевский А. М.* Дело всей жизни. С. 404.

смути 46-ї армії у смугу 57-ї армії із завданням на ранок 28 березня зосередитися в районі Трікрати, Олександрівка, Воронівка і бути готовими в ніч на 29 березня до переправи в районі Олександрівки в готовності нанести удар у напрямку на Тирасполь⁹⁷², а кінно-механізована група – зі смуги 8-ї гв. армії у смугу 37-ї армії, із завданням до ранку 29 березня зосередитись в районі Олександрівки і Вознесенська, переправитись мостами 37-ї армії із завданням розрізати 6-у німецьку армію в напрямку Березівка, Роздільна. Враховуючи досвід попередніх операцій, у танкових частинах кожен танк, крім основної заправки пально-мастильних матеріалів і боскомплекту додатково кріпив на бортах по дві бочки пального і масла, а на люці двигуна (не закриваючи жалюзі) до двадцяти ящиків зі снарядами⁹⁷³.

Слідом за 23-м танковим корпусом переправилися танки і головні сили кінно-механізованої групи. Головні сили КМГ перейшли в наступ для прориву оборони і виходу в тил 6-ої німецької армії. Перший ешелон 4-го гв. механізованого корпусу (14-а, 15-а гвардійські механізовані і 36-а танкова бригади) розвивали наступ на правому фланзі з півночі у напрямку Доманівка, Мостове, Березівка. 13 гв. мбр прикривала його правий відкритий фланг. Решта сил корпусу були ешелоновані у глибину для маневру, нарощування зусиль і розвитку успіху першого ешелону. Дивізії кавалерійського корпусу зі своїми засобами підсилення наступали лівіше на широкому фронті.

У цей час війська 6, 5-ї ударної і 28-ї армій вели важкі бої в районі Миколаєва. В ніч на 28 березня 61-а стрілецька дивізія (генерал-майор Л. М. Лозанович) і 243-я стрілецька дивізія (полковник М. І. Тоголев) зі складу 6-ї армії під інтенсивним вогнем противника на підручних засобах форсували р. Інгул і о третій годині 28 березня увірвалися в Миколаїв з півночі, порушивши цим стійкість оборони противника, а на четверту годину прорвалися до центру міста. Одночасно 130-а стрілецька дивізія (полковник К. В. Сичов) 5-ї ударної армії прорвалася через р. Інгул і спільно з іншими з'єднаннями армії, що наступали зі сходу, увірвалися в місто. В результаті узгоджених дій на ранок 28 березня Миколаїв було звільнено.

Опівночі 31 березня передові загони 4-го гв. механізованого корпусу і 10-ї гв. кавалерійської дивізії ввірвалися у Березівку. Через цей населений пункт від Південного Бугу проходила залізниця і шосейна дорога – найважливіші комунікації для 6-ї німецької армії і єдині для 3-ї румунської армії шляхи відходу. Командувач КМГ прийняв рішення одночасно з підготовкою прориву у районі Березівки форсувати річку в районі Завадівки і розвивати далі наступ у напрямку Раухівка, Котовський, Андріївка. Головний удар нанести у напрямку Вікторівка, Нейково в обхід противника, який протистоїть механізованому корпусу, створивши

⁹⁷² Грылев А. Н. Днепр. Карпаты. Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. Москва, 1970. С. 191.

⁹⁷³ Плиев И. А. Разгром "армии мстите лей". С. 140; История второй мировой войны 1939-1945 гг. в 12 томах. Том 8. Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. Москва, 1977. С. 96.

передовий загін для захоплення Сталіно. 9-а гв. кавалерійська дивізія рішучим ударом захопила залізничну станцію і увірвалася до Березівки з півдня, а 30-а кавалерійська дивізія, форсувавши Тилігул, обійшла Березівку з південного заходу й відрізала шляхи відступу німецькому гарнізону. Тоді 4-й гв. механізований корпус також вступив до Березівки. Бій тривав майже до полудня. Німецькі війська, що оборонялися, було розгромлено. Війська КМГ виступили на станцію Роздільна. У той час у небі з'явилася німецька авіація. На бойові позиції військ і залізничну станцію посипалися бомби. Одна з них влучила у спостережний пункт на північно-західній околиці Березівки, де перебував командир 4-го гв. механізованого корпусу. Генерал Т. Танисчишин загинув. Командиром корпусу було призначено начальника штабу генерал-майора В. Жданова⁹⁷⁴. На лівому крилі фронту вздовж узбережжя Чорного моря успішно наступали війська 5-ї ударної армії, які 30 березня разом з десантною групою Чорноморського флоту комбінованим ударом з суші і моря звільнили Очаків.

Німці намагаючись не допустити оточення, вживали всіх можливих заходів, щоб затримати наступ військ 57-ї і 37-ї армій, 23-го танкового корпусу і КМГ на рубежі р. Тилігул. Однак, незважаючи на впертий супротив противника, війська 37-ї армії і КМГ 31 березня форсували річку і вибили противника з висот правого берега. 4 квітня КМГ оволоділа станцією Роздольна, перерізавши залізницю, що з'єднує Одесу з Тирасполем. Внаслідок цього угруповання противника було розсічене на дві частини. 30-й і 52-й армійські корпуси 6-ї німецької армії під ударами 37-ї і 57-ї армій та 23-го танкового корпусу відступали до Тирасполя. 29-й, 44-й і 72-й корпуси 6-ї армії і румунський 3-й армійський корпус охоплювалися військами 3-го Українського фронту з півночі і північного заходу і притискалися до Одеси. Одеському угрупованню загрозувало оточення. 5 квітня КМГ підійшла до Страсбургу, відтиснувши за Дністер у районі Беяївки частину сил 29-го армійського корпусу (бригада штурмових гармат, два танкових батальйони)⁹⁷⁵.

Для німецького командування надзвичайно важливим було утримання Одеси з огляду забезпечення військ, які залишалися на Кримському півострові⁹⁷⁶. Стараючись уникнути оточення в районі Одеси, німці перешкоджали військам фронту вийти на цей напрямок. У другій половині дня 5 квітня і в ніч на 6 квітня в район на південний схід від Роздільної були підтягнуті п'ять дивізій (3-я гірська стрілецька, 17-а, 258-а, 294-а і 335-а піхотні) під командуванням штабу 29-го армій-

⁹⁷⁴ Плиев И. А. Разгром “армии мстителей”. С. 99–102; Безродний Є. Ф. Одеська наступальна операція 1944 року. С. 331.

⁹⁷⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. Т. 4. С. 86; Советские танковые войска 1941–1945. Военно-исторический очерк. Москва, 1973. С. 179; Дайнес В. Бронетанковые войска Красной Армии. С. 473; Мерников А. Г., Спектр А. А. История войн от древнего мира до наших дней. Минск, 2007. С. 520.

⁹⁷⁶ Вторая мировая война 1939–1945 гг. Военно-исторический очерк /Под общей ред. генерал-лейтенанта Платонова С. П. Москва, 1958. С. 562.

ського корпусу. На північний захід від Роздільної зосередилась 97-а легко-піхотна і 257-а піхотна дивізії 30-го армійського корпусу⁹⁷⁷.

З метою забезпечення відходу своїх військ німецьке командування зранку 6 квітня розпочало частиною сил 44-го і 29-го корпусів контрудар із району північно-західніше Будьоновки у напрямку Роздільна, щоб з'єднатися з частинами 52-го і 30-го армійських корпусів, вийти до переправ на р. Дністер біля Тирасполя і відвести свої війська на правобережжя Дністра. І це йому вдалося: значна кількість його військ змогла пробитися через бойові порядки військ 37-ї армії, що діяла в районі Роздільної, і відійти в район Тирасполя.

Протягом дня 7 квітня КМГ продовжувала наступ уздовж лівого берега Дністра, захопила Беляєвку, Маяки і створила загрозу захоплення єдиної переправи через Дністровський лиман в районі Овідіополя. 9 квітня КМГ отримала розпорядження командування фронту частиною сил захопити Овідіополь і відрізати шляхи відходу противника до переправ через р. Дністер, а головними силами вийти на узбережжя Чорного моря південніше Одеси. 8-а гвардійська армія повинна була на ранок 9 квітня вийти на рубіж Беляєвка, Маяки і до кінця дня ударом з півночі у взаємодії з 6-ю і 5-ю ударною арміями оточити німецьке угруповання в районі Одеси та оволодіти містом.

Але в ході боїв війська 3-го Українського фронту не змогли повністю оточити частини 72-го і 44-го армійських корпусів противника. Головна причина полягала в тому, що КМГ, яка стримувалася німецькими військами, що відходили до Овідіополя, з виходом на узбережжя Чорного моря запізнилася. Не спромоглася відрізати шляхи відходу противника і 8-ма гвардійська армія. І як наслідок цих невдалих дій все узбережжя від Одеси до Овідіополя лишилося не зайнятим військами фронту. Німці, залишаючи велику кількість техніки та важкого озброєння, відходили до переправи Дністровського лиману. Тільки опівдні 10 квітня головні сили КМГ з боями захопили Татарку і до кінця 10 квітня вийшли на узбережжя Чорного моря⁹⁷⁸.

Війська 8-ої гвардійської, 6-ї і 5-ї ударної армії після короткої артилерійської підготовки ударами зі сходу, півночі і заходу після кровопролитних боїв у ніч на 10 квітня захопили м. Одесу. Продовжуючи переслідування противника, війська 3-го Українського фронту 11-14 квітня вийшли до Дністра, звільнивши Тирасполь, з ходу форсувавши річку, захопили ряд плацдармів, включаючи Кіцканський плацдарм. На цьому рубежі війська перейшли до оборони. Одеська операція була завершена. Лівий берег Дністра був повністю звільнений від німецьких військ.

В результаті Одеської операції 6-та німецька і 3-я румунські армії понесли важкі втрати. Із 21 дивізії, що оборонялися за нижньою течією Південного Бугу,

---

⁹⁷⁷ Дайнес В. Бронетанковые войска Красной Армии. С. 473.

⁹⁷⁸ Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Т. 3. С. 167; Схема 4а; Меллентин Ф.В. Танковые сражения 1939–1945 гг: боевое применение танков во Второй мировой войне. Москва, 2005. С. 337.

4 дивізії були зведені у бойові групи, а решті нанесено значні втрати в живій силі і техніці. Війська 3-го Українського фронту, просунувшись на 180 км, звільнили Миколаївську і Одеську області і значну частину Молдавії. Чорноморський флот отримав можливість перебазувати у північно-західний район басейну Чорного моря флот і авіацію, що створило загрозу ізоляції з моря кримського угруповання противника, яке було заблоковано радянськими військами з суходолу. Однак поставленого завдання вийти на державний кордон з Румунію досягнути не вдалося. Крім того противникові вдалося відвести частину військ 6-ої німецької і 3-ї румунської армій на західний берег Дністра, зайняти оборону на цьому водному рубежі і організувати затятий опір.

Причини таких результатів значною мірою були наслідком неукмплектованості частин і з'єднань особовим складом і бойовою технікою після більш як тримісячних безперервних боїв військ фронту, що пройшли шлях від Нікополя до Дністра. Як завжди негативний результат дали надто стислі терміни з підготовки операції. Існували величезні труднощі у постачанні боєприпасами і пально-мастильними матеріалами, особливо бронетанкових військ. Спроби організувати забезпечення дій рухомих з'єднань боєприпасами й іншими матеріальними засобами з допомогою транспортної авіації, яка на парашутах скидала необхідні вантажі військам, зрозуміло, проблеми не вирішили. Можна відзначити удосконалення мистецтва організації і здійснення перегруповань і маневрів під час операції. Діючи в оперативній глибині, рухомі з'єднання порушували управління, зв'язок і роботу тилу противника, подавляли опір решток його військ і перехоплювали резерви, що висувалися з глибини.

Під час операції військам фронту приходилося форсувати декілька річок і лиманів. В умовах бездоріжжя табельні переправні засоби відставали, і війська широко використовували трофейні та підручні переправні засоби. Це не могло не відбитися на темпах пересування КМГ. Важливою особливістю форсування річок танками і САУ було те, що воно здійснювалося в умовах піднімання рівня води, розливання долинами і заплавами і збільшення швидкості течії.

Важливе значення мали дії передових загонів, які стрімко виходили в оперативну глибину, відриваючись від головних сил на 35-50 км. Противник лишався вигідних для оборони рубежів, а сили військ фронту отримували можливість безупинно просуватися вперед. Одеська наступальна операція, не дивлячись на тяжкі умови весняного бездоріжжя, характеризується відносно високими темпами наступу. Темп просування рухомих з'єднань в окремі дні досягав 30 км на добу, а піхоти – 9-12 км. Такі темпи наступу військ досягалися обходом окремих опорних пунктів і вузлів опору противника, веденням невеликими групами бойових дій вночі, невідступним переслідуванням противника, що відходив. У цій операції вже відчувалася зростаюча майстерність вищого командування.

5.8. Львівсько-Сандомирська операція (липень–серпень 1944 р.)

Остання велика операція Другої світової війни, основна частина якої протікала в українських землях, покликала доволі численну літературу⁹⁷⁹.

Перед початком операції до складу 1-го Українського фронту (командувач маршал І. С. Конєв) входило сім загальновійськових армій (1, 3 і 5-а гвардійська, 13, 18, 38 і 60), три танкові (1 і 3-я гвардійські, 4-а), дві повітряні (2 і 8-а – від 16 липня) армії, дві кінно-механізовані групи, 1-й Чехословацький армійський корпус (всього 1,1 млн чол., 16100 гармат і мінометів, 2050 танків і САУ, 3250 літаків). Перед військами фронту оборонялася група армій “Північна Україна” (командувач генерал-полковник Йозеф Гарпе (1887–1968) у складі 1-ї і 4-ї танкових армій, угорської 1-ї армії, що підтримувалися авіацією 4-го повітряного флоту (600–900 тис. чол., 6300 гармат і мінометів, більше 900

Йозеф Гарпе (1887-1968)

⁹⁷⁹ Див.: *Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.* Т. 3. *Операции Советских Вооруженных Сил в период решающих побед.* Москва, 1958 (+ альбом схем); *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: В 6 т.* Т. 4: *Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 г.).* Москва, 1962; *Советские танковые войска 1941-1945.* Военно-исторический очерк. Москва, 1973. С. 201–202; *Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.* Сборник статей. / Под общей редакцией доктора исторических наук полковника П. А. Жилина. Москва, 1973; *История Второй мировой войны 1939–1945 гг.: В 12 т.* Т. 9. *Освобождение территории СССР и европейских стран. Война на Тихом океане и Азии.* Москва, 1978; *Конев И. С.* Записки командующего фронтом. 1943-1945. Киев, 1987; *Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: документы и материалы. 1944-1945.* Т. 16(5-4). Москва, 1999; *Танковые сражения 1939–1945 гг: боевое применение танков во Второй мировой войне / Пер. с нем.* Москва, 2005; *Кривизюк Л.* Застосування танкових об'єднань у Львівсько-Сандомирській операції // *Військово-науковий вісник Академії сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного.* Вип. 13. Львів, 2010. С. 49–63.

танків і штурмових гармат, 700 літаків)⁹⁸⁰. До початку наступу співвідношення сил і засобів складало від 1,2 до 4,6 з перевагою вбік радянських військ⁹⁸¹.

За замислом штабу фронту головний удар силами 60, 38, 5-ї гвардійської армій; 3-ї гвардійської, 4-ї танкових армій і кінно-механізованої групи № 2 у складі 31-го танкового і 6-го гвардійського кавалерійського корпусів (під командуванням генерал-лейтенанта С. В. Соколова) наносився у центрі із району Тернополя у загальному напрямку на Львів. Планувалося глибокими охоплюючими ударами з півночі і півдня оволодіти Львовом і на п'ятий день операції вийти на рубіж Немирів, Яворів, Розділ. Допоміжний удар наносився з району південно-західніше Луцька силами 3-ї гвардійської, 13-ї армій, 1-ї гвардійської танкової армії і кінно-механізованої групи № 1 у складі 25-го танкового і 1-го гвардійського кавалерійського корпусу (під командуванням генерал-лейтенанта Баранова В. К.) у загальному напрямку на Сокаль, Томашув із завданням розгрому угруповання противника на рава-руському напрямку.

До складу ударних угруповань фронту поряд із танковими арміями і окремими танковими корпусами входили 150-а окрема танкова бригада, 12 окремих танкових і самохідно-артилерійських полків⁹⁸². Більша частина із них призначалась для розвитку успіху після прориву тактичної зони оборони противника.

Танкові армії планувалося використати наступним чином:

1-а гвардійська танкова армія повинна була наступати на ділянці прориву 3-ї гвардійської і 13-ї армій і, стрімко просуваючись, на четвертий день операції головними силами мала оволодіти містом Рава-Руська, а передовими загонами – містами Немирів і Магерів.

3-я гвардійська танкова армія отримала завдання наступати на ділянці 60-ї армії і стрімко розвиваючи прорив, обійти Львів з північного-заходу, на четвертий день операції вийти основними силами у район Жовкви, Яніва, а передовими загонами оволодіти містом Яворів і переправами через р. Сян.

4-й танковій армії було поставлене завдання наступати на ділянці прориву 38-ї армії і, обійшовши Львів з півдня, не допустити відходу противника з міста на захід і південно-захід. На четвертий день операції армії наказано оволодіти районом Великополе, Городок.

У наступному командував фронтом вніс зміни у порядок використання танкових армій, їх вирішено було ввести в прорив на другий день операції після прориву тактичної зони оборони противника⁹⁸³.

⁹⁸⁰ Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Т. 3. С. 381; Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: документы и материалы. 1944-1945. Т. 16(5-4). С. 15.

⁹⁸¹ История Второй мировой войны 1939–1945 гг. Т. 9. С. 81.

⁹⁸² Советские танковые войска 1941-1945. Военно-исторический очерк. Москва, 1973. С. 201–202.

⁹⁸³ Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Т. 3.

Хоча відомий військовий історик П. А. Жилін розділив Львівсько-Сандомирську операцію на три етапи⁹⁸⁴, погодитись з цим не можна. Операція виразно проходила у два етапи: перший етап (13-27 липня) – прорив оборони противника на рава-руському і львівському напрямках, оточення і знищення ворожого угруповання південно-західніше м. Броди, форсування р. Сян і здобуття міст Рава-Руська, Перемишль, Львів і Станіслав; другий (28 липня – 29 серпня) – переміщення зусиль військ фронту із львівсько-перемишльського на сандомирський напрямок, форсування р. Вісла і створення потужного оперативного плацдарму в районі Сандомира.

Щоб приховати підготовку операції, штаб фронту розробив план оперативного маскування, яке свого завдання не виконало. Німці чекали наступу військ 1-го українського фронту в першу чергу на львівському напрямку, де виставили оперативний резерв – 3-й танковий корпус, визначивши вірно напрямок удару, що готувався. Визначили також контрзаходи, а саме відвід військ на другу смугу на значній ділянці фронту, але переміщення у район південніше Луцька танкової армії Катюкова не виявили⁹⁸⁵.

Операція розпочалася діями розвідувальних загонів, що ввечері 12 липня встановили відхід противника на рава-руському напрямку. Негайно передові підрозділи дивізій 3-ї гвардійської і 13-ї армій перейшли в наступ, збили ар'єргарди противника і до кінця дня, підтримані частиною сил перших ешелонів дивізій, подолали головну смугу, просунувшись на 8-15 км⁹⁸⁶. На львівському напрямку прорив проходив складніше. 14 липня головні сили 60-ї і 38-ї армій, які перейшли в наступ, просунулися лише на 3-8 км, безперервно відбиваючи удари введених противником у бій оперативних резервів у складі двох танкових дивізій. За три дні напружених боїв з'єднання 60-ї армії при підтримці передових бригад 3-ї гвардійської танкової армії прорвали оборону противника на глибину до 18 км, створивши так званий **“колтовський коридор”** шириною 4-6 км. В коридор вранці 16 липня командувач фронтом ввів 3-ю гвардійську танкову армію, не очікуючи виходу стрілецьких дивізій на вказаний рубіж. Для забезпечення введення її головних сил передові підрозділи 7-го гвардійського танкового і 9-го механізованого корпусів рішучими нічними діями у взаємодії з частинами 15-го стрілецького корпусу завершили прорив тактичної зони оборони противника.

Умови введення 3-ї гвардійської танкової армії через **“колтовський коридор”** були дуже важкі. Вузкий коридор прострілювався артилерійським і навіть кулеметним вогнем противника. Армія у складі трьох корпусів, маючи близько 500 танків та САУ, вимушена була рухатися одним маршрутом, суцільною колоною

С. 385–386.

⁹⁸⁴ Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. С. 382.

⁹⁸⁵ Бешанов В. В. Десять сталинских ударов. Москва–Минск, 2005. С. 500–501.

⁹⁸⁶ История военного искусства. Т.2. С. 403.

по розмитій дощами дорозі. Противник прагнув сильними контратаками ліквідувати коридор і не допустити виходу танкової армії в оперативний простір⁹⁸⁷.

3-я гвардійська танкова армія 17 липня двома корпусами вийшла до р. Полтви, наступного дня форсувала її і вийшла у район Дзедзилів, Красне. З виходом частин кінно-механізованої групи і 3-ї гвардійської танкової армії в район Деревляни було завершено оточення угруповання противника в районі західніше Броди. Щоб не допустити прориву противника із оточення, командувач фронтом прийняв рішення ввести в бій слідом за 3-ю гвардійською танковою армією тим же маршрутом 4-у танкову армію, командувачу якої було наказано обійти Львів з півдня, відрізавши шляхи відходу противника на захід і південно-захід⁹⁸⁸. Командування фронту свідомо уникало танкових боїв у Львові, які могли привести до значних втрат в техніці⁹⁸⁹. Для надійного забезпечення флангів з'єднань танкових армій, що вводились у прорив, для підсилення військ, що діяли в “колтовському коридорі” командувач фронтом скерував 4-й танковий і 31-й танковий корпуси зі складу кінно-механізованої групи, призначеної для дій на львівському напрямку.

Послідовний ввід у бій двох танкових армій по черзі у вузький 6-кілометровий “колтовський коридор” з метою найскорішого виходу до Львова дозволив розвинути тактичний успіх, досягнутий на початку операції, в оперативний. У результаті потужних ударів наземних військ і авіації оточене угруповання противника було розгромлене. Противник втратив більше 38 тис. солдатів і офіцерів, в т. ч. полоненими 17175 чол.⁹⁹⁰

З ліквідацією угруповання противника в районі південно-західніше Броди було вивільнено до п'яти корпусів (із них два танкових). Швидка ліквідація оточеного угруповання значно покращила оперативну обстановку для радянських військ як на львівському, так і на інших напрямках. Одночасно ударне угруповання, що наступало на рава-руському напрямку і зайняло 20 липня м. Рава-Руська, отримало можливість здійснити стрімкий маневр до р. Сян. Вирішальна роль у цьому належала 1-й гвардійській танковій армії. Виконуючи поставлене завдання, танкова армія у взаємодії з кінно-механізованою групою генерал-лейтенанта В. К. Баранова, просуваючись із темпом до 35 км за добу, 23 липня вийшла до річки Сян у районі Ярослав. На кінець дня після форсування річки з ходу були захоплені плацдарми⁹⁹¹.

Командувач фронтом мав намір далі наступати рухомими групами фронту (1-а, 3-я гв., 4-а танкова армія і кінно-механізована група №1 у

⁹⁸⁷ Дайнес В. Бронетанковые войска Красной Армии. С. 504.

⁹⁸⁸ Центральний архів МО РФ. Ф.323. Оп. 4256. Д. 31. Л. 187.

⁹⁸⁹ Конев И. С. Записки командующего фронтом. С. 275.

⁹⁹⁰ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. Т. 4. С. 214.

⁹⁹¹ История военного искусства. Т. 2. С. 406.

напрямок Ченстохов, Краков і Самбір. Але Ставка директивою № 220152 від 24 липня поставила завдання розгромити противника у районі Львова, не допустивши відходу за р. Сян або на Самбір. 3-я гвардійська і 4-а танкові армії у взаємодії з 60-ю армією (командувач генерал-полковник П. А. Курочкін) мали розгромити це угруповання і оволодіти Львовом⁹⁹². Маршал І. С. Конєв поставив завдання 3-ї гвардійській танковій армії з виходом у район Яворова нанести удар на Львів з півночі і північно-заходу; 4-й танковій армії – нанести удар на Самбір, щоб не допустити відходу противника на південно-захід; 60-й і 38-й арміям – наступати на Львів зі сходу.

Однак через серйозні прорахунки цей замисел залишився нездійсненим. 4-а танкова армія замість обходу Львова з південно-заходу втяглася у затяжні бої на південній околиці міста. Наступ 60-ї і 38-ї армій розвивався повільно. 3-я гвардійська танкова армія, виконуючи поставлене завдання, менше ніж за дві доби здійснила марш-маневр протяжністю 125-130 км і 24 липня у повному складі зосередилась у визначеному районі. Характерно, що війська 3-ї гвардійської танкової армії одним танковим корпусом наступали на Львів, убік внутрішнього фронту оточення, а другим – на Перемишль, убік зовнішнього фронту оточення. А в той же час частина сил механізованого корпусу наступала на Самбір – на шляхи відходу львівського угруповання противника. Вперше під час Великої Вітчизняної війни танкова армія діяла трьома різними напрямками. Це була спроба поєднати виконання завдання Ставки з замислом командувача фронтом. Такі дії, звичайно, мали суттєвий недолік⁹⁹³, який помітили і у Ставці⁹⁹⁴. У районі Львова діяли війська шести німецьких дивізій. Для швидкого розгрому такого угруповання і недопущення його відходу на Самбір вимагалось значно більше сил, ніж ті, що виділив командувач армії. Внаслідок цього наступаючий на Львів танковий корпус був зупинений противником і, тільки коли німецьке командування відвело головні сили свого угруповання із району Львова за Дністер, йому вдалося прорватися у місто. Таким чином, під час цього маневру, намагаючись одночасно вирішити два складних завдання на різних напрямках, які розходилися, – оволодіти Львовом і Перемишлем, було розпорошено сили 3-ї гвардійської танкової армії і не отримано позитивного результату. Схоже, що тут винен був не командувач цієї армії⁹⁹⁵.

Не дивлячись на цю помилку, війська 60-ї, 3-ї гвардійської і 4-ї танкових армій у результаті тридобового штурму 27 липня зайняли Львів, звичайно, понісши не виправдані втрати у техніці та живій силі. І в цей же день передові частини танкових армій зайняли Перемишль.

⁹⁹² Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Т. 3. С. 413.

⁹⁹³ История военного искусства. Т.2. С. 407.

⁹⁹⁴ Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны. Кн. 2. Москва, 1974. С. 69.

⁹⁹⁵ Див.: Военно-исторический журнал. 1960. № 2. С. 28.

У підсумку першого етапу операції війська 1-го Українського фронту нанесли поразку головним силам групи армій “Північна Україна”, просунувшись на 200-220 км, і вийшли на рубіж: північніше Янів, Соколів, Перемишль, південніше Львова, Лешин, Грабовля, Делятин. У кінці липня група армій “Північна Україна” була розсічена на дві частини: рештки її 4-ї танкової армії відступали до Вісли, а 1-ї танкової армії та угорської 1-ї армії – на південний захід до Карпат. Розрив між ними сягав до 100 км.

Оцінивши обстановку, Ставка 28 липня директивами № 220155 та 220163 наказала 1-му Українському фронту зосередити основні зусилля на сандомирському напрямку з метою знищення стратегічних резервів противника, що підходили, форсувати р. Вісла, захопити великий плацдарм, завершити повний розгром групи армій “Північна Україна” і створити необхідні умови для наступних ударів на ченстоховському і краковському напрямках⁹⁹⁶.

Штаб фронту запланував здійснити з ходу форсування р. Вісла на ділянці північніше Доротка до гирла річки Віслока на фронті шириною більше 80 км. Для успішного форсування р. Вісла і захоплення плацдарму пропонувалося на сандомирський напрямок із району Перемишля перегрупувати 1-у і 3-ю гвардійські танкові армії. Форсування р. Вісла військами 13-ї і 1-ї гвардійської танкової армії планувалось здійснити не пізніше 1–2 серпня. Захоплений плацдарм військами 13-ї і 1-ї гвардійської танкової армії планувалося використати для удару на північ, щоб допомогти з’єднанням 3-ї гвардійської армії форсувати р. Вісла і вийти на її західний берег. Війська, що діяли у центрі, повинні були до цього часу вийти на р. Віслок і оволодіти районом Сянок, Дрогобич, Долина, а після виконання завдання, війська 1-ї гвардійської і 18-ї армії планувалося використати для захоплення карпатських перевалів на напрямках Гуменне, Ужгород, Мукачево⁹⁹⁷.

Висування танкових з’єднань на сандомирський напрямок розпочалося відразу після зайняття Львова і Перемишля. 1-а гвардійська танкова армія, передавши рубежі, які займала, 13-й армії, 28 липня здійснила 90-км марш уздовж фронту на північно-захід і далі до Вісли. Слідом за нею до Вісли наступали 1-а і 44-а гвардійські танкові бригади – передові частини корпусів. У районі запланованої ділянки форсування Вісли, південніше Сандомира, противник не мав значних сил. Але перед флангами 10-ї гвардійської танкової армії у районі Тарнобжега німці утримували значний плацдарм, а до району Мельца підходили його танкові частини. Тому командувач 1-ї гвардійської танкової армії, прагнучи найшвидше вирішити головне завдання – форсувати Віслу, особливе значення надав забезпеченню флангів і комунікацій.

⁹⁹⁶ Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Т. 3. С. 415–416.

⁹⁹⁷ Там само. С. 416.

На ранок 30 липня, коли до Вісли почали виходити головні сили корпусів першого ешелону 1-ї гвардійської танкової армії, на протилежному березі уже були захоплені два плацдарми глибиною 2-3 км і створені умови для переправ танків. Перший 50-тонний пором був зібраний біля 3-ї години 31 липня і відразу розпочалася переправа танків. Виникла загроза клину між 1-ю і 4-ю німецькими танковими арміями⁹⁹⁸. Але головні сили 1-ї гвардійської танкової армії переправлялись у двох пунктах під сильними ударами авіації противника тому, що винищувальна авіація фронту ще не встигла перебазуватися і діяла обмеженими силами. У 2-й повітряній армії відчувалась нестача пального. Щоб прикрити переправи, командувач фронтом наказав злити частину пального із баків бомбардувальників і штурмовиків і передати винищувачам. Завдячуючи таким діям вдалося покращити авіаційне прикриття переправ у районі Баранува⁹⁹⁹. Лише з прибуттям 37-ї зенітної артилерійської дивізії Резерву Верховного Головнокомандування і перебазування авіації фронту на нові аеродроми прикриття переправ з повітря було організовано надійніше.

1 серпня німецьке командування зосередило у районі Мелець частини танкової і піхотної дивізій, а також окремі бригади, включивши їх до складу діючого 42-го армійського корпусу. Одночасно біля двох піхотних дивізій зосередились на півночі від Сандомира. Цим військам було наказано нанести головний контрудар з району Мелець на Баранув з півночі і півдня, розгромити війська 1-го Українського фронту, які переправлялися і організувати оборону по західному березі Вісли. Допоміжний контрудар наносився в напрямку на Майдан.

Активними діями 9-го механізованого корпусу 3-ї гвардійської танкової армії і частин 13-ї армії контрудар військ противника на Майдан був зірваний. 3 серпня противник оволодів населеними пунктами Падев, Бур, переправами біля Коло і вийшов безпосередньо на підступи до Баранува. З виходом мелецького угруповання противника у цей район відновилися контратаки і 88-ї піхотної дивізії противника з району північніше Махув.

Для оборони Баранува і переправ, що знаходилися в цьому районі, були використані частини 1-ї гвардійської артилерійської дивізії, до десяти інженерно-саперних і понтонних батальйонів і навіть танки, що знаходилися на збірних пунктах пошкоджених машин. Переправи вдалося відстояти ціною значних втрат.

Для розгрому угруповання противника, що наносив удар із району Мелець, командувач фронтом ввів у бій свій другий ешелон – 5-ту гвардійську армію (командувач генерал-лейтенант Жадов О. С.), з наступним виходом цієї армії на плацдарм для його закріплення і розширення. Перейшовши зранку 4 серпня у наступ, війська 5-ї гвардійської армії нанесли ураження мелецькому угрупованню

⁹⁹⁸ Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945 гг. С. 351.

⁹⁹⁹ История военного искусства. Т.2. С. 510.

противника, відкинувши його частини від переправ південніше Баранува і оволоділи м. Мелець. До 8 серпня головні сили 5-ї гвардійської армії, вийшовши на рубіж (викл.) Шидлув, Стопниця, Нови-Корчин, виконали своє завдання¹⁰⁰⁰.

Отримавши поразку у районі Баранува, німці розпочали спроби ліквідувати плацдарм на лівому березі Вісли. Перший контрудар силами двох танкових і моторизованої дивізій вони нанесли у напрямку Сташува. Шість днів йшли жорстокі танкові бої. З'єднання 5-ї гвардійської, 3-ї гвардійської танкової армій і 31-го окремого танкового корпусу нанесли німецькому угрупованню великі втрати, змусивши зупинити атаки. У район бойових дій з-під Самбора були перекинуті з'єднання 4-ї танкової армії, що надало змогу надійно укріпити оборону на плацдармі.

Одночасно з відбиттям контрудару противника у районі Стопниці війська 1-ї і 3-ї гвардійських танкових армій у взаємодії з 13-ю армією перейшли у наступ з метою розширення плацдарму у північному напрямку. Розгромивши сандомирське угруповання, розширили плацдарм за Віслою до 75 км по фронту і до 50 км у глибину. Після цих боїв 1-у гвардійську танкову армію вивели у резерв фронту. 3-я гвардійська танкова армія до вересня відбивала контрудари противника на північному плацдармі, а потім теж була виведена із бою. 4-а танкова армія складала другий ешелон фронту, підсилювала найбільш загрозливі напрямки при утриманні сандомирського плацдарму. Війська правого крила фронту перейшли до оборони і розпочали підготовку до нової операції.

29 серпня Львівсько-Сандомирська операція завершилась. Війська 1-го Українського фронту звільнили західні області України і південно-східної Польщі. Під час операції була нанесена поразка головним силам групи армій "Північна Україна": вісім її дивізій було знищено, тридцять дві втратили від 50 до 70 % особового складу. Втрати радянських військ склали: безповоротні – 65 тис. і санітарні – 224,3 тис. чол., танкові війська втратили безповоротно до 35 % машин¹⁰⁰¹.

Львівсько-Сандомирська операція – одна з найбільших операцій, проведена силами одного фронту, самого могутнього на той час об'єднання. Наявність у складі 1-го Українського фронту великої кількості рухомих військ надавало можливість командуванню проводити широкий маневр з метою виходу на тили великих угруповань противника, що забезпечувало високі темпи операції. Важливу роль в оточенні і швидкій ліквідації німецького угруповання відіграли танкові армії. Їх головні сили розвивали удари в глибину на двох самостійних напрямках, що призвели до розсічення всіх сил противника на частини. Одночасно частини сил танкових армій і кавалерійських корпусів здійснили охоплюючий маневр,

---

¹⁰⁰⁰ Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Т. 3. С.419.

¹⁰⁰¹ Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. Москва, 2001. С. 297.

швидко вийшли у тил бродівського угруповання противника і забезпечили його оточення і без паузи у бойових діях з долученням танкових корпусів швидко розгромили його.

У зв'язку з тим, що загальновійськові армії не були забезпечені достатньою кількістю танків безпосередньої підтримки піхоти, їм не вдалося прорвати оборону у необхідному темпі. Повільний темп прориву тактичної зони оборони противника на львівському напрямку і невдалі дії військ 38-ї армії протягом 15 липня змусили командувача фронтом для завершення прориву тактичної глибини оборони противника залучити частину сил 3-ї гвардійської танкової армії. Це призвело до значних змін плану вводу у прорив рухомих з'єднань. Вимушені були відмовитись від вводу 4-ї танкової армії у смузі 38-ї армії і здійснювати ввід обох танкових армій по черзі у вузький 6-ти кілометровий “колтовський коридор”.

Все це разом взяте призвело до того, що 3-я гвардійська і 4-а танкові армії практично не вводились у прорив, а “проштовхувалися” через вузький пролом, що затягнуло їх ввід. Танкові армії, витративши чотири доби для виходу з цього коридору, не змогли терміново приступити до виконання завдань, тому що опинилися без необхідних тилів і матеріальних засобів.

Не у всіх випадках сприятливі умови були використані для оточення і знищення угруповань противника. У період боїв за Львів німецькі війська були оточені з трьох сторін. Але внаслідок того, що 3-й гвардійській і 4-й танковим арміям не вдалося перерізати шляхи відходу угрупованню противника на південно-захід, німецьке командування зуміло відвести свої війська з-під Львова на Самбір.

У Львівсько-Сандомирській операції особливо жорстокою була боротьба за розширення плацдарму в районі Сандомира. У цій боротьбі важлива роль належала танкам. Стрімкий вихід танкових армій і з'єднань на плацдарм дозволив швидко розширити його у районі Баранув і відбити контрудар противника. Противник, який ввів 10 серпня в районі Шидлова перші випуски недовершеної моделі “королівського тигра”, мусив пережити чергове розчарування¹⁰⁰².

Одне із найважчих завдань танкових об'єднань і з'єднань під час розвитку успіху виявилось форсування рік, особливо таких, як Західний Буг, Сян, Вісла. На їх подолання витрачалось до двох-трьох діб.

5.9. Мнимий злет і передчуття безвиході?

Практика бойових дій Другої світової війни чітко показала, що в умовах насиченої і добре організованої протитанкової оборони, яка постійно удосконалювалася, танкові з'єднання навіть при оперативному прориві не можуть

¹⁰⁰² Желтов И., Сергеев А. Очередной блин комом // Танкомастер. 1999. № 6.

ефективно діяти без підтримки та забезпечення збоку моторизованої піхоти. Так, наприклад, під час Східно-Померанської наступальної операції (лютий–березень 1945 р.) 3-й гвардійський танковий корпус, який просунувся з боями на 60 км, відірвавшись на 45-50 км від піхоти (додана стрілецька дивізія не була забезпечена автотранспортом) потрапив у важку ситуацію і мусив зупинитися, чекаючи підходу стрілецьких частин¹⁰⁰³. Ця операція показала практичну неможливість самостійних дій танкових та механізованих з'єднань у відриві від загальновійськових. Біля укріплених районів танки змушені були діяти як безпосередня підтримка піхоти, а спроби самостійного прориву в цих районах були безрезультативними¹⁰⁰⁴.

Танкові з'єднання і на інших фронтах, зіткнувшись з сильним противником та організованою протитанковою обороною, добивалися успіху лише ціною значних втрат. В жовтні–листопаді 1942 р. 8-а англійська армія Б. Монтгомері у складі трьох армійських корпусів (11 дивізій, в т. ч. 3 бронетанкові, та 3 бронеполки, бл. 150 тис. чол., 1100 танків, 1600 гармат) при підтримці до 1200 літаків провела успішний наступ під Ель-Аламейном (Єгипет) на фронті 60 км (ділянка прориву 9 км). Противник (Е. Роммель) мав в наявності 12 німецьких та італійських дивізій, в т. ч. 4 танкові та 2 моторизовані (96 тис. чол., 50 танків, 800 гармат) при підтримці 400-450 літаків¹⁰⁰⁵. За підрахунками Б. Ліддел-Гарда на початок операції бронетанкові сили англійців (23 танкові полки) мали 1440 гарматних танків, в т. ч. 1229 боєготових машин проти 4 німецьких та 7 італійських танкових батальйонів (210 боєготових гарматних танків, не рахуючи танкеток)¹⁰⁰⁶. І в цій операції англійці не помітили відведення військ противника з першої позиції, передчасно ввели 10-й корпус, який включав дві бронетанкові дивізії, без піхотного супроводу. Наштовхнувшись на протитанкові міни і сильний вогонь протитанкової артилерії, корпус протягом трьох днів втратив до 50 % танків, не зміг повністю прорвати оборону і був виведений з поля бою. Поповнившись і перегрупувавшись, через 8 днів корпус знову був введений в дію проти виснаженого противника, але знову не зміг прорвати оборону німців. І лише 7-а бронетанкова дивізія, яка з півдня рухалася на допомогу 10-у корпусу, виявила розрив між двома угрупованнями німецько-італійських військ, ввійшла в цей розрив разом з 4-ю індійською піхотною дивізією, що змусило Роммеля прийняти рішення про відхід. Англійці знову не помітили цього відходу, не зуміли організувати належне переслідування і противник вивів основні сили на укріплений рубіж в районі Ель-Агейла. В полон потрапили тільки рештки чотирьох італійських дивізій, які залишилися без води та транспорту. Крім того було

¹⁰⁰³ Завьялов А. С., Калядин Т. Е. Восточно-Померанская наступательная операция советских войск. Февраль–март 1945 г. Военно-исторический очерк. Москва, 1960. С. 229.

¹⁰⁰⁴ Там же. С. 229–230.

¹⁰⁰⁵ Jars R. Les Campagnes d'Afrique, Libye – Egupte – Tunisie. 1940–1943. Paris, 1957. P. 167.

¹⁰⁰⁶ Лиддел Гард Б. Вторая мировая война. Москва–Санкт-Петербург, 2002. С. 325–326.

*Пауль Хауссер
(1880-1972)*

*Станіслав Мачек
(1892-1994)*

втрачено і залишено до 450 танків і танкеток, частина яких знаходилася в ремонті¹⁰⁰⁷.

Коли в результаті впертості диктатора, генерал-фельдмаршал Гюнтер фон Клюге замість того, щоб відвести свої війська з Нормандії за Сену, розпочав операцію “Лютіх”, кинувши в контратаку між Мортеном та Авраншем 7 серпня 1944 р. сім з восьми своїх танкових дивізій (з яких, правда, тільки чотири могли бути готовими вчасно¹⁰⁰⁸), союзники отримали можливість оточення німецької армії у районі Фалеза. Короткотривала **наступальна операція “Тоталайз”** (7–10 серпня 1944 р.), в ході якої 4-а канадська та 1-а польська танкові дивізії понесли значні втрати, але й так не змогли здобути Фалез¹⁰⁰⁹, стала прелюдією до **Фалезької наступальної операції** (10–25 серпня 1944 р.). Американські війська повинні були нанести удар від Ле-Ман на північ у тил 7-ї німецької армії і західніше Аржантан з’єднатися з англо-канадськими військами, які наносили удар з півночі на Фалез. 12 серпня 1944 р. танкові частини 15-го американського армійського корпусу зайняли Аржантан і, незважаючи на нові невдачі

¹⁰⁰⁷ The Rommel papers / Edin by B. Liddel Hart. Londo, 1953. P. 207–312; *Багреев А. Д.* Военное искусство капиталистических государств (1939-1945 гг.). С. 215–217; *Лиддел Гарт Б.* Вторая мировая война. С. 324–336; Мемуары фельдмаршала Монтгомери виконта Аламейнского. Москва, 2004. С. 114–137; *Ирвинг Д.* Эрвин Роммель. Ганнибал двадцатого века. Москва, 2006. С. 249–270.

¹⁰⁰⁸ *Chester W.* The Struggle For Europe // Wordsworth military library. Military History Series. 1998. P. 401.

¹⁰⁰⁹ *Хастингс М.* Операция “Оверлорд”: Как был открыт второй фронт. Москва, 1989. С. 423–424; *Bercuson D.* Maple Leaf Against The Axis // Canada’s Second World War. Toronto, 2004. P. 230.

англо-канадських сил, здійснили оточення основних сил 7-ї армії. Однак військ, які були висунені на внутрішній фронт оточення, виявилось замало. Це, а також відставання англо-канадських частин, привело до того, що генерал-полковник Пауль Хауссер (1880–1972) з допомогою сильних контрударів з заходу та сходу, зумів вивести значну частину свої танкових сил на рубіж р. Сена, втративши при цьому більше половини особового складу шести піхотних дивізій та багато танків. На ділянці прориву опинилася якраз сильно ослаблена 1-а польська танкова дивізія генерала Станіслава Мачека (1892–1994), яка до того зіграла основну роль у завершенні оточення німецьких військ. Німці втратили до 500 танків. Тільки у боях за висоту 262, яку поляки назвали “Булавою”, німці втратили 55 танків, 44 гармати, 152 машини і майже 2 тис. особового складу. 1-а польська танкова дивізія втратила більше 20 % особового складу і техніки¹⁰¹⁰.

Останньою спробою танкових сил Вермахта змінити хід Другої світової війни була **Арденська наступальна операція** (16 грудня 1944 – 29 січня 1945). Цій битві присвячена численна література¹⁰¹¹. Використовуючи безпечність противника, погодні умови, які заважали діям авіації союзників, та інші фактори, німецькі танкові з’єднання зуміли прорвати фронт, але їх наступ захлинувся вже 25 грудня 1944 р. біля бельгійського міста Сель за 6 км від р. Маас та моста в місті Дінан. При цьому 2-а танкова дивізія з 5-ї танкової армії потрапила в оточення американської 2-ї танкової дивізії та англійської 11-ї танкової дивізії. Союзники проявили багато неорганізованості. Замість того, щоби нанести сильні контрудари по флангах противника, який вклинився, використовуючи для цього наявні північніше і південніше Арден ударні угруповання, американські з’єднання вводилися у перші дні, як правило, частинами, займаючи поспішно, сходу, невідготовлені до оборони природні рубежі з фактично пасивним завданням – зупинити противника¹⁰¹².

¹⁰¹⁰ *Ingersoll R.* Top Secret. New York, 1946. P. 190–191; *Хастингс М.* Операція “Оверлорд”. С. 428–429, 443–444; *Chester W.* The Struggle For Europe. P. 420–425; *Jarymowycz R.* Tank tactics: from Normandy to Lorraine. London, 2001. P. 192–196; *Coop T.* Fields of Fire: The Canadians in Normandy. Toronto, 2003. P. 233–234; *D’Este C.* Decision in Normandy: The Real Story of Montgomery and the Allied Campaign. 2004. P. 456.

¹⁰¹¹ Див.: *Cooper M.* The German Army, 1933–1945: Its Political and Military Failure. London, 1978. P. 501–521; *Parker D.S.* Battle of the Bulge. Hitler’s Ardennes offensive, 1944–1945. 1991; *Morelock J.D.* Generals of the Ardennes. American leadership in the battle of the Bulge. Washington, 1993; *MacDonald C. B.* The Battle of the Bulge. 1998; *Toland J.* Battle: The Story of the Bulge. Lincoln, 1999; *Эйзенхауэр Д.* Крестовый поход в Европу. Смоленск, 2000. С. 395–413; *Jarymowycz R.* Tank tactics: from Normandy to Lorraine. London, 2001; *Reynolds M.* Sons of the Reich: The History of II SS Panzer Corps in Normandy, Arnhem, the Ardennes and in the Eastern Front. 2002; *Паттон Д.* Война, какой я ее знал. Москва, 2002. С. 164–192; *Zaloga S. J.* Battle of the Bulge: v. 2. Bastogne (Campaign). Oxford, 2004; *Idem.* Lorraine 1944: Patton versus Manteuffel. Westport, 2004; *Idem.* Panther vs Sherman: Battle of the Bulge, 1944 (Duel). Oxford, 2008; *Idem.* Battle of the Bulge. London, 2010; *Schrijvers P.* The Unknown Dead: Civilians in the Battle of the Bulge. Kentucky, 2005; *Mitcham S.W.* Panzers in Winter: Hitler’s Army and the Battle of the Bulge. Westport, 2006.

¹⁰¹² *Багреев А. Д.* Военное искусство капиталистических государств (1939-1945 гг.). С. 184–185.

*Дуайт Ейзенхауер
(1890-1969)*

7 бригад, в т. ч. 7 дивізій та 5 бригад бронетанкових. Глибина просування склала 350-400 км, в т. ч. 180-200 км за перші 10-12 діб, прорив тактичної зони здійснювався з темпом 8-10 км на добу, а подальше просування – 15-20 км на добу¹⁰²⁰. Цей великий успіх рухомих з'єднань відбувся при повній перевазі союзників у повітрі та значному ослабленні німецьких військ. Але і у цьому випадку союзники понесли значні втрати у бойовій техніці.

В Арденській операції німці задіяли 1800 танків та штурмових гармат¹⁰¹³ проти близько 1300 танків та 182 САУ у союзників¹⁰¹⁴. За Д. Ейзенхауером союзники втратили в цій операції 733 танки¹⁰¹⁵. Очевидно, він враховував тільки втрати середніх танків, бо за Д. Паттоном союзники втратили 771 середніх та 270 легких танків¹⁰¹⁶. Дослідники називають цифру близько 800¹⁰¹⁷. За даними Д. Паттона німці втратили 1268 середніх та 711 важких танків¹⁰¹⁸. Історики оцінюють німецькі втрати скромніше: до 600 танків та штурмових гармат¹⁰¹⁹.

У переможній **Рурській наступальній операції** (23 березня – 19 квітня 1945) союзники на фронті наступу у 100 км розгорнули 24 дивізії та

¹⁰¹³ Cole H.M. The Ardennes Battle of the Bulge. Washington, 1965. P. 650.

¹⁰¹⁴ Zaloga S. J. Panzer vs Sherman: Battle of the Bulge, 1944 (Duel). 2008. P. 71-73.

¹⁰¹⁵ Ейзенхауер Д. Крестовой поход в Европу. С. 413.

¹⁰¹⁶ Паттон Д. Война, какой я ее знал. С. 199.

¹⁰¹⁷ Shaw A. World War II. Day by Day. 2000. P. 168.

¹⁰¹⁸ Паттон Д. Война, какой я ее знал. С. 199.

¹⁰¹⁹ Shirer W.L. The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany. 1990. P. 1095; Shaw A. World War II. P. 168.

¹⁰²⁰ Montgomery B. Normandy to the Baltic. London, 1946; Багреев А. Д. Военное искусство капиталистических государств (1939-1945 гг.). С. 149-150.

З 1942 р. в кожній більш-менш значній наступальній операції приймали активну участь танкові війська. Але допомагаючи піхоті проривати оборону противника, танкові війська, зустрівшись з добре підготовленою протитанковою обороною, вже не могли повторити своїх успіхів 1939–1941 рр., а відірвавшись від піхоти – мусили зупинятися або ж несли страшні втрати. Втрати у танках всіх учасників війни значно перевершили навіть найсміливіші передбачення генерала Л. Р. фон Еймансбергера. За успіхами та злетом танкових військ до кінця 1945 р. до цих втрат ніхто особливо не придивлявся, тим більше що промисловість встигала їх поповнювати, довівши вже у 1942 р. виробництво танків до

*Джордж Сміт Паттон
(1885-1945)*

24466 одиниць в рік (СРСР), 23884 танків (США), 8611 танків (Великобританія), 6189 танків (Німеччина), 1165 танків (Японія) та 667 танків (Італія)¹⁰²¹. Перемоги переконали генералів у небувалому злеті танкових військ та необхідності їх подальшого розвитку та збільшення чисельності, як колись після Першої світової війни – у необхідності швидше забути про це непорозуміння. Передчуття тупика у розвитку цього роду сухопутних військ ще не було. Військові історики, теоретики і мемуаристи шукали пояснення у конкретних помилках конкретних осіб. Прохорівка, Кам’янець-Подільський, Ардени, та інші битви, де великі маси танків зустрічалися з такими ж великими ассами танків противника неминуче вели до значних втрат з обох сторін. А зустріч з добре підготовленою протитанковою обороною противника – неминуче зупиняла просування танків до ліквідації цієї оборони. Фактично участь танків у головних боях у 1942–1945 рр. вже продемонструвала наближення тупика у розвитку цього роду сухопутних військ. Але за переможними реляціями безвиході, яка наближалася ще не помітили.

¹⁰²¹ История Второй Мировой войны. Т. 5. С. 48, 57, 63, 92, 94, 96.

Розділ 6

ВІД ПОШУКІВ УДОСКОНАЛЕННЯ ДО ВІДХОДУ В ЗАБУТТЯ

6.1. Подальший прогрес конструкцій танків

Досвід участі танкових військ у бойових діях Другої світової війни далі диктував конструкторам вимоги щодо вдосконалення бойових машин, залишаючи головними завдання збільшення і удосконалення броньового захисту, потужності танкової гармати та покращення прохідності пересіченою місцевістю.

Зростання товщини броні приводило до зростання ваги машини, вимагало збільшення потужності двигуна і впливало на погіршення експлуатаційних характеристик, зокрема швидкості та маневровості. Крім того поява протитанкових керованих ракет (ПТКР), здатних пробивати броню товщиною більше 400 мм, зупинило пошуки в цьому напрямку і призвело до припинення виробництва і зняття з озброєння важких танків. Конструктори згадали далеку забуту практику пізнього лицарства і вдалися до багатошарового бронювання, зокрема використання металокерамічних сплавів на основі карбідів кремнію, вольфраму, хрому та заліза (керамічні елементи закріплюються в металевому каркасі і міцно з'єднуються з металевою підкладкою, висока протиснярядна стійкість досягається за рахунок створення двоосьового напруженого стиснення керамічних елементів). Комбінована броня (багатошарова чи композитна броня), яка включає два і більше шарів металевих та неметалевих матеріалів з повітряними проміжками, забезпечує збалансований захист від кумулятивних снарядів та боєприпасів кінетичної дії (така броня ефективна на рівні звичайної товщини 600-700 мм). Комбінована броня з керамічним лицьовим шаром та підкладкою з армованого пластика забезпечує той самий ефект при масі, меншій у 2-3 рази¹⁰²².

Почали широко застосовуватися і фальшборти з тонколистової сталі (протикумулятивні екрани). Отримала поширення перфорована броня, порожнечі якої заповнені різними матеріалами, такими як “керамічна піна”. Врешті з'явилася активна броня: система відстрілу спеціальних снарядів, суміщених з радіолокаційною системою локальної дії, яка при виявленні наближення боєприпасу, подає команду на відстріл заряду, який при

¹⁰²² *Simpkin R. Multe-layer Armour – A quantum Jump? // Nato's Fifteen Nations Special. 1981.*

№ 1. P. 29–33; *Hunnicutl R. P. Patton. A History of American Main Battle Tank. Vol. 1. Novato, 1984. P. 123; Robertson C. J. Technical ceramics in armour applications // Security and Protection. V. 17. 1985. № 7. P. 25–26; Ogorkiewicz R.M. Technology of Tanks. Coulsdon, 1991. P. 378; Григорян В. А., Юдин Е. Г., Терехин И. И. Защита танков. Москва, 2007. С. 265.*

зближенні з боеприпасом вибухає, формуючи хмару осколків, які знищують або послаблюють дію боеприпасу. Комплекс активного захисту дозволяє підвищити живучість танка в 2-3 рази¹⁰²³.

Далі з'явилася система динамічного захисту танкової броні вбудована або навісна (у спеціальних контейнерах), яка складається з двох елементів (кожен з яких являє собою дві металеві пластини з тонким шаром вибухової речовини між ними, який при пробитті кумулятивним потоком ініціюється, надаючи пластинам високу швидкість розльоту і таким чином дестабілізуючи кумулятивний потік і збільшуючи протидію йому).

Інтенсивно розробляються і випробовуються в локальних конфліктах системи електродинамічного і електротермохімічного захисту, а також системи “розумної броні” (“Smart” armour)¹⁰²⁴.

Досвід Другої світової війни підказав, що розташовані під кутами до вертикалі броньові листи збільшують шанс рикошету боеприпасів противника. Тому така компоновка слідом за знаменитим Т-34 стала застосовуватися у всіх післявоєнних конструкціях. І надалі товщина броні різних частин конструкції залишається сильно диференційованою, а башта танків поворотною на 360 градусів. Правда, тенденції до зменшення габаритів, особливо висоти, привели до повернення в окремих випадках до безбаштових конструкцій.

Для захисту корпусу танків також стали застосовуватися системи постановки димових завіс, камуфляжне пофарбування, системи зниження помітності в інфрачервоному діапазоні, спеціальні радіопоглинаючі матеріали, які знижують виявлення танка радіолокаторами.

Калібр танкових гармат постійно зростає, досягнувши 105-125 мм, а далі і 152-мм, при цьому в останній час почали відмовлятися від нарізних гармат на користь гладкоствольних, які дозволяють запускати ракети через ствол, а також збільшують ефективність кумулятивних снарядів, так як у нарізних гарматах обертання снаряду приводить до передчасної руйнації кумулятивного потоку. Початкова швидкість снарядів до 1800 м/с, ведуться розробки з перспективою доведення її до швидкості 5000 м/с. Гармати танків Другої світової війни стріляли переважно з місця, застосування стабілізатора гармати за принципом гіроскопа, дозволило сучасним танкам вести прицільний вогонь, не зупиняючись.

¹⁰²³ *Іванов В.* Танку ПТУР не страшен! // Военный парад. 1997. Сентябрь–Октябрь.

¹⁰²⁴ *Ogorkiewicz R. M.* Future Tank Armors Revealed Developments in electric and explosive reactive armor // Jane's International Defense Review. 1997. May. P. 50–51; *Brown J., Endersly P. C.* Electric Armour Research in the UK // All Electric Combat Vehicle Second International Conference, 8–12 June 1997. P. 333–343; *Григорян В. А.* Защита танка – анахронизм или жизненная необходимость // Военный парад. № 5 (53). 2002. С. 82–84.

Ходова частина та танкові двигуни (переважно дизельні та газотурбінні) постійно вдосконалюються. Вразливість гусеничного ходу народила ідею крокуючих танків, над якою зараз працюють конструктори.

Найбільше танків продовжував випускати СРСР, який намагався утримати лідерство і в їх якісних показниках. Після розпаду СРСР це продовжила **Росія** й, почасти, **Україна**.

Єдиним легким танком, який вироблявся в СРСР після війни, був плаваючий танк ПТ-76, прийнятий на озброєння у 1951 р. Цей танк використовувався у бойових діях у В'єтнамі, Афганістані, на Близькому Сході і у Індо-Пакистанських конфліктах. У модернізованих варіантах ПТ-76Б та ПТ-76М залишаються на озброєнні 28 країн, включаючи Росію (150 машин станом на 2010 р.). Його бойова маса 14 т, броня товщиною 6-20 мм, швидкість на плаву – 12 км/год., по шосе – 44 км/год., запас ходу по шосе – 260 км, озброєння: 76-мм нарізна гармата і 7,62-мм кулемет, екіпаж – 3 чол¹⁰²⁵.

Середній танк Т-54 почав розроблятися ще під час війни як модернізація танку Т-34: товщину передньої броні башти збільшили до 200 мм, встановили гармату 100-мм, новий оптичний приціл-далекомір, додатковий перископ, радіостанцію на кожну машину, 12,7-мм зенітний кулемет, модернізований дизельний двигун, вентилятор витяжки порохових

Танк Т-54

¹⁰²⁵ *Magnuski J. Czołg pływający PT-76. Warszawa, 1971; Foss C.F. The PT-76 Amphibious Tank and Variants. Windsor, 1974; Барятинский М. Плавающий танк ПТ-76 / Бронеколлекция спецвыпуск № 1(5). Москва, 2004. 71 с.; Суворов С. “Плавуны” еще послужат // Техника и вооружение: вчера, сегодня, завтра. 2005. № 4. С. 9–15; Корнилин А. Вторая молодость танка ПТ-76. Некоторые страницы из истории создания плавающего танка ПТ-76 и бронетранспортера БТР-50П // Там же. 2006. № 4–6, 124; Евграфов Ю. Потопление плавающих объектов бронетанковой техники // Там же. 2006. № 9. С. 37–40.*

Танк Т-55

газів з бойового відділення. Танк було прийнято на озброєння у 1946 р. і від 1947 р. він став основною бойовою машиною. Танк постійно модернізувався, від 1956 р. отримав стабілізатор гармати, на його базі було розроблено ціле сімейство бойових і спеціальних машин (у 1952 р. – вогнететний танк). Від 1951 р. за ліцензією його стали випускати у Чехословаччині, Польщі та Китаї. Незважаючи на те, що від 1958 р. почала випускатися модель Т-55, розроблена на базі Т-54, пристосована до бойових дій в умовах застосування ядерної зброї, танк продовжували виготовляти до 1979 р. Ця модель залишається на озброєнні багатьох країн. Танки Т-54 та Т-55 були основними бойовими машинами під час війни у Афганістані та у ряді локальних війн, зокрема ефіопо-еретрійських. Лише в СРСР за 1947–1959 рр. було випущено 16775 танків Т-54, 1500 танків виготовлено у 1958–1963 рр. у Чехословаччині, 1200 – у 1954–1964 рр. у Польщі, 300 одиниць зібрано з радянських агрегатів у 1959–1974 рр. у Північній Кореї, у Китаї вони випускалися у 1957–1979 рр. як танки Тип 59, а полегшений варіант Тип 62 – у 1963–1989 рр. Модернізований варіант цієї машини Ті-67 (Тиран-64) з 105-мм гарматою випускався у 1960-1970 рр. у Ізраїлі; подібна модернізована модель Т-54Е з 105-мм гарматою – у Єгипті як танк Ramzes-II¹⁰²⁶. Можна стверджувати, що це була найбільш масова модель післявоєнного часу. Разом з танком Т-55, який фактично відрізнявся від Т-54 наявністю системи захисту від зброї масового враження та пізнішими

¹⁰²⁶ *Сергеев П. Н.* Советский основной танк. Т. 1–2. Киров, 2000; *Дэвидсон Ф.* Война во Вьетнаме (1946–1975). Москва, 2002; *Барятинский М.* Средний танк Т-54 / Бронекolleкция спецвыпуск № 4(67). Москва, 2006. 32 с.; *Устьянцев С., Колмаков Д.* Т-54/55. Нижний Тагил, 2006; *Павлов М. В., Павлов Н. В.* Отечественные бронированные машины 1945–1965 гг. // Техника и вооружение: вчера, сегодня, завтра. Москва, 2011. № 3. С. 58–62.

Югославська модернізація танка Т-55

модернізаціями, цих машин було випущено більше 70 тис. одиниць¹⁰²⁷.

Український варіант модернізації танка Т-55 отримав марку Т-55АГМ. Маса модернізованого танка з бронею, підсиленою вбудованим динамічним захистом та системою оптико-електронної протидії, зросла до 48 т (базова модель була масою 37,4 т). На машині встановили нові двигуни потужністю 850 к. с., а пізніше 1050 к. с. (базова модель 580 к. с.), що дозволило забезпечити швидкість 75 км/год. по шосе та 55 км/год. по пересіченій місцевості (базова модель мала швидкість по шосе 50 км/год.). 120-мм гармата (варіант 125-мм) отримала сучасну систему наведення. За рахунок автоматизації заряджання екіпаж скоротився до трьох осіб.

Найбільші переваги танків Т-54 та Т-55, число яких можна порівняти з числом усіх у моделей, які були випущені у світі після Другої світової війни, полягали в простій ефектній конструкції та невисокій ціні у порівнянні з іншими машинами цього класу. Але це були фактично модернізовані варіанти танка Т-54 і, як і їх знаменитий попередник, були сконструйовані без врахування вигоди для екіпажу.

Подальше вдосконалення танка Т-55 конструкторським колективом під керівництвом Л. М. Карцева привело до появи у 1961 р. танка Т-62, який показав себе недостатньо надійним у бойових умовах і був знятий з виробництва у 1975 р. (у Чехословаччині у 1978 р., у Північній Кореї випускався і після 2000 р.). Танк мав 115-мм гладкоствольну стабілізовану гармату з дальністю стрільби до 5800 м (прямою наводкою – 4000 м). Танки поступили на озброєння Алжиру, Анголи, Болгарії, В'єтнаму, Ефіопії, Єгипту, Іраку, Куби, Лівії, Сирії, Сомалі, Чехословаччини, а як бойові трофеї після воєн 1967 та 1973 рр. дісталися

¹⁰²⁷ Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. Минск, 1999. С. 391.

Танк Т-62А

Ізраїлю¹⁰²⁸. За даними колишнього заступника з озброєння командувача 40-ї армії генерал-лейтенанта В. С. Корольова за 1980–1989 рр. радянські війська втратили у Афганістані 1340 танків Т-62¹⁰²⁹.

У 1967 р. на озброєння було прийнято танк Т-64, розроблений у Харкові. Танк був озброєний 115-мм, пізніше 125-мм гладкоствольною гарматою з механізмом заряджання (крім снарядів танк стріляє керованими ракетами 9М112), низький корпус мав відкидні протикумулятивні екрани. Відразу ж почалася його модернізація аж до встановлення навісного динамічного захисту у 1985 р. Ця модель випускалася до 1987 р. В Афганістані двигун танка зарекомендував себе погано. Було виявлено й інші конструктивні недоліки, зокрема механізму заряджання. Танк розроблявся дещо поспішно, керівництво країни відчувало втрату лідерства у світовому танкобудуванні і добивалося якнайшвидшого його подолання¹⁰³⁰. У 2012 р. на озброєнні армії Росії ще залишалося 2000 таких машин, в Україні – 1667¹⁰³¹.

Від 1999 р. в Україні почали виготовлятися моделі Т-64У з вбудованим динамічним захистом. Від 2005 р. ці танки невеликими партіями почали поступати на озброєння української армії як Т-64БМ “Булат” (станом на 2012 р. на озброєнні було 76 танків цієї модифікації)¹⁰³². Остання українська модернізація привела

¹⁰²⁸ *Барятинский М.* Средний танк Т-62 / Бронекolleкция спецвыпуск № 2(53). Москва, 2004. 32 с.; *Устьянцев С., Колмаков Д.* Танки 1960-х. Нижний Тагил, 2007.

¹⁰²⁹ *Королев В. С.* Техническое обеспечение ОКCB при подготовке и выводе войск из Афганистана // интернетресурс: Vadimvswar.narod.ru/ALL_OUT/TiVOuT0507/AfgOu/AfgOu011.htm

¹⁰³⁰ *Warford J.* An Assessment of the Soviet T-64 Premium Tank // *Armor*. 1990. March–April. P. 22–28; *Карпенко А. В.* Обзорение отечественной бронетанковой техники (1905–1995 гг.). Санкт-Петербург, 1996; *Саенко М. В., Чобиток В. В.* Основной боевой танк Т-64. Москва, 2002.

¹⁰³¹ *The Military Balance 2012 / The International Institute for Strategic Studies.* London, 2012. P. 193.

¹⁰³² *Саенко М. В., Чобиток В. В.* Т-64БМ “Булат” – последняя модернизация Т-64 // Броне-сайт. 2005. Июль.

Танк Т-72А

до появи машини Т-64Е з посиленим захистом, бойовою потужністю і маневреністю. На машині встановлено новий двигун 850–900 к.с., динамічний захист “Дуплет”, комплекс керованих протитанкових ракет “Комбат” з напівактивною лазерною системою управління і спарена 23-мм зенітна гармата з дистанційним управлінням. 125-мм гладкоствольна гармата танка з автоматичним заряджанням. Тому екіпаж складає 3 особи. Вартість цієї моделі 1,2 млн. \$¹⁰³³.

Модель Т-72 була прийнята на озброєння у 1973 р. (вона отримала ще другу назву “Урал”). У порівнянні із Т-64 на цьому танку були встановлені новий двигун В-46 потужністю 780 к. с. (у модифікації Т-72Б замінений двигуном потужністю 840 к. с., швидкість по шоссе 60 км/год., запас ходу 500 км) та ходова частина нової конструкції, збільшена на 40 мм ширина гусениці. Застосування нового автомату заряджання дозволило знизити висоту танка до 2226 мм. Броня – багатошарова із навісним динамічним захистом (227 контейнерів), від 1988 р. застосовується вбудований динамічний захист. На танку встановлена 125-мм гладкоствольна гармата із стабілізатором та механізмом виловлювання і викиду піддонів, яка забезпечує стрільбу бронебійними, підкаліберно-фугасними, кумулятивними, осколково-фугасними снарядами та керованими лазерними променями ракетами із бойовою кумулятивною частиною. Танк обладнаний системою постановки димових завіс 902Б “Туча”, системою захисту від напалму, швидкодіючою системою пожежогашіння ЗЭЦ13 “Иней” та оснащений обладнанням для самоокопування і навішування мінного тралу КМТ-6¹⁰³⁴. В СРСР, а потім у Росії ця модель випускалася до 1992 р. (у 1974–1990 рр. випущено 20544 одиниці), за

¹⁰³³ Джерелейко Р. Модернізований Т-64Е, новая жизнь старого танка // Военное обозрение. 2011. 11.11 / Интернетресурс: topwar.ru/8333-modernizirovanny-tank-t-64e-novaya-zhizn-starogo-tank.html

¹⁰³⁴ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 398–402.

Танк Т-72 із боєприпасами

ліцензіями танк випускався у Чехословаччині (у 1977-1991 рр.– 815 одиниць), Польщі (у 1979–1981 рр.– 682 одиниці танків Т-72М та у 1992–1997 рр.–77 танків Т-72), Індії (у 1988–2005 рр. як модель Аіеуа понад–500 машин), Іраку (у 1980-х–більше 100 машин Т-72М1 як модель Asad basil) та Ірані (у 1993–2001 рр. понад–100 Т-72С1). Всього модифікацій танка Т-72 випущено більше 30 тис. Ці машини поставлялися в різні країни і приймали участь у локальних війнах, зокрема ірано-іракській, чеченській та різних конфліктах. Ці моделі і далі залишаються на озброєнні армій різних країн, в т. ч. і членів НАТО¹⁰³⁵.

Танк продовжує модернізуватися як в Росії, так і в інших країнах. В Україні розроблені варіанти простої модернізації Т-72-AG (з заміною двигуна на БТД потужністю 1000 к. с. або БТД2 потужністю 1200 к. с., які забезпечують швидкість до 65 км/год., з вбудованим динамічним захистом), Т-72-AMG (без заміни двигуна), Т-72-UMG (з комплексом динамічного захисту на башті), Т-72Е (з установкою двигунів потужністю 900 або 1050 к. с., вбудованого на башті динамічного захисту “Нож” і навісного динамічного захисту на корпусі) та експортні варіанти для Казахстану модель Т-72УА1 з комплексом оптико-електронної протидії “Ватра” та для НАТО моделі Т-72-120 (з 120-мм або 140-мм гладкоствольними гарматами та автоматом заряджання в задній частині башти на 22 постріли стандартними зарядами НАТО і 12,7-мм зенітним кулеметом з дистанційним

¹⁰³⁵ Zaloga S., Jerchel M., Sewell S. T-72 Main Battle Tank 1974–1993. London, 1993; Zabih S. The Iranian Military in Revolution and War. New York, 1998; Устьянцев С., Колмаков Д. Т-72. Нижний Тагил, 2004; Барятинский М. Т-72. Уральская броня против НАТО. Москва, 2008. The Military Balance 2012. P. 117, 135, 244, 262, 268, 324, 327, 337, 340, 355.

Танк Т-80У

управлінням), Т-72-МР (з лазерним денно-нічним прицільним комплексом зі стабілізацією в двох площинах SAVAN 15МР французького виробництва, панорамним прицілом SFIM французького виробництва та системою захисту від протитанкового ракетного комплексу (ПТРК) “Штора-2”).

Танк Т-80 був прийнятий на озброєння у 1976 р. як основний бойовий танк. Це була перша у світі бойова машина з газотурбінним двигуном (на танку Т-80У

Танк Т-80УД

двигун ГТД-1250 потужністю 1250 к.с.) Танк був уніфікований з серійними машинами Т-64А та Т-72. Танк озброєний 125-мм гладкоствольною гарматою з 38 пострілами, із яких 28 розміщені в автоматі заряджання. Броня з багатошаровими комбінованими перепонами та навісним динамічним захистом. Установлена системою захисту від ПТРК “Штора-1”¹⁰³⁶.

Танки різних модифікацій Т-80 станом на 2012 р. знаходяться на озброєнні Росії (більше 4 тис. одиниць, в т. ч. 3 тис. на складах), України (167 одиниць), Білорусі (69 Т-80Б), Анголи, Єгипту (14 Т-80УК, 20 Т-80У), Ємену (66 Т-80), Кіпру (129 Т-80У), Пакистану (320 Т-80УД), Південної Кореї (80 Т-80У) та Узбекистану¹⁰³⁷. В Україні розроблені різні модернізовані варіанти цього танка (від 478ДУЗ до 478ДУ10), експортний варіант для Туреччини Т-84-120 “Ятаган” (з двигуном 6ТД-2 потужністю 1200 к.с.), гарматою 120-мм та системою динамічного захисту “Нож”.

Танк “Оплот” розроблений на базі танку Т-80УД і випускається Харківським заводом ім. Малишева. Танк оснащений двигуном 6ТД-2Е потужністю 1200 к. с., швидкість до 70 км/год., запас ходу до 500 км, по пересіченій місцевості – 350-400 км. Він оснащений панорамним прицільним комплексом ПНК-6 з наявністю вбудованого тепловізійного каналу. Введення тепловізійного каналу до складу панорамного прицільного комплексу ПНК-6 практично зрівнює можливості командира і навідника гармати у керуванні озброєнням у будь-який час доби. Нині такі приціли введені поки що тільки в системи управління вогнем (СУВ) – французького танка АМХ-56 Lescierg і американського Abrams M1A2SEP Version 2.

Комплекс ПНК-6 забезпечує командирів танка незалежний пошук цілей у будь-який час доби незалежно від погодних умов, можливість контролювати навідника гармати, а за необхідності ввести дублююче управління стрільбою з гармати і з спареного з нею кулемета, включно і танковими керованими ракетами.

Танкова керована ракета “Комбат” (українського розроблення) запускається з танка “Оплот” і управляється по лазерному променю, який світить не на ціль, а на хвіст ракети, що летить. “Комбат” наводиться по лазерному променю, який управляє ракетою в режимі перевищення, це означає, що лазерний промінь, що управляє, направлений вище цілі, не засвічуючи її. І лише в самому кінці траєкторії польоту ракети, лише всього на 0,1-0,2 секунд, лазерний промінь поєднується з танком або вертольотом противника. Цього часу недостатньо, щоб привести в дію антилазерний захист. Так що ефективної системи протидії

---

¹⁰³⁶ Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 403–407; Павлов М. В., Павлов И. В., Ефремов А. С. История создания первого серийного Т-80 с газотурбинной силовой установкой // Техника и вооружение: вчера, сегодня, завтра. Москва, 2011. № 11. С. 28–34.

¹⁰³⁷ The Military Balance 2012. P. 94, 102, 196, 259, 272, 365, 421.

керованій ракеті “Комбат” на сьогоднішній день не існує. Ракета “Комбат” запущена з танка БМ “Оплот” здатна з високою точністю пробити броню фактично будь-якого з існуючих танків на віддаленні до 5 км через 17 с від моменту її запуску.

Динамічний захист “Дуплет” танка БМ “Оплот” це є шари кумулятивного захисту на основі пристроїв ХСЧКВ-34 розділені демпфуючими шарами з композитного матеріалу. Розміщення динамічного захисту “Дуплет” в модулях виконано за багатошаровою тандемною тридемною схемою.

Випробування модульного динамічного захисту “Дуплет” танка “Оплот” шляхом обстрілу із застосуванням вітчизняних і зарубіжних бронебійних підкаліберних снарядів, показали унікальні характеристики зниження бронепробивної здатності. Так при стрільбі сучасними французькими бронебійно-підкаліберними снарядами OFL 120F1 танка AMX-56 Leclerc з дистанції 100 метрів зниження бронепробивної здатності склало 100%. Снаряд OFL 120F1 з бронепробиваємістю в межах 700 мм залишив на броні лише вм’ятину завглибшки 20 мм. Навіть при стрільбі з мінімальної дистанції західними і російськими бронебійно-підкаліберними снарядами не удалося пробити навіть зовнішню плиту башти БМ “Оплот” і дістатися до модульного броньового пакету з комбінованим комірчастим наповнювачем. Випробування здійснювалися багато разів з аналогічним результатом.

На підставі цього можна зробити висновок, що модульний динамічний захист “Дуплет” танка БМ “Оплот” здатний протистояти найсучаснішим на сьогоднішній день бронебійно-підкаліберним снарядам – американському М-829А3 і німецькому Dm53 навіть із застосуванням спеціальних сегментованих сердечників спеціально призначених для подолання морально застарілого російського динамічного захисту “Контакт-5” і “Релікт”.

Російський комплекс “Релікт” танка Т-90МС Тагіл, по заявах НДІ Сталі знижує бронепробивну здатність бронебійно-підкаліберних снарядів усього на 250 мм, а український комплекс динамічного захисту “Дуплет”, що встановлюється на танк БМ “Оплот” – не менше чим на 600 мм.

Захист лобової проекції танка є важливим аспектом, але останнім часом особливу актуальність придбав захист бортів, особливо при обстрілі тандемними кумулятивними боєприпасами при кутах зустрічі, близьких до нормалі до поверхні контейнера динамічного захисту.

Модулі динамічного захисту “Дуплет”, бортів корпусу танка БМ “Оплот” після випробувань тандемним кумулятивним боєприпасом з бронепробивною здатністю 900 мм (український аналог російського ПТРК “Корнет”) – слідів пробиття борту танка не було виявлено. Максимальне залишкове впровадження кумулятивного струменя в корпус танка під кутом 90° і 30° склало всього 45 мм і 30 мм.

Український танк БМ “Оплот”

На даний момент український модульний динамічний захист “Дуплет” установлений на танку БМ “Оплот” – розроблений і виготовляється серійний пристрій, що забезпечує захист від таких потужних кумулятивних тандемних протитанкових засобів як ПГ-7ВР, ПГ-7Т, ПГ-29В і КОРНЕТ-Е.

На ньому установлена гладкоствольна 125-мм гармата (46 пострілів, в т. ч. 28 у автоматі заряджання), спарений 7,62-мм кулемет і зенітний 12,7-мм кулемет із дистанційним управлінням. У 1213 р. на озброєнні української армії знаходилось 10 танків БМ “Оплот”.

Бути непоміченим на полі бою українському танку БМ “Оплот” дозволяє термоізоляційна кришка МТО, антирадарне покриття, режим бездимного запуску двигуна, система постановки димової і аерозольних завіс, а також комплект маскувальних мереж “Контраст”.

Почалися поставки танків БМ “Оплот” в Таїланд (контракт на 49 машин).

Танк Т-90 був розроблений в процесі модернізації танка Т-72Б і прийнятий на озброєння у 1993 р. При проектуванні враховувався досвід операції у Перській затоці, а також програма переходу на російські комплектуючі. На корпусі встановлені блоки навісної броні, скріплені міцною горизонтальною арматурою. У танку передбачена можливість установки навісних блоків активної броні на даху башти для захисту від ураження з повітря. Установлені гладкоствольна 125-мм гармата 2А46М з термоізоляційним кожухом, який знімається, та 12,7-мм зенітний кулемет із дистанційним управлінням, комплекс захисту від ПТРК “Штора-2”, система лазерного попередження, яка інформує екіпаж про лазерне

опромінювання танка противником. Гусениці прикриті екранами, передня частина яких броньована¹⁰³⁸. На 2012 р. випущено 1335 танків різних модифікацій Т-90 без врахування складених в Індії ліцензійних танків. Станом на 2012 р. на озброєнні Росії знаходилося більше 500 танків Т-90 різних модифікацій, ці машини також є на озброєнні Індії (780 танків Т-90С), Алжиру (185 Т-90СА), Азербайджану (94 Т-90С), Уганди (44 Т-90СА) та Туркменії (до 40 Т-90СА)¹⁰³⁹.

У СРСР у 1968 р. був прийнятий на озброєння єдиний у світі ракетний танк. Він був розроблений на базі танку Т-62. Танк міг вести стрільбу ПТУР із радіокомандною системою наведення лише вдень на дистанцію 300-3300 м. У 1970 р. його виробництво припинили¹⁰⁴⁰.

У 1947–1949 рр. випускався важкий танк ІС-4 з гарматою 122-мм та 12,7-мм кулеметом (маса 60 т, товщина броні 30-250 мм). Для свого часу це була найпотужніша з огляду броньового захисту машина, але з невисокою прохідністю та маневреністю, поганою трансмісією, перевищенням вантажопідйомності мостів та транспортних засобів. Був розроблений і випробуваний танк ІС-6 (вага зменшена до 54 т, броня – до 150 мм), однак і його електротрансмісія виявилася ненадійною. Танк ІС-7 з 130-мм гарматою та 8 кулеметами (екіпаж 5 чол.) при масі 68 т розвивав швидкість до 60 км/год. Однак обидва танки так і не були поставлені на серійне виробництво.

КБ Ж. Я. Котіна, розвиваючи ідею важкого танка ІС-3, розробило ще один танк, який був прийнятий на озброєння як Т-10 у 1953 р. Він випускався до 1966 р. (було виготовлено більше 8 тис. машин модифікацій Т-10, Т-10А, Т-10Б, Т-10М), а офіційно був знятий з озброєння аж у 1993 р. Це був найбільш масовий важкий танк у світі. Маса 50 т, броня 50-250 мм, озброєння 122-мм нарізна гармата та два 14,5-мм кулемети КПВТ, екіпаж 4 чол. На базі Т-10 у 1957–1961 рр. розроблялися варіанти ракетних танків і навіть мобільної атомної станції.

У КБ Ж. Я. Котіна розроблялися й інші важкі танки, які не пішли у серійне виробництво. Найбільш оригінальним з них був “Объект 279”, виготовлений у 1959 р. з вилитою обтічної форми баштою із товщиною стінок 77-290 мм та днищем коритоподібної конструкції¹⁰⁴¹.

Німеччина (ФРН) почала відновлювати проектування та виробництво танків у 1955 р. Першим результатом став танк “Леопард”, серійне виробництво якого розпочалося у 1965 р. і продовжувалось до 1989 р. (з 1987 р. модель “Леопард-1А5”). Всього було випущено майже 7 тис. машин. Його броня товщиною до

¹⁰³⁸ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 407–408; Суворов С. Т-90. Первый серийный российский танк. Москва, 2002. 54 с.; Хлопотов А. Т-90. Основной боевой танк России // Техника и вооружение: вчера, сегодня, завтра. 2010. № 5. С. 2–9; № 6. С. 2–9.

¹⁰³⁹ The Military Balance 2012. P. 316, 357, 372.

¹⁰⁴⁰ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 408.

¹⁰⁴¹ Там само. С. 409–418.

Танк «Леопард-1»

70 мм, листи нахилені під кутом 60° (в наступних моделях додано навісне зовнішнє бронювання), башта вилита висотою всього 820 мм до даху (починаючи від моделі “Леопард-1А3” башта зварена з рознесеним бронюванням та перископом кругового огляду). Танк озброєний 105-мм нарізною гарматою з боєкомплектом 60 пострілів бронебійних підкаліберних, бронебійно-фугасних, кумулятивних снарядів (починаючи від моделі “Леопард-1А1” встановлено двоплощинний стабілізатор і термоізоляційний кожух ствола), 7,62-мм спареним

Танк «Леопард-2»

Танк «Леопард-2А5».

кулеметом та 7,62-мм зенітним кулеметом (в останніх моделях 12,7-мм кулеметом). Двигун потужністю 830 к. с. забезпечив швидкість по шоссе 60 км/год. та запас ходу 600 км. Маса танка зросла від 39,6 т у «Леопарда-1» до 42,5 т у «Леопарда-1А4». Остання модель відрізнялася також новою системою управління вогнем з лазерним дальноміром та тепловізійним каналом¹⁰⁴². Танки цієї серії на певному етапі догнали радянські танки, а за експлуатаційними характеристиками та прицільним обладнанням навіть випередили, через що були прийняті на озброєння в Австралії (у 2010 р. на озброєнні залишалося 90 танків «Леопард-1А3»), Бельгії (у 2010 р.—40 танків «Леопард-1А5»), Бразилії (у 2012 р.—128 танків «Леопард-1А1ВЕ» та 220 танків «Леопард-1А5ВВ»), Греції (у 2010 р.—511 танків «Леопард-1»), Данії (у 2010 р.—102 танки «Леопард-1А5»), Еквадорі (у 2010 р.—30 танків «Леопард-1»), Італії (у 2010 р.—120 танків «Леопард-1А5»), Канаді (у 2010 р.—60 танків «Леопард-1С2»), Лівані (у 2010 р.—40 танків «Леопарда-1»), Нідерландах (18 травня 2011 р. знята з озброєння вся важка техніка), Норвегії (у 2010 р.—20 танків «Леопард-1А5НО»), Туреччині (у 2010 р.—170 танків «Леопарда-1А1» та 227 танків «Леопард-1А3»), Чилі (у 2010 р.—169 танків «Леопарда-1») і Швейцарії (зняті з озброєння до 2012 р.)¹⁰⁴³.

У 1977 р. розпочалося виробництво нової моделі танка «Леопард-2». Було виготовлено більше 3700 танків цієї серії. За своїми бойовими можливостями танк майже вдвічі потужніший від танка «Леопард-1». Броня танка багат шарова з

¹⁰⁴² Jerchel M. Leopard 1 Main Battle Tank 1965–1995. London, 1995; Никольский М. В., Распощин М. М. Танки «Леопард» (ФРГ). Москва, 1998. 48 с.

¹⁰⁴³ The Military Balance 2010. P. 28, 70, 72, 80, 126, 137, 142, 151, 165.

навісними протикумулятивними екранами (від моделі “Леопард-2А5” посилене бронювання передніх плит башти, яка отримала іншу форму з перископом навідника). Танк озброєний 120-мм гладкоствольною гарматою (ефективна дальність при стрільбі бронебійними снарядами до 2000 м), спареним 7,62-мм кулеметом і таким же зенітним кулеметом, оснащений вдосконаленими приладами наведення. За експлуатаційними та маневреними якостями цей танк чи не найкращий у світі¹⁰⁴⁴. Станом на 2010 р. танки серії “Леопард-2” знаходилися на озброєнні ФРН (1351 машина, в т. ч. 125 танків “Леопард-2А5” і 225 “Леопард-2А6”), Австрії (114 танків “Леопард-2А4”), Греції (353 танки “Леопард-2А4” і 173 танки “Леопард-2А6HEL”), Данії (62 танки “Леопард-2А5” і 82 “Леопард-2А5DK”), Іспанії (108 танків “Леопард-2А4” і 206 танків “Леопарда-2А6Е”), Канади (40 танків “Леопард-2А4” і 20 танків “Леопард-2А6”), Норвегії (52 танки “Леопард-2А4”), Польщі (128 танків “Леопард-2А4”, на 2014–2015 рр. заплановані поставки 14 танків “Леопард-2А4” та 105 танків “Леопард-2А5”), Португалії (38 танків “Леопард-2А6”), Сінгапурі (96 танків “Леопард-2А4”), Туреччині (298 танків “Леопард-2А4”), Фінляндії (100 танків “Леопард-2А4”), Чілі (140 танків “Леопард-2А4”), Швейцарії (353 танки Pz-87Leo) та Швеції (160 танків Strv-121 і 120 Strv-122)¹⁰⁴⁵. Укладені контракти на поставку 600-800 танків цієї серії у Саудівську Аравію, а також у Індонезію.

США намагалися не відставати в танкобудуванні від СРСР, але довгий час знаходилися в ролі постійного доганяючого. Війна у Кореї у 1950–1953 рр. показала всі вразливі місця легкого танку М24 “Чіфтен”, прийнятого на озброєння у 1944 р. Новий легкий танк М41 “Уокер Бульдог” отримав потужніший двигун та нову трансмісію, швидкість виросла до 65 км/год., запас ходу по шосе – до 240 км. Бронювання танка залишилося незмінним (25,4 – 38 мм). Танк отримав 76,2-мм гармату з 7,62-мм кулеметом та 12,7-мм зенітним кулеметом. Американські спеціалісти вважали цю конструкцію не дуже вдалою і вже у 1960-х рр. він був знятий з озброєння, але як розвідувальний танк і далі використовується у арміях Австрії, Данії, Греції, Іспанії, Португалії, Таїланда, Тайваня, Туреччини, Чілі та Японії. Всього було випущено 5500 машин цього типу. У Бразилії близько 300 танків М41 пройшли модернізацію (дизельний двигун 900 к.с., запас ходу виріс до 600 км, бойова маса до 25 т, та нова 90-мм гармата) і як М41В залишаються на озброєнні. Данці також модернізували ці танки, встановивши дизель потужністю 465 к.с., лазерний приціл-далекомір, тепловізійні прилади, протипожежне обладнання і фільтровентиляційну установку. В Іспанії 150 танків отримали модифіковану

¹⁰⁴⁴ Rösler H., Köhler H. Kampfpanzer Leopard 2. Der Best Welt. Friedberg, 1981. 48 p.; Scheibert M., Schneider W. Leopard 2 (2. Band). Ein Spitzenprodukt deutscher Waffentechnik. Friedberg, 1986. 48 p.; Jerchel M., Schnellbacher U. Leopard 2 Main Battle Tank 1979–1998. Oxford, 1998.

¹⁰⁴⁵ The Military Balance 2010. P. 28, 72, 126, 134, 137, 155, 161, 165, 184, 194, 408.

башту з ізраїльською 60-мм гарматою з початковою швидкістю 1620 м/с.¹⁰⁴⁶

На заміну танку М41 “Уокер Бульдог” поступив легкий розвідувальний плаваючий танк М551 “Шеридан”, прийнятий на озброєння у 1963 р. (у 1966–1970 рр. було випущено 1700 машин). Після 1978 р. їх почали знімати з озброєння (бойові дії у В’єтнамі продемонстрували недоліки цієї машини), але у повітряно-десантних частинах ці машини ще залишаються (танк важить всього 16 т). Вони використовувалися і в операції “Буря в пустелі”. Недоліки 13-мм алюмінієвої броні сподівалися компенсувати високою швидкістю (70 км/год.) та маневреністю. На танку була встановлена 152-мм гармата, яка дозволяла крім снарядів використовувати ПТУР “Шилейла” з пробивною здатністю до 600 мм (максимальна ефективність по рухомих цілях – 2500 м, нерухомих – 3000 м). На танку встановлені також 7,62-мм кулемет та 12,7-мм зенітний кулемет. Танк був обладнаний приладами нічного бачення, тепловізійним прицілом та системою управління вогнем¹⁰⁴⁷.

В армії США були випробувані моделі легких танків “Стінгрей” (з 105-мм нарізною гарматою), ХМ8 (прийнята на озброєння всередині 1992 р., але серійний випуск так і не був налагоджений, бойова маса цієї машини 17,5 – 22,7 т, броня захищає від куль та осколків, озброєння таке ж як у танка М551 “Шеридан”), ТСМ (з бронєю з композитних матеріалів, підсиленою екранами), RDF/LT¹⁰⁴⁸. Командування армії США далі намагається розробити конструкцію мобільного аеротранспортабельного плаваючого розвідувального танка, який би відповідав сучасним вимогам.

У 1946 р. середній танк М26 “Першинг” був модернізований (установлено гідромеханічну силову передачу, нову гармату з покращеними балістичними характеристиками, нову систему управління вогнем, змінено конструкцію ходової частини) і отримав нове маркування М46 “Паттон”. До 1952 р. це був основний бойовий танк американської армії (90-мм гармата, два кулемети 7,62-мм та зенітний кулемет 12,7-мм). Його змінив модернізований танк М47 “Паттон II” (більш потужна гармата з початковою швидкістю більше 900 м/с, вилита башта покращеної конструкції) а невдовзі М48 “Паттон III” (випускався у 1952–1960 рр., мав покращені силову установку, трансмісію та броньовий захист). Танки цієї серії випускалися до початку 1980-х. Корейська війна продемонструвала багато

¹⁰⁴⁶ Zaloga S.J. US Light Tanks 1944–84: M24 Chafee, M41 Walker Bulldog and M511 Sheridan. London, 1984; Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 422–423; Сергеев П. Н. Война во Вьетнаме. Боевое применение танков. Киров, 2000; Мельгинов В., Барятинский М. Легкие танки зарубежных стран 1945–2000 гг. / Бронекolleкция № 6 (45). 2002. 32 с.; Никольский М., Барятинский М. Легкий танк М41 / Бронекolleкция № 2 (77). 2008. 32 с.;

¹⁰⁴⁷ Hunnicut R.P. Sheridan. A History of American Light Tank Volume 2. Novato, 1995; Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 424–427.

¹⁰⁴⁸ Там само. С. 427–433.

Танк М-60

недоліків танка М46. Американці використали відносну легкість переходу до цієї моделі та її дешевизну, але цей танк за бойовими можливостями уступав радянському масовому танку Т-54. Наступні моделі М47 та М48 так і не змогли подолати ці недоліки¹⁰⁴⁹.

Керівництво армії США вперто продовжувало рухатися шляхом модернізації серії танків “Паттон”. Нова модель М60 теж була по суті сильно вдосконаленим варіантом танка М48 (до 50 суттєвих новинок). Корпус та башта танка були вилитими вдосконаленої форми з більш конструктивними кутами нахилу, гармата 105-мм мала більшу бронепробивну силу, скорострільність та дальність стрільби ніж 90-мм гармата танка М48, 12,7-мм кулемет був встановлений у командирській башточці з оглядовими призмами, які забезпечували круговий огляд, в боєкомплекті з 63 гарматних пострілів були снаряди зі згораючими гільзами з пластичною вибухівкою, кумулятивні, осколково-фугасні та димові. Були вдосконалені прилади наведення, встановлені інфрачервоні прилади нічного бачення та прожектор з ксеноновою лампою для підсвічування цілей. Дизельний двигун 750 к. с. забезпечував швидкість по шосе 48 км/год. та запас ходу 500 км. Броня була 75-175 мм. Моделі М60А1 та М60А3 мали і далі 105-мм, а на моделі М60А2 було встановлено 152-мм гармату, яка забезпечувала і пуск

¹⁰⁴⁹ *Hunnicut R. P.* Patton. A History of American Main Battle Tank. Vol. 1. Novato, 1964; *Dunstan S.* Armour of the Korean War 1950–53. London, 1982; *Mesko J.* Armor in Korea. A Pictorial History. Carrollton, 1984; *Idem.* Pershing/Patton. Carrollton, 2002; *Zaloga S. J., Balin G.* Tank Warfare in Korea 1950–53. 1994; *Zaloga S. J.* M26/M46 Medium Tank 1943–1953. Oxford, 2000; *Потоцкий С. С. и др.* Война в Корее 1950–1953. Санкт-Петербург, 2000. 928 с.; *Никольский М.* Танки в Корее // Техника и вооружение: вчера, сегодня, завтра. 2002. № 1, 3–5; *Мельгинов В.* От “Першинга” до “Паттона” (средние танки М26, М46 и М47 / Бронекolleкция № 5 (50). 2003. 32 с.; *Boose D. M.* US Army Forces in the Korean War 1950–53. Oxford, 2005.

ПТУР “Шиллейла”. Модель М60 випускалася у 1960–1963 рр. (всього 2205 одиниць), модель М60А1 – у 1962–1980 рр. (7948 одиниць, пізніше модернізованих до рівня М60А3), модель М60А2 – у 1972–1974 рр. (540 танків), а модель М60А3 – у 1978–1985 рр. (1811 машин, з яких 1200 були поставлені в інші країни)¹⁰⁵⁰. У США ці танки довго були основною бойовою машиною і остаточно зняті з озброєння у 1994 р., також ці танки зняті з озброєння в Австрії, Італії та Судані. Станом на 2010 р. танки серії М60 знаходилися на озброєнні наступних країн: Бахрейн (180 танків М60А3), Боснія і Герцоговина (45 танків М60А3), Бразилія (91 танк М60А3ТТС), Греція (324 танки М60А1 та М60А3), Єгипет (300 танків М60А1 і 1200 танків М60А3), Ізраїль (711 танків М60А3 і 111 модернізованих танків М60А1 як Магах-7), Ірак (150 танків М60А1), Іспанія (200 танків М60А3ТТС), Йорданія (115 танків М60А1, М60А3 і 88 танків М60 Phoenix), Ємен (50 танків М60А1), Марокко (220 танків М60А1 і 120 танків М60А3), Оман (6 танків М60А1 і 73 М60А3), Португалія (7 танків М60А1, 83 танки М60А3, 8 танків М60А4), Саудівська Аравія (450 танків М60А3), Таїланд (53 танки М60А1, 125 танків М60А3), Тайвань (376 танків М60А1), Туніс (30 танків М60А1, 54 танки М60А3) та Туреччина (274 танки М60А1, 658 танків М60А3)¹⁰⁵¹. В ході воєнних дій танки М60 програвали радянським танкам Т-62¹⁰⁵².

Розчарувавшись в можливості спільної розробки з ФРН основного бойового танку та інших проектах, врахувавши результати бойових випробувань танків

Танк Абрамс М1А2СЕР (2006)

¹⁰⁵⁰ Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 439–445.

¹⁰⁵¹ The Military Balance 2010. P. 68, 137, 155, 161–162, 165, 247–248, 251, 255, 257, 265, 274, 277, 427, 430.

¹⁰⁵² Gawrych G. W. The 1973 Arab-Israeli War. The Albatross of Decisive Victory. 1996. P. 43–50; Герцог Х. Арабо-израильские войны, 1967–1973. Москва, 2004. С. 120–122; Zaloga S. T-62 Main Battle Tank 1965–2005 // Osprey Publishing, 2009. P. 35, 46–47; Isby D., Nordeem L. M60 vs T62 // Ibidem. 2010. P. 73.

серії М60 під час арабо-ізраїльської війни 1973 р., американське командування з 1980 р. почало комплектацію своїх танкових батальйонів танками нового покоління М1 “Абрамс”, які за своїми характеристиками вдвічі кращі за танк М60А1. Корпус та башта цього танка зварені, броня багатошарова з великим кутом нахилу верхнього переднього листа корпусу, борти корпусу та верх ходової частини прикриті навісними броньовими екранами, всередині встановлені броньовані перегородки для ізоляції екіпажу від боєприпасів та пального, 105-мм стабілізована у двох площинах нарізна гармата з 55 пострілами з бронебійними підкаліберними снарядами з відокремлюваними піддонами та вольфрамовими сердечниками та сердечниками із збідненого урану, два кулемети 7,62-мм і 12,7-мм зенітний кулемет на командирській башточці. Цей танк укомплектований досконалою системою управління вогнем з лазерним дальноміром і тепловізійним приладом, комп’ютерним балістичним обчислювачем та перескопами, які забезпечують круговий огляд. Газотурбінний двигун потужністю 1500 к. с. забезпечує швидкість 67 км/год. при запасі ходу до 450 км. На базі танка створений цілий ряд саперних та інженерних машин. До травня 1985 р. війська отримали 894 одиниці моделі М1Е1 на якій було встановлено нову 120-мм гладкоствольну гармату XM256, три вибивні панелі на даху башти, яка отримала додаткове бронювання за рахунок приварення двох пакетів із трьох листів броні на передніх бортових листах праворуч і ліворуч від гармати, на верхній передній панелі корпусу також було приварено додатковий броньовий лист. З 1986 р. почав поставлятися варіант М1А1, озброєний німецькою 120-мм гладкоствольною гарматою з 40 пострілами зі згоряючими гільзами та з відокремлюваними піддонами. А з 1988 р. ця модель має передню броню корпусу і башт з додаваннями збідненого урану, що робить її щільнішою у 2,5 рази від звичайної броні. Модель М1А2, яка відзначається вбудованим динамічним захистом башти та підсиленням бронюванням корпусу, а також покращеною командирською башточкою, установкою командирського тепловізійного прицілу з дисплеями, нового лазерного дальноміру, тепловізійного приладу для механіка-водія із запровадженням інформаційно-керованої системи та навігаційної апаратури. До кінця 1993 р. було поставлено 3268 танків М1, 3546 танків М1А1 та 62 танки М1А2 і їх даліше виробництво було зупинене. З 1992 р. за ліцензією було налагоджено виробництво цих танків у Єгипті. З 1994 р. випускають моделі серії М1А2 з підсиленням передньої панелі уранової броні 2-го покоління та збільшенням апаратури огляду і наведення. На останніх моделях і модернізованих старих машинах встановлюється TUSK (комплект додаткового обладнання і бронювання, який підвищує бойові можливості у міських умовах) з комплексом динамічного захисту¹⁰⁵³. На 2012 р.

¹⁰⁵³ Фомич Н. Американский танк М1А1 “Абрамс” // Зарубежное военное обозрение. 1987. № 3. С.75–77; Его же. Американский танк М1А1 “Абрамс” // Зарубежное военное обозрение. 1990. № 2. С. 34–40; Спирич А. Производство танков М1А1 “Абрамс” в Египте // Зарубежное военное

у армії США було більше 6900 танків цієї серії, крім того вони знаходилися на озброєнні армії Австралії (59 танків M1A1 та M1A1M), Єгипту (105 танків M1), Іраку (140 танків M1A1M), Кувейту (218 танків M1A2) і Саудівської Аравії (315 танків M1A2S)¹⁰⁵⁴.

Американці також довгий час до 1974 р. мали на озброєнні важкий танк M103, призначений для боротьби з далекою дистанції з радянськими танками ИС-3 та Т-10 (вага 56,7 т з бронею 75–178 мм та гарматою 120-мм), розроблялися також й інші моделі, які так і не пішли в серійне виробництво¹⁰⁵⁵.

Великобританія намагалася зберегти власні традиції танкобудування, не відстаючи від інших провідних у цій галузі країн. Як і інші країни англійці продовжували працювати над проектом універсальної розвідувальної машини, схиляючись спочатку до колісних варіантів. У 1972 р. було прийнято на озброєння легкий танк FV101 «Скорпіон» з бронею із алюмінієвих сплавів, яка захищала від куль (машина важила 7,9 т), висотою всього 2,1 м (по перископу навідника гармати), яка розвивала швидкість до 87 км/год. із запасом ходу до 644 км. Танк був озброєний 76,2-мм гарматою та 7,62-мм кулеметом. З допомогою каркасного гумовотканинного пристосування машина могла долати водяні перепони. На базі цієї конструкції було створено ціле сімейство легких броньованих машин, зокрема машину супроводу і розвідки FV107 «Сімітер» з 30-мм

Танк «Скорпіон»

обозрение. 1990. № 5. С. 72–74; *Ерохин А. В., Личкова В.А.* Танки “Абрамс” и БМП “Брэдли” в операции “Буря в пустыне” // *Вестник транспортного машиностроения.* 1994. № 3; *Hunnicut R.P.* Abrams: A History of the American Main Battle Tank. Vol.2. Novato, 1990. 320 p.; *Холявский Г. Л.* Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 445–450.

¹⁰⁵⁴ The Military Balance 2012. P. 103, 196, 259, 367, 423.

¹⁰⁵⁵ *Холявский Г. Л.* Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 451–453.

Танк «Центуріон»

автоматичною гарматою. До середини 1984 р. було виготовлено майже 4500 машин моделі FV101 “Скорпіон”, з яких більше 2000 було поставлено армії Великобританії, решта – арміям 14 країн, зокрема Ірану (близько 200 машин), Бельгії (116), Саудівській Аравії, Таїланду, Нігерії, Новій Зеландії. Далі випускалися переважно машини FV107 “Сімітер” та “Сейбр” (модернізовані “Сімітер” з баштою броневих автомобіля “Фокс” із 30-мм автоматичною гарматою). Танки FV101 “Скорпіон” та FV107 “Сімітер” добре зарекомендували себе у війні на Фолклендах у 1982 р.¹⁰⁵⁶. Танки серії “Скорпіон” досі знаходяться на озброєнні армій ряду країн: Англії (373 FV101 “Скорпіон”, 334 FV107 “Сімітер” і 137 “Сейбр”), Ботсванії (25 танків FV101 “Скорпіон”), Брунею (20), Венесуели (78), Гондурасу (12), Індонезії (60), Ірану (80), Ірландії (14), Йорданії (39), Малайзії (26), Нігерії (157), Об’єднаних Арабських Еміратів (76), Оману (37), Таїланду (103), Того (9), Філіпін (65), Чилі (15)¹⁰⁵⁷.

Середній танк А41 “Центуріон” був розроблений ще у 1944 р. і почав поставлятися у війська з 1947 р. Всього було випущено більше 4 тис. танків цієї серії різних модифікацій, які себе добре зарекомендували у локальних війнах у зоні Суецького каналу, Кореї, В’єтнамі та Індії. За задумом конструкторів він мав поєднати властивості крейсерських та піхотних танків. Броню танка (48-142 мм) через вади компоновки машини не можна було підсилити. Маса танка –

¹⁰⁵⁶ *Ogorkiewicz R. M., Crow D. Scorpion Reconnaissance Tank . Windzor, 1971; Foss C., Dunstan S. Scorpion Reconnaissance Vehicle 1972–1994. London, 1995; Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 336–338; Мальгинов В. Легкие танки зарубежных стран 1945–2000. Москва, 2002; Никольский М. Легкий танк “Скорпион” / бронекolleкция № 6(57). Москва, 2004.*

¹⁰⁵⁷ Див.: The Military Balance 2009–2012.

Танк «Чіфтен» Mk3

51,8 т, двигун 600 к. с. забезпечував швидкість всього 35 км/год. з запасом ходу 190 км. Спочатку на танку була встановлена гармата 76,2-мм зі спареною гарматою 20-мм, у моделі Mk 2 – лише гармата 76,2-мм, у моделі Mk 3 – 83,8-мм гармата, Mk 4 – 95-мм гаубиця, починаючи із моделі Mk 10 – 105-мм гармата. Остання модифікація Mk 13 отримала вдосконалену стабілізовану в двох площинах 105-мм гармату, спарену з 7,7-мм кулеметом (другий 7,7-мм знаходився на командирській башточці), 12,7-мм зенітний кулемет, 12 гранатометів для постановки димової зависи, вдосконалений броньовий захист, зокрема броньовані фальшборти для прикриття верхньої частини трансмісії. Машина залишається на озброєнні ще цілого ряду країн¹⁰⁵⁸.

Англійські фірми і далі брали на себе ініціативу самостійної розробки танків без державного замовлення. Середній танк “Віккерс” Mk1 з 1965 р. поставлявся Індії, із 1966 р. було налагоджено ліцензійне виробництво цих танків (випущено 2200 машин). Танк поставлявся також Кувейту. Він був озброєний 105-мм гарматою, спареним з нею 7,62-мм кулеметом та 12,7-мм кулеметом. Танк розвивав швидкість до 48 км/год. Броня 40–80 мм. Модернізована версія Mk2 мала дві пускові установки ПТУР “Свінгфайр”, розташовані з двох боків башти. Mk3, який поставлявся у 1970-х рр. у Кенію (76 одиниць) та Нігерію (72) мав покращену конструкцію башти з кращим нахилом броньових листів та нову апаратуру наведення. Модель Mk7, продемонстрована у 1986 р., мала новий двигун потужністю 1500 к. с., який забезпечував швидкість 80 км/год., та запас ходу до 550 км. Фірма так і не отримала замовлень на цю машину¹⁰⁵⁹.

З 1963 р. основним бойовим танком англійської армії став танк FV4201

¹⁰⁵⁸ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 339–343.

¹⁰⁵⁹ Там само. С. 343–347.

Танк «Челленджер-2»

“Чіфтен”, модифікації якого випускалися до 1979 р. На цьому танку вперше було встановлене регульоване крісло механіка-водія, яке дозволяло вести машину у напівлежачому положенні із нахилом туловища 45, 50 чи 55 градусів, що понизило висоту машини. Танк був озброєний 120-мм нарізною гарматою, мав досконалу систему наведення з дублюванням управління вогнем від командира. Броня 80-120 мм з раціональними кутами нахилу та протикумулятивними екранами із алюмініюваї броні. Двигун потужністю 650 к. с. забезпечував швидкість 48 км/год. з запасом ходу 500 км, від 1971 р., починаючи від моделі Mk5 встановлювалися двигуни потужністю 720 та 750 к. с., прилади нічного бачення, електронний балістичний обчислювач та інші пристрої. Танк випускався до 1982 р.¹⁰⁶⁰

Англійці першими звернулися до використання багатошарової комбінованої броні, яка отримала назву “чобхем” і була використана у новому основному бойовому танку “Челленджер”, який серійно випускався у 1983–1990 рр. (420 одиниць). На борти танка були навішені сталеві протикумулятивні екрани. Танк був озброєний 120-мм гарматою, стабілізованою у двох площинах, з 53 пострілами (у т. ч. 32 бронебійні підкаліберні), та досконалими системами наведення. З 1992 р. розпочалося виробництво танків “Челленджер” Mk 2 на якому було встановлено динамічний захист башти, систему інформації та управління, двигун 1200 к. с.

¹⁰⁶⁰ Минин Н. Английский танк “Чифтен-900” // Зарубежное военное обозрение. 1983. № 3. С. 76–77; Chieffin R. Chiefftain. Ramsbury, 2001; Dunstan S. Chiefftain Main Battle Tank 1965–2003. Oxford, 2003; Никольский М. Основные боевые танки “Чифтен” и “Виккерс” / Бронекolleкция. № 1(64). 2006; Волковский Н. Л. Современная боевая техника. Сухопутные войска. Москва, 2006. С. 6–8.

На озброєнні залишилася 120-мм нарізна гармата. Танк випускався до 2009 р.¹⁰⁶¹ Станом на 2010 р. на озброєнні армії Великобританії знаходилося 386 танків “Челленджер” Mk 2, в армії Оману –38¹⁰⁶².

Франція повернулася до виробництва танків у 1952 р., розпочавши випуск легкого танку AMX-13 (маса 15 т, броня 15-40 мм, двигун 250 к. с., швидкість 60 км/год., запас ходу 400 км) із 75-мм гарматою, яка у 1964 р. була замінена на 90-мм нарізну гармату. Танк мав оригінальну гойдаючу башту з двох частин: нижньої, зв’язаної з опорою, та верхньої установлені на нижніх цапфах таким чином, що може повертатися відносно останньої у вертикальній площині на певний кут. Гармата жорстко зв’язана з **верхньою гойдаючою частиною** башти. Наведення по вертикалі здійснюється поворотом верхньої частини башти, а горизонтальне наведення – обертанням нижньої частини. Така конструкція полегшила автоматичне заряджання та дозволила зменшити розміри башти. Танк AMX-13 зарекомендував себе як один з найкращих післявоєнних легких танків. Було випущено 7700 машин, частина з яких залишається на

Танк АМХ-30

¹⁰⁶¹ Ковалёв Н. Английский танк “Челлинджер-1” // Зарубежное военное обозрение. 1981. № 3. С. 75–77; Викторов Е. Английский танк “Челлинджер-2” Mk 2 // Там же. 1989. № 2. С. 34–37; Его же. Великобритания модернизирует ОБТ “Челлинджер-2” // Там же. 2008. № 5(734). С.78–84; Акимов С. План производства танков “Челлинджер-2” Mk 2 в Великобритании // Там же. 1989. № 11. С. 72–74; Лукьянов А. Английский танк “Челлинджер-2” Mk 2 // Там же. 2000. № 3 (635). С. 26–29.

¹⁰⁶² The Military Balance 2010. P. 169, 266.

Танк АМХ-56 (2006)

озброєнні 10 країн, зокрема Франції, Індії, Ізраїлю та Єгипту. На частині машин назовні башти розміщалися ПТКР. Випускалися різні модернізовані моделі, зокрема АМХ-13 “Креазо-Луар” із 105-мм гарматою, бельгійський АМХ-13 “Коккеріль” з 90-мм гарматою, венесуельський 1990 р., із системою залпового вогню ракет 160-мм, сінгапурський 1988 р. із новим моторно-трансмісійним блоком, еквадорський 1991 р. із 105-мм гарматою¹⁰⁶³.

Основним бойовим танком французької армії мав бути середній танк АМХ-63 вагою 32,5 т з 105-мм гарматою, який почав поступати на озброєння у 1965 р. Танк мав вилиту башту приплюснутої обтічної форми, дизельний двигун 720 к. с., швидкість до 65 км/год. та запас ходу до 480 км. Але кращим виявився танк АМХ-30, серійний випуск якого розпочався у 1966 р. (із 1982 р. випускалася модель АМХ-30В2). До 1989 р. було випущено 2340 машин. Ці танки залишаються на озброєнні Венесуели (81 машина), Греції (190), Іспанії (299), Катару (24), Об'єднаних арабських еміратів (64), Саудівської Аравії (290), Чилі (21), Танк озброєний 105-мм нарізною гарматою, спареною 20-мм гарматою та 7,62-мм зенітним кулеметом. Швидкість 40 км/год. при запасі ходу до 600 км. Башта танка вилита з бронєю 41-81 мм, корпус – 30-79 мм. Дальша модернізація цього танка привела до появи окремої моделі АМХ-32 з бронєю з композитних плит, яка забезпечує захист від снарядів калібру до 100 мм, додатковим захистом із сталевих фальшбортів та 120-мм німецькою гарматою, новішими системами на-

¹⁰⁶³ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 454–457.

ведення і управління вогнем. Вага танка зросла до 40 т, швидкість – до 65 км/год. при запасі ходу 530 км. У 1987 р. були проведені випробування нового танку АМХ-40, виконаного за схемою танка АМХ-30, з комбінованим бронюванням, 120-мм гладкоствольною гарматою з боєкомплектom 40 пострілів, спареною 20-мм гарматою та 7,62-мм зенітним кулеметом, системою управління вогнем, нічною тепловізійною системою та іншими приладами. Дизельний двигун потужністю 1300 к. с. забезпечує швидкість до 70 км/год. при запасі ходу до 850 км¹⁰⁶⁴.

У 1992 р. було розпочато виробництво нового французького танка АМХ-56 “Леклерк”. **Через велику вартість виробництва (бл. 8 млн. \$) у 2010 р. виробництво цих танків було зупинено.** Станом на 2012 р. на озброєнні французької армії знаходиться 354 танки, Об’єднаних Арабських Еміратів – 388¹⁰⁶⁵. Броня багат шарова із використанням керамічних блоків. Дизельний двигун 1500 к. с. забезпечує швидкість до 71 км/год. при запасі ходу до 720 км. Вага 54,5 км. Танк озброєний 120-мм гладкоствольною гарматою, стабілізованою у двох площинах з автоматом заряджання та високоточною системою управління вогнем, засобами спостереження та зв’язку. Екіпаж 3 чол.¹⁰⁶⁶

Ще у 1944 р. французи почали виробництво важкого танку АRL-44, **розробка якого почалася ще у 1938 р. і підпільно велася протягом окупації.** Танк був озброєний 90-мм гарматою. Башта була багатогранної форми, утвореної розташованими під кутами броньовими листами, бортові броньові листи розташовувались вертикально. Вага танка була 48 т, двигун потужністю 700 к. с. забезпечував швидкість 37,3 км/год. при запасі ходу 150 км. Інший французький важкий танк АМХ-50 “Сен-Шамон”, **який у 1951 р. показав на випробуваннях кращі ходові якості від американського та англійського танків, маючи меншу вагу (50 т) та не уступаючи у броньовому захисті та озброєнні (100/120-мм гармата),** однак через фінансові труднощі та через стандартизацію озброєння НАТО так і не був запущений у серійне виробництво¹⁰⁶⁷.

Ізраїль після Другої світової війни продемонстрував у бойових умовах міць своїх бронетанкових військ більше за будь-яку іншу країну. Випробувавши танки французького, англійського, американського та радянського виробництва, намагаючись їх уніфікувати в процесі модернізації, ізраїльське військове керівництво підійшло до ідеї створення власного танку. Виробництво танків “Меркава” розпочалося у 1979 р. Танк отримав незвичну компоновку: двигун з трансмісією

¹⁰⁶⁴ Там само. С. 458–464.

¹⁰⁶⁵ The Military Balance 2012. Р. 130, 264.

¹⁰⁶⁶ *Викторов Е.* Французский танк “Леклерк” // Зарубежное военное обозрение. 1987. № 4. С.74–76; *Чаров Ю.* Французский основной боевой танк “Леклерк” // Там же. 1995. № 2. С. 24–28; *Березкин В., Желтов И.* “Леклерк”: Первенец нового поколения // Танкомастер. Москва, 1998. № 2–3. С. 26–35; *Волковский Н. Л.* Современная боевая техника. С. 13–14.

¹⁰⁶⁷ *Холявский Г. Л.* Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 469–470.

розташований у передній частині машини, що служить додатковим захистом для екіпажу при пробитті передньої багатошарової рознесеної броні, встановленої під великим кутом нахилу. Таке розташування звільнило великий об'єм у кормовій частині, що дозволило збільшити боєкомплект або ж використати простір для перевезення десанту (до 10 чел.) чи транспортування поранених. Башта також отримала загострену від бортів до носової частини форму. Вага танка зросла до 60 т, двигун потужністю 900 к. с. забезпечував швидкість до 40 км/год. з запасом ходу до 500 км. Танк був озброєний 105-мм нарізною гарматою. Було випущено 250 танків цієї моделі. В ході війни у Лівані у 1982 р. вони показали високу ефективність та найменші втрати серед екіпажів.

Враховавши досвід війни 1982 р., Ізраїль перейшов у 1983 р. до випуску моделі “Меркава” Мк 2 та доведення танків попередньої моделі до їх рівня. Було посилено броньовий захист (в рознесеній броні міжброньовий простір заповнили дизельним паливом, що знизило ефективність дії кумулятивних снарядів; верхня частина бортів корпусу отримала зовнішній основний та внутрішній додатковий броньові листи, між якими на надгусеничними полицками розмістили фільтровентиляційну установку, інструменти та запасні частини; удосконалені бортові екрани, які раніше зменшували маневреність машини, на них була передбачена можливість установки активної броні; у нижній частині корми башти та по її периметру підвішені металеві ланцюги з шарами для зменшення вражаючої дії кумулятивних снарядів та ПТКР), збільшена прохідність (двигун потужністю 900 к. с. та гідромеханічна трансмісія забезпечили швидкість по шосе до 46 км/год. і запас ходу до 500 км), вогнева потужність (до 105-мм гармати з боєкомплектком 62 постріли розроблені бронебійні підкаліберні крильчаті снаряди із сердечником з важких металів, здатні пробити броню товщиною до 150 мм нахилу під кутом 60 градусів на віддалі 2000 м). Всього було випущено біля 550-600 танків цієї моделі.

У травні 1989 р. Ізраїль продемонстрував модель “Меркава” Мк 3. Броньовий захист підсилений модульною конструкцією захисту корпусу і башти, модулі, всередині яких розміщені пакети спеціальної броні, прикріплені до основної броні болтами (ця багатошарова спеціальна броня не містить зарядів вибухових речовин як реактивна броня), що дозволяє легше переходити до модернізації захисту із встановленням більш досконалих пакетів, а також легко замінити пошкоджені снарядами модулі. Навісні екрани також виконані із спеціальної броні. На танку встановлена 120-мм гладкоствольна гармата зменшеного відкату та три 7,62-мм кулемети. Гідравлічні приводи повороту башти замінені більш надійними електричними. Встановлена система швидкого зливу дизельного палива у випадку пожежі, автоматична система пожежогасіння скрапленням газом хелон, яка добре себе зарекомендувала в ході війни 1982 р. Вперше встановлена система попередження про небезпеку, яка сигналізує про опромінювання танка лазерним

Танк «Меркава» Mk3

променем або РЛС міліметрового діапазону. Вага танка – 61 т, двигун потужністю 1200 к. с., швидкість – 55 км/год., запас ходу – до 500 км, екіпаж – 4 чол. При меншій вартості (2,3 млн. \$) цей танк не уступає кращим американським, німецьким та французьким машинам. За 1990–2000 рр. було виготовлено 480-680 машин цієї моделі різних модифікацій.

Модель “Меркава” Mk 4 отримала дизельний двигун із водяним охолодженням потужністю 1500 к. с., швидкість зросла до 65 км/год. при запасі ходу до 500 км. Бойова маса виросла до 65 т. Змінилася конфігурація броньових модулів башти, посилено бронювання даху, внаслідок чого масивний люк командира піднімається лише за допомогою спеціального механізму, а люк заряджаючого ліквідований. Верхня передня панель позбавлена випуклості, що покращило огляд механіку-водієві, який отримав додатково відеокамеру заднього огляду. Продовжено насичення машини новими приладами. Танк поступає на озброєння від 2004 р.¹⁰⁶⁸ 2010 р. армія оборони Ізраїлю мала на озброєнні 441 танк “Меркава” Mk 1, 455 танків “Меркава” Mk 2, 454 танки “Меркава” Mk 3, 175 танків “Меркава” Mk 4¹⁰⁶⁹.

¹⁰⁶⁸ *Титов В.* Израильский танк “Меркава” // Зарубежное военное обозрение. 1979. № 3. С. 75–77; *Викторов Е.* Израильский танк “Меркава” // Там же. 1986. № 8. С. 20–24; *Его же.* Израильский танк “Меркава” Mk 3 // Там же. 1990. № 7. С. 26–29; *Katz S. M.* Merkava Main Battle Tank 1977–1996 / Orpsey Militari. New Vanguard. № 21. 1997; *Холявский Г. Л.* Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 368–373; *Никольский М.* “Меркава” // Техника и вооружение: вчера, сегодня, завтра. 2000. № 1; *Gelbart M.* Israeli tanks and infantry carriers, 1985–2004 / Orpsey Publishing. New Vanguard. № 93. 2004.

¹⁰⁶⁹ The Military Balance 2010. P. 255.

Швеція, як і у до-воєнний період, відзна-чилася оригінальною конструкцією танка. У 1966 р. в серійне ви-робництво було запу-щено танк Strv-103А, який до кінця 1980-х пройшов ряд модер-нізацій. На озброєнні шведської армії знахо-диться 335 цих машин.

Танк Strv-103А

Танк має незвичну безбаштову компоновку, 105-мм нарізна гармата з автома-тичним заряджанням встановлена у передньому листі корпусу. Її наведе-ня здійснюється зміною положення корпусу у двох площинах. Темп стрільби незвично високий – до 15 пострілів/хв. У лівій стороні переднього листа у неру-хомому бронекожусі встановлено два кулемети 7,62-мм. Третій – зенітний куле-мет 7,62-мм. Великі кути нахилу та найнижчий з усіх танків (1900 мм) силует машини забезпечують додатковий захист. Машина обладнана різноманітними оптичними приладами, включаючи лазерні. Останні моделі оснащені ізраїльсь-кими підкаліберними крильчатими снарядами, пристосованими для кріплення модульної та динамічної броні. Найбільшим недоліком цієї конструкції є немож-ливість ведення вогню з ходу.

Танк OF-40

На озброєнні шведської армії знаходяться ще 200 винищувачів танків моделі Іkv-91 випуску 1975–1978 рр., які в літературі часто іменуються легкими танками. 90-мм нарізна гармата установлена у поворотній башті, броня машини забезпечує захист від куль та осколків, маса – 16,3 т, швидкість – 70 км/год., запас ходу – до 550 км¹⁰⁷⁰.

Танки виробляють також **Італія** (відродження танкової промисловості відбувалося повільно, довгий час випускалися ліцензійні німецькі танки, середній танк власної конструкції OF-40 розроблений з використанням вузлів та агрегатів танка “Леопард-1” із 105-мм нарізною гарматою, від 1989 р. на заміну йому пішов танк С-1 “Арієте” зі 120-мм гладкоствольною гарматою)¹⁰⁷¹.

Танк С-1 «Арієте»

Польща (виготовлення танків за радянськими ліцензіями розпочалося невдовзі після закінчення війни, перший танк польської розробки РТ-91 “Тварди” створений на базі радянського танку Т-72, оснащений реактивною навісною бронєю та озброєний 125-мм гладкоствольною гарматою з автоматом заряджання)¹⁰⁷².

Китай (виробництво танків було організовано та налагоджено з допомогою СРСР, перші китайські конструкції фактично випускалися за радянською технічною документацією, пристосованою до китайських технічних можливостей: Т-54А (як Тип 59) і ПТ-76 (як Тип 60), у ході модернізацій, які передбачали пристосування до умов Південно-Східної Азії; у 1992 р. китайська армія мала 10 тис. основних бойових танків, в т. ч. 6 тис. танків Тип 59 та 200 танків

¹⁰⁷⁰ Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 475–481.

Танк Тип 90-II (Китай)

Тип 69, який є модернізованим варіантом попереднього; нові моделі Тип 79 та Тип 80 з 105-мм нарізними гарматами та комбінованою багатошаровою бронєю)¹⁰⁷¹.

У червні 1991 року Китай і Пакистан уперше продемонстрували танк третього покоління “Тип 90-II”. Розробка цього танка почалася з середини 1980-х років, коли китайці придбали в однієї з країн Близького Сходу кілька танків Т-72М російського виробництва.

Як основу, використано шасі й бронекорпус танка Т-72М, на який встановлена зварна башта з розвиненою кормовою нішею, аналогічна баштам танків серії “85-ПМ/88С”. Танк озброєний російською 125-мм гладкоствольною гарматою (2А46М) та 7,62-мм і 12,7-мм кулеметами.

Танк “90-II” обладнаний сучасною системою управління вогнем, закупленою у Франції й аналогічної встановленої на танку “Леклерк”. Основними елементами СУВ є: цифровий балістичний обчислювач; панель керування; перископічний приціл навідника з тепловізійною камерою, вбудованим лазерним далекоміром і з незалежно стабілізованою у двох площинах лінією прицілювання; перископічний комбінований приціл-прилад спостереження командира (з головкою панорамного типу); дисплей командира; двоплощинний стабілізатор озброєння – копія російського 2Е28 “Бузок” і набір різних датчиків (атмосферний датчик такий же, як на “Тип 88С”). Керування озброєнням здійснюється як від навідника, так і від командира.

Ще 1 жовтня 1988 року китайська національна корпорація НОРИНКО уклала контракт із Пакистаном по створенню дослідних зразків танка “Тип 90-II”,

¹⁰⁷¹ Холявський Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 374–377.

які повинні були пройти всебічні випробування. При цьому до 70% усіх компонентів “90-II” були зроблені в Пакистані. Надалі, купивши ліцензію на виробництво й освоївши технологію, пакистанський військовий завод компанії “Heavy Industries Taxila” приступив до серійного випуску вдосконаленої модифікації танка, що одержала власне ім’я “Аль Халид”. А фахівці NORINCO продовжили роботи над танками, що залишилися, “Тип 90-II” з метою створення власного перспективного ОБТ.

Японія (танкова промисловість почала відроджуватися у 1956 р., перша модель власної розробки Тип 61 випускалася у 1962–1979 рр., вона враховувала довоєнний досвід, танк був озброєний 90-мм нарізною гарматою, мав броню 25-64 мм, важив 35 т, двигун 600 к. с., швидкість до 45 км/год., запас ходу до 200 км; модель Тип 64 була поставлена на серійне виробництво у 1973 р., на ній вперше було застосовано дистанційне управління зенітним вогнем, а також автоматичне заряджання, стабілізація озброєння та захист від зброї масового

Танк Тип 90 (Японія)

ураження; із 1990 р. почався випуск машин Тип 90 з диференційованою комбінованою бронею, 120-мм гладкоствольною гарматою та найновішим електронним обладнанням¹⁰⁷²; у 2010 р. японці прийняли на озброєння нову конструкцію Тип 10 вартістю 6,5 млн. \$ за одиницю, на танку встановлені комбінована броня із навісними контейнерами, які охоплюють бортові екрани корпусу, вперше застосована танкова інформаційно-управляюча система, яка об’єднала всі електронні системи танка в єдину сітку та бойова інформаційно-керована

¹⁰⁷² Там само. С. 486–495.

Танк Тип 10 (Японія)

система, покликана забезпечити обмін бойовою та розвідувальною інформацією на полі бою між танком, іншою бойовою машиною різних родів військ та пунктами управління у режимі реального часу, танк озброєний німецькою 120-мм гладкоствольною гарматою та 7,62-мм і 12,7-мм кулеметами)¹⁰⁷³.

Індія (виробництво танків за ліцензіями почалося з 1965 р., з 1990 р. розпочався випуск танка власної конструкції “Арджюн” з 120-мм нарізною гарматою та комбінованим броньовим захистом)¹⁰⁷⁴.

Швейцарія (випуск танків розпочався у 1964 р., випускалися середні танки власної конструкції Pz58, Pz61, Pz68 розроблені на базі англійських “Центуріонів” із врахуванням особливостей гірського ландшафту та модернізовані у процесі випуску, від 1992 р. на цих танках встановлюються нові системи управління вогнем, пожежегасіння та інша сучасна апаратура)¹⁰⁷⁵.

Бразилія (від початку 1970-х легкий танк X1A1 мав масу 15 т і запас ходу до 450 км, на його базі було розроблено ряд машин; у 1979–1983 рр. випускалися легкі танки X1A2 з 90-мм нарізною гарматою; модернізований у 1982–1985 рр. американський легкий танк M41 як M41B/M41C з установкою 90-мм гармати взамін 76,2-мм; від 1986 р. середній танк EE-T1 “Озоріо”, передня броня якого виконана з багатошарової комбінованої броні “чехем”, в танку встановлені 105-мм нарізна гармата, стабілізована у двох площинах і спарена з 7,62-мм кулеметом та зенітний 12,7-мм кулемет, маса танка 41 т, швидкість до 70 км/год., запас ходу

¹⁰⁷³ Там само. С. 377–383.

¹⁰⁷⁴ Там само. С. 486–495.

¹⁰⁷⁵ Там само. С. 470–474.

Танк «Озоріо»

до 550 км, ця машина була скомпонована із поєднанням досягнень англійської фірми «Віккерс» та німецького танкобудування; на танках ЕЕ-Т2 «Озоріо» встановлена 120-мм гладкоствольна гармата французького виробництва, нова система управління вогнем, автоматична система пожежогасіння та інші технічні новинки; від 1987 р. випускається також танк МВ-3 «Тамойо» з 90-мм гарматою розробки місцевої фірми «Бернардіні», більша частина комплектуючих якого виготовляється безпосередньо у Бразилії)¹⁰⁷⁶.

Південно-Африканська республіка (змушена була налагодити власне виробництво бронетехніки від 1975 р. після появи в Анголі кубинських контингентів, озброєних новими радянськими танками, танк «Елефант» був наслідком глибокої модернізації англійського танку «Центуріон», наступні модернізації привели до моделі «Елефант 1В» у якій здійснена спроба максимально наблизити застарілу конструкцію до рівня сучасних машин; розробка танку ТТД є продовженням робіт в цих напрямках)¹⁰⁷⁷.

Аргентина (від 1979 р. танк ТАМ, розроблений у ФРН на базі БМП «Мардер», броня танка витримує снаряди калібру до 40 мм, маса 30,5 т, швидкість 75 км/год., запас ходу до 550 км, танк озброєний 105-мм гарматою та двома 7,62-мм кулеметами)¹⁰⁷⁸.

¹⁰⁷⁶ Див.: інтернет-ресурс: www.army-guide.com/rus/product4134.html С. 331–335.

¹⁰⁷⁷ Там само. С. 483–486.

¹⁰⁷⁸ Там само. С. 329–331.

Аргентинський танк ТАМ

Південна Корея (випуск танків власної конструкції розпочався від 1983 р., модель Тип 88 була прийнята на озброєння у 1987 р., вона розроблена на базі американського танку М1 “Абрамс”, але має силует нижчий на 190 мм, танк озброєний 105-мм нарізною гарматою, спареною з кулеметом 7,62-мм та зеніт-

Танк К2 “Чорна пантера”

ним кулеметом 12,4-мм¹⁰⁷⁹; від 2014 р. очікується серійне виробництво нового південнокорейського танку К2 “Чорна пантера”, який за вартістю 8,5 млн. \$ є найдорожчим танком у світі, на танку встановлені комбінована активна броня з динамічним захистом, танкова інформаційно-керована система та **бойова інформаційно-керована система** по типу японського танку Тип 10, танк озброєний

¹⁰⁷⁹ Там само. С. 481–483.

німецькою 120-мм гладкоствольною гарматою та 7,62-мм і 12,7-мм кулеметами)¹⁰⁸⁰.

Австрія (від 1987 р. легкий танк SK-105 “Кірасир” з 20-мм бронєю, озброєний 105-мм нарізною гарматою та двома 7,62-мм кулеметами, із використанням башти типу серії AMX, маса – 17,7 т, швидкість – до 70 км/год., запас ходу – 520 км)¹⁰⁸¹. Робота над конструкціями нового типу та вдосконаленням діючих моделей продовжується у конкурентній боротьбі між військово-промисловими комплексами та конструкторськими бюро Росії, України, США, Ізраїлю, Німеччини, Франції, Японії, Південної Кореї та Англії, періодично змінюючи один одного у лідируючій групі. Росія відчайдушно намагається втриматися на танковому олімпі, але Т-90А хоч і уступав перш за все електронним оснащенням та системою управління вогнем танкам “Абрамс” М1А1 та “Леопард-2А4”, але міг їм протистояти. Французький танк “Леклерк” та ізраїльський “Меркава” Мк4, а трохи пізніше “Абрамс” М1А2SEP та “Леопард-2А6” вже його перевершили повністю. А ще японський Тип 10 та південнокорейський К2 “Чорна пантера”. Решта країн, які виробляють танки, використовують досягнення представників цієї групи. Так найновіша китайська модель Тип 99 наздоганяє російський танк Т-90. Але китайцям, ще в більшій мірі ніж українцям, необхідно освоїти випуск машин на базі власних комплектуючих.

Танк SK-105 «Кірасир»

6.2. Успіхи та невдачі танкових військ після Другої світової війни

Після Другої світової війни танкові війська стали основним родом сухопутних військ від якого залежали результати операцій та кампаній. Після Другої світової війни танкові війська приймали участь у переважній більшості колоніальних війн і

¹⁰⁸⁰ Чобиток В. Корейский танк ОБТ К2 “Черная пантера” // Броне-сайт. 2010. Июль.

¹⁰⁸¹ Холявский Г. Л. Полная энциклопедия танков мира 1915-2000 гг. С. 326–327.

локальних конфліктів, у яких одна сторона практично не мала танків або мала їх у десять і більше раз меншу кількість, причому менш досконалих конструкцій, а також не була достатньою мірою оснащена сучасною протитанковою зброєю. Це можна віднести також і до війни в Афганістані та війни в Чечні.

Якщо відкинути спроби представити чеченське військо Д. Дудаєва рівноцінним противником (у кінці 1994 р. проти 10 тис. захисників Грозного, які за російськими оцінками мали 30 танків Т-72, 35 БМП і БТР та 80 одиниць артилерійської техніки, було виставлено російські війська, у складі яких було 230 танків Т-72А, Т-72Б1, Т-80Б, Т-60БВ (у 7 танкових батальйонах) та 879 одиниць легкої бронетехніки¹⁰⁸²), то доведеться признати, що танкові війська понесли явно більш ніж допустимі втрати: з 31 грудня 1994 до 4 січня 1995 р. безповоротні втрати російських військ склали 49 танків, 132 БМП та 149 одиниць іншої легкої бронетехніки, а за даними начальника Головного Автобронетанкового управління МО РФ генерал-полковника А. Галкіна за перших півтора місяці боїв у Чечні безповоротні втрати склали 225 одиниць бронетехніки, в т. ч. 62 танки¹⁰⁸³. При цьому потрібно врахувати, що за три місяці боїв було евакуйовано з поля бою 98 підбитих танків¹⁰⁸⁴, багато машин ремонтувалися в ході операції по кілька разів, танки отримували від 7 до 12 попадань з РПГ, які виявилися найбільш ефективною зброєю чеченців¹⁰⁸⁵. Звичайно, поза сумнівами навряд чи доцільно було вводити танки на вулиці міста, не знаючи розташування опорних пунктів захисників. Колону 81-го гвардійського мотострілецького полку легко заблокували на вулиці, підбивши з гранатометів передній та задній танки Т-80БВ¹⁰⁸⁶. Навряд чи потрібно було кидати в бій танки не до кінця оснащені, з пустими блоками динамічного захисту або взагалі без цих блоків. Без сумніву, що командири не могли не знати про страшні втрати радянських танків при штурмі Берліну в кінці квітня – травні 1945 р. Знати – знали, але поступили “як завжди”. Штурму 31 грудня 1994 р. передувала авантюра 26 листопада, коли на Грозний було кинуто 35 танків Т-72А при підтримці чеченських противників генерала Д. Дудаєва, які розбіглися, залишивши танкістів напризволяще. Вирватися зуміли лише чотири танки, три з яких були покинуті по дорозі¹⁰⁸⁷. Очевидно фактор втручання політичного керівництва та надмірної централізації продовжував відігравати свою негативну роль. Остаточо повністю зруйнований Грозний було взято тільки 6 березня 1995 р., коли його покинула частина польового командира Шаміля Басаєва. Протягом березня – квітня 1995 р. було встановлено контроль над

¹⁰⁸² Белогруд В. Танки в боях за Грозный. Ч. 1 // Фронтовая иллюстрация. 2007. № 9. С. 9.

¹⁰⁸³ Белогруд В. Танки в боях за Грозный. Ч. 2 // Фронтовая иллюстрация. 2008. № 1. С. 74-75.

¹⁰⁸⁴ Белогруд В. Танки в боях за Грозный. Ч. 1. С. 62.

¹⁰⁸⁵ Там само.. С. 65.

¹⁰⁸⁶ Там само. С. 12.

¹⁰⁸⁷ Там само. С. 4.

рівнинними районами Чечні. Війна у горах продовжувалася. У січні 1996 р. чеченці здійснили вилазку в Кізляр, а 6-8 березня 1996 р. з кількох напрямків атакували Грозний. 21 квітня 1996 р. загинув генерал Джохар Дудаєв. Але в ході операції “Джихад” (8–22 серпня 1996 р.) чеченці захопили Грозний, Аргун та Гудермес. Генерал-лейтенант К. Пуліковський, незважаючи на повну перевагу у техніці та живій силі, не зміг утримати Грозний. **Перша Чеченська війна (1994–1996 рр.)** завершилася 31 серпня перемир’ям у Хасав’юрті, за яким російські війська покинули Чечню (Ічкерію). За офіційними даними російська сторона втратила 4103 чол. вбитими, 1231 – пропавшими без вісті, 19794 пораненими. За уточненими даними генерал-полковника Г. Ф. Кривошеєва – 5042 вбитими, 510 пропавшими без вісті та 16098 пораненими. Комітет матерів на підставі даних матерів загиблих тільки втрати солдатів строкової служби оцінив більше 14 тис. Втрати чеченців за російськими даними 17391 чол., за даними начальника штабу чеченських військ А. Масхадова – бл. 3 тис. Мирного населення загинуло за різними оцінками 50-80 тис. Оцінити повні втрати броньованої техніки, зокрема танків немає можливості. Багато машин підбивалися кілька разів, вони відновлювалися ремонтними підрозділами і приймали знову участь у бойових діях. Відзначається високий рівень підготовки чеченських гранатометників¹⁰⁸⁸. За неперевіреними даними танк Т-90 виявився недоступним для протитанкової зброї чеченців.

Друга чеченська війна (30 вересня 1999 – 16 квітня 2009; активна фаза війни тривала до кінця весни 2000 р., 29 жовтня – 10 листопада 1999 р. йшли бої за Гудермес, 4–7 грудня 1999 р. – за Аргун, 26 грудня 1999 – 6 лютого 2000 р. – за Грозний; 20 квітня 2000 р. було оголошено про завершення операцій, а 23 січня 2001 р. – про часткове виведення військ, далі війна переросла в партизанську), у активній фазі якої приймали участь бронетанкові сили, принесла теж значні втрати (за офіційними даними від 1 листопада 1999 р. по 23 грудня 2002 р. 4572 вбитими та 15549 пораненими, чеченці втратили 13517 вбитими (за чеченськими даними – 1300 вбитими та 1500 пораненими). Визначити втрати танків немає можливості¹⁰⁸⁹.

Подібне можна сказати і про втрати у боях у **Афганістані** в умовах гірської війни, де за 1980–1989 рр. тільки танків Т-62 було втрачено 1340 одиниць¹⁰⁹⁰. Більшість з них були підірваними на мінах або знищені з допомогою

¹⁰⁸⁸ *Лукин О.* Первая чеченская война: миф о “маленькой победоносной войне” рассеивается (март – июнь 1995 г.) // интернет-ресурс: www.voinet.eu/voina/istoriya-voiny/573.html; *Орлов О. П., Черкасов А.В.* Россия–Чечня: Цепь ошибок и преступлений. Москва, 1998; *Кривошеев Г. Ф. и др.* Россия и СССР в войнах XX века: Потери Вооруженных Сил. Москва, 2001. С. 582–584.

¹⁰⁸⁹ Там само. С. 593; *Гришев Г.* Чеченский дневник окопного генерала. Москва, 2001; *Цветкова В.* “Цена” чеченского конфликта (за материалами отечественной периодической печати // Известия Российского гос. пед. ун-та им. А.И. Герцена. Вып. 66. Москва, 2008.

¹⁰⁹⁰ *Королев В. С.* Техническое обеспечение ОКСВ при подготовке и выводе войск из Афганистана

РПГ. Враховуючи, що противник не мав ні танкових військ, ні достатніх засобів протитанкової оборони, можна стверджувати, що танкові війська навряд чи придатні у боротьбі з партизанами в умовах важкопрохідного гірського ландшафту. Звичайно, за умови, що противник має достатньо волі до продовження боротьби. Тому успіх російських колон бронетехніки у **грузино-осетинському конфлікті 2008 р.** слід розглядати через призму цього фактору, так як грузинська армія не зуміла скористатися складністю ландшафту і не використала у повній мірі наявні протитанкові засоби. В цих боях грузини втратили 55 танків Т-72, в т. ч. 20 в якості трофеїв переможців¹⁰⁹¹.

Напевно теж саме можна сказати і про участь танкових військ у колоніальних війнах в Африці та Азії. Тут втручання політичних чинників та надмірна централізація не відігравали такої ролі, але всі спроби вирішувати з допомогою танків боротьбу з партизанами закінчувалися зазвичай надмірними втратами. У партизанській боротьбі в гірських, лісових або болотистих місцевостях, рівно ж як і в умовах міст, додатковим фактором, який збільшує ймовірність підбиття танка, є можливість нанесення несподіваного удару з близької відстані в борт, кормову частину машини або в інші частини зі слабшим бронюванням. Навіть стрільба снайперів, яка виводить зі строю прилади спостереження або членів екіпажу при певних обставинах, у таких умовах є додатковою загрозою для танків.

Значні танкові сили приймали участь у **Другій Індо-Пакистанській війні 1965 р.** Індійська армія мала на озброєнні англійські “Центуріони”, пакистанська – американські “Паттони” (М47 та М48). Найбільша танкова битва відбулася при Асал-Уттар 8–10 вересня 1965 р. 1-а пакистанська танкова дивізія без підтримки піхоти ударом у фланг намагалася зірвати індійський наступ на Лахор. Пакистанці втратили 97 танків, індійці – 32. Поле бою пізніше назвали “кладовищем Паттонів”. Всього у ході короткоплинної війни пакистанці втратили 462 танки проти 160-200 індійських¹⁰⁹².

У т. з. **Шестиденній війні** (5–10 червня 1967) Ізраїля проти Єгипта, Сирії, Йорданії, Іраку та Алжиру брали участь з ізраїльської сторони – англійські танки “Центуріон”, американські “Шерман” і М48, французькій АМХ-13, з арабської – радянські Т-54, Т-55, ПТ-76, американські “Шерман”, М47, шведські – StugIII. **Ізраїльські бронетанкові дивізії та бригади блискуче продемонстрували** можливості танкових військ при зайнятті Синайського півострова (де

// интернетресурс: Vadimvswar.narod.ru/ALL_OUT/TiVOuT0507/AfgOu/AfgOu011.htm

¹⁰⁹¹ *Барабанов М. С., Лавров А. В., Целуйко В. А.* Состояние грузинской армии к завершению боевых действий и ее потери. Бронетанковая техника // Танки августа. Сб. стат. Москва, 2009. С. 122.

¹⁰⁹² *Zaloga S.* The M47 and M48 Patton tanks / Osprey Publishing, 1999; *Стародымов Н.* Боевая карьера М48. Индо-пакистанский конфликт 1965 года // Техника и вооружение: вчера, сегодня, завтра. 2000. № 7; *Wilson P.* Wars, proxy-wars and terrorism: post independent India. 2003. P. 83–84.

відзначився генерал-майор Ізраель Таль (1924–2010), який пізніше очолив роботи над проектом танків “Меркава”), блокаді Єрусалиму (на штурм міста танки не кидали), розгромі йорданських військ під Дже-ніном та прориві на Голландських висотах¹⁰⁹³.

Під час т. з. Чорного вересня 1970 р., коли між палестинськими біженцями та королем Йорданії розгорівся конфлікт і у Йорданію вторгнулася сирійська дивізія, підсилена танками Т-55, її зустріли йорданські “Центуріони”. Від їх вогню та ударів авіації сирійці змушені були відступити, втративши більшу частину своїх танків (62 машини)¹⁰⁹⁴.

Радянські легкі плаваючі танки ПТ-76 добре зарекомендували себе у стрімкому наступі на Дакку під час **Третьої індо-пакистанської війни (3–16 грудня 1971 р.)**, тоді як пакистанські танкові війська понесли значні втрати від ударів індійської авіації під час битви при Лонгевале (5–10 грудня 1971 р.)¹⁰⁹⁵.

*Ізраель Таль
(1924–2010)*

Танк «Шерман»

¹⁰⁹³ *Morris B.* Righteous Victims. 2001. 784 p.; *Лаффин Дж.* Израильская армия в конфликтах на Ближнем Востоке. 1948–1973. Москва, 2002; *Oren M.* Six Days of War. Oxford, 2002. P. 305–307; *Gawrych G.* The Albatross of Decisive Victory: War and Policy between Egypt and Israel in the 1967 and 1973 Arab-Israeli War. Greenwood, 2003; *Tucker S.* Tanks: An illustrated history of their impact. Santa Barbara, 2004. P. 176–182;

¹⁰⁹⁴ *Pollack K.M.* Arabs at War. Military Effectiveness, 1948–1991. Nebraska, 2002. P. 337–341; *Dunstan S.* Centurion vs T-55 / Osprey Publishing, 2009. P. 33.

¹⁰⁹⁵ *Clodfelter M.* Warfare and armed conflict. A statistical reference to casualty and other figures, 1619–1991. V. 2. 2002. P. 1100; *Heo U.* Civil war of the world: major conflicts since World War II. Vol. 1. 2007. P. 590–595.

У ході **війни у В'єтнамі 1971–1975 рр.** Північний В'єтнам отримав 687 танків радянського виробництва Т-34-85, Т-54, Т-55 і ПТ-76. Спочатку південнов'єтнамські війська, на озброєнні яких були американські танки М41, перемагали противників, майже не несучи втрат, за рахунок ведення бою з засад і на великих дистанціях (у першому бою в лютому 1971 р. було підбито 6 танків Т-54 і 16 ПТ-76, у наступному – 3 Т-54 і 16 ПТ-76, при втраті 3 БТР; 2 квітня 1972 р. – 2 Т-54 і 9 ПТ-76 без власних втрат; 9 квітня 1972 р. – 16 Т-54 без власних втрат). Перелом наступив 7 квітня 1972 р. під час боїв за Локх Нінг. Північні в'єтнамці при підтримці піхоти знищили 38 танків М41 та бронетранспортерів М113 і 8 САУ, втративши при цьому 2 танки Т-54 і 1 танк Т-76.

Танки відіграли головну роль під час т. з. Пасхального наступу 1972 р. Правда, наступ цей обійшовся втратою 134 танків Т-54. Зокрема, під час невдалого штурму міста Анлона 13 квітня 1972 р. противнику вдалося відсікти піхоту, танки опинилися у пастці і було втрачено 23 машини. Велику перемогу здобули танкові війська Північного В'єтнаму (600 одиниць бронетехніки) в операції “Квітка лотоса”, яка розпочалася 9 березня 1975 р. Противник який мав 1230 одиниць бронетехніки, лише ціною значних втрат (320 танків і БТР) зумів вирватися з оточення. Стрімкий марш танкових батальйонів забезпечив здобуття Сайгону у 1977 р. Правда, на той час противник був повністю деморалізований і майже не чинив опору¹⁰⁹⁶.

Під час **Жовтневої війни 1973 р.** Ізраїль знову добився перемоги за рахунок маневрів своїх танкових бригад, які вдало перекидувалися з одного фронту на інший, дозволяючи наносити зосереджені удари. На початку цієї війни 177 ізраїльських “Центуріонів” стримували натиск 1400 сирійських танків переважно Т-54 і Т-55. Майор Ш. Аскарров на своєму “Центуріоні” знищив 35 сирійських танків¹⁰⁹⁷. Але 8 жовтня біля мосту Фірдам на Єгипетському фронті кілька ізраїльських танкових батальйонів потрапили в засаду і з 200 танків “Центуріон” і М60 втратили 80. Тут вперше ізраїльські спеціалісти відзначили, що англійський танк безсилий проти снарядів радянського Т-62¹⁰⁹⁸.

Ірано-іракська війна 1980–1988 рр. від іракського вторгнення у Хузестан 22 вересня 1980 р. і до укладення миру 28 серпня 1988 р. відбувалася з активною участю танкових військ з обох сторін. Іракська армія мала 9,5 тис. бронетехніки, включаючи 4,5 тис. танків радянського виробництва

¹⁰⁹⁶ Willbanks J. Thiet Giap! The battle of an Loc, April 1972. Kansas, 1993. P. 30–36; Dunstan S. Vietnam tracks-Armor in Battle 1945–75. 1982; Sterry D. Mounted Combat in Vietnam. London, 1989; Девидсон Ф. Война во Вьетнаме (1946–1975). Москва, 2002. С. 759; Thi, Lam Quang, heil and An Loc, The 1972 Easter Invasion and the Battle that Saved South Viet Nam. Denton, 2009. P. 62.

¹⁰⁹⁷ Dunstan S. Centurion vs T-55 / Osprey Publishing, 2009. P. 60.

¹⁰⁹⁸ Macksey K. Tank vs Tank. 1991. P. 170–172; Hammad G. Millitary Battles on the Egyptian Front. Dar-al-Shurūq, 2002. P. 176–177.

T-54, T-55, T-62, T-72 і біля тисячі радянських бойових машин піхоти БМП-1 (СРСР поставив Іраку 57% всієї бойової техніки протягом війни). Іран мав в своєму розпорядженні біля 2 тис. одиниць бронетехніки, в т. ч. до 1 тис. танків, переважно американських M47, M48 і M60, англійських “Чіфтен”, а на завершальних етапах війни радянські танки китайського виробництва та БМП-1. Користуючись хаосом після ісламської революції і ослабленням іранської армії, у якій біля 250 генералів було замінено ісламськими активістами та духовними особами, іракська армія у ході осінньої кампанії 1980 р. зайняла територію Хузистану біля 20 тис. кв. км, при цьому іранці втратили 570 танків. Втрати іракців теж були значними, звичайно далекими від 4800 одиниць про які заявляла іранська пропаганда. Добившись певної переваги, іракські війська перейшли до оборони. В січні 1981 р. 16-а іранська танкова дивізія втратила дві третини складу при спробі деблокади Абадану. Абадан було деблоковано тільки 26–29 вересня 1981 р. ціною великих людських втрат. У березні-травні 1982 р. іранські війська перейшли у наступ і 24 травня звільнили Хорремшер, а також більшу частину території провінції. Наступний період 1983–1987 рр. пройшов у війні на виснаження, під час якої іранська сторона намагалася захопити важливий порт Басру, особливо важкі виснажливі бої за місто відбувалися протягом січня–лютого 1987 р. Врешті обидві сторони, вичерпавши свої ресурси, погодилися на мир¹⁰⁹⁹.

В ході **Ліванської війни 1982 р.** Ізраїль задіяв більше 1 тис. танків, у т. ч. 200 танків “Меркава” Mk1 у складі шести батальйонів, з яких два воювали проти сирійських військ, решта проти палестинців. У ході цієї війни ізраїльтяни втратили 160 танків підбитими, але тільки 15 танків “Меркава” Mk1, в т. ч. 3 безповоротно, тоді як противник втратив більше 400 машин. Відбулася сутичка цих танків з радянськими T-72 із числа сирійських військ, які потерпіли в ній поразку, втративши 7 машин, але схоже, що ці втрати були нанесені до підходу танків “Меркава”¹¹⁰⁰.

2 серпня 1990 р. Ірак захопив **Кувейт**, війська еміра Джабера III відступили у Саудівську Аравію під натиском 4 дивізій, втративши 335 одиниць бронетехніки (більшість покинутої). Емір встиг відлетіти у Саудівську

¹⁰⁹⁹ Кленов И., Орлов В. Ирано-иракская война // Зарубежное военное обозрение. 1985. № 1. С. 22–28; Гурьянов И. Ирано-иракский вооруженный конфликт // Там же. 1987. № 2. С. 14–19; Ниязатов Ж. А. Ирано-иракский конфликт. Исторический очерк. Москва, 1989; Чернякевич О. М., Cordesman A., Wagner A. The Lesson of Modern War. Vol. 2. The Iran–Iraq War. London, 1991; Farhang R. The Iran–Iraq war: the politics of aggression. Gainesville, 1993; Чернякевич И. Н., Чернякевич И. С. Великие битвы XX века. Москва, 2002. С. 419; Karsh E. The Iran – Iraq War 1980–1088 / Osprey Publishing, 2002. P. 9–29;

¹¹⁰⁰ Див.: Laffin J. The War of Desperation. London, 1985; Ильин В., Никольский М. Ливан-82. Победил ли Израиль в этой войне? (Современные танки в бою)// Техника и вооружение: вчера, сегодня, завтра. 1997. № 1; Ури Л. Два мифа одного боя: сирийские T-72 в Ливанской войне 1982 года // ЦАХАЛ. 2006. Интернет-ресурс: www.waronline.org/IDF/Articles/t72–myth/index.html

Підбитий танк Т-72 (Ірак)

Аравію, а його брат загинув при обороні палацу. Окупація викликала реакцію у цілому світі. У Перській затоці та Саудівській Аравії розгорнулися значні міжнародні сили, в т. ч. і танкові, куди крім США ввійшли 1-а англійська бронетанкова дивізія, 6-а французька бронетанкова дивізія, дві єгипетські танкові дивізії, сирійська танкова дивізія, танкові підрозділи Саудівської Аравії, Катару та Об'єднаних Арабських Еміратів, всього майже 5000 танків, більшість останніх моделей (тільки танків “Абрамс”: 594 М1Ф1НА, 1178 М1А1 та 300 А1). Ірак розгорнув 42 дивізії, до 4 тис. танків, переважно Т-54, Т-55, Т-62 і Т-72. В ході операції **“Буря в пустелі” (17 січня – 1 лютого 1991)** американський генерал Норман Шварцкопф, подавивши авіацію противника, обійшов його укріплені позиції в Кувейті, кількома десантами імітувавши напрямом головного удару, а головними мобільними силами із території Саудівської Аравії прорвався до Басри, відрізавши іракські сили, які оборонялися у Кувейті, довершивши загальний розгром 42 дивізій противника під час їх відступу. За різними оцінками іракські війська втратили 1800–3700 танків та 520–2400 одиниць іншої бронетехніки переважно від атак літаків, гелікоптерів і танків союзників останніх моделей. США втратили 33 танки, Англія – 3, Катар – 2. Інші союзники втрат у танках не мали¹¹⁰¹. З американських танків було ще пошкоджено 23 танки

¹¹⁰¹ *Friedman D.* Desert Victory: The War for Kuwait. Annapolis, 1991. P. 353–356; *Белоногов А.* Кремль. Кувейтський кризис. Москва, 2001. С. 87; *Clodfelter M.* Warfare and armed conflict. V. 2. P. 1078–1086; *Лавренов С. Я., Попов И. М.* “Буря в пустыне” над Персидским заливом // Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. Москва, 2003. С. 213–289; *Isby D., Nordeem L.*

Підбитий танк – Абрамс

M1A1¹¹⁰². З 33 втрачених машин 9 танків M1 “Абрамс” (7 машин було підпалено “дружнім вогнем” союзників, а дві підірвані через неможливість евакуації)¹¹⁰³. Перевагою машин серії “Абрамс” була можливість вражати машини противника із недоступних для останніх віддалей¹¹⁰⁴.

В ході **Іракської війни (2003–2010)**, де танкові сили союзників прорвали оборону противника, знову застосувавши обхід та охоплення, втрати були значнішими, причому припадали вони не на період успішної операції проти іракської армії і здобутті Багдада і Басри у 2003 р., а на фазу партизанської війни після розгрому іракських військ. Із 1135 танків серії “Абрамс” під час боїв з іракською армією було пошкоджено 151 машину, в т. ч. лише 15 втрачено безповоротно. Але станом на лютий 2005 р. майже 70 % машин було пошкоджено, в т. ч. 17 безповоротно, а 80 машин не підлягали відновленню в умовах розгорнутих ремонтних засобів¹¹⁰⁵.

Під час **Другої Ліванської війни 2006 р.** ізраїльська армія використала до 500 танків, в т. ч. 400 машин серії “Меркава”. Танки використовувалися в основному для підтримки піхоти. Всього у боях було втрачено 60 танків, з їх числа 48–52 танки серії “Меркава”, причому 45 з них від вогню ПТУР та РПГ. З числа цих втрат тільки 5 танків було втрачено безповоротно¹¹⁰⁶.

M60 vs T62 / Osprey Publishing, 2010.

¹¹⁰² *Ерохин А.В., Личковах В. П.* Танки “Абрамс” и БМП “Брэдли” в операции “Буря в пустыне” // Вестник транспортного машиностроения. 1994. № 3.

¹¹⁰³ Operation desert Storm. Early Performance Assessment of Bradley and Abrams. 1992. P. 20–25.

¹¹⁰⁴ *Gren M., Steward G.* M1 Abrams at war. London, 2000. P. 29–30.

¹¹⁰⁵ *Maylor S.D.* Making the best tank better // Army Times. 14.03.2005.

¹¹⁰⁶ *Грановский О.* Потери бронетехники во второй Ливанской войне. 2007 / Интернет-ресурс: www.waronline.org/IDF/Articles/History/2nd-lebanon-war/acv-losses.

В цілому, підводячи підсумок ефективності застосування танкових військ після Другої Світової війни, можна стверджувати, що вони і далі в основному застосовувалися для підтримки піхоти при прориві оборони і розвитку тактичного успіху в оперативний. Спроби застосування танків у антипартизанській боротьбі, в умовах міст чи складного гірського ландшафту призводили до великих втрат і закінчувалися переважно невдало. Теж саме можна сказати і про спроби використання танків у відриві від піхоти та артилерії або ж в умовах повної переваги противника у повітрі. Оперативний успіх вдавався танковим військам переважно при повній перевазі над противником у повітрі і на суші або подавленні його волі до опору чи технічній перевазі над його військами. Успіхів, які би можна було порівняти із успіхами танкових військ у 1939–1941 рр., продемонструвати не вдалося. Важливим показником використання танкових військ виявилася здатність евакуації та швидкого відновлення машин, що дозволяло їх неодноразове використання у ході навіть однієї короткої операції.

6.3. Перспективи розвитку чи передчуття ліквідації?

Незважаючи на думку вищого командування, що танки були і залишаються основною ударною силою наземних операцій¹¹⁰⁷, далеко не все так однозначно. Поряд із вдосконаленням конструкції танків, вдосконалювалися старі і з'являлися нові засоби боротьби з ними. Сьогодні окрім інженерних загороджень, установлення яких значно спрощено появою спеціальних інженерних машин; протитанкових мін; протитанкової артилерії, в рядах якої з'явилася така небезпечна зброя як ПТКР; систем залпового вогню; авіації, зокрема армійської (гелікоптерів–винищувачів танків, звичайних гелікоптерів, озброєних ПТКР і безпілотних систем); нарешті танків та бойових машин піхоти, здатних вражати інші танки, – надзвичайно удосконалилася і стала масовою ручна і станкова протитанкова зброя різних конструкцій. Прийняті на озброєння бронебійні окрилені підкаліберні боеприпаси; потрійні снаряди типу ЗБК-31, які вражають броню із динамічним захистом адекватну звичайній броні товщиною до 800 мм (передній заряд відбиває контратаку динамічного захисту, перший спрацьовуючий заряд руйнує комбінований захист і починає процес пробиття, а третій – забезпечує пробиття і враження цілі); снаряди підвищеної потужності із вольфрамівим сердечником високого видовження і підкаліберними стабілізаторами з чотирихсекційним композитним вибуховим пристроєм з двома зонами контакту¹¹⁰⁸.

¹¹⁰⁷ Танки остаются одним из наиболее эффективных средств вооруженной борьбы. Интервью с Главнокомандующим Сухопутными войсками НА генералом армии Болдыревым В. А. // Военно-промышленный курьер. 1 октября 2008 г.

¹¹⁰⁸ Див.: Костенко Ю. П. Танки (тактика, техника, экономика). Москва, 1992. 68 с.; Фофанов В. 125-мм бронебойные подкалиберные боеприпасы // Интернет-ресурс: www.russianarmor.info/

З'явилися ПТКР та ручний протитанковий гранатомет (РПГ) із тандемними бойовими частинами для подолання динамічного захисту. Фактично на сьогодні танки Т-72Б, Т-80У та Т-90 і рівні їм моделі вже непридатні для виконання бойових завдань навіть в умовах виходу на рубежі ближнього бою¹¹⁰⁹.

У випадку використання танків навіть останніх моделей все це призводить до великих бойових втрат, з іншої сторони в пошуках захисту від протитанкової зброї – до не менш великих фінансових втрат.

Але поряд з цим танк і надалі залишається найбільш збалансованою бойовою машиною з огляду мобільності, захищеності та вогневої потужності. Через це на даному етапі спостерігається певна зупинка у появі машин нового покоління, яку замінюють гарячкові пошуки вдосконалень, які втілюються в процесах модернізації старих конструкцій.

Зрозуміло, що вдосконалення танка мусить зачепити в першу чергу **вдосконалення захисту**. Спеціалісти різних країн сходяться на необхідності розробки багаторівневого захисту. При цьому інші вимоги, зокрема підвищення вогневої потужності і маневровості тягнуть за собою збільшення маси танка в межах 6-8 т. Тому все більш популярними стають ідеї відмови від традиційних схем компонування конструкцій танків, започатковані ізраїльськими танками типу “Меркава”. Мова йде про зменшення чисельності екіпажа танка і розміщення його у єдиному компактному відсіку, відділеного бронеперегородками від боєкомплекту, який повинен бути розміщеним в єдиному автоматі, а його подача повністю автоматизована, та запасів палива, розміщених в єдиній ємності, розділеній перегородками. Такі машини повинні мати бойові модулі із дистанційним управлінням та 4-обвідну ходову частину з приводом на кожен обвід¹¹¹⁰.

Застосування автоматизованих бойових модулів дозволяє зменшити захист башт і саму вагу бойових машин, а також їх габарити. Силуети машин отримують спеціальне маскувальне деформуєче покриття та архітектуру, яка знижує ефективну поверхню розсіювання (ЕПР) і теплове екранування даху силового відділення та ходової частини. Так, наприклад, українська маскувальна конструкція “Контраст”, прийнята на озброєння у 2002 р., зменшує дальність захоплення цілі противником у 9 разів на основі використання принципу одночасного поглинання спрямованого відбиття променя і дифузійного розсіювання електромагнітних хвиль.

---

tanks/index_r_html

¹¹⁰⁹ Див.: *Тарасенко А., Чепков И.* Состояние и перспективы усиления защищенности современных танков. Обзор современных мер по обеспечению непоражаемости современных танков от тандемных кумулятивных и кинетических противотанковых средств // Интернет-ресурс: http://www.bvtv.narod.ru/1/armor_72_80_84/armor_72_80_84.htm

¹¹¹⁰ *Гнидаш П. Ф., Мазуренко Л. Н., Морозов Е. А.* Возможный вариант нетрадиционной компоновочной схемы танка // Вестник бронетанковой техники. 1991. № 7.

Український танк БМ “Оплот”

Крім вдосконалення різних вже існуючих видів активної та динамічної броні, значним недоліком яких є можливість виведення зі строю датчиків навіть снайперським вогнем (сьогодні вже очевидно, що динамічний захист не здатний вирішити проблему захисту броньованих машин від нових та перспективних засобів ПТО), у найближчому майбутньому можлива поява *електричної броні* (між двома шарами броні розміщується ізолятор, внутрішня частина заземлена, а на зовнішню подається електричний заряд; протитанковий снаряд, пробивши зовнішній шар, досягає внутрішнього, чим викликає замикання ланцюга, а сильний електричний розряд викликає знищення самого снаряду¹¹¹¹), а також створення повноцінного енергетичного польового щита чи системи таких щитів.

Продовження розвитку комплексів активного захисту (КАЗ), які діють безпосередньо на атакуючі протитанкові засоби, має місце у всіх передових танкобудівних країнах: SPATEM (Франція), “Трофі” і “Ірон Фіст” (Ізраїль), ASS, AWISS (ФРН), CISS, FCLAS (США), “Арена” (Росія) та “Заслон” (Україна). Вартує зауважити, що український КАЗ не тільки приводить до враження атакуючого протитанкового засобу, але й відхиляє його від заданої траєкторії. Крім того, якщо маса російського КАЗ “Арена” із врахуванням бронювання становить 1100 кг, то український “Заслон” складається із 3-6 модулів вагою 50-130 кг. Недоліком цих систем є необхідність постійного випромінювання РЛС на великі дистанції

¹¹¹¹ *Ogorkiewicz R. M.* Future Tank Armors Revealed. Developments in electric and explosive reactive armor // *Jane’s International Defense Review*. 1997. May. P. 50–51; *Brown J., Endersby P. C.* Electric Armour Reserch in the UK // *All Electric Combat Vehicle (AECV)*. Second International Conference, 8th – 12th, June 1997. P. 333–343.

та значні часові затрати на враження протитанкових засобів¹¹¹².

Очікується, що уже у 2015–2020 рр. швидкість снарядів перспективних 140-мм гармат досягне 4500 м/с, що забезпечить пробиття під сильними кутами броні товщиною 1000 мм, а при прямому попаданні – до 2000 мм. Збільшення товщини або ваги броні внаслідок збільшення щільності практично неможливе – шасі танків вичерпали можливість збільшення навантаження. Багатошарова комбінована броня із вбудованим динамічним захистом та екрануванням мусить вкладатися у масу машини в межах 42-57 т. Але застосування кумулятивних снарядів із танделмною бойовою частиною суттєво знижує ефективність динамічного захисту. Залишаються надії на дальший розвиток динамічного захисту із осколково-фугасними бойовими елементами, здатними вражати боєприпаси із танделмною бойовою частиною, а також на згадувану *електричну броню*.

В процесі модернізації на танки Т-80У, Т-80УД і Т-72Б замість старих наповнювачів комбінованої броні стали встановлювати КАЗ “Кактус”. При цьому захист відбувається за рахунок трьох перешкод: модуль – протирадіаційна прокладка – пасивна броня танка, а пробивна здатність протитанкового засобу поглинається не лише за рахунок сталевих плит, а й за рахунок амортизуючих пластин. У випадку кумулятивного танделмного боєприпасу після удару працюючої частини плити по захисній заслонці плита починає рухатися у протилежному напрямку назустріч кумулятивному потоку, розсіюючи його хвостову частину. Після взаємодії із кришкою і плитою залишки кумулятивного потоку послідовно будуть взаємодіяти із броньовою заслонкою, плитами і власне з пасивною бронєю танка. Модулі цієї системи захисту можна замінити у польових умовах. Вони виконані у вигляді відсіків у яких установлені автономні захисні заряди з металевими пластинами, з’єднані з єдиним датчиком протитанкових засобів, який ініціює два автономні захисні пристрої. При попаданні снаряда в корпус відбувається протикнення його і контакт з датчиком, який при цьому підривається, ударна хвиля вибуху приводить у дію кришку, яка діє на нападаючий протитанковий засіб. Рівночасно з підривом датчика відбувається передача детонації до захисних зарядів, які приводять у дію металеві пластини, котрі по черзі б’ють по протитанковому засобі, продовжуючи процес його руйнації і дестабілізації фрагментів.

Комплекс універсального динамічного захисту “Релікт”, прийнятий на озброєння у 2006 р., простіший. Його установлюють при модернізації танків Т-80БВ, Т-72Б, Т-90 і на нових російських бойових машинах підтримки танків (БМПТ). Еквівалент його бронепробивності рівний 630-800 мм. Але ця система не забезпечує захисту проти ПТРК “Джавелін”, “Спайк”, “Білл” та інших

¹¹¹² Челков И. Б., Лапицкий С. В. Основные направления и проблемы совершенствования взрывных защитных устройств // Артиллерийское и стрелковое вооружение. Международный научно-технический сборник. № 2. Киев, 2005. № 2. С. 30–36.

подібних систем. Проблемаю є також одноразовість динамічного захисту і руйнування сусідніх модулів. Пошарова установка контейнерів із чергуванням інертного матеріалу виключає передачу детонації між сусідніми захисними контейнерами, що знижує вплив вибуху на об'єкт захисту. Пружний інертний матеріал служить демпфером для поверхні захисту від ударної хвилі елементів динамічного захисту і фугасної дії кумулятивного боєприпасу. Були запропоновані тканинні захисні екрани поверх основних екранів, але вони беззахисні від осколків, куль, запальних сумішей, а їх конструкції мають низьку механічну міцність¹¹¹³.

Останнім часом з'явилися тандемні захисні пристрої для захисту від тандемних кумулятивних снарядів та гранат (розроблених для РПГ-7В1 і РПГ-29)¹¹¹⁴. Український комплекс універсального динамічного захисту модульного типу "Нож" передбачає дію на атакуючі боєприпаси кумулятивними струменями і продуктами вибуху подовжених кумулятивних зарядів (ножів), які руйнують і дестабілізують атакуючий кінетичний боєприпаси чи кумулятивний потік.

Ведуться розробки системи захисту із сенсорними вибуховими пристроями¹¹¹⁵, системи активного захисту від снарядів кінетичної дії та кумулятивних зарядів на малих відстанях¹¹¹⁶, електродинамічного, електро- і термохімічного захисту, інших типів *розумної броні*, здатної нищити боєприпаси, спрямовані проти неї. Зрозуміло, що всі ці пошуки ведуть до збільшення вартості бойових машин¹¹¹⁷.

Продовжує розвиватися радіоелектронна боротьба (РЕБ), зокрема система виставлення перешкод, оптико-електронного подавлення та інших засобів боротьби з високоточною зброєю. Сюди відносяться в першу чергу комплекси оптико-електронної протидії типу "Штора-1", яка забезпечує попередження екіпажу про лазерне опромінювання противником у діапазоні 0,7-2,5 км перешкод, захист від комплексів з лазерними головками із пасивним самонаведенням типу ПТУР "Хелфайр", шляхом постановки багатоспектральних аерозольних завіс, які поглинають лазерне випромінювання.

Вдосконаленням "Штори" стали українські комплекси "Стража" і "Колос". Однак поки-що немає захисту від комплексів із пасивним інфрачервоним

---

¹¹¹³ Ратотаев Д. А., Григорьян В. А. Снаряд – броня: что сильнее? // Военный парад. № 32. 1999. Март-Апрель; Чепков И. Б., Васьківський М. І. Тенденції розвитку засобів ураження і умов бойового застосування танків з активними системами захисту // Артиллерийское и стрелковое вооружение. Киев, 2001. № 3.

¹¹¹⁴ Чепков И. Б., Хитрик В. О. Защитные устройства динамического типа от тандемных кумулятивных боеприпасов // Артиллерийское и стрелковое вооружение. Киев, 2008. № 3.

¹¹¹⁵ Held M. Sensor-Fuzed Active Defence Systems // Military Technology. 2001. № 10. P. 50–54.

¹¹¹⁶ Held M. Active Protection Against KE-Rounds and Shaped Charges at Short Distances // 19th International Symposium on Ballistics. Interlaken. Switzerland, 2001. P. 555–561.

¹¹¹⁷ Григорьян В. А. Защита танка – анахрониз или жизненная необходимость? // Военный парад. 2002. № 5(53).

наведенням типу ПТРК “Джавелін”, “Спайк”, “Гермес” через брак приладів виявлення за принципом ультрафіолетового поглинання.

Вдосконалення озброєння передбачає перехід на гармати 140-мм і більших калібрів з перспективою застосування електромагнітних і електротермохімічних гармат, здатних забезпечити початкову швидкість снаряда 4000-5000 м/с, що значно збільшить як бронепробиваємість так і дальність стрільби. У перспективі танки з променевою та імпульсною енергетичною зброєю. Звичайно розробляються більш ефективні системи виявлення цілей, наведення та управління вогнем.

Вдосконалення маневреності передбачає навіть можливості переходу з гусеничного на крокуючий хід.

Останнім часом велика увага приділяється розробці і модернізації танків для їх пристосування до використання в умовах міської забудови, гірського та лісового ландшафту¹¹¹⁸. У таких машинах встановлюють решітчаті екрани, на кормі – стержньова броня для нейтралізації гранат із РПГ-7, бо встановлення вибухової реактивної броні здатне вражати власну спішену піхоту, яка наступає під прикриттям танків. Танки, призначені для боїв у містах чи на особливій місцевості, отримують також комплекс захисту від мін із установкою додаткової броньованої плити на днищі (як у танку Leopard 2A6) та системою виявлення і подолання пожежі, два типи боєприпасів (осколково-фугасні і спеціальні бронебійні), бульдозерні відвали і системи спостереження при закритих люках, систему управління боєм і телефон для піхоти у кормовій частині.

Прикладом нової машини такого типу є танк Leclerk Action en Zone Urbaine (AZUR) 2007 р., на якому встановлено новий композитний модульний броньований фальшборт від передньої частини шасі до тильної частини бойового відділення, решта простору із кожного борту і корми захищена стержньовою бронею, встановлено кормові кришки від напалмових бомб, панорамна камера. Кулемет 7,62-мм має дистанційне управління, із кожної сторони башти встановлено по 7 гранатометів. Замість додаткових бочок для палива – два відчепні ящики з боєзапасом або продовольством для доданої піхоти. Подібні модернізації здійснені на танках Leopard 2PSO (оптика із захищеною системою камер), Merkava Mk4 та Abrams, на якому встановлений для заряджаючого комплекс TUSK проти снайперів та 12,7-мм кулемет з дистанційним тепловізійним прицілом. Однак конструкція танка, який би безпечно почував себе в умовах міської забудови, лісового чи гірського ландшафту, ще не розроблена.

У найближчій перспективі Південна Корея і Японія продовжують насичувати свої машини електронними приладами. **США** у новій перспективній моделі

¹¹¹⁸ Foss C.F., Wasserly D. Playing the part: MBTs evolve to enhance role in urban operations // Jane's International Defence Review. Vol. 42. 2009. November. P. 39–44.

FSC передбачає знаходження екіпажу у корпусі машини (захищеного комбінованою багатошаровою бронєю із динамічним захистом еквівалентним катаній броні товщиною 1000 мм), а ведення вогню (із збільшенням точності і дальності) планується забезпечити з допомогою апаратури дистанційного управління. Реальна картина бою буде відображатися на щитку шоломофона, а постійний круговий огляд за телевізійними та тепловізійними камерами. На озброєнні поки-що залишається 120-мм або 140-мм гладкоствольна гармата, але передбачена її заміна на 120-мм електротермічну або електротермохімічну гармату чи 25/35-мм електромагнітну автоматичну гармату. Передбачена також установка лазерної гармати, здатної вражати повітряні цілі на відстанях 10-15 км. В компоновці кормової частини передбачена пускова установка багатоцільового ракетного комплексу або десантне відділення на 3 чол. Двигун дизельний (925 к. с.) або газотурбінний (1250 к. с.). Бойова маса – до 40 т, швидкість на пересіченій місцевості – до 65 км/год., запас ходу – до 600 км, екіпаж – 2 чол. При стрільбі прямою наводкою до 5 км ймовірність враження цілі повинна бути 100 %. Озброєння машини повинно забезпечити стрільбу до 10 км та можливість боротьби з повітряними цілями, у першу чергу гелікоптерами. За бойовими параметрами цей танк має бути вдвічі кращим за серійний “Абрамс” M1A2. Цей перспективний танк FSC планується запустити у серійне виробництво до 2015 р., вартість однієї машини оцінюється у 5-7 млн. \$, тоді як танк “Абрамс” M1A2 обходиться в 4,3 млн. \$.¹¹¹⁹

У ФРН перспективний танк NGP планується із корпусом, захищеним набором броньових модулів з активним та динамічним захистом. На озброєнні 140-мм гладкоствольна гармата. Дизельний двигун потужністю 1800 к. с., швидкість по пересіченій місцевості – до 65 км/год., запас ходу – до 600 км. Екіпаж – 2 чол. із можливістю розміщення ще 2 чол.

Великобританія теж розробляє перспективний танк MODIFIER, який планується завершити до 2020 р. Передбачається озброїти його електромагнітною гарматою. Екіпаж – 2 чол.¹¹²⁰

У Росії розробка нового танку Т-95 була зупинена у 2009 р., машину розкритикували як таку, що “має корені у радянських часах”. У компоновці танка використано ізраїльський досвід: екіпаж також розміщений у носовій частині й ізольований від модуля озброєння, захист носової частини збільшено за рахунок зменшення захисту башти та її габаритів. Основне озброєння – 152-мм гармата, додаткове – 30-мм автоматична гармата. Двигун дизельний або газотурбінний – 1500 к. с. Планується підняття бойового рівня танку втричі у порівнянні з Т-90¹¹²¹. Можна не сумніватися, що зупинка проекту була пов’язана із

¹¹¹⁹ Див.: *Іванов О.* Разработка основных боевых танков четвертого поколения за рубежом // интернет-ресурс: btvt.narod.ru/1/gen4.htm

¹¹²⁰ Там само.

¹¹²¹ Див.: “Объект 195”: Размышления о возможном облике перспективного российского танка //

незадоволенням керівництва, яке не побачило у цьому проекті танка, який би обганяв усі існуючі та перспективні моделі. Розробка такого танку із відкорегованими характеристиками, безперечно, продовжується. Потужні конструкторські бюро, які ще недавно працювали над проектами нових танків “Об’єкт 640” (“Чорний орел”) (Омськ), “Об’єкт 219А” (Санкт-Петербург), “Об’єкт 772”, “Об’єкт-775” та “Об’єкт-780” (Челябінськ), навряд, чи зупинили свої пошуки.

Українські танкобудівники продовжують доволі перспективну спробу поєднати здобутки радянського танкобудування із досягненнями західних, зокрема французьких, спеціалістів у галузі спостереження, наведення та управління вогнем. Навряд чи повністю закинени роботи над проектом “Молот” (“Об’єкт 477”, “Об’єкт-478” та “Об’єкт-478М”) із 152-мм гарматою у Харкові. Пропоновані українськими танкобудівниками моделі привабливі також помірною ціною.

У вересні 2013 р. Ізраїль взагалі відмовився від продовження робіт над майже готовим танком “Меркава” Mk5. **Новий перспективний танк має бути легшим, з іншими захисними характеристиками та модульною системою озброєння і екіпажем з 2 осіб**¹¹²².

Зрозуміло, що ціни перспективних машин зростають до захмарних, через що, враховуючи неможливість створення на довший час машин, які були б невразливими для протитанкових засобів хоча б на рівні Т-34 та КВ часів 1941 року, все частіше лунають голоси на користь відмови від танків взагалі і створення взамін машин-роботів значно менших габаритів, ваги та вартості. Будучи наступальною зброєю ближнього бою в умовах насиченості оборони протитанковими засобами, цей вид військової техніки, безперечно, переживає переломний момент свого розвитку. Високоточна зброя дальньої дії, здатна вражати на віддалі сотень чи навіть тисяч кілометрів невеликі за розміром цілі, однак не може призвести до повної відмови від необхідності ближнього контактного бою. Причому неможливо навіть у локальних конфліктах обійтися одними силами спецназу, які будуть десантуватися з кораблів чи гелікоптерів. Можливо вже можна відмовитися від бронетанкових військ як таких, але потреба в сильному бронетанковому компоненті у складі сил загального реагування на даному етапі цілком очевидна. Подолання глибокої насиченої протитанковими засобами оборони приводить до великих втрат бойових машин, але ж ця сама оборона не менш насичена протипіхотними засобами, подолання яких без танків на даному етапі не менш проблематичне...

Сьогодні значно більше ніж це було під час Другої світової війни і практично до кінця ХХ ст., танкові частини залежні від взаємодії і підтримки авіації, усіх видів артилерії, саперів, та, зрозуміло, піхоти. Певним перебільшенням є твердження, збудоване на враженні від операції “Буря в пустелі” (1991), де пара

інтернет-ресурс: btvt.narod.ru/3/t-95.html

¹¹²² Tank Development Halted // Israel Defense. 17.09.2013.

гелікоптерів за один виліт могла знищити до 15 танків, про безпорадність танків від атак з повітря. Гелікоптери не менш вразливі від вогню самохідних зенітних комплексів. Очевидно, що на даному етапі можна ставити питання про заміну, хоча б в експериментальному плані, чисто танкових частин і, навіть, підрозділів, на підрозділи і частини, укомплектовані, бойовими машинами передньої лінії (БМПЛ), розробленими на шасі і базі тих же танків¹¹²³.

Основна перевага танків на полі бою і далі виражена у здатності вогнем своїх засобів подавляти вогонь засобів противника, при цьому рухаючись вперед і використовуючи результати свого вогню. При цьому танк залишається багатоцільовим засобом, у контактному бою замінити який на даному етапі і у найближчому майбутньому неможливо. Незважаючи на високий відсоток втрат, значно вищий за втрати минулих воєн, цей засіб залишається важливою тактико-оперативною зброєю, здатною забезпечити здійснення прориву добре укріпленої оборони, а при правильному і надійному забезпеченні – розвиток тактичного успіху у оперативний на велику глибину і у високих темпах. Розвиток мобільних систем евакуації і відновлення підбитих машин дозволяє швидкими темпами проводити ці заходи і використовувати виведені з ладу машини по кілька разів, навіть, під час однієї операції.

Здається, що ідея створення універсальної бойової машини підтримки танків, яка зародилася в Росії, малоперспективна. Більш реалістичною виглядає ідея створення комплексу бойових машин передньої лінії, які би компенсували відсутність у танку артилерійського боєкомплекту, достатнього для враження цілей, розташованих на певних площах, надійного зенітного прикриття та піхоти безпосередньої підтримки. Зрозуміло, що всі ці машини повинні не лише відповідати танку у швидкості, запасі ходу та можливості подолання перешкод, але й мати подібну або ідентичну систему захисту, тобто створюватися на його базі.

Так як подавити живу силу противника, яка, використовуючи рельєф місцевості, природні або ж польові укріплення та перепони, завдяки оснащенню переносними ПТКР та РПП, залишається одним з найбільш небезпечних противників танків, може тільки власна піхота, здатна шквальним вогнем із близької відстані не дати можливості противнику скористатися всіма наявними протитанковими засобами. Тому чи не найважливішою машиною в складі БМПЛ стає бойова машина піхоти, на яку покладається завдання ведення вогневого бою і здатністю враження різноманітних цілей на полі бою, включаючи легкоброньовані машини і навіть танки противника і його живу силу, в першу чергу кулеметні гнізда і позиції гранатометників. Оснащення таких машин автоматичною гарматою, здатною стріляти крім снарядів і протитанковими керованими ракетами, видається необхідним. Зрозуміло, що десантування піхоти із цих машин повинно

¹¹²³ Лосик О. А., Брилев О. Н. Имеют ли танки будущее? // Техника и вооружение: вчера, сегодня, завтра. 2006. № 1. Див. також: Интернет-ресурс: btvt.narod.ru/1/brilev/brilev.htm

відбуватися лише при необхідності на завершальних стадіях бою. Знову ж таки слід наголосити на відмінності БМП у складі БМПЛ від існуючих звичайних конструкцій. Використання останніх у передній лінії під час атак разом з танками, як і без них, на практиці призводить лише до непотрібних втрат. БМП у складі БМПЛ мусить мати надійний захист корпусу рівноцінний із основними бойовими танками з використанням динамічного захисту, активної броні тощо. Тому можна їх назвати важкими БМП або *стрілецькими танками*.

У склад БМПЛ повинні входити і своєрідні *артилерійські танки* – це фактично САУ із гаубицями 122-мм і 152-мм з великим боєкомплектom до 100 пострілів, здатна наносити удари на віддалі до 5-6 км по позиціях далекобійних протитанкових засобів противника. Підтримка таких машин значно ефективніша за підтримку артилерійських підрозділів, які ведуть вогонь з віддалі 15-18 км. Зрозуміло, що і ця машина повинна мати захист, аналогічний захисту основного танка.

Четвертою машиною в складі БМПЛ повинен бути зенітний комплекс ППО подібний до машин типу “Тунгуска”, але на шасі танку з відповідним захистом.

У перспективі з подальшою появою ПТРК нових поколінь до складу БМПЛ потрібно буде включати і спеціальний винищувач танків на базі основного танку, оснащений таким комплексом¹¹²⁴.

БМПЛ призначені для прориву підготованої оборони, насиченої протитанковими засобами. Для розвитку тактичного прориву у оперативний потрібний комплекс бойових машин мобільного ешелону (БММЕ), куди повинні ввійти більш легкі машини, розроблені також на єдиній базі: танки, звичайні БМП та БТР (в процесі модернізації наближені до першого типу машин), САУ та ЗСУ. Певний час для таких цілей можна використовувати наявні запаси бронетехніки, відповідно згрупованої. В ідеалі машини з складу БММЕ повинні бути аеротранспортувальними і плаваючими.

Зрозуміло, що техніка обслуговування БМПЛ та БММЕ (броньована ремонтно-евакуаційна машина (БРЕМ), медико-евакуаційні машини, машини підвозу боєприпасів та машини підвозу ПММ) та техніка підтримки (розвідувальні машини, саперні машини, штабні командні пункти та машини зв’язку) **мусить мати відповідний захист**. Особливо важливою залишається ремонтна інфраструктура, що підтверджує практика останніх воєн і необхідність якої диктує велика вартість бойових машин.

Прийняття такої концепції неминуче зменшить число основних бойових танків і за їх рахунок наповнить БМПЛ та БММЕ іншими машинами, створеними на базі танків. По суті настав час до повернення старої довоєнної ідеї окремого формування підрозділів танків безпосередньої підтримки піхоти (в сучасному

---

¹¹²⁴ Там само.

варіанті підрозділів БМПЛ) та оперативних чи крейсерських танків (в сучасному варіанті підрозділів БММЕ). А це знову ставить проблему правильного співвідношення таких машин, тобто структури бойових підрозділів.

Після розпаду СРСР Росія, а за нею Україна та інші держави, почали розвивати нетрадиційну та невластиву для них організаційну структуру, запозичену від американців, причому не зовсім критично. У американській армії досі бригади, які входять до складу дивізій, не мають постійного складу, а тільки штаби для оперативного управління. У складі такої перспективної “консервативної важкої дивізії” 9-10 батальйонів¹¹²⁵, з яких формується склад бригади для конкретного оперативного завдання, причому бригада не відповідає за забезпечення цих батальйонів усіма необхідними предметами постачання та їх бойову підготовку. Поспішна заміна полкової структури бригадною без врахування американської практики (приміром, Франція залишила традиційну для себе полкову структуру¹¹²⁶, а ФРН – постійну бригадну структуру, близьку до традиційної полкової¹¹²⁷). Полк у радянській армії був не тільки частиною, яка об’єднувала підрозділи, мала свій номер, прапор і відповідні традиції, але й організаційно-господарську структуру, яка забезпечувала всім необхідним підрозділи, які входили до його складу, а також організовувала їх навчання і бойову підготовку.

Виходячи з можливих перспектив розвитку бронетанкових сил можна запропонувати можливу структуру, яка, зрозуміло, вимагає перевірки на практиці. Виходячи з умов максимально ефективного забезпечення навчання, бойової підготовки, постачання та обслуговування техніки, вартує повернутися до полкової структури. При цьому, враховуючи тенденції до загального зменшення чисельності бронетехніки у зв’язку з ускладненням їхньої конструкції і значним зростанням вартості, з метою більш ефективного використання наявної техніки і засобів посилення – вилучити батальйонну ланку як структурний підрозділ, замінивши її оперативними групами, які формуються командиром полку під виконання конкретних завдань.

Такий полк бойових машин передньої лінії включав би штаб, три штабні секції оперативних груп, три роти *основних бойових танків*, три роти *стрілецьких танків*, дві роти *артилерійських танків* (САУ-152), роту *зенітних танків* (ЗСУ), батарею 120-мм мінометів, винищувально-протитанкову роту, розвідувальну роту, саперну роту, хімічну роту, роту зв’язку, ремонтно-відновлювальну роту, транспортну роту, медико-санітарну роту та роту забезпечення.

---

¹¹²⁵ *Онегин А.* Направление реорганизации соединений Сухопутных войск США // Зарубежное военное обозрение. 1999. № 1. С. 11–16.

¹¹²⁶ *Лосев В.* Состояние и перспективы развития сухопутных войск Франции // Зарубежное военное обозрение. 1994. № 3.

¹¹²⁷ Сухопутные войска ФРГ. 2011 // Интернет-ресурс: lemur59.ru/node/496

При цьому рота *основних бойових танків* включала би управління (2 танки), чотири танкові взводи (по чотири машини), ремонтну секцію (з БРЕМ), санітарну секцію (з броньованою евакуаційною машиною) та секцію забезпечення (з броньованими машинами підвозу боєприпасів та пально-мастильних матеріалів). Всього у роті 17 бойових машин, командно-штабна машина, БРЕМ, 3 броньовані спецмашини і 2 автомобілі.

Рота *стрілецьких танків*: управління (2 БМП), чотири стрілецькі взводи (по три БМП), взвод 82-мм або 120-мм мінометів (чотири міномети на БТР), гранатометний взвод на БТР, ремонтна секція, санітарна секція, секція забезпечення. Всього в роті 14 БМП, БРЕМ, 3 броньові спецмашини та 2 автомобілі.

Всього в полку, враховуючи техніку розвідувальної роти і роти зв'язку (командирський танк), 61 танк, 48 БМП, 12 САУ-152, 8 ЗСУ, 8 мінометів 120-мм, 12 мінометів 82-мм. Для виконання конкретних завдань при потребі формуються дві-три оперативні групи змішаного складу (одна-дві роти основних бойових танків, одна-дві роти стрілецьких танків та підсилення у залежності від завдання), що дозволить більш ефективно використовувати наявну техніку.

Така структура близька до структури більшості європейських армій (у танковій бригаді ФРН – один танковий батальйон, один мотострілецький батальйон та один змішаний батальйон, всього – 69 танків та 44 БМП; у танковому полку французької армії – 52 танки). Російські спеціалісти розглядають структуру близьку до давньої радянської. В полку БМПЛ – три батальйони та підрозділи артилерійські, зенітні, розвідувальні, інженерні, зв'язку, а також тиллові. У батальйоні – три роти, танк командира, одна командно-штабна машина, три бойові розвідувальні машини, три БРЕМ, три медико-евакуаційні машини, три машини підвезення боєприпасів та три машини підвозу пально-мастильних матеріалів. У кожній роті 9 танків і 6 БМП (три змішані взводи по 5 машин), 3 САУ та 3 ЗСУ¹¹²⁸. Таким чином, за поглядами російських спеціалістів всього у батальйоні БМПЛ повинно бути 28 танків, 18 БМП, 3 САУ, 3 ЗСУ, 1 командно-штабна машина, 3 бойові розвідувальні машини, 3 БРЕМ, 3 медико-евакуаційні машини, 3 машини підвезення боєприпасів та 3 машини підвозу пально-мастильних матеріалів, тобто 65 броньованих машин на танковій базі, з яких тільки 28 – власне танків.

Полки бойових машин мобільного ешелону доцільно формувати подібної структури, замінивши дві роти артилерійських танків батареєю звичайних САУ-152, а роти стрілецьких танків – механізованими ротами на БМП.

Таким чином виглядає, що танкові війська будуть обмежені кількома дивізіями БМПЛ та БММЕ, а у звичайних механізованих дивізіях, які будуть формуватися на базі існуючої техніки із подальшим насиченням новими зразками протитанкової оборони, танків взагалі не буде. Не виключено, що такий

---

¹¹²⁸ Див.: Лосик О. А., Брилев О. Н. Имеют ли танки будущее?

розвиток, враховуючи вдосконалення захисту та конструкцій БМП приведе до подальшого скорочення основних бойових танків взагалі і виведення їх і з дивізій БММЕ.

Поряд з цим поява танків-роботів, як і подальший розвиток безпілотних систем, навряд чи приведе у найближчому майбутньому до повної ліквідації танкових військ.

6.4. Що ж далі? Підведення підсумків і спроба прогнозу

Аналіз виникнення танків і танкових військ, їх розвитку і застосування у бойових діях приводить до наступних висновків:

1. Історія цивілізації свідчить, що збройні сили завжди були головним чинником державотворення. Боездатна регулярна армія – неодмінний атрибут будь-якої держави, надійний гарант її безпеки, а військове будівництво – необхідний компонент її державотворення. Сухопутні війська залишаються основою збройних сил, а танкові – їх основною ударною силою.

2. Незважаючи на наявність величезної історіографічної та джерельної бази, розуміння важливості питання дослідження виникнення, розвитку та використання досвіду бойового застосування танкових військ у війнах ХХ ст. для розвитку теорії та практики військового будівництва, всебічне його вивчення ще не набуло відповідного висвітлення у воєнно-історичній науці. Досі відсутня праця, в якій би комплексно проаналізовано ідеї та концепції військових теоретиків різних національних військово-теоретичних шкіл та їх вплив на створення і організацію танкових військ із порівнянням результатів реалізації цих ідей під час бойових дій.

3. Перші танки з'явилися як результат пошуку протидії кулеметному вогню у 1916 р. англійськими та французькими офіцерами, а бойове використання танків у 1916–1918 рр. показало їх здатність долати насичену інженерними загородженнями та кулеметами оборону і ефективність їх масованого застосування, а також необхідність у створенні моторизованих військ.

4. Після Першої світової війни розробка нових конструкцій танків та їх виробництво були налагоджені в Англії, Франції, Німеччині, США, Італії, СРСР, Швеції, Чехословаччині, Японії, Польщі та Угорщині; англійські та американські конструкції у багатьох випадках стали базовими для конструкцій інших країн (СРСР, Німеччини, Швеції, Японії, Польщі та Угорщини). Оригінальні конструкції розробили фахівці у Франції та Чехословаччині, однак тільки в СРСР конструювання танків і танкову промисловість було поставлено на високий рівень, що дозволило випускати машини, які за своїми технічними характеристиками не мали аналогів, а окремі з них, такі як танки серій КВ та Т-34 для свого

часу були взагалі невразливими машинами. Німецькі конструкції через повільне розгортання танкобудування, зумовлене умовами Версальського миру, за більшістю параметрів поступалися радянським, англійським і французьким моделям і таке становище тривало до кінця 1941 р., незважаючи на розгортання переозброєння Вермахту моделями серій Pz III, Pz IV.

5. Країни, які могли дозволити собі створення танкових військ, наполегливо вели пошуки їх оптимальної структури та організації підрозділів і з'єднань танкових військ. Цьому сприяв досвід міжвоєнного періоду локальних війн. Зокрема, оптимальне співвідношення між танковими та іншими родами військ було досягнуто у структурі танкових і моторизованих дивізій Вермахту, яку оптимізовано після Польської та Французької кампаній. Натомість структура радянських танкових і моторизованих дивізій була невдалою, а співвідношення між танковими та іншими родами військ схилилось у бік танкових підрозділів, що дало негативні наслідки у літніх боях 1941 р. Інші європейські країни до кінця 1941 р. ще не вийшли за межі пошуків оптимальної структури або в силу незначної кількості танків не приступили до створення танкових з'єднань, обмежившись наявністю рот та батальйонів.

6. У міжвоєнний період військові теоретики плідно займалися розробленням теорії бойового застосування бронетанкових і механізованих військ. Найбільше практичне застосування отримали розробки Джона Фредеріка Фуллера та Гейнца Вільгельма Гудеріана, але найкраще передбачив майбутнє танкових військ Людвіг Ріттер фон Еймансбергер. Радянська *теорія глибокої операції*, біля витоків якої стояли В. К. Триандафіллов та К. Б. Калиновський, хоч і лягла в основу бойових статутів та настанов, на практиці почала частково використовуватися лише на заключних етапах війни, зокрема у Вісло-Одеській операції.

7. У Польській кампанії 1939 р. танкові війська продемонстрували здатність відігравати самостійну роль при розвитку оперативного успіху, розчленуванні та оточенні польових військ противника, але їх успіхи в цій конкретній кампанії були зумовлені загальною чисельною перевагою, повною перевагою в повітрі, випередженням у мобілізації і оперативному розгортанні, зриву польської мобілізації і помилковим польським оперативним планам; слабкою насиченістю польських військ засобами протитанкової оборони та розпиленням польських танкових підрозділів серед підрозділів піхоти та кавалерії, поряд з тим німецькі танкові війська продемонстрували злагодженість і чітку взаємодію з іншими родами військ. З того часу танкові з'єднання стали основною ударною силою сухопутних військ.

8. Практика проведення операцій німецькими танковими військами дозволила у Французькій кампанії 1940 р. німецькому командуванню проаналізувати успіхи і помилки попередньої кампанії. Внісши відповідні корективи, вони

продемонстрували ще більш вражаючі успіхи стосовно застосування танкових військ у тактичному і оперативному планах, діючи в умовах чисельної і якісної переваги противника, який крім того спирався на добре підготовлену оборону, що було зумовлено розпиленням танків по фронту зі сторони французького командування, їх невірним використанням, яке суперечило як французьким польовим статутам і настановам, так і висновкам, і рекомендаціям військових теоретиків.

9. Радянське військове командування напередодні Другої світової війни в основному поділяло вірні погляди на принципи застосування танкових військ, розуміло більшість недоліків у їх підготовці, але надмірно захоплювалося лише їх використанням у наступі в дусі *теорії глибокої операції*. Основним методом бойового застосування механізованих корпусів у 30-і роки було введення їх у прорив. Але до початку війни з Німеччиною не були достатньо відпрацьовані питання введення у прорив і дій рухомих з'єднань в оперативній глибині, а також управління ними в бою і операції. Сама теорія бойового застосування бронетанкових і механізованих військ, відпрацьована напередодні війни, не була повністю впроваджена у практику бойової підготовки військ. Більшість молодих командних кадрів оволодіти цією теорією до початку війни не встигли. І, створивши найпотужніші танкові сили, СРСР не зміг використати свою перевагу. Причини поразки радянських танкових військ при повній чисельній і якісній перевазі танкового парку полягали у цілому ряді факторів, з яких найважливішими були: відхід від статутних вимог і теоретичних рекомендацій, що призвело до введення у бій танкових підрозділів по частинах, без координації дій, підтримки артилерії, піхоти та саперів; відмова від ведення постійної розвідки противника і місцевості; відсутність оперативного зв'язку; відсутність нормального зв'язку між танками, які не були радіофіковані; шаблонність дій радянських танкістів, які з усіх видів танкового бою найчастіше обирали зустрічні фронтальні атаки будь-яких типів танків, ігноруючи такими видами бою як танкові засідки, обхідні маневри та відходи; невикористання маневрових переваг своїх танків і їх артилерійського озброєння; низької професійної підготовки екіпажів, у першу чергу механіків-водіїв.

10. Аналіз розвитку, організації та бойового застосування танкових військ показує, що особливістю їх забезпечення функціонування порівняно з іншими родами військ є необхідність своєчасної подачі пально-мастильних матеріалів, боєприпасів, запасних частин та технічного обслуговування, ремонту і евакуації пошкоджених машин, технічного замикання і супроводу, правильної організації маршів з огляду на запас ходу і моторесурс, що вимагає створення відповідних мобільних служб, які б не поступалися мобільності самих бойових машин. Однак всіма цими компонентами знехтувало радянське військове керівництво, відтак організація забезпечення функціонування танкових військ була незадовільною

майже до кінця 1941 р., що призвело до значних бойових та експлуатаційних втрат, які влітку 1941 р. сягнули більше двох третин всього парку.

11. Таким чином, практика використання танкових військ на першому етапі Другої світової війни підтвердила більшість ідей, сформованих провідними військовими теоретиками. Зокрема про те, що танкові війська у взаємодії із піхотою, артилерією, саперами, при підтримці авіації, при веденні постійної розвідки противника і місцевості, здатні до прориву підготовленої оборони, розгортання тактичного прориву в оперативний, а при відсутності належної протитанкової оборони – до широких охоплень і розвитку оперативного успіху у стратегічний. Вірними виявилися погляди щодо необхідності моторизації всіх військ, які взаємодіють з танками, включаючи служби технічного обслуговування, ремонту і підвезення, потреби чіткої взаємодії, знаходження вищих командирів безпосередньо у бойових порядках своїх військ для швидкого реагування на зміну обстановки, широкий діапазон дії танків і оптимальне використання технічних можливостей (від фронтальних атак до засад, обхідних маневрів та тактичних відходів). Виявилося, що добре підготовлена в інженерному плані оборона із раціонально використаними танковими резервами вимагає зосередження для прориву масованих сил у співвідношенні з іншими родами військ, а самостійне використання танкових сил у відриві від піхоти та артилерії можливе лише при відсутності у противника протитанкової оборони, резервів і вміння оборонятися. Тим не менше танки стали основним родом сухопутних сил, здатним вирішувати результати операцій та кампаній.

12. Протягом 1942–1945 рр. танкові війська інтенсивно розвивалися, а в їх структуру, організацію та бойове використання вводилися постійні зміни з врахуванням бойового досвіду. Найоперативніше реагували німці, намагаючись до кінця війни зберегти танкові війська як ударну силу, що не могло їм вдатися з огляду на війну на два фронти, постійні бомбардування та обмежені природні і економічні ресурси. СРСР відновив свої танкові війська, збільшивши їх якісний та кількісний потенціал, значно покращив структуру, до кінця війни налагодив організацію евакуації та ремонту, але через помилки командування, дальші нехтування власними статутами і рекомендаціями, використання танків без розвідки місцевості і оборони противника, часом без підтримки піхоти, доводилося платити за успіхи великими втратами.

13. У післявоєнний період танкові війська розвивалися ще більш бурхливо, охопивши сухопутні армії всіх більш-менш значних країн. У танкобудуванні довгий час лідером залишався СРСР, такі країни як ФРН, США, Великобританія, Франція та Ізраїль намагалися не відставати. До кінця століття лідируюча група перемішалася і окрім Росії та України, які замінили СРСР, та названих вище країн включає ще Японію та Південну Корею. Вдосконалення конструкцій танків,

викликане бурхливим розвитком протитанкової зброї, і далі відбувалося шляхом збільшення і покращення броньового захисту, вогневої потужності та маневреності. В усіх цих напрямках, танки, схоже досягли максимуму можливостей, здатних бути реалізованими як з технологічного так і з фінансового боку.

14. Використання танків після Другої світової війни у локальних війнах та конфліктах далі в основному відбувалося для підтримки піхоти при прориві оборони і розвитку тактичного успіху в оперативній. Спроби застосування танків у протипартизанській боротьбі, в умовах міст чи складного гірського ландшафту призводили до великих втрат і закінчувалися переважно невдало. Теж саме можна сказати і про спроби використання танків у відриві від піхоти та артилерії або ж в умовах повної переваги противника у повітрі. Оперативний успіх вдавався танковим військам переважно при повній перевазі над противником у повітрі і на суші, подавленні його волі до опору або ж за технічної переваги над його військами. Успіхів, які би можна було порівняти з успіхами танкових військ у 1939–1941 рр., продемонструвати не вдалося. Важливим показником використання танкових військ виявилася здатність евакуації та швидкого відновлення машин, що дозволяло їх неодноразове використання в ході навіть однієї короткої операції.

15. Дальше вдосконалення протитанкової оборони і певний застій у подальшому розвитку танкових військ, рівночасно з розробкою нового покоління безпілотних апаратів та танків-роботів, однак, не дозволяє ставити питання про повну відмову від танкових військ. Можливо тільки, що на черзі розробка на танковій базі комплексів бойових машин передньої лінії та бойових машин мобільного ешелону і скорочення чисельності за їх рахунок основних бойових танків, яке, схоже, буде продовжуватися в міру вдосконалення конструкцій БМП. Очевидно, що танк не скоро повністю буде знятий з озброєння, а танкові війська ліквідовані, але можна стверджувати, що вони вже ніколи не будуть основним родом сухопутних військ, успіх яких у найближчій перспективі забезпечить збалансоване застосування в межах з'єднань, частин і навіть підрозділів елементів різних родів військ, включаючи роботосистеми та підрозділи радіоелектронної боротьби. Але в цьому середовищі танки ще довго зберігатимуть своє важливе місце, хоча доля їх у загальному комплексі буде і далі зменшуватися.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Авакумов М. В. 13
Авакумов Н. В. 13, 206
Акимов С. 311
Аллео Е. 27, 153, 185
Аллео Э. 27, 153, 185
Аммосов С. И. 33, 164, 223
Аммосов С. І. 33, 164, 223
Ананьев И. М. 14
Ананьев І. М. 14
Анатольев А. 16
Андогский А. И. 31
Андогський О. І. 31
Андроников В. М. 250
Андрющенко М. І. 13
Андрющенко Н. К. 13, 206
Анісов А. Ф. 248
Антонов А. С. 14, 45, 84, 131
Антонов О. І. 244
Анфилов В. А. 16, 206, 207, 210
Анфілов В. А. 16
Апанасенко Й. Р. 168
Артамонов Б. А. 14, 45, 84, 131
Артем'ев Г. П. 39
Артемьев Г. П. 39
Архипова М. А. 14, 84
Архипов В. С. 14
Архіпова М. А. 14
Архіпов В. С. 14
Аскарлов Ш. 328
Аскарте М. 188
Афанас'ев Ю. М. 17
Афанасьев Ю. И. 18
Афанасьев Ю. Н. 17
Ахманов О. 266
Бабаджанян А. Х. 14, 84, 250
Бабірад І. 19
Баграмян И. Х. 38, 205, 209, 221
Баграмян І. Х. 38, 209, 212, 221, 243
Багреев А. Д. 12, 190, 191, 194, 198, 199, 201, 282, 284, 285
Багреев А. Д. 12
Барабанов М. С. 326
Баранов В. К. 276
Баран Я. 9
Баріков М. В. 91
Барятинский М. 14, 71, 73, 74, 84, 289, 290, 294, 302
Барятинський М. 14, 46
Басаев Ш. 325
Бах И. В. 14
Бах І. В. 14
Безродный С. Ф. 255, 257, 258, 259, 265, 269
Белоногов А. 331
Березкин В. 313
Бернгарди Ф. 28, 180
Бернгарді Ф. 28, 180
Бешанов В. 18, 75, 86, 203, 204, 206, 220, 221, 223, 265
Бешанов В. В. 274
Бешановий В. 204
Беляев І. Т. 134
Билінін С. 17
Бирюзов С. С. 130, 255, 257, 258
Бирюков Г. Ф. 237
Бистров О. О. 14
Бишоп К. 75-111
Білогруд В. 324
Бішоп К. 22
Блюхер В. К. 164
Бобкін Л. В. 244, 248
Бок Федор фон 37, 193
Болдин И. В. 38-205
Болдін І. В. 38
Болдырев А. В. 332
Борозняк А. И. 17
Борозняк А. І. 17
Бредлі Р. У. 48
Бретта Серено 185
Брилев О. Н. 340, 343
Брілье Ж. 51
Броад Чарльз Ноель Френсіс 145
Брук Алан Френсіс 107
Брютінель Раймонд 59
Будьонний Семен 59
Будьонний С. М. 118, 164, 166, 169, 221
Буриков П. Д. 250
Бурштин Гюнтер 43
Буше Ж. 22, 46, 51, 53, 54, 55, 56, 106, 107, 128, 147, 148, 150, 152, 154, 155, 184, 189, 191, 193, 195, 197, 202
Былинин С. 17, 206, 217, 218

- Быстров А. А. 14, 51, 78, 80, 82
 Вавринчук М. П. 261
 Ваккаус М. Ф. 206
 Вараксин Ю. Н. 14
 Вараксін Ю. М. 14
 Варфоломеев Н. Е. 163
 Варфоломеев М. С. 163
 Василевский А. М. 38, 206, 243, 258, 265, 266
 Василевський О. М. 38, 247
 Василів І. В. 248
 Васильев І. Д. 258, 260
 Васьківський М. І. 336
 Ватутин Н. Ф. 250
 Ватутін М. Ф. 250, 251, 254
 Вашугін М. М. 207, 213
 Вейган 156
 Вейган М. 192
 Веремеев Ю. Г. 235
 Вергено В. 21
 Верховский А. И. 31, 161
 Верховський О. І. 31, 161
 Вершинін Б. Г. 163
 Вигодський С. Ю. 14
 Викторов Е. 310, 313, 315
 Вишлев О. В. 16
 Вишняков В. В. 44, 45
 Владимирский А. В. 18, 206, 216
 Владімірський А. В. 18
 Власов А. А. 208, 214
 Вознюк В. С. 1484
 Войтович Л. 215
 Войтович Л. В. 11
 Волковский Н. Л. 310, 313
 Волкогонов Д. А. 150
 Ворошилов К. С. 34, 118, 164, 223
 Вотье П. 34, 185
 Вотье П. 34, 185
 Выгодский С. Ю. 14
 Гаген М. 266
 Галкін А. 324
 Галлісні Ж.С. 58
 Галушко А. 245, 248
 Гальдер Ф. 36, 190, 194
 Гальдер Франц 36
 Гамелен Моріс 150, 156
 Гареев М. А. 16
 Гареев М. А. 16
 Гарпе Й. 272
 Гельдерс 34, 185
 Гепнер Е. 71, 193, 219
 Герасименко В. Ф. 257
 Герасимова С. А. 212
 Герінг 200
 Геруа Б. 31, 161
 Геруа Б. В. 31, 160
 Герцог Х. 305
 Гетман А. Л. 39
 Гітлер 21, 53, 54, 113, 115, 200, 203, 262
 Гітлер А. 28
 Глаголев В. 266
 Гладков П. Д. 33, 164
 Глебов И. 123
 Гнатюк В. 207
 Гнидаш П. Ф. 333
 Гогун А. 17
 Голіков П. І. 169
 Головський В. 266
 Голубев А. А. 162
 Голубок В. С. 11
 Гонионский С. А. 134
 Горбачева Е. Г. 14, 44, 78
 Горбачова Є.Г. 14
 Горбачов О. 44
 Гордов В. М. 244
 Гор-Ешлі 55
 Горелов В. 249
 Горелов В. І. 244, 248, 250
 Городецкий Г. 16, 18
 Городецький Г. 16
 Городнянский А. М. 244, 248
 Городянский А. М. 248
 Горшков А. І. 248
 Гот 202
 Гота Герман 37
 Гот Г. 37, 206
 Гофф Губерт 59
 Грабин В. Г. 237
 Грабін В. Г. 236
 Грановский О. 332
 Грецов М. Д. 12, 13, 205
 Гречкін О. 266
 Григор'єв С. 16
 Григорьев С. 16
 Григорьян В. А. 336
 Григорян В. А. 287, 288

- Грицюк В. 19, 243, 250
Грицюк В. М. 257, 261, 266
Гришев Г. 326
Громиченко А. Е. 33
Громиченко А. Є. 164
Громыченко А. Е. 33, 164
Грылев А. 261, 263
Грылев А. Н. 261, 266, 268
Гудериан Г. 20, 29, 37, 71, 181, 182, 183, 184, 196, 205, 225, 226
Гудериан Х. 25
Гудеріан 202
Гудеріан Г. 29, 31, 163, 181, 182, 183, 184, 194, 196, 200, 201, 221, 345
Гудеріан Гейнц 9, 29, 37, 71
Гуляев В. Г. 13
Гуляев В. Г. 13
Гуркин В. В. 250
Гуров А. А. 206
Гурьянов И. 329
Дайнес В. 243, 246, 248, 256, 257, 258, 259, 269, 270, 275
Дамс Х. Г. 188
Данилов В. Д. 18, 206
Данілов В. Д. 18
Деборин Г. А. 12
Деборін Г. А. 12
де Голль Шарль 27, 36, 151, 155, 152, 153, 156
Дегтяров В. А. 237
Дембицкий М. П. 261, 265
Денікін А. І. 84
Десятков С. Г. 16
Демідов І. Д. 248
Джабер III 330
Дженз Т. 22
Джерелейко Р. 293
Дзержинський Ф. Є. 163
Дик А. 36, 145
Дік А. 36, 145, 174
Дітріх Зепп 56
Дойл Х. 22, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 241
Дорошенко В. Л. 17
Дорошкевич О. 14, 83
Драгунский Д. А. 39
Драгунський Д. А. 39
Дриг Е. 18, 117, 118, 121, 196, 206, 208, 214, 219, 220
Дроговоз И. 19, 206
Дроговоз І. 19
Дроздов П. Д. 248
Дудаев Д. 324, 325
Дуе Д. 34, 153, 185
Дуе Джуліо 34, 184
Думенк Ж. 156
Думенк Жозеф Едуард Айме 149, 150
Дуэ Д. 34, 185
Дэвидсон Ф. 290, 328
Дютиль Л. 24, 35, 51, 61, 62, 69, 71, 97
Дютль Л. 35
Евграфов Ю. 289
Ейзенхауер Д. 185, 284
Еймансбергер Л. 23, 29, 30, 31, 157, 158, 160, 163, 184, 200, 242, 285, 345
Елліс Х'ю 55, 60, 63, 140, 157
Емансбергер Л. Р. фон 30, 196
Еременко А. И. 38, 205
Ернест І. А. 33, 164
Ерн М. Ф. 134
Ерохин А. В. 306, 331
Естьен Ж. 51, 130
Естьен Ж. Б. 51, 63, 140, 146, 147, 148, 149, 151, 157
Ефремов А. С. 296
Егоров Д. Г. 248
Егоров О. І. 164
Єрьоменко А. І. 38
Жадов О. С. 279
Жданов В. 266, 269
Желтов И. 14, 84, 88, 89, 281, 313
Желтов И. Г. 15
Желтов, І. 14
Желтов І. Г. 15
Жилин П. А. 13
Жилін П. А. 274
Жоффер 146
Жуков Г. К. 38, 167, 206, 210, 213, 227, 229, 247, 249, 250, 251, 255, 260, 261
Завальнюк О. М. 261
Завьялов А. С. 281
Зайончковский А. М. 58
Замулин В. Н. 250, 252, 253
Запорожець О. І. 166
Захаров М. 204
Захаров М. В. 38, 118, 173, 204

- Захаров Ф. 257
 Захаров Ю. Д. 250
 Зенгер-унд-Еттерлін Ф. 21
 Зенгер-унд-Эттерлин Ф. 21
 Иванов А. 237
 Иванов В. 288
 Иванов О. 338
 Ивановский Е. Ф. 14
 Иванов С. Л. 206
 Игнатъев А. 24, 33, 164
 Ирвинг Д. 282
 Исаев А. В. 17, 96, 123, 206, 218, 219, 222, 224
 Исакова П. П. 14
 Иссерсон Г. С. 33, 34, 174, 175, 177
 Ивано С. Л. 13
 Ивановський С. Ф. 14
 Ігнатъев А. 33, 164
 Ісаєв А. В. 219, 224
 Ісаєв О. В. 17
 Ісаєв Олександр 8
 Иссерсон Г. С. 33, 34, 174, 175, 177
 Йонг Д. 22
 Кагарманов М. Л. 248
 Калиновский К. Б. 24, 33
 Калиновський К. Б. 164, 345
 Каліновський К. Б. 32
 Калядин Т. Е. 281
 Каменцева Ю. В. 15
 Каменцев Ю. В. 15
 Карден Джон 63
 Карден Ж. 131
 Карель П. 21, 111, 223
 Карпезо І. І. 208, 214
 Карпенко А. 14, 120, 121
 Карцев Л. М. 291
 Катуков М. Е. 250
 Кейтель В. 37, 205
 Кейтель Вільгельм 36, 205
 Кессельринг А. 20
 Кириченко М. Я. 257
 Кирпонос М. П. 207, 211, 216, 219, 221
 Кихтенко А. В. 234, 235, 242
 Киров С. М. 91
 Кітчнер Горацио Герберт 46
 Клейн Г. 242
 Клейст 201, 202
 Клейст Евальд фон 245
 Кленов И. 329
 Климовських В. Є. 169, 174
 Клич М. О. 170, 174
 Клук Олександр фон 58
 Кльонов 169
 Кльонов П. С. 169, 177
 Клюге Гюнтер фон 282
 Кобзар А. О. 261, 263
 Ковалёв Н. 310
 Козак В. М. 244
 Козирев М. М. 132
 Кокс Д. 24, 36, 188
 Колмаков Д. 290, 294
 Коломиец М. 14, 88, 90, 92, 233, 245, 248, 250
 Коломійць М. 14
 Колтунов Г. А. 250
 Конашевич В. Д. 257
 Конашевич В. Д. 247
 Кондратьев О. А. 212
 Кондрусев С. М. 215
 Кондрусов 208
 Конев И. С. 38, 213, 250, 272, 275
 Конев І. 213
 Конев І. С. 38, 272, 276
 Корзун Л. И. 237
 Корнилин А. 289
 Коробков Б. М. 14, 45, 84
 Королев В. С. 326
 Корольков М. П. 13
 Корольков Н. П. 13
 Корольов В. С. 291
 Корсун М. Г. 36, 138
 Корсун Н. Г. 24, 36, 138, 188
 Косогорский Н. Г. 13
 Косогорський М. Г. 13
 Костенко А. О. 261
 Костенко Ф. Я. 248
 Костенко Ф. Я. 227
 Костенко Ю. П. 333
 Котельников Л. И. 33, 164
 Котельніков Л. І. 33
 Котін Ж. Я. 163-299
 Кохенгаузен Ф. 24, 30, 44, 140, 180
 Кохенгаузен Ф. фон 30
 Кочетков Д. И. 13
 Кочетков Д. І. 13
 Кошкін Михайло 9

- Кошкін М. І. 90
 Кравченко Е. Н. 242
 Красильников С. М. 32, 163, 178
 Красильников С. Н. 32, 163
 Крейзер Я. Г. 257
 Кривизюк Л. 19, 116, 207, 243, 250, 255
 Кривизюк Л. П. 266
 Кривошеев Г. Ф. 250, 325
 Кривошеев Г. Ф. 325
 Кривошеин С. М. 39, 195
 Кривошеїн С. 195
 Кривошеїн С. М. 39
 Крижанівський В. П. 163
 Крісті Джон Уолтер 44, 78
 Крокер Джон Тредінник 145
 Крупченко И. Е. 255
 Ксиландер Р. 137
 Кузнецов Т. П. 33, 178
 Кузнецов Т. П. 178
 Кузнецов Ф. І. 219
 Кузьмін Г. І. 248
 Кулик Г. І. 117, 165, 166
 Куманев Г. А. 17
 Куманєв Г. А. 17
 Курбанов В. В. 17
 Курдюмов В. М. 179
 Куркін А. В. 219
 Курочкін П. А. 276
 Кутлін З. Ю. 248
 Кутшеба Т. 194
 Кутшеба Тадеуш 192
 Кутшеби Т. 192
 Кюльман Р. 29, 71, 180
 Кюльман Ріхард 29
 Лавренов С. Я. 331
 Лавров А. В. 326
 Лапицкий С. В. 335
 Ларін І. І. 244
 Латухин А. Н. 237
 Лебедева Н. С. 18
 Лебеденко М. М. 45
 Лебедєв М. С. 18
 Левицький М. А. 163
 Ледвох Я. 22
 Лелюшенко Д. Д. 39, 259
 Лиддел Гарт Б. 21, 26, 56, 130, 144, 197, 223, 281, 282
 Лизюков А. И. 123
 Лизюков О. І. 123
 Лисенко О. Є. 247, 257
 Литвин М. Р. 11, 196
 Личковах В. А. 306
 Личковах В. П. 331
 Ліддел Гарт Б. 9, 21, 26, 61, 130, 144, 281
 Ліндсей Джордж 145
 Ллойд В. 131
 Лозанович Л. М. 268
 Лопуховский Л. 230, 251, 252, 253, 255
 Лопуховський Л. 250, 252, 253
 Лосев В. 342
 Лосик О. А. 13, 228, 231, 340, 343
 Лукьянов А. 311
 Лунин Б. В. 133
 Лутц О. 29
 Луцький О. І. 196
 Лысаковский Ю. Ю. 261
 Людендорф Еріх фон 28, 180
 Людендорф Э. 28, 180
 Магидович Е. И. 14, 45, 84, 131
 Магідович Є. І. 14
 Мазуренко Л. Н. 333
 Макаров М. 238
 Максимов 131
 Маленков Г. М. 253
 Малиновський Р. Я. 244
 Маляров Ф. Г. 248
 Манштейн Еріх фон 37, 220
 Манштейн Е. фон 192, 199
 Манштейн Э. 37, 192, 197, 199, 206, 250, 262, 265
 Мартелл Д. 131
 Мартель Г. 174
 Мартель Гілфорд 25, 61
 Мартель Г. К. 26, 61, 62, 63, 144
 Мартель Жифар ле Квесн 143
 Мартель Уільям 55
 Мартынов Б. А. 135
 Масхадов А. 325
 Матвеева Н. Р. 135
 Матикін Ф. Н. 248
 Маузер 195
 Махно Нестор 59
 Мачек С. 283
 Мелентін Фрідріх фон 37
 Меліков В. А. 163
 Меллентин Ф. В. 37, 71, 198, 201, 222,

- 225, 226, 229, 260, 270, 272, 278
- Мельгинов В. 302, 304
Мельников Г. В. 237
Мельтюхов М. 203, 204
Мельтюхов М. И. 18
Мельтюхов М. I. 18
Менделеев В. Д. 44
Мерников А. Г. 269
Мерцалова Л. А. 17
Мерцалов А. М. 17
Мерцалов А. Н. 17
Мерцалов А. Н. 17
Мессенджер Ч. 53, 54, 56, 59
Миддельдорф Э. 205, 225
Минин Н. 310
Митчелл Ф. 27, 43, 48, 145
Митчем-мл. С. У. 22, 201
Митчем С. В. 111
Мітчелл Ф. 145
Мітчел Ф. 27
Молло Э. 107, 108, 110, 111, 113, 127, 128,
129, 195, 201
Монтгомери Б. 37, 57
Монтгомери Б. 281
Монтгомери Бернард Лоу 37
Монури М. 58
Морозов А. 9
Морозов Е. А. 333
Морозов О. О. 90
Моруа А. 156-197
Москаленко К. С. 38, 205, 210, 211, 243,
244, 246, 248, 263
Мостовенко В. Д. 13
Мощанский И. 15, 19, 78, 206
Мощанський І. 19
Музиченко І. М. 171, 179, 214, 215, 219
Муковський І. Т. 247, 257
Муриев Д. З. 13
Мурієв Д. З. 13
Мюллер-Гилебранд Б. 21, 110, 114, 116,
190
Мюллер-Гиллебранд Б. 203
Мюллер-Гілебранд Б. 21
Мюллер Д. 22, 201
Наджафаров Д. Г. 17
Наджафаров Д. I. 17
Науменко К. С. 196
Наумов В. П. 24, 35, 206
- Невежин В. А. 18
Некрич А. М. 18
Некріч А. М. 18
Нерсисян М. Г. 14, 15
Нестеров В. Н. 261
Нєвєжін В. А. 18
Никифоров Ю. А. 19
Николаев С. 16
Никольский А. В. 137
Никольский М. 303, 304, 308, 310, 330
Нилланс Р. 59
Ниязматов Ж. А. 329
Нікіфоров Ю. А. 19
Ніколаєв С. 16
Нютон С. 22
Олейников Г. А. 250
Онегин А. 342
Орлов В. 329
Орлов О. П. 325
Освальд В. 71
Осокин А. 207, 213
Осокін А. 207, 213
Пабле Д. И. 33, 164
Пабле Д. I. 33, 164
Павленко М. Г. 12
Павленко Н. Г. 12, 197
Павлов Д. Г. 86, 167, 168, 223
Павлов И. 14, 88, 89
Павлов И. В. 15, 84, 296
Павлов I. 14
Павлов I. В. 15
Павлов М. 14, 88, 89
Павлов М. В. 15, 84, 290
Павлов Н. В. 290
Паротькин И. В. 250
Пастуховский Г. П. 226, 227
Паттон Д. 185, 283, 284
Патянин С. В. 19
Патянін С. В. 19
Пауль К. 263
Паулюс Ф. 247
Пер М. Г. 24, 36, 138, 185, 188
Перна Л. А. 36
Перо Д. 36
Перо М. 174, 185
Перре М. 24, 28, 156, 174
Перре Моріс 27
Першінг 185

- Пілсудський Ю. 35
 Платонов С. П. 12, 261, 263, 197, 270
 Плачек 135
 Плиев И. А. 265, 268, 269
 Плієв І. 266
 Подлас К. П. 244, 248
 Полканов В. Д. 17
 Польман Х. 21
 Поляков Ю. А. 133
 Пономаренко М. 111
 Попель М. К. 37, 212, 217
 Попель Н. К. 37, 206, 212, 218
 Попенко А. І. 248
 Попов И. М. 331
 Поротькина И. В. 197
 Поротькин И. В. 12
 Пороховщиков А. А. 44
 Потанев С.Н. 44
 Потапов М. І. 18, 172, 174, 218, 222
 Потоцкий С. С. 304
 Поуп Альберт 145
 Прибылов Б. В. 242
 Прогер А. 33, 164
 Пронин А. 238
 Пуліковський К. 325
 Пуркаев М. А. 219
 Пуркаев М. О. 207, 211, 212, 213
 Пэрн Л. А. 36, 222
 Радзиевский А. И. 14
 Радзієвський О. І. 14
 Радкевич М. М. 258
 Разин Е. А. 117, 165
 Разін Є. А. 13
 Ратотаев Д. А. 336
 Резун В. Б. 15
 Резун Володимир 8
 Рейнгардт К. 20
 Рейнгардт Клаус 20
 Рейнградт К. 225
 Решин Л. Е. 24, 35, 206, 209
 Рибалко П. С. 264
 Ридз-Смігли Е. 192
 Ридз-Смігли Едвард 191
 Ричагов П. В. 166
 Рімайло 52
 Робертсон Е. 22
 Рокенбах 185
 Рокосовський К. К. 38, 208
 Рокоссовский К. К. 38, 212
 Романенко П. Л. 123
 Романов М. М. 44
 Роммель 282
 Роммель Е. 281
 Роммель Ервін 201
 Росадо Х. 111
 Ротмистров П. 164, 250
 Ротмистров П. А. 33, 84, 250, 251, 255, 262
 Ротмістров П. 164, 252, 254
 Ротмістров П. А. 251
 Ротмістров Павло 9
 Ротмістров П. О. 33
 Роуз Е. 22
 Роус Э. 206, 225
 Рундштедта К. Р. фон 198
 Рундштедт Карлом Рудольф Герд фон 211
 Руссиянов И. Н. 39
 Руссиянов І. М. 39
 Рыбалко П. С. 261, 262
 Рябишев Д. І. 244
 Рябишев Д. І. 207, 216
 Рябишев Д. М. 37
 Рябышев Д. М. 37, 206, 208, 215, 217
 Chester W. 282, 283
 Саблин В. В. 15
 Саблін В. В. 15
 Садовый С. І. 163
 Саенко М. В. 292
 Сандалов Л. М. 38, 206
 Сандоваль Х. 188
 Свердлова Ф. Д. 33
 Свириденко Е. В. 19, 206
 Свириденко Є. В. 19
 Свирин М. 15, 84, 88, 89, 188, 250
 Свінтон Д. 46, 47
 Свінтон Е. 48, 54
 Свінтон Е. Д. 36, 43
 Свінтон Ернест 140
 Свірідов К. В. 259
 Свірін М. 15
 Сект Ганс фон 180
 Сект Х. 29-180
 Сект Ханс фон 28
 Селивохин В. М. 15, 84
 Селівохін В. М. 15
 Сергеев А. 281

- Сергеев П. Н. 290, 302
 Селіванов А. Г. 257, 259
 Сикорский В. 34, 186
 Симон А. 156, 197
 Сиропятов В.А. 19
 Сичов К. В. 268
 Сікорський В. 186
 Сікорський Владислав 34
 Слесарев П. 12
 Слесарев П. 12
 Слободянюк М. В. 247
 Слободянюк П. Я. 261
 Смирнова Л. Н. 14, 44, 78
 Смірнов А. К. 172
 Смірнова Л. М. 14
 Смолій В. А. 261
 Соколов Б. 223
 Соколов Б. В. 18, 224
 Соколов С. В. 273
 Соловьев Б. Г. 250
 Солонин М. 17, 18, 206, 207, 209, 210, 213, 214
 Солонін М. 18, 207
 Солянкин А. Г. 15
 Солянкін А. Г. 15
 Солярж Я. 22
 Сориа Ж. 189
 Сорокин К. Л. 13, 206
 Сорокін К. Л. 13
 Спасибо В. И. 17
 Спасібо В. І. 17
 Спектр А. А. 269
 Спирин А. 306
 Сталін 16, 18, 21, 63, 95, 150, 163, 166, 207, 210, 213, 219, 221, 247, 250, 253
 Стародымов Н. 326
 Статюк И. 19, 206
 Статюк І. 19
 Стерн Альберт 47
 Стецюк Л. С. 13
 Строгов Н. Н. 134
 Суверинов О. Ф. 19
 Суверінов О. Ф. 19
 Суворов С. 289, 298
 Суворов В. 8, 15, 18, 63, 95, 96, 173, 224
 Сурков А. 15
 Сухов И. И. 137
 Сыропятов В. А. 19
 С'ютер Мюррей 46
 Тамруче В. С. 33, 164
 Танасчишин Т. І. 259
 Танисчишин Т. 269
 Тарас Д. 19, 189, 194, 195
 Тарасенко А. 333
 Таршинов М. 9
 Терехин И. И. 287
 Тимошенко С. 196
 Тимошенко С. К. 35, 118, 165, 168, 173, 177, 243, 244, 246, 248
 Типпельскирх К. 200, 256
 Типпельскирх К. фон 20
 Титов В. 315
 Тіппельскірх 200
 Тіппельскірх Курт фон 20
 Ткачук П. П. 11
 Тоголев М. І. 268
 Токарев И. М. 24, 36, 178
 Токарев І. М. 36, 178
 Толбухин Ф. І. 256
 Тонких А. В. 237
 Тревітт Ф. 22
 Триандафиллов В. К. 31, 161, 162, 225
 Тріандафіллов В. К. 8, 27, 30, 31, 161, 162, 163, 225, 345
 Тріттон Ульям 47
 Трубецький М. І. 163
 Тухачевский М. Н. 32, 141, 164
 Тухачевський М. М. 32, 130, 164
 Тюленев І. В. 172
 Уборевич Е. П. 32
 Уборевич І. П. 32
 Удин-Некрасов В. А. 261
 Уільямс-Елліс Клаф 185
 Уїлсон Уолтер 47
 Уотерфильд Г. 156, 197
 Устьянцев С. 290, 294
 Фавицкий В. В. 163
 Федоренко Я. М. 86, 119, 122, 166
 Федоренко Я. Н. 170, 172, 174
 Федосеев С. 15, 100, 102
 Федосеев С. 15
 Фекленко М. В. 208
 Филиппи А. 37, 205, 218, 221
 Филипс Х. У. 21
 Філіппі Альфред 37

Фольксгайм 197
Фомин В. Т. 13
Фомин Н. Н. 15, 84, 132
Фомич Н. 306
Фомін В.Т. 13
Фомін М. М. 15
фон Бласковіца 193
фон Клейст 247
фон Клюге 193
фон Лееб 199
фон Рейхенау 137, 193
фон Руднштедт 194
Форд Р. 22, 43, 99
Форти Дж. 44, 52, 71
Форти Д. 22
Фостер У. 49
Фофанов В. 333
Франко Г. Ф. 188
Френч Джон Дентон 46
Фрунзе М. В. 172, 211
Фуллер Д. 21, 25, 29, 49, 55, 61, 130, 140,
142, 143, 144, 157, 160, 175, 179,
196, 197, 200, 205, 345
Фуллер Джон 9
Фуллер Джон Фредерік Чарльз 21, 24
Функен Л. 21
Функен Ф. 21
Халепский И. А. 32
Халепський І. А. 32, 78, 86, 88, 117
Халепський Інокентій 8
Хандль Л. 36, 174, 184, 187
Харитонов Ф. М. 244, 248
Харук А. 241
Хастингс М. 282, 283
Хаупт В. 21
Хауссер Пауль 282
Хачкілевич М. Г. 171, 220
Хейг Д. 48, 54
Хейг Дуглас 48, 54
Хейгль Ф. 35, 61, 62, 69, 97, 174
Хетерінгтон Тоні 46
Хирата С. 187
Хитрик В. О. 336
Хірат С. 187
Хірохіто 31
Хлыстов Ф. Л. 35, 161
Хлонь С. С. 261, 262, 263, 265
Хлопотов А. 298
Хлыстов Ф.Л. 35, 161
Хобарт Клегхорн Стенлі 145
Хозін М. С. 172
Холявский Г. Л. 15, 64, 65, 68, 69, 71, 73,
74, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 92, 95, 97,
98, 99, 100, 103, 104, 105, 131, 132,
133, 190, 290, 293, 296, 298, 299,
302, 303, 305, 306, 308, 309, 312,
313, 315, 323
Хоменко В. О. 257
Хохлов И. 19, 206
Хруленко І. П. 261
Хрульов А. В. 227
Хрульов М. І. 84
Хрущов М. С. 210, 213, 243
Хубе 265
Хубе Ганс Валентин 262
Худяков А. П. 237
Худяков С. А. 237
Цветкова В. 326
Цветаев В. 266
Цветаев В. Д. 257
Целуйко В. А. 326
Чаров Ю. 313
Чаффі Една Романц 186
Челков И. Б. 335
Чемберлен П. 22, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78,
138, 241
Чепков И. 333
Чепков И.Б. 336
Чепков І. Б. 336
Черевиченко Я. Т. 168
Черкасов А. В. 325
Черкасов В. І. 17
Черкасов Н. С. 17
Чернякевич И. С. 329
Чернякевич О. М. 329
Черушев Н. С. 19
Черчілль У. 46
Черчілль Уінстон 46
Чобиток В. 323
Чобиток В. А. 15
Чобиток В. В. 15, 292
Чобіток В. А. 15
Чобіток В. В. 15
Чуйков В. 266
Чуприн К. В. 18, 206
Чупрін К. В. 18

Шазальмарген П. 28, 156
Шазальмарген П'єр 28
Шапов П. Н. 84
Шапошніков Б. М. 117, 165, 223, 243
Шарль де Голль 27, 151, 153, 197
Шарохін М. 266
Шварцкопф Н. 330
Шварц М. М. 163
Шестопалов М. М. 219
Шліффен 199
Шмелев И. П. 15, 105, 129
Шмельов І. П. 15
Шродек Г. 21
Штеменко С. М. 39, 247, 258, 276
Шукалов С. П. 85
Шунков В. Н. 97, 237
Щапов П. М. 14
Щапов П. Н. 14
Эйзенхауэр Д. 283, 284
Эймансбергер Л. 25, 30, 158, 196, 242
Эрнест И. А. 33, 164
Юдин Е. Г. 287
Юрчук О. 96
Юрчук О. О. 19, 130
Ягує 189
Яковлев Н. Д. 242
Якубовский И. И. 261
Якубчик Г. В. 14

B

Balin G. 304
 Bethell N. 189
 Bishop C. 22
 Bock F. 37, 197
 Boose D. M. 304
 Brown J. 288, 334

C

Chieffin R. 310
 Clodfelter M. 328, 331
 Cole H. M. 284
 Cooper M. 283
 Cordesman A. 329
 Cordozo E. 134
 Crow D. 308

D

de Gaulle Charles 151, 156
 de Gaulle Charles 27
 Dunstan S. 304, 308, 310, 328

E

Eimannsberger L.R. 30, 159
 Endersby P. C. 334
 Endersly P. C. 288

F

Farhang R. 329
 Forty G. 22, 146
 Foss C. 308
 Foss C. F. 289, 337
 Frankson A. 250
 Friedman D. 331
 Fuller J. 25
 Fuller J. F. 141
 Fuller J. F. C. 145

G

Gawrych G. 327
 Gawrych G. W. 305
 Gelbart M. 315
 Grantz D. 250-253
 Gren M. 331
 Grzelak Cz. 189
 Guderian H. 20, 29, 57, 111, 180, 181

H

Hahn F. 203
 Hammad G. 329
 Haupt W. 21
 Hause J. M. 250, 253
 Hayit B. 133
 Held M. 336
 Hunniacut R. P. 304
 Hunnicutl R. P. 287
 Hunnicut R. P. 303, 306

I

Ingersoll R. 283
 Isby D. 305, 331

J

Jacques G. 156
 Jars R. 281
 Jarymowycz R. 283
 Jentz T. 22, 209, 225, 239
 Jerchel M. 294, 301, 302

K

Karsh E. 329
 Katz S. 315
 Kirchmayer J. 189
 Klink E. 250
 Köhler H. 302

L

Laffin J. 330
 Ledwoch J. 23, 71, 73
 Liddell Hart B. 26, 144

M

Mackensen E. 223
 Macksey K. 329
 Magnuski J. 289
 Maylor S. D. 332
 Mitchell F. M. 27, 47
 Moczulski L. 189
 Montgomery B. 285
 Morelock J. D. 283
 Morris B. 327

N

Newton S. 22
Nordeem L. 305, 331

O

Ogorkiewicz R. M. 287, 288, 308, 334
Oren M. 327

P

Parker D. S. 283
Philippi A. 37
Pollack K. M. 328
Price A. 209

R

Raus E. 22
Reinhardt K. 20
Reynolds M. 283
Robertson C. J. 287
Robertson E. 22, 107, 197
Rösler H. 302

S

Samodny W. 235
Scheibert M. 302
Schneider W. 302
Schnellbacher U. 302
Schrijvers P. 284
Schrodek G. 21
Sewell S. 294
Shaw A. 284, 285
Shirer W. L. 285
Simpkin R. 287
Solarz J. 23, 71
Stańczyk H. 189
Sterry D. 328
Steward G. 331
Suinton E. D. 36, 43, 47, 54, 140

T

Terraine J. 54
Toland J. 283
Trehitt P. 22
Tuchmann B. 58
Tucker S. 327

V

Voisse M. 109, 132

W

Wagner A. 329
Warford J. 292
Wasserbly D. 337
Werthen W. 21
Wieczorkiewicz P. 189
Willbanks J. 328
Wilson P. 327

Y

Young D. 22, 201

Z

Zabih S. 294
Zaloga S. 294, 326
Zaloga S. J. 283, 284
Zaloga S. J. 147, 302, 304, 305
Zetterling N. 250

**Кривизюк Леонід Петрович,
Юрчук Олександр Олександрович**

Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра

Технічний редактор М. М. Ощипок
Комп'ютерне макетування Н. І. Козак

Підписано до друку 19.03.2014
Формат
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Наклад 300 Зам. № 3

Надруковано: ПП "Ліана-М" Львів, вул. С. Бандери, 45
тел/факс (032) 235-22-32
E-mail: ommzmik@ukr.net